AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Bakı Dövlət Universitetinin 105 illik yubileyinə həsr olunmuş

DÜNYA AZƏRBAYCANLILARI: TARİX VƏ MÜASİRLİK

mövzusunda

V BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN TEZİSLƏRİ

27-28 Fevral 2025-ci il / Bakı, Azərbaycan

V INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE THESIS

WORLD AZERBAIJANIS: HISTORY AND MODERNITY

dedicated to the 105th anniversary of Baku State University

27-28 February 2025 / Baku, Azerbaijan

BDU-nun Tarix fakültəsinin Elmi Şurasının 18 dekabr 2024-cü il tarixli iclasının qərarı ilə (protokol №5) çap edilir.

Bakı Dövlət Universitetinin 105 illik yubileyinə həsr olunmuş “Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik” mövzusunda V Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. 27-28 Fevral 2025-ci il. Bakı, Azərbaycan. “BDU Nəşr Evi”, 2025 - 446 səh.

QEYD: Magistrantların, dissertantların və doktorantların tezisləri Elmi rəhbərlərin rəyi əsasında çapa təqdim edilir.

ISBN: 978-9952-588-07-1

© Bakı Dövlət Universiteti, 2025

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

İbrahim Zeynalov	BDU-nun Tarix fakültəsinin dekanı

Sədr müavini:

Mehman Abdullayev	BDU-nun Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri

Üzvlər:

Kəmalə Nəcəfova	BDU-nun Tarix fakültəsinin elmi işlər üzrə dekan müavini
Aytən Abbasova - Quliyeva	BDU-nun Tarix fakültəsinin tədris işləri üzrə dekan müavini
Elnur Əbilov	BDU-nun Tarix fakültəsinin sosial məsələlər və tələbələrlə iş üzrə dekan müavini
Hüseyn Hüseynli	BDU-nun Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrasının dosenti
Ulduz Paşayeva	BDU-nun Tarix fakültəsinin Dünya azərbaycanlıları: tarixi - demoqrafiya elmi-tədqiqat laboratoriyasının böyük elmi işçisi
Səidə Quliyeva	BDU-nun Tarix fakültəsinin Dünya azərbaycanlıları: tarixi - demoqrafiya elmi-tədqiqat laboratoriyasının böyük elmi işçisi
Asəf Hacıyev	BDU-nun Tarix fakültəsinin Dünya azərbaycanlıları: tarixi - demoqrafiya elmi-tədqiqat laboratoriyasının aparıcı elmi işçisi

PROQRAM KOMİTƏSİ

Sədr:

Yaqub Mahmudov	BDU-nun Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müdiri

Üzvlər:

Anar İsgəndərov	BDU-nun Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının müdiri
Əsməd Muxtarova	BDU-nun Türk xalqları tarixi kafedrasının müdiri
İradə Hüseynova	BDU-nun Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının müdiri
Azad Rzayev	BDU-nun Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının müdiri
İqbal Ağayev	BDU-nun Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının müdiri
Tarix Dostiyev	BDU-nun Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının müdiri
Cavid İsmayıl	Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsində şöbə müdiri
Fərhad Turanlı	Ukrayna, "Kiyev-Moqilyansk Akademiyası" Milli Universitetinin professoru
Nərgiz Axundova	Polşa, Varşava Universitetinin müəllimi
Hikmet Demirçi	Türkiyə, Kahramanmaraş Sütçü İmam Universitetinin dosenti
Rövşən İbrahimov	Cənubi Koreya, Hankuk Universitetinin professoru
Yaroslav Pilipçuk	Ukrayna, M.P. Draqomanov adına Milli Pedaqoji Universitetinin dosenti
Şəhla Kazımova	Polşa, Varşava Universitetinin müəllimi
Zəhra İslamova	BDU-nun Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müəllimi

105 YAŞLI BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN YAŞIDI TARİX FAKÜLTƏSİNİN İNKİŞAF YOLU

Sevda Süleymanova
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi
(təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının professoru
s.u.suleymanova@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan Cümhuriyyəti, Azərbaycan parlamenti, Xalq Maarif Nazirliyi, Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi*
Keywords: *Republic of Azerbaijan, Parliament of Azerbaijan, Ministry of Public Education, Baku State University, Faculty of History*

Bu il Bakı Dövlət Universitetinin və onun yaşıdı Tarix fakültəsinin 105 illik yubileyini qeyd etsək də, tarixdən məlumdur ki, Azərbaycanda ilk universitet tipli elm ocağı hələ XIV əsrin əvvəllərində Hülakü hökmdarı Qazan xanın vəziri Fəzlullah Rəşidəddinin öz hesabına Təbrizdə tikdirdiyi "Rəb-e Rəşidi" mədrəsəsi – darülfün hesab olunur. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə Azərbaycanda elm və mədəniyyət yüksəliş dövrünü keçirmişdir. Lakin XIX əsrin əvvəllərində tarixi ərazilərimizin Türkmənçay müqaviləsi ilə iki yerə parçalanması nəticəsində şimal hissəsində ruslaşdırma, cənub hissəsində isə farslaşdırma siyasətinin yeridilməsi ana dilində təhsili mümkünsüz etmişdi. Ana dilində təhsilin məhdudlaşdırılması, ali təhsil ocağının açılmasına isə icazə verilməməsi azərbaycanlıların savadsız qalması məqsədini güdürdü. Qafqaz ziyalıları və burjuaziyasının nümayəndələri Qafqaz Tiflis Universitetinin açılması barədə Rusiya hökumətinə müraciət etsə də, Dövlət Duması bunu məqsədəuyğun hesab etməmişdi [2, 16].

1917-ci il fevral inqilabından sonra hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumətin Tiflis Rus Universitetinin açılmasına icazə verməsinə baxmayaraq, baş verən siyasi hadisələr bunu qeyri-mümkün etdi. Yalnız 1918-ci il mayın 26-28-də Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər yarandıqdan sonra ali məktəbin açılması fikri yenidən gündəmə gəldi və çox çətinliklə reallaşa bildi.

1919-cu il mayın 19-da Azərbaycan hökuməti Xalq Maarif Nazirliyi nəzdində V.İ.Razumovskinin sədrliyi ilə universitet komissiyasının təşkili haqqında 8 maddədən ibarət Əsasnamə qəbul etdi. Universitet komissiyası gərgin əmək sərf edərək mayın 31-də Bakı Dövlət Universitetinin açılması haqqında bəyannaməni, BDU-nun təsis edilməsi haqqında qanun layihəsini, Nizamnaməsini, tərkibində Şərq şöbəsi olmaqla Tarix-filologiya və Tibb fakültələrinin ştatlarını və smetasını hazırlayıb Xalq Maarif Nazirliyinə təqdim etdi. Hökumə-

tin qəbul etdiyi sənədlər iyul-avqust aylarında parlamentin qanunvericilik və büdcə-maliyyə komissiyalarında, həmçinin parlamentdə təmsil olunan partiyaların fraksiyalarında müzakirə edildi. Müzakirələr ictimaiyyət arasında universitetin açılmasına qarşı çıxanların olduğunu aşkara çıxartdı. Bu da təhsilin rus dilində olacağı ilə bağlı idi, belə ki, ali məktəbdə ana dilində dərs deyə biləcək kadrlar kifayət qədər deyildi. Mirzəbala Məmmədzadə bununla əlaqədar yazırdı ki, *"...istər Avropaya getmək üçün, istər burada açılacaq türkcə darülfünuna girmək üçün tələbələrimizə türkcə mükəmməl hazırlıq lazımdır.*

Gənclərdən, tələbələrdən fəal millət və xalq xadimləri vücuda gətirmək üçün hökumət, tələbələrimizin milli tərbiyəsinə ciddən əhəmiyyət verməlidir. İstər Bakıda, istər Avropaya göndəriləcək indiki dilsiz tələbələrimizdən ana lisanını, milli tarix və ədəbiyyat bilməsi tələb olunmalıdır. Bu olmazsa, millət onun gətirəcəyi elmdən əsla fayda görəmməz" [3, 1919, 9 iyul].

Avqustun 21-də parlament universitetin təsisi məsələsini müzakirəyə çıxartdı. Qızğın müzakirələr və mübarizədən sonra, sentyabrın 1-də Azərbaycan parlamenti universitetin açılması haqqında Qanun qəbul etdi və noyabrın 15-də Bakı Dövlət Universitetində ilk dərslər başladı.

1920-ci ilin aprel istilası ilk cümhuriyyətimizin yaratdığı bütün təsisatları ləğv etsə də universitetimiz fəaliyyətini davam etdirdi, fakültələrin sayı artdı. Yerli kadrlara olan ehtiyacı təmin etmək üçün sovet hökuməti 1922-ci ilin may ayında təhsilin türk dilində aparılması barədə qərar qəbul etdi.

BDU-nun yaşıdı olan Tarix fakültəsi fəaliyyət göstərdiyi 105 il ərzində çətin və şərəfli inkişaf yolu keçmişdir. 1920-1921-ci tədris ilində fakültədə 12 professor, 5 dosent, 6 müəllim 1 elmi işçi çalışırdı [1, 10]. İlk illərdə fakültədə dünya şöhrətli akademiklərdən V.V.Bartold, N.Y.Marr, S.F.Oldenburq, A.Y.Krımski, A.O.Makovelski, İ.İ.Meşşaninov və b. fəaliyyət göstərmişlər. Fakültənin ilk dekanı görkəmli tarixçi N.A.Dubrovski olmuşdur. 1922-ci ildə fakültədə 8, hazırda isə 10 kafedra fəaliyyət göstərir.

1923-cü il aprelin 19-da Tarix – filologiya fakültəsi İctimai elmlər fakültəsinə çevrildi. Yeni fakültə dil, ictimai-tarix və hüquq şöbələrindən ibarət idi. 1925-ci ildə Xalq Maarif Komissarlığının kollegiyası İctimai elmlər və fizika fakültələrini ləğv edərək, tarix-filologiya və riyaziyyat şöbələri olan Pedaqoji fakültəni təsis etdi [1, 18]. 1928-ci ildə Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə Şərqşünaslıq fakültəsinin etnologiya və linqvistika şöbələri də bu fakültəyə birləşdirildi. 30-cu illərin repressiyaları bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan tarix elminə və tarixçi kadrların hazırlanmasına da böyük zərbə vurdu. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin 1930-cu il 19 iyun tarixli qərarı ilə Universitetin müstəqil institutlara ayrılması Tarix fakültəsinin də fəaliy-

yətinin dayandırılması ilə nəticələndi. Lakin 1934-cü il martın 25-də Azərbaycan SSR XKS-nin "Azərbaycan Dövlət Universitetinin açılması haqqında" qərarı ilə bərpa olunan Universitetin 4 fakültəsindən biri Tarix fakültəsi idi. 1941-ci ildə, hazırda mənim də əməkdaşı olduğum Azərbaycan tarixi kafedrasının yaradılması nəinki fakültənin, bütün xalqımızın həyatında mühüm hadisə oldu. Fakültədə 5 kafedra, 16 nəfər professor-müəllim heyəti fəaliyyət göstərir, 10 aspirant, 272 tələbə təhsil alırdı. 1945-1946-cı tədris ilində Tarix fakültəsinin nəzdində fəlsəfə şöbəsi açıldı, ümumuniversitet kafedraları olan psixologiya, fəlsəfə və siyasi iqtisad da onun tərkibinə daxil edildi. 1946-1960-cı illərdə İ.A.Hüseynov, Z.İ.İbrahimov, M.M.İrəvanski, Ə.M.Şahmalıyev kimi ilk azərbaycanlı tarix elmləri doktorları yetişdi.

70-80-ci illərdə həyata keçirilən struktur dəyişikliklər nəticəsində Tarix fakültəsi böyüyərək ADU-nun ən qabaqcıl və aparıcı fakültələrindən birinə çevrildi. Mən də həmin dövrdə bu fakültənin tələbəsi idim. Bizə professorlar Zülfəli İbrahimov, Ruhulla Orucov, Məlik Orucov, Əli Əliyev, dosentlər Şamil Məmmədbəyli, Səidə İmanzadə, Adil Sadıxov, Məmmədəli Hüseynov, Məmməd Məmişov (Fətəliyev), Qüdrət İsmayılov, Qurban Bayramov, müəllimlərdən Rəfael Hüseynov və b. dərs deyirdilər. O zaman fakültəyə dəyərli alim, nəcib insan professor Məmməd Qazıyev rəhbərlik edirdi. Arxeologiya müəllimimiz, Azıx mağarasında apardığı qazıntılar nəticəsində tapdığı ən qədim insanın alt çənə sümüyü ilə bütün dünyaya səs salan Məmmədəli Hüseynov 1972-ci ilin yayında bizi Qarabağın Azıx və Tağlar mağaralarına təcrübə keçməyə aparmışdı. Təəssüf ki, bu ərazimizin 28 il erməni işğalı altında qalması Tarix fakültəsinin tələbələrini bu təcrübəni keçmək imkanından məhrum etmişdi. 1988-1989-cu illərdə Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Qarabağın dağlıq hissəsinə erməni iddialarının doğurduğu milli-azadlıq hərəkatında rektor prof. Y.Məmmədov başda olmaqla universitetimizin, o cümlədən fakültəmizin professor-müəllim heyəti və tələbələri fəal iştirak etmişdi. Respublikamız üçün ağır bir zamanda SSRİ-nin qabaqcıl alimlərinin iştirakı ilə Tarix fakültəsinin 70 illik yubileyi keçirilmişdi.

1991-ci il oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra fakültəmizdə dövrün tələbinə uyğun olaraq struktur dəyişikliklər baş verdi: 1992-ci ildə SSRİ tarixi kafedraları Şərqi Avropa ölkələri tarixi (2001-ci ildən Slavyan ölkələri tarixi) və Türk və Qafqaz xalqları tarixi adlandırıldı. Azərbaycan tarixi kafedrası isə təbiət və humanitar fakültələr üzrə iki yerə ayrıldı. Hazırda fakültədə 10 kafedra, 3 ETL, yüzə qədər professor, dosent, b/m, müəllim, elmi işçi və laborant çalışır. Yüzlərlə tələbə və magistr Tarix, Tarix müəllimi, Regionşünaslıq (Qafqazşünaslıq) və (Amerikanşünaslıq) ixtisasları

üzrə Azərbaycan, rus və ingilis bölmələrində təhsil alır.

2018-ci ildə həm BDU-nun, həm də fakültəmizin təntənəli surətdə 100 illik yubileyi keçirildi. Fakültəmiz yubiley ilinə böyük elmi nailiyyətlərlə qədəm qoydu. Tarix fakültəsi 105 illik çətin inkişaf yolu keçərək BDU-nun qabaqcıl fakültələrindən birinə çevrildi.

The complex development path of the 105-year-old Baku State University peer History faculty

Although this year we celebrate the 105th anniversary of Baku State University and its peer Faculty of History, it is known from history that the first university-type center of science in Azerbaijan was the "Rab-e Rashidi" madrasa built in Tabriz by Fazlullah Rashidaddin, the vizier of Hulaku ruler Ghazan Khan, at his own expense at the beginning of the 14th century. is considered darulfun. In general, in the Middle Ages, science and culture in Azerbaijan experienced a period of growth. However, at the beginning of the 19th century, as a result of the division of our historical territories into two parts by the Treaty of Turkmenchay, the introduction of the policy of Russification in the northern part and Persianization in the southern part made education in the mother tongue impossible. Limiting education in the mother tongue and not allowing the opening of a higher education institution aimed at keeping Azerbaijani's illiterate. Although Caucasian intellecttuals and representatives of the bourgeoisie appealed to the Russian government about the opening of Caucasian Tbilisi University, the State Duma did not consider it appropriate [2, 16].

Although the Provisional government that came to power after the February Revolution of 1917 allowed the opening of the Tbilisi Russian University, political events made this impossible. Only after the establishment of independent states in the South Caucasus on May 26-28, 1918, the idea of opening a higher school came up again and could be realized with great difficulty.

On May 19, 1919, the government of Azerbaijan adopted a Regulation consisting of 8 articles on the organization of the university commission chaired by V.I.Razumovsky under the Ministry of Public Education. On May 31, the university commission prepared the declaration on the opening of Baku State University, the draft law on the establishment of BSU, its charter, the staff and estimate of the faculties of history, philology and medicine, including the Eastern department, and submitted them to the Ministry of Public Education. The documents adopted by the government were discussed in July-

August in the legislative and budget-financial commissions of the parliament, as well as in the factions of the parties represented in the parliament. The discussions revealed that there are those who oppose the opening of the university among the public. This was due to the fact that the education would be in Russian, as there were not enough personnel who could teach in the mother tongue in the higher school. In this regard, Mirzabala Mammadzade wrote that "*... our students need excellent preparation in Turkish, either to go to Europe or to enter the Turkish language school that will be opened here.*

The government should pay serious attention to the national education of our students in order to create active national and public figures from the youth and students. Whether in Baku or in Europe, our current mute students should be required to know their mother tongue, national history and literature. If this does not happen, the nation will never benefit from the science it will bring" [3, 1919, July 9].

On August 21, the parliament discussed the issue of establishing the university. After heated debates and struggles, on September 1, the Azerbaijani parliament adopted the Law on the opening of the university, and on November 15, the first classes began at Baku State University.

Although the April invasion of 1920 canceled all the institutions created by our first republic, our university continued to operate, and the number of faculties increased. In order to satisfy the need for local personnel, the Soviet government decided in May 1922 to conduct education in the Turkish language.

The Faculty of History, which is the same age as BSU, has passed a difficult and honorable development path during its 105 years of operation. In the 1920-1921 academic year, 12 professors, 5 associate professors, 6 teachers and 1 scientific worker worked at the faculty [1, 10]. In the first years, world-famous academicians V.V.Bartold, N.Y.Marr, S.F.Oldenburg, A.Y.Krymski, A.O.Makovelski, I.I.Meshshaninov and others were in the faculty. The first dean of the faculty was prominent historian N.A. Dubrovsky. In 1922, there are 8 departments in the faculty, and now there are 10 departments.

On April 19, 1923, the Faculty of History and Philology was transformed into the Faculty of Social Sciences. The new faculty consisted of language, social history and law departments. In 1925, the board of the People's Commissariat of Education abolished the faculties of social sciences and physics and established the Pedagogical faculty with departments of history, philology and mathematics [1, 18]. In 1928, by the decision of the People's Commissariat of Education, the ethnology and linguistic departments of the Faculty of Oriental

Studies were merged into this faculty. The repressions of the 1930s, as in all fields, dealt a great blow to the history of Azerbaijan and the training of historians. By the decision of the Council of People's Commissars of the Azerbaijan SSR dated June 19, 1930, the division of the University into independent institutes resulted in the suspension of the Faculty of History. However, on March 25, 1934, one of the 4 faculties of the University, which was restored by the decision of the Supreme Council of the Azerbaijan SSR "On the opening of the Azerbaijan State University", was the Faculty of History. In 1941, the creation of the Azerbaijan History Department, where I am currently an employee, was an important event not only in the life of the faculty, but also in the life of our people. The faculty has 5 departments, 16 professors and teachers, 10 graduate students, 272 students. In the academic year of 1945-1946, a department of philosophy was opened under the Faculty of History, and the all-university departments of psychology, philosophy and political economy were included in it. In 1946-1960, the first Azerbaijani doctors of historical sciences such as I.A. Huseynov, Z.I. Ibrahimov, M.M. Iravanski, A.M. Shahmaliyev were educated.

As a result of the structural changes implemented in the 70s and 80s, the Faculty of History grew and became one of the most advanced and leading faculties of ASU. I was also a student of this faculty at that time. Professors Zulfali Ibrahimov, Ruhulla Orujov, Malik Orujov, Ali Aliyev, associate professors Shamil Mammadbeyli, Saida Imanzade, Adil Sadikhov, Mammadali Huseynov, Mammad Mamishov (Fataliyev), Gudrat Ismayilov, Gurban Bayramov, teachers Rafael Huseynov and others. They were teaching. At that time, the faculty was headed by a valuable scientist, a noble person, Professor Mammad Gaziyev. In the summer of 1972, our archeology teacher, Mammadali Huseynov, who made a sound to the whole world with the mandible bone of the oldest man he found as a result of his excavations in the Azykh cave, took us to the Azykh and Taglar caves in Karabakh. Unfortunately, the fact that this territory was under Armenian occupation for 28 years deprived the students of the Faculty of History of the opportunity to have this experience. In 1988-1989, the rector prof. Professors and teachers and students of our university, including Y. Mammadov, actively participated. In a difficult time for our republic, the 70th anniversary of the Faculty of History was celebrated with the participation of leading scientists of the USSR.

After the restoration of our state independence on October 18, 1991, structural changes took place in our faculty in accordance with the requirements of the time: in 1992, the history departments of the USSR were re-

named the history of Eastern European countries (since 2001, the history of the Slavic countries) and the history of Turkic and Caucasian peoples. The Department of History of Azerbaijan was divided into two departments for nature and humanitarian faculties. Currently, the faculty has 10 departments, 3 ETL, up to a hundred professors, associate professors, professors, teachers, scientific workers and laboratory assistants. Hundreds of students and masters are studying History, History teacher, Regional Studies (Caucasus Studies) and (American Studies) in Azerbaijani, Russian and English departments.

In 2018, both BSU and faculty of History celebrated their 100th anniversary. Our faculty entered the jubilee year with great scientific achievements. The Faculty of History has passed the 105-year difficult development path and has become one of the leading faculties of BSU.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Hacıyev S.T., Süleymanov R.C. Tarix fakültəsinin tarixi 1919-2009. Tarixi icmal. Bakı: “NURLAR” nəşriyyatı, 2010, 272 s.
2. İsgəndərov A., Səidə Əli qızı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarı: Bakı Dövlət Universiteti – 100. Bakı: “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2009, 176 s.
3. Məmmədzadə M. Darülfünun haqqında. //Azərbaycan qəzeti, 1919, 9 iyul
4. Süleymanova S. Y. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri). Düzəliş və əlavələr edilmiş ikinci nəşr. Bakı: “OPTİMİST” çap mərkəzi, 2022, 492 s.

I BÖLMƏ
XIX-XXI ƏSRİN İLK ONİLLİKLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN ƏRAZİ VƏ ƏHALİ MƏSƏLƏLƏRİ

SENATOR KUZMİNSKİNİN TƏFTİŞİNİN MATERİALLARI XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAKI VƏ BAKI QUBERNİYASININ İQTİSADİ VƏZİYYƏTİNİ ÖYRƏNMƏK ÜÇÜN MƏNBƏ KİMİ

Səidə Əli qızı
Bakı Dövlət Universitetinin Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının dosenti
saida_alikizi@mail.ru

***Açar sözlər**: inqilabi çıxışlar, Kuzminski, senat təftişi, hesabat, Bakı şəhəri, quberniya, iqtisadi vəziyyət, tarixi mənbə*

***Keywords:** revolutionary uprisings, Kuzminsky, Senate inspection, report, Baku city, province, economic situation, historical source*

XX əsrin əvvəllərində və xüsusilə də 1905-ci ilin yanvar və fevral aylarında Bakıda və Azərbaycanın digər yerlərində baş vermiş hadisələr çar Rusiyasının hakim dairələrini ciddi surətdə narahat etmişdi. Çarizm "ictimai rəyi sakitləşdirmək" üçün özünün sınanmış siyasətinə əl ataraq təftiş təyin etməyə məcbur olmuşdu. Məlumdur ki, senator təftişləri fövqəladə təftiş forması kimi Rusiyada XVIII əsrdən etibarən geniş tətbiq olunurdu.

Çar II Nikolayın 1905-ci il 2 mart tarixli əmrinə əsasən Bakıya göndərilmiş senator Kuzminski Bakı şəhərini və Bakı quberniyasını təftiş etdikdən sonra 686 səhifədən ibarət olan böyük həcmli hesabat tərtib edib çara təqdim etmişdi. Hesabatın materialları ilk dəfə 1905-ci ildə Sankt-Peterburqda [5], 1906-cı ildə isə Bakıda nəşr olunmuşdur [2]. Hesabatdan ayrı-ayrı hissələr "Baku" qəzetinin 1906-cı il 14, 23-26-cı nömrələrində dərc olunmuşdur [1].

Vətən tarixşünaslığında Kuzminskinin hesabatı ciddi və mötəbər mənbə kimi bir sıra tarixçilər tərəfindən istifadə olunmuşdur [4].

Senator Kuzminskinin təftişi üzərinə qoyulmuş ali vəzifələr sırasında bu diyarın iqtisadi vəziyyətinin öyrənilməsi xüsusi yer tuturdu. Hesabatda aşağıdakı iqtisadi məsələlərin öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdu:

a) Bakı şəhərində və Bakı quberniyasında yaşayan və müxtəlif millətlərdən olan əhalinin iqtisadi vəziyyətinin nisbəti, Bakı şəhərinin və neft mədənlərinin daşınmaz əmlakı, ticarət və sənaye haqqında məlumatlar;

b) Fəhlə məsələsi. Bu məsələ muzdun şərtləri, əmək haqqı, mənzil şəraiti və tətillərlə əlaqəli şəkildə öyrənilməli idi.

c) Neft işi və balıq vətəgələri. Bu sahələr böyük miqdarda fəhlələrin cəmləşdiyi və xəzinə gəlirlərinin mühüm mənbəyini təşkil edən sahələr idi.

Neft sənayesi XIX əsrin sonları- XX əsrin əvvəllərində Bakını Rusiyanın digər şəhərləri içərisində ön plana çəkmişdi. XX əsrin əvvəllərində neft sənayesində və onunla əlaqədar olan sənaye sahələrində çalışan fəhlələrin sayı 58.239 nəfərə çatmış, onun məhsulunun ümumi dəyəri isə 319.400.000 manata bərabər idi [3, s.3]. Bakı quberniya statistika komitəsinin 1905-ci il yanvarın 1-nə olan məlumatına əsasən Bakı quberniyası əhalisinin sayı hər iki cinsdən olmaqla 1.057.500 nəfərə çatmışdı. Bu əhalinin üçdə biri şəhərlərdə, üçdə ikisi qəzalarda yaşayırdı. Bakı şəhərinin öz əhalisi, onun ətrafında yerləşən neft mədənləri ilə birlikdə, quberniya əhalisinin dörddə birini, qubernіyanın şəhər əhalisinin isə beşdə birini təşkil edirdi. Quberniya əhalisinin əksər hissəsini yerli və kənardan gəlmiş müsəlmanlar təşkil edirdi və onların ümumi sayı 800.000 nəfər, yaxud da quberniya əhalisinin dörddə üç hissəsindən bir qədər artıq idi. Qeyri millətlərin nümayəndələri say etibarilə müsəlmanlardan geri qalırdı: 12 % rusların, 9 % ermənilərin və 3 % digər millətlərin payına düşürdü [5, s. 78].

Senator Kuzminskinin tədqiqatında maraq doğuran məsələlərdən biri şəhər və kənd əhalisi və onun qruplaşdırılmasıdır. Kuzminskiyə görə şəhər və kənd əhalisinin milli tərkibi və faizlə nisbəti aşağıdakı kimi idi:

Milliyyəti	Kənd əhalisi (qəzalar üzrə)	Şəhər əhalisi (qəzalar üzrə)	Quberniya üzrə şəhər sakinlərinin sayı
Müsəlmanlar	87,5 %	50 %	21,6 %
Ruslar	6,8 %	24 %	62,3 %
Ermənilər	5,1 %	18,4 %	62,9 %
Digər millətlər	0,6 %	7,5 %	88 %
Cəmi:	100 %	100 %	

Hesabatda qeyd olunurdu ki, müsəlman əhalinin əksər hissəsi (4 /5) qəzalarda yaşayır və əkinçiliklə məşğul olur. Bu əmək, rus molokanları və duxoborlar istisna edilməklə, Bakı quberniyasının digər millətlərdən olan sakinlərinin az bir qismini cəlb edirdi [5, s.78-79].

Bakı şəhərində və Bakı quberniyasında baş vermiş sosial partlayışların səbəblərini müəyyənləşdirmək məqsədilə senator Kuzminski fəhlələrin sosial-məişət şəraitinin öyrənilməsinə ciddi diqqət yetirir. Bakıda və ona bitişik neft mədənlərində və şəhər ətrafında o zaman 61.000 minədək fəhlə yaşayırdı. Senator belə nəticəyə gəlir ki, mənzil şəraiti baxımından mədən fəhlələrinin vəziyyəti çox ağırdır və tamamilə qənaətbəxş deyildir. Neft sənayeçiləri onların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün çox az iş görürlər. Fəhlələrin kazarma

şəraitində 80 nəfər və daha çox olmaqla bir otaqda yaşaması onlar üçün son dərəcə dözülməzdir. Senatorun fikrincə, neft sənayeçiləri öz fəhlələrinin ehtiyaclarına bir qədər diqqətli olsaydılar, bütün bu narahatlıqları aradan qaldırmaq mümkün olardı [5, s.122].

Kuzminskinin fikrincə, son zamanlara qədər Bakı neft rayonu fəhlə hərəkatı nə olduğunu bilmirdi. Fəhlə məsələsi Bakıda son iki ildə (1903-1904) qorxulu bir hal kimi meydana çıxmışdır və müəssisə rəhbərləri, həmçinin neft sənayeçiləri onunla hesablaşmağa məcbur idilər. Fəhlələr iş gününün qısaldılması, əmək haqqının artırılması, onlar üçün pulsuz mənzillərin ayrılması tələbləri ilə çıxış edirdilər [5, s.131]. Senator Bakıda 1904-cü ilin dekabrında baş vermiş tətildən də bəhs edir və qeyd edir ki, dekabr tətilinin başlıca nəticəsi neft sənayeçiləri ilə fəhlələr arasında sazişin bağlanması oldu. Bu saziş ancaq iqtisadi amillərdən ibarət idi. Sazişdə iş gününün qaydaya salınmasından, müxtəlif növlü işlər üçün minimum əmək haqqından, mənzil pullarından və s. bəhs olunmuşdu. Hesabatda qeyd olunur ki, "sazişin bütün bu maddələri fəhlələr üçün böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki onların ümdə ehtiyaclarına aiddir" [5, s.131].

Təftiş nəticəsində toplanmış materiallar göstərir ki, sosial-iqtisadi vəziyyətin qeyri-qənaətbəxş olmasına baxmayaraq, Abşeron yarımadasının neft sənayesi bütün Rusiyanın iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Kuzminski qeyd edirdi ki, "Bakı mədənlərində istehsal olunan neft Avropa bazarında bizim ağ neftimizlə rəqabət aparan Limada və Pensilvaniyada istehsal olunan neftdən 50 % çoxdur" [5, s.226-227]. "Dünyanın heç bir yerində Abşeron yarımadasındakı kiçik və əhəmiyyətsiz yerin verdiyi qədər nəhəng sərvət verən yer yoxdur: Burada bütün neft mədənləri 900 desyatin sahədə yerləşmişdir, bütün neft rayonu isə 35 kv.vd. sahəni əhatə edir" [5, s.227].

Senator qeyd edirdi ki, Suraxanıda yanacaq qazının zəngin ehtiyatları var, təəssüf ki, bunlar, demək olar ki, istismar olunmur. Amma onların istismarı yüz milyonlarla pud neftə qənaət etməyə imkan verərdi. Təbiət özü bu kiçik bir torpaq sahəsində belə zəngin sərvətlər yaratmışdır və onun bir hissəsinə hələ əl dəyilməyib. Rusiyanın bazarını duru yanacaqla və yanacaq yağları ilə təchiz etməkdə heç bir rəqibi olmayan Bakı neft sənayeçiləri və ağ neft zavodlarının sahibkarları vəziyyətin yeganə ağalarıdır [5, s.227].

Təftiş materiallarının araşdırılması belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Bakıda və Bakı quberniyasında keçirilmiş senat təftişi regionun iqtisadi potensialının öyrənilməsindən daha çox (hərçənd ki, bu məsələ daha əhəmiyyətli idi) neft mədənlərində fəhlələr arasında inqilabi hərəkatın səbəblərini müəyyənləşdirmək məqsədi güdürdü. Kuzminski öz hesabatında qeyd edirdi ki, *"...etiraf etmək lazımdır ki, hərəkata gətirib çıxarmış kəskin təzahürlər onun son*

dərəcə mühüm əhəmiyyət aldığını və ona qarşı elə əks tədbirlər görülməsini tələb edir ki, həmin tədbirlər indiki repressiyalar sistemindən və hakimiyyət orqanlarının fəaliyyət metodlarından fərqli olsun..." [1].

Hesabatın məlumatlarından aydın olur ki, inqilabi hərəkata qarşı tətbiq olunan zorakılıq metodları özünü doğrultmur, əksinə, bu hərəkatın daha da artmasına gətirib çıxarır. Mahiyyət etibarilə inqilabi hərəkat fəhlə kütlələrinin təmin olunmamış hüquqi, iqtisadi və sosial ehtiyaclarının ifadəsidir. İnqilabi hərəkat getdikcə daha çox şüurlu xarakter alır və buna görə də hakimiyyət strukturları ona qarşı daha diqqətli olmalıdırlar. Nəticə etibarilə neft mədənləri və balıq vətəgələri yerləşən rayonlarda fəhlə məsələsini həll etmək və fəhlə qəsəbələrinin idarəçiliyində qayda-qanun yaratmaq vacibdir.

Bu baxımdan təftiş Bakı və Bakı quberniyasının iqtisadi vəziyyətinin öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Hesabatda diyarda əhalinin yerləşməsi, torpaq mülkiyyəti, neftli torpaqlar, Bakı quberniyasında kapitalın təmərküzləşməsi prinsipləri və bütövlükdə iqtisadi münasibətlərin strukturu və onlarda müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin iştirakı nəzərdən keçirilirdi.

Deyilənlərə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XX əsrin əvvəllərində həyata keçirilmiş Kuzminskinin senat təftişinin materialları həmin dövrdə Azərbaycanın real ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən biridir.

Materials of senator Kuzminsky's inspection as a source for studying the economic situation of Baku and Baku province in the early 20th century

The events that took place in Baku and other parts of Azerbaijan at the beginning of the 20th century, and especially in January and February 1905, seriously worried the government circles of Tsarist Russia. Tsarism was forced to resort to its tried-and-tested policy of "pacifying public opinion" and appoint an inspection. It is known that senatorial inspections, as a form of extraordinary inspection, had been widely used in Russia since the 18th century.

Senator Kuzminsky, who was sent to Baku by order of Tsar Nicholas II dated March 2, 1905, after inspecting the city of Baku and the Baku province, compiled a voluminous report consisting of 686 pages and submitted it to the Tsar. The materials of the report were first published in St. Petersburg in 1905 [5], and in Baku in 1906 [2]. Separate parts of the report were published in the 14th, 23rd-26th issues of the "Baku" newspaper in 1906 [1].

Kuzminsky's report was used by a number of historians as a serious and authoritative source in the historiography of the homeland [4].

Among the highest tasks assigned to Senator Kuzminsky's inspection, a

special place was occupied by the study of the economic situation of this region. The report envisaged the study of the following economic issues:

a) The ratio of the economic situation of the population of different nationalities living in the city of Baku and the Baku province, information on the real estate of the city of Baku and oil fields, trade and industry;

b) The labor issue. This issue had to be studied in connection with the conditions of wages, salaries, housing conditions and strikes.

c) Oil and fishing industries. These areas were areas where a large number of workers were concentrated and constituted an important source of treasury income.

The oil industry brought Baku to the forefront among other cities of Russia in the late 19th and early 20th centuries. At the beginning of the 20th century, the number of workers employed in the oil industry and related industries reached 58,239 people, and the total value of its products was 319,400,000 manats [3, p.3]. According to the Baku provincial statistical committee as of January 1, 1905, the population of Baku province reached 1,057,500 people of both sexes. One third of this population lived in cities, two thirds in districts. The population of Baku city itself, together with the oil fields located around it, constituted a quarter of the population of the province, and a fifth of the urban population of the province. The majority of the population of the province was made up of local and foreign Muslims, and their total number was 800,000 people, or slightly more than three quarters of the population of the province. Representatives of non-nationalities were numerically inferior to Muslims: 12% were Russians, 9% were Armenians, and 3% were other nationalities [5, p. 78].

One of the issues of interest in Senator Kuzminsky's research is the urban and rural population and its grouping. According to Kuzminsky, the national composition and percentage ratio of the urban and rural population was as follows:

Nationality	Rural population (by districts)	Urban population (by districts)	Number of urban residents by province
Muslims	87,5 %	50 %	21,6 %
Russians	6,8 %	24 %	62,3 %
Armenians	5,1 %	18,4 %	62,9 %
Other nationalities	0,6 %	7,5 %	88 %
Total	100 %	100 %	

The report noted that the majority of the Muslim population (4/5) lives in the districts and is engaged in agriculture. This labor, with the exception of Russian Molokans and Doukhobors, attracts a small part of the residents of the Baku province of other nationalities [5, p.78-79]. In order to determine the causes of the social explosions that occurred in the city of Baku and the Baku

province, Senator Kuzminsky pays serious attention to the study of the social and living conditions of the workers. At that time, up to 61,000 workers lived in Baku and the adjacent oil fields and around the city. The senator comes to the conclusion that the situation of the mine workers in terms of housing conditions is very difficult and completely unsatisfactory. Oil industrialists do very little to improve their situation. The fact that the workers live in barracks conditions, with 80 or more people in one room, is extremely unbearable for them. According to the senator, if the oil industrialists were a little more attentive to the needs of their workers, all these concerns could be eliminated [5, p.122]. According to Kuzminsky, until recently the Baku oil region did not know what a labor movement was. The labor issue had emerged as a frightening phenomenon in Baku in the last two years (1903-1904), and the heads of enterprises, as well as the oil industrialists, were forced to reckon with it. The workers demanded a shortening of the working day, an increase in wages, and the allocation of free housing for them [5, p.131]. The senator also mentions the strike that took place in Baku in December 1904 and notes that the main result of the December strike was the conclusion of an agreement between the oil industrialists and the workers. This agreement consisted only of economic factors. The agreement dealt with the regulation of the working day, the minimum wage for various types of work, housing allowances, etc. The report notes that "all these articles of the agreement are of great importance for the workers, because they concern their basic needs" [5, p.131].

The materials collected as a result of the inspection show that, despite the unsatisfactory socio-economic situation, the oil industry of the Absheron Peninsula played an important role in the economic life of all of Russia. Kuzminsky noted that "the oil produced in the Baku fields is 50% more than the oil produced in Lima and Pennsylvania, which compete with our white oil in the European market" [5, p.226-227]. "Nowhere in the world is there a place that gives such enormous wealth as the small and insignificant place on the Absheron Peninsula: All the oil fields here are located on an area of 900 dessiatines, and the entire oil region covers an area of 35 sq. km" [5, p.227].

The senator noted that there are rich reserves of fuel gas in Surakhani, which, unfortunately, are almost not exploited. But their exploitation would have saved hundreds of millions of pounds of oil. Nature itself has created such rich resources on this small piece of land, and part of it has not yet been touched. The Baku oil industrialists and the owners of white oil plants, who have no competitors in supplying the Russian market with liquid fuel and fuel oils, are the sole masters of the situation [5, p.227].

A study of the inspection materials gives grounds to conclude that the

Senate inspection held in Baku and the Baku province was aimed at identifying the causes of the revolutionary movement among the workers in the oil fields rather than at studying the economic potential of the region (although this issue was more important). Kuzminsky noted in his report that "... it must be admitted that the sharp manifestations that led to the movement have acquired an extremely important significance and require the adoption of countermeasures against it that would differ from the current system of repressions and methods of action of the authorities ..." [1].

It is clear from the information in the report that the methods of violence used against the revolutionary movement do not justify themselves, but, on the contrary, lead to the further growth of this movement. In essence, the revolutionary movement is an expression of the unmet legal, economic and social needs of the working masses. The revolutionary movement is becoming more and more conscious, and therefore the authorities should be more attentive to it. Consequently, it is important to solve the workers' issue in the regions where oil fields and fishing grounds are located and to establish order in the management of workers' settlements.

In this regard, the inspection attached particular importance to the study of the economic situation of Baku and the Baku province. The report considered the distribution of the population in the region, land ownership, oil lands, the principles of concentration of capital in the Baku province, and the structure of economic relations as a whole and the participation of representatives of various nationalities in them.

Based on what has been said, we can conclude that the materials of Kuzminsky's Senate inspection, which was carried out at the beginning of the 20th century, are one of the valuable sources for studying the real socio-political and economic situation of Azerbaijan at that time.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. "Баку", № 14, 23-26.
2. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению сенатором Кузминским ревизии г. Ваку и Бакинской губернии. Баку, 1906, 686 с.
3. Джалилов А.Г. Место города Баку в экономической жизни Закавказья. // Города Азербайджана в период капитализма. Баку, 1987
4. Исмайлов М.А. Промышленность Баку в начале XX в., Баку, 1975; Исмаилзаде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье. 30-е годы XIX – начало XX в., Москва, 1982; Yenə onun. Население городов Закавказского края в XIX- начале XX в., Москва, 1991.
5. "Материалы 17-ой комиссии Кузминского. Отчет сенатора Кузминского. С.-П., 1905 год.

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANIN ƏSAS YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ ("QAFQAZ TƏQVİMİ" ƏSASINDA)

Səidə Quliyeva
Bakı Dövlət Universitetinin
"Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya"
Elmi-tədqiqat laboratoriyasının böyük elmi işçisi, dosent
saidaquliyeva@bsu.edu.az
ORCİD İD: 0000-0003-4320-3425

Açar sözlər: *"Qafqaz təqvimi", tarixi Azərbaycan əraziləri, inzibati bölgü, yaşayış məskənləri, tarixi-demoqrafik mənbələr*

Keywords*:"Caucasian calendar", historical Azerbaijani territories, administrative division, settlements, historical-demographic sources*

Azərbaycan əhalisinin öyrənilməsi üçün tarixi-demoqrafik mənbə kimi "Qafqaz təqvimi"nin tədqiqata cəlb edilməsi Rusiya imperiyası tərəfindən işğal dövründə və ondan sonra baş verən dəyişikliklərin üzə çıxarılması üçün **aktuallıq** kəsb edir. Belə ki, 1845-1917-ci illərdə 47 cilddə dərc edilmiş təqvimdə Qafqazın inzibati-ərazi bölgüsü, əhalinin yerləşdiyi əsas şəhərlər və digər yaşayış məskənləri barədə statistik materiallar, Qafqazda yaşayan əhali haqqında müxtəlif məqalələr və digər dəyərli məlumatlar yer alır. Rusiya İmperiyasının Qafqaz Qubernatorluğu Baş İdarəsinin nəzdində Qafqaz canişini M.S.Voronsovun göstərişi ilə hazırlanan "Qafqaz təqvimi" Qafqazın tarixi, coğrafiyası və etnoqrafiyası haqqında məlumat verən qiymətli dövri nəşrlərdən biridir. Təqvimin ilk nömrəsi miladi 1846, hicri 1262-ci ilə aid idi [3, s. 8-44].

"Qafqaz təqvimi"ndə hər il üçün təqvim, ünvanlar, mühüm tarixlər və digər məlumatlarla yanaşı, əhali haqqında vacib olan məlumatlar da yer almışdır. Eyni zamanda, Qafqazın məşhur adamları barədə, həmçinin XIX əsrdə Qafqaz müharibələrində iştirak edənlərin xatirələri və s. nəşr olunurdu. "Qafqaz təqvimi" qiymətli, çox vaxt nadir məlumatlar ehtiva edir. Bu məlumatların unikal olduğu və əsas mənbələrdən sayılacaq sahələrdən biri də XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın tarixi-demoqrafik vəziyyəti, yeni qəsəbələrin salınması və digər məsələlərin üzə çıxarılmasıdır. Rusiya işğalından sonra bölgədə baş verən hadisələr araşdırılarkən yer adları, orada yaşayan insanların sayı və etnik quruluşu kimi məlumatlar da danılmaz faktlar qədər önəmlidir.

Bunları nəzərə alaraq tədqiqatın **məqsədi** "Qafqaz təqvimi" əsasında işğaldan (1828) sonra Azərbaycanda baş verən tarixi-demoqrafik hadisələri araşdırmaq, yaşayış məskənlərinin üzə çıxarılması və materialları müasir dövrə

aid materiallarla müqayisə etməkdir. Beləliklə, işğaldan əvvəlki və sonrakı dövrə aid yeni yaşayış məskənləri haqqında ətraflı məlumat əldə etmək mümkündür. Bu məlumat tarixi Azərbaycan ərazilərinə aid yaşayış məskənləri, məskənlərin sayının dəyişməsi və digər məlumat boşluğunu doldurmağa kömək edir.

Vətən tarixşünaslığında xüsusi olaraq "Qafqaz təqvimi" əsasında tarixi-demoqrafik tədqiqat aparılmadığından, mövzu tarixşünaslıq baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Vətən tarixşünaslığında ilk dəfə "Qafqaz təqvimi"ndə tarixi Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsü və yaşayış məskənləri barədə məlumatlar toplanılmış və təhlil edilmişdir.

"Qafqaz təqvimi"nin cildləri tarixi-demoqrafik mənbə kimi təhlil edilərək əsas yaşayış məskənləri, o cümlədən 500 nəfərdən çox əhalisi olan yaşayış məskənləri əks olunan 1886, 1890, 1891, 1892, 1897, 1900, 1916-cı illər üçün nömrələri müəyyən edilmiş, materiallar sistemləşdirilmişdir. Həmin cildlərdə yaşayış məskənləri haqqında məlumatların əvvəlki illərlə müqayisədə daha əhatəli olmasına səbəb həmin dövrlərdə imperiyada həyata keçirilən siyahıyaalma materiallarının əsas götürülməsi olmuşdur [4; 5; 6; 7; 8; 9].

Təqvimin müxtəlif cildlərində yaşayış məskənlərinin siyahısı və onlara aid məlumatlar inzibati bölgü üzrə verilir. Bu da Azərbaycanın tarixi ərazilərinin sonrakı illərdə sərhədlərimizdən kənarda qalmasını aydınlaşdırmağa imkan verir. Məsələn, 1846-cı il təqvimində əsas şəhərlər və yaşayış yerlərinə aid siyahıda həyata keçirilən inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən Gürcü-İmereti quberniyasına daxil edilmiş Biçənək, Başkeçid, Qaraağacı, Sığnaq, Gümrü (Aleksandropol), İrəvan şəhərləri hazırda Azərbaycan sərhədlərindən kənarda qalmışdır [3, 72-74].

Məlumdur ki, nəqliyyat və rabitə yollarının çəkilişi yeni yaşayış məskənlərinin salınmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, növbəti illərdə dəmir yolu və poçt əlaqəsi mərkəzləri olaraq əhəmiyyət qazanan yaşayış yerlərinin adına rast gəlirik [3, 75-94; 9, s. 155]. Bu məlumatları müqayisə etdikdə yeni çəkilən yollar və onların üzərində yeni məntəqələrin yarandığını (və ya yolların həmin məntəqələrə yaxın salındığını) görürük. Çünki təqvimdə Qafqazdakı nəqliyyat yolları, onların üzərindəki dayanacaqlar, məsafələr əks olunmuşdur.

Dəmir yollarının çəkilməsi də yeni yaşayış məskənlərinin yaranmasına və insanların məskunlaşmasına təsir edirdi.

Təqvimdə şəhərlər haqqında verilən məlumatlar xüsusilə maraq doğurur. Məsələn, ilk sayında Cənubi Qafqazın əsas şəhərləri haqqında məlumatlarda Aleksandropol şəhəri haqqında yazılır ki, Gürcü-İmereti quberniyasının qəza şəhəri olan yaşayış məskəni əvvəllər Pəmbək-Şörəyel distansiyasında elə də əhəmiyyət kəsb etməyən Gümrü adlı yer olmuşdur. 1830-cu ildə Türki-

yədən köçürülən xristianların yerləşdirilməsi ilə mühüm məskən yaranmışdı. 1837-ci ildə Rusiya imperatoru Nikolayın səfəri zamanı qala salınmış və Aleksandropol adlandırılmışdır [3, s. 48]. Bu fakt sübut edir ki, imperiyanın köçürmə siyasəti nəticəsində tarixi Azərbaycan torpaqlarında yerləşən Gümrünün etnik tərkibi və adı dəyişdirilmişdir. Təqvimin həmin nəşrində Bakı, Dərbənd, Gəncə (təqvimdə Yelizavetpol), Quba, Lənkəran, Naxçıvan, Nuxa, Şamaxı, Şuşa, İrəvan şəhərləri haqqında qısa məlumatlar verilmişdir [3, s. 48-55]. Təqvimdə yerli əhalinin məlumatına əsasən İrəvanın əsasının Nuh peyğəmbər tərəfindən qoyulduğu, digər bir versiyaya görə isə 1582-ci ildə türklər tərəfindən qoyulduğu bildirilir [3, s. 55].

Tədqiqat nəticəsində əldə edilən materiallar digər mənbələrlə müqayisə edilərək məlum olur ki, təqvimdə adı çəkilən və əhalinin sıx məskunlaşdığı yaşayış məskənləri məhz inzibati, ticarət və nəqliyyat mərkəzləri olmuşdur [4, s.501-630; 5]. Əldə edilən materiallar hazırda həyatın davam etdiyi yaşayış məskənlərinin tarixini, onların region və lokal əhəmiyyətini müəyyən etməyə, daxil olduqları inzibati mərkəzlərin tarixi Azərbaycan ərazilərinə aid olduqlarını sübut etməyə, həmçinin toponimik tədqiqat aparmağa imkan verir.

Biz "Qafqaz təqvimi" əsasında 1846-cı ildən başlayaraq növbəti illərdə əhalinin tarixi-demoqrafik quruluşunda – say dinamikası, etnik tərkibi, yaşayış məskənlərinin salınmasında baş verən dəyişiklikləri aydın şəkildə izləyirik. Bu faktlar Rusiya imperiyasının işğaldan sonra bölgədə həyata keçirdiyi siyasətə və tarixi-demoqrafik proseslərə dair mübahisəli olsa da, imperiya məmurları tərəfindən qeydə alınmış inkar edilməz sübutlardır.

Maın settlements of Azerbaıjan ın the 19th century (based on the "Caucasıan Calendar")

The involvement of the "Caucasian Calendar" as a historical-demographic source for studying the population of Azerbaijan is relevant for revealing the changes that occurred during the occupation by the Russian Empire and after it. Thus, the Calendar, published in 47 volumes in 1845-1917, contains the administrative-territorial division of the Caucasus, statistical materials on the main cities and other settlements where the population is located, various articles on the population living in the Caucasus, and other valuable information. The "Caucasian Calendar", prepared under the instructions of the Caucasus deputy M.S. Vorontsov under the Main Administration of the Caucasus Governorate of the Russian Empire, is one of the valuable periodicals providing information on the history, geography, and ethnography of the Cau-

casus. The first issue of the calendar was dated 1846 AD, 1262 AH [3, pp. 8-44].

The "Caucasian Calendar" contains the calendar for each year, addresses, important dates, and other information, as well as important facts about the population. At the same time, memoirs of famous people of the Caucasus, as well as participants in the Caucasian wars of the 19th century were published. The "Caucasian Calendar" contains valuable, rare information. One of the areas where this information is unique and can be considered as a main source is the historical and demographic situation of Azerbaijan in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, the establishment of new settlements and other issues. When investigating the events that occurred in the region after the Russian occupation, information such as place names, the number of people living there and the ethnic composition are as important as undeniable facts.

Taking these into account, the purpose of the study is to investigate the historical and demographic events that occurred in Azerbaijan after the occupation (1828), to uncover settlements and compare the materials with materials from the modern era on the basis of the "Caucasian Calendar". Thus, it is possible to obtain detailed information about new settlements from the period before and after the occupation. This information helps to fill the information gap regarding settlements, changes in the number of settlements and other information related to the territories of historical Azerbaijan.

Since historical-demographic research has not been conducted specifically on the basis of the "Caucasian Calendar" in the historiography of the Motherland, the topic is also of particular importance from the point of view of historiography. For the first time in the historiography of the Motherland, information on the administrative-territorial division and settlements of historical Azerbaijan was collected and analyzed in the "Caucasian Calendar". The volumes of the "Caucasian Calendar" were analyzed as a historical-demographic source, and the numbers for the years 1886, 1890, 1891, 1892, 1897, 1900, 1916, which reflected the main settlements, including settlements with a population of more than 500 people, were determined, and the materials were systematized. The reason why the information on settlements in those volumes was more comprehensive than in previous years was that the census materials carried out in the empire during those periods were taken as a basis [4; 5; 6; 7; 8; 9].

In various volumes of the calendar, the list of settlements and information about them is given by administrative division. This also makes it pos-

sible to clarify the fact that the historical territories of Azerbaijan remained outside our borders in later years. For example, the cities of Bichenak, Bashkechid, Karaagachi, Sygnag, Gyumri (Alexandropol), Iravan, which were included in the Georgian-Imereti province according to the administrative-territorial division carried out in the list of main cities and settlements in the 1846 calendar, are currently outside the borders of Azerbaijan [3, 72-74].

It is known that the construction of transport and communication routes led to the construction of new settlements. Thus, in the following years, we come across the names of settlements that gained importance as centers of railway and postal communication [3, 75-94; 9, p. 155]. When we compare this information, we see that new roads were built and new stations were created on them (or roads were built close to these stations). Because the calendar reflected the transport routes in the Caucasus, the stops on them, and the distances.

The construction of railways also influenced the creation of new settlements and the settlement of people. The information provided in the calendar about the cities is of particular interest. For example, in the information about the main cities of the South Caucasus in the first issue, it is written about the city of Alexandropol that the settlement, which was the district city of the Georgian-Imereti province, was previously a place called Gyumri, which was not very important in the Pambak-Shorayel distance. In 1830, an important settlement was created with the settlement of Christians resettled from Turkiye. In 1837, during the visit of the Russian Emperor Nicholay, a fortress was built and it was named Alexandropol [3, p. 48]. This fact proves that as a result of the empire's resettlement policy, the ethnic composition and name of Gyumri, located in the historical lands of Azerbaijan, were changed. In that edition of the calendar, brief information about the cities of Baku, Derbent, Ganja (in the calendar Yelizavetpol), Guba, Lankaran, Nakhchivan, Nukha, Shamakhi, Shusha, and Yerevan is given [3, pp. 48-55]. According to the information of the local population, the calendar states that Yerevan was founded by the prophet Noah, and according to another version, it was founded by the Turks in 1582 [3, p. 55].

By comparing the materials obtained as a result of the research with other sources, it becomes clear that the settlements mentioned in the calendar and densely populated were administrative, trade, and transport centers [4, pp. 501-630; 5]. The materials obtained allow us to determine the history of the settlements where life continues today, their regional and local significance, to prove that the administrative centers they are included in belong to the historical territories of Azerbaijan, and also to conduct toponymic research.

Based on the "Caucasian Calendar", we clearly trace the changes in the historical and demographic structure of the population - numerical dynamics, ethnic composition, and settlement patterns - starting in 1846 and continuing in the following years. These facts are undeniable evidence, although controversial, of the policy and historical and demographic processes implemented by the Russian Empire in the region after the occupation, recorded by imperial officials.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Vəliyev (Baharlı) M.H.. "Azərbaycan" (Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi oçerk). – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993. – 192 s.
2. Исмаил-Заде Д.И. Население городов Закавказского края в XIX - начале XX в. Историко-демографический анализ. Москва, 1991.
3. Кавказский календарь на 1846 год: [1-й год]. — Тифлис, 1845-1916, 1845. — 246 с., 1 карт.
4. Кавказский календарь на 1853 год. - Тифлис: Типография канцелярии наместника Кавказского, 1852. – 684 с., V с., 8 л. ил.
5. Кавказский календарь на 1889 год. - Тифлис: Типография канцелярии наместника Кавказского, 1888. – 530 с.
6. Кавказский календарь на 1890 год. - Тифлис: главноначальствующего гражданскою частью на Кавказ, 1889. – 538 с.
7. Кавказский календарь на 1892 год. - Тифлис: Типография канцелярии наместника Кавказского, 1891. - 377 с., 360 стб. разд. паг.
8. Кавказский календарь на 1900 год. - Тифлис: Типография М. Шарадзе и К^0, 1899. – 778 с.
9. Кавказский календарь на 1912 год. - Тифлис: Типография канцелярии наместника Е.И.В. на Кавказ, казенный дом, 1911. - 620 с., стб. разд. паг., 1 карт.

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD"UN TÜRKMƏNSƏHRA NÜSXƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİ VƏ QAFQAZIN ETNODEMOQRAFİK TƏRKİBİNƏ DAİR

Elnur Kəlbizadə
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun Ermənişünaslıq şöbəsinin müdiri, dosent
kelbizadeh@gmail.com

Açar sözlər: *Kitabi-Dədə Qorqud, Türkmənsəhra, Qafqaz, azərbaycanlılar, oğuz, türk*
Keywords: *Kitabi-Dada Gorgud, Turkman Sahra, Caucasus, Oghuz, Azerbaijanis, Turk*

Türk tarixinin mühüm qaynaqlarından olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının Vatikan və Drezden nüsxələri üzərində müxtəlif elm sahələrini təmsil edən mütəxəssislərin apardıqları tədqiqatlar Oğuz türklərinin tarixi, coğrafiyası, inanc sistemi, dövlətçilik ənənələri və s. ilə bağlı bir sıra

elmi həqiqətlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan vermişdir. 2019-cu ildə isə elm aləminə dastanın yeni bir nüsxəsi təqdim edilmişdir. İran İslam Respublikasının Türkmənsəhra bölgəsində aşkarlanan yeni nüsxə Qafqazın tarixi üçün maraqlı məlumatlarla zəngindir. Türkmənsəhra nüsxəsi bəzi müəlliflər tərəfindən tapıldığı şəhərin adı ilə Qonbəd nüsxəsi də adlandırılır.

Araşdırmada "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının Türkmənsəhra nüsxəsində Azərbaycan türkləri və Qafqazın etnodemoqrafik tərkibinə dair məlumatlar təhlil edilmişdir. Tədqiqatın aparılması zamanı proqressiv, reduktiv (həm retrospektiv, həm də retroqressiv), tipoloji, komparativ-qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Dastanın yeni aşkarlanmış nüsxəsində əksini tapmış toponimlərin yarısından çoxunun Qafqaz əraziləri ilə bağlı olması sübut edir ki, Qafqazın böyük bir qismi oğuz türklərinin məskunlaşma arealına daxil olmuşdur. Mənbədə demək olar ki, o zaman Qafqazda olan bütün xalq və tayfalardan bəhs edilir. Lakin erməni və hayların adı heç bir yerdə çəkilmir. İndi Ermənistan adlandırılan İrəvan və ətraf ərazilərdən bəhs edilərkən Ağmanqan dağları ifadəsi istifadə edilir. Bu sübut edir ki, dastanın formalaşdığı dövrdə burada ermənilər \ haylar olmamışdır. Tarixi proseslər nəticəsində müxtəlif dövrlərdə ermənilər köçürülərək Qafqazın bəzi bölgələrində məskunlaşdırılmış, ərazinin etnodemoqrafik tərkibi dəyişdirilmişdir. Nüsxədə Qafqaz bölgəsi toponimləri ilə yanaşı, bu ərazidə o zaman məskun olan bir sıra xalqların və tayfaların adları (etnonimlər) da (Türk [18, s. 16, 20, 40, 41, 59], Oğuz [5, s. 4, 10, 22, 25, 26, 27, 39, 41, 47, 51, 59, 60], Bəydili [5, s. 26], Çərkəz [5, s. 35], Gürcü [5, s. 36], Qumuq, Qaytaq [5 s. 24, 55], Ləzgi [5, s. 24], Tabasaran [5, s. 24, 51], Talış [5, s. 35], Tat [5, s. 40]) qeyd olunmuşdur. Bu etnonimlər həm də dastanın yarandığı dövrdə bölgə əhalisinin çoxluğunun kimlərdən ibarət olduğunun göstəricisi hesab edilə bilər. Şəksiz ki, birmənalı şəkildə o dövrdə Qafqaz əhalisinin tərkibində bugünki azərbaycanlıların əcdadı sayılan oğuz türkləri və onlarla müəyyən dövrlərdə toqquşan qıpçaq türkləri üstünlük təşkil etmişlər. Bu isə tarixi-coğrafiya üçün mühüm istiqamətlərdən olan əhalinin etnik tərkibinin öyrənilməsinə və yaşayış məntəqələri üzrə necə dəyişdiyinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un Türkmənsəhra nüsxəsində Azərbaycan makrotoponimin adı 4 yerdə çəkilmişdir [5, s. 23, 35, 36, 52]:

1. *"....səksən min ər heybətli, Azərbaycan ləngəri, İslâm dini quvvəti,...." (23-9);*

2. *"...İstanbul da adı söylənür pilâvına, Azərbaycan diyârında Ərdəbil şəhri..." (35-13);*
3. *"...pâdişâhlaruŋ yurdi Azərbaycan diyârında Ocan eli" (36-6);*
4. *"...Azərbaycan ləngəri, pâdişâhuŋ vəkili, Ulaş oğli Qazan..." (52-5).*

Azərbaycan adının işlədildiyi cümlələr bir neçə tarixi və tarixi-coğrafi məsələni aydınlaşdırmağa imkan verir. "Səksən min ər heybətli Azərbaycan ləngəri" və yaxud "ləşkəri" Böyük Səlcuq dövlətində Azərbaycanın səksən minlik özünəməxsus orduya sahib olduğunu iddia etməyə imkan verir. "İslam dini qüvvətli" ifadəsi isə Azərbaycan ərazisində bu dövrdə İslam dininin tam hakim olduğunu göstərir.

Gürcüstan makrotoponimi Türkmənsəhra nüsxəsində 2 yerdə xatırlanmışdır [5, s. 3, 25]. Hər iki hissədə "*...Əyağın üzəngüyə basanda doquz tümən Gürcistana ürkü salan,..."* şəklində. Tarixi-coğrafi təhlillər göstərir ki, Türkmənsəhra nüsxəsində "Gürcüstan" makrotoponimi indiki Gürcüstan ölkəsinin bütün ərazisi üçün deyil, daha çox gürcülərin sıx yaşadıqları ərazilər üçün işlədilmişdir. "Gürcüstan" adı ilə yanaşı Türkmənsəhra nüsxəsində "Gürcü Eli" ifadəsi də işlədilmişdir. "*Qara saçı hörməli Gürci eli"* [5, s. 36] ifadəsi də fikrimizcə məhz gürcülərin Qafqazda sıx yaşadıqları ərazini ifadə etmək üçün işlədilmişdir.

Çərkəs eli. Kitabda bu ad bir yerdə qeyd edilmişdir [5, s. 35]. Tədqiqatlardan aydın olur ki, buradakı *"*çərkəs" sözü həm etnonim, həm də etnooykonim anlamındadır. Məlumdur ki, bu ad etnonim olaraq Böyük Qafqaz sıra dağlarının şimal qərbində yaşayan ən böyük etnik qrup olan adiqey-çərkəzləri ifadə edir. Bəzi tarixi mənbələrdən aydın olur ki, çar Rusiyası tərəfindən Şimali Qafqazın işğalına qədərki dövrdə çərkəzlərin yaşadıqları bölgələr Çərkəzistan adlandırılmışdır.

Qumuq və Qaytaq elləri. Bu adlar qumuqların və qaytaqların yaşadıqları əraziləri – elləri ifadə etmək üçün iki yerdə eyni şəkildə işlədilmişdir [5, s. 24, 51]. Nüsxədə oxuyuruq: *"Qumuq ılaŋ Qaytaquŋ ödiŋ yaran, Şahdağınuŋ üstində sayban gərən".* Buradan iddia etmək olar ki, oğuzlar qumıq (kumık) və qaytaqlara qarşı müəyyən dövrdə döyüş aparmış və onları da məğlub edərək özlərinə tabe etmişlər.

Bəydili. Türkmənsəhra nüsxəsində etnonim kimi qeyd edilmişdir: *"Bəgdilinüŋ böyügi, yeglər başı Yegənək kimi qılıcına pəhləvan qoçaq olsa*". Etnonim kimi qeyd olunmasına baxmayaraq bəzi xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq bəydililərin Qafqazda da məskunlaşma məsələlərinə toxunmaq istərdik. Qeyd edək ki, oğuz ellərindən sayılan Bəydililər, bugün əsasən İranın Zəncan bölgəsində yaşayırlar. İranın Xuzestan və Zəncan əyalətlərində bir neçə kənd

adı həmin tayfanın adıyla bağlıdır. Türkiyədə bu adda 23 kənd mövcuddur.

Tarixi mənbələrdə Naxçıvan ərazisində qeyd olunan lakin artıq passiv toponim fonduna daxil olmuş yer adlarından biri də Bəydilidir. "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə göstərildiyi kimi, həmin əyalətin Karbi nahiyyəsində (indi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunda) Bəydili adlı kənd olmuşdur [2, s. 37, 39].

Qarxun. Oğuz türklərinin əsas məntəqələri içərisində tez-tez Qarxun oykoniminin adı qeyd edilir. Nüsxədə yazılır: *"qarıncası qara itcə dəgülmidür Qarxun eli?"* [5, s. 34]. Qeyd etmək lazımdır ki, İran İslam Respublikası ərazisində iki Qarxun adlı oykonim var. Bunlardan biri Sərab şəhərinin qərbində, digəri isə Qəzvin ustanında yerləşir. Qafqaz bölgəsində son yüz illiklərdə 7-dən artıq Qarxun adlı kənd qeydə alınmışdır. XVIII əsrə aid tarixi mənbələrdə İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalında bir kəndin adı da Qarxun olaraq göstərilmişdir. Türkiyədə "Karkın" adlı çoxlu sayda yaşayış məntəqələri mövcuddur. Anadoluda bu etnonimə aid 62 yer adı müəyyənləşdirilmişdir.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar, "Kitabi-Dədə Qorqud"un Türkmənsəhra nüsxəsindəki məlumatların təhlili göstərir ki, Qafqaz regionunun geniş əraziləri Azərbaycan türklərinin əcdadı sayılan oğuz və digər türk tayfalarının ilkin əsas məskunlaşma areallarından biri olmuşdur.

Nüsxədə bu ərazidə o zaman məskun olan bir sıra xalqların və tayfaların adları (etnonimlər) da (Türk, Oğuz, Bəgdili, Çərkəz, Gürcü, Qumıq və s.) qeyd olunmuşdur. Bu etnonimlər həm də dastanın yarandığı dövrdə bölgə əhalisinin çoxluğunun kimlərdən ibarət olduğunun göstəricisi hesab edilə bilər.

On the ethno-demographic composition of Caucasus and Azerbaijani Turks in the Turkmansahra version of "Kitabi-Dade Gorgud"

The research conducted by specialists representing various fields of science on the Vatican and Dresden copies of the "Kitabi-Dade Gorgud" epic, which is an important source of Turkic history, has enabled the determination of a number of scientific truths related to the history, geography, belief system, traditions of statehood and other issues of the Oghuz Turks. In 2019, a new copy of the saga was found. The new copy discovered in the Turkmensahra region of the Islamic Republic of Iran is rich in interesting information for the history of the Caucasus. By some authors the Turkmensahra copy is also called the Gonbad copy by the name of the city where it was found.

In the research, the information given about the ethnodemographic composition of the Azerbaijani Turks and the Caucasus in the Turkmensahra copy of the "Kitabi-Dada Gorgud" epic was analyzed. During the research, pro-

gressive, reductive (both retrospective and retrogressive), typological, comparative-contrast methods were used.

The fact that more than half of the toponyms reflected in the newly discovered copy of the saga are related to the Caucasian territories proves that a large part of the Caucasus was included in the settlement area of the Oghuz Turks. The source mentions almost all the peoples and tribes living in the Caucasus at that time. However, Armenians and Hays are not mentioned anywhere. The term Aghmangan Mountains is used when talking about Yerevan and the surrounding areas, which are now called Armenia. This proves that during the formation of the epic, there were no Armenians. As a result of late historical processes, representatives of the Armenians were relocated and settled in some regions of the Caucasus, and the ethno-demographic composition of the territory was changed. The copy contains names (ethnonyms) of a number of peoples and tribes living in this area at that time (Turk [18, p. 16, 20, 40, 41, 59], Oghuz [5, p. 4, 10 , 22, 25, 26, 27, 39, 41, 47, 51, 59, 60], Bagdilli [5, s. 26], Circassian [5, p. 35], Georgian [5, s. 36], Gumuk, Qaytag [5, p. 24, 55], Lezgi [5, s. 24], Tabasaran [5, p. 24,51], Talish [5, s. 35], Tat [5, s. 40]). These ethnonyms can also be considered as an indicator of who made up the majority of the population of the region at the time when the epic was created. There is no doubt that the Oghuz Turks, who are the ancestors of today's Azerbaijanis, and the Kipchak Turks, who clashed with them at certain times, dominated the population of the Caucasus at that time. This makes it possible to study the ethnic composition of the population in important directions for history and geography and to determine how it changes according to residential areas.

In the Turkmensahra copy of "Kitabi-Dade Gorgud" the name of the Azerbaijani macrotoponym is mentioned in 4 places [5, p. 23, 35, 36, 52]:

1. *“....səksən min ər heybətli, Azərbaycan ləngəri, İslâm dini quvvəti,....” ("eighty thousand men are formidable, the anchor of Azerbaijan, the religious force of Islam") (23-9);*
2. *“...İstanbul da adı söylənür pilâvına, Azərbaycan diyârında Ərdəbil şəhri...” ("...pilaf of Azerbaijan's Ardabil city is famous in Istanbul" (35-13);*
3. *“...pâdişâhlaruŋ yurdi Azərbaycan diyârında Ocan eli” ("...there is a city/tribe named Ujan in Azerbaijan, the homeland of the rulers") (36-6);*
4. *“...Azərbaycan ləngəri, pâdişâhuŋ vəkili, Ulaş oğli Qazan” ("...the commander of the Azerbaijani army, the king's assistant, Kazan son of Ulash...") (52-5).*

The sentences in which the name Azerbaijan is used make it possible to clarify several historical and historical-geographical issues. *"Eighty thousand*

men are formidable, the anchor of Azerbaijan, the religious force of Islam" allows us to claim that Azerbaijan has a special army of eighty thousand in the Great Seljuk state. The expression "Islamic religion is strong here" indicates that Islam religion was completely dominant in the territory of Azerbaijan during this period.

Georgian macrotoponym is mentioned in 2 places in Turkmensahra copy [5, p. 3, 25]. In both parts, in the form of *"...Əyağın üzəngüyə basanda doquz tümən Gürcistana ürkü salan,..." (*"...When you put your foot on the horse's stirrup, it scares, excites, disturbs Georgia, which consists of nine regions,..."). Historical-geographical analyzes show that in the Turkmensahra copy, the macrotoponym "Georgia" was used not for the entire territory of the current country of Georgia, but rather for the areas where Georgians live densely. Along with the name "Georgia", the term "Georgian Eli" is also used in the Turkmensahra copy. *"Qara saçı hörməli Gürci eli"* ("Georgian tribe with girls with braided black hair") [5, p. 36], in our opinion, was used to express the area where Georgians live in the Caucasus.

Circassian tribe. This name is mentioned in the book [5, p. 35]. It is clear from the research that the word "Circassian" here is both an ethnonym and an ethno-oikonym. It is known that this name refers to the Adyghe-Circassians, the largest ethnic group living in the north-west of the Greater Caucasus mountain range, as an ethnonym. It is clear from some historical sources that the regions where the Circassians lived before the occupation of the North Caucasus by Tsarist Russia were called Circassian.

Kumuk and Qaytag lands. These names are used in the same way in two places to denote the areas where the Kumuks and Qaytags lived [5, p. 24, 51]. We read in the copy: *"Qımuq ılaŋ Qaytaquŋ ödiŋ yaran...". (*"Kumuk and Qaytags are very scared"). In the base of the information, it can be argued that the Oghuzs had fought against the Kumuk (Kumuk) and the Qaytags in a certain period and defeated them and subjugated them.

"Baydili". In the Turkmensahra copy, it is mentioned as an ethnonym: *"Bəydilinüŋ böyügi, yeglər başı Yegənək kimi qılıcına pəhləvan qoçaq olsa*" ("If the ruler of the Baydilli tribe, the head of his army, was a brave wrestler who knew how to fight with a sword like Yeganek"). Despite being mentioned as an ethnonym, we would like to touch on the settlement issues of Bagdili people in the Caucasus, taking into account some characteristic features. It should be noted that the Baydili people, who are considered to be from the Oghuz provinces, live mainly in the Zanjan region of Iran today. Several village names in Khuzestan and Zanjan provinces of Iran are related to the name of that tribe.

There are 23 villages with this name in Türkiye.

Baydili is one of the place names mentioned in the historical sources in the territory of Nakhchivan, but already included in the passive toponym fund. As stated in the "Iravan province review book" ("İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"), there was a village named Baydili in the Karbi district of that province (now in the Sharur district of the Nakhchivan Autonomous Republic) [2, p. 37, 39].

Karkhun. Among the main settlements of the Oghuz Turks, the oikonym of Garkhun is often mentioned. It was written in the copy: *"qarıncası qara itcə dəgülmidür Qarxun eli" (*"The ant of the Garkh tribe is as strong as a black dog") [5, p. 34]. It should be noted that in the territory of the Islamic Republic of Iran, there are two place names called Karkhun. One of them is located in the west of the city of Sarab, and the other is located in the Ustan of Qazvin. More than 7 villages named Karkhun have been registered in the Caucasus region in the last hundred years. In the historical sources of the 18th century, the name of a village in the Sardarabad district of the Iravan khanate is mentioned as Garkhun. There are many settlements called "Karkın" in Türkiye. 62 place names related to this ethnonym have been identified in Anatolia.

The research conducted in this way and the analysis of the data in the Turkmensahra copy of "Kitabi-Dade Gorgud" show that the large areas of the Caucasus region were one of the primary settlement areas of the Oghuz and other Turkic tribes, who are the ancestors of the Azerbaijani Turks.

In the copy, the names (ethnonyms) of a number of peoples and tribes living in this area at that time (Turkish, Oghuz, Bagdili, Circassian, Georgian, Gumug, etc.) were mentioned. These ethnonyms can also be considered as an indicator of who made up the majority of the population of the region at the time when the epic was created.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Dədəm Qorqudun Türkmənsəhra kitabı. // Ozan dərgisi, cild 1, sayı: 3-5, 2019, s. 43-257. (اوزان.ماهنامه فرهنگی-اجتماعی.جلد1 شماره5 -3 آبان دی بهمن 1398)
2. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, 184 s.
3. Kəlbizadə E. Həmdullah Qəzvininin bəhs etdiyi dörd Naxçıvan qalası haqqında // "Axtarışlar" jurnalı, №4, 2013. s. 137-143.
4. Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı). Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 200 s.
5. Kitabi Dədə Qorqudun Türkmənsəhra nüsxəsinin orijinal mətni. Ərəb qrafikası ilə. 61 s.
6. Dede Korkut`un üçüncü elyazması. Soylamalar ve iki yeni boy ile Türkmen Sahra nüshası. Metin, çeviri, sözlük ve tıpkıbasım Yusuf Azmun. İstanbul, 2019, 176 s.

XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA DƏRBƏND ƏHALİSİNİN SAYI (1923, 1926, 1939-CU İLLƏRİN SİYAHIYAALMA MATERİALLARI ƏSASINDA)

Asəf Hacıyev
Bakı Dövlət Universitetinin "Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya" Elmi-tədqiqat laboratoriyasının aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
asafhajiyev@rambler.ru

Açar sözlər: *Dərbənd, əhali, say dinamikası, siyahıyaalma*
Keywords: *Darband, population, quantitative dynamics, census*

Tarixin ən qədim dövrlərindən başlayaraq Şimal ilə Cənubu, Şərqi Avropa ilə Yaxın - Orta Şərq ölkələrini və Hindistanı birləşdirən çox əhəmiyyətli bir strateji ərazidə yerləşən Dərbənd şəhəri qədim yaşayış məskənlərindən biri hesab olunur. 5000 ildən çox tarixə malik olan Dərbənd, eyni zamanda, qədim türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin yaşadığı mərkəzi şəhərlərdən biri idi. Bu baxımdan da Dərbənd qədim türklər üçün müqəddəs dini mərkəz rolu oynayırdı. Dərbənd şəhəri Rusiya imperiyası tərəfindən 1806-cı ildə işğal edildikdən sonra (1804-1813-cü illərdə Rusiya-Qacar imperiyaları arasında baş vermiş müharibənin nəticəsi olaraq "Gülüstan" müqaviləsi ilə Dərbənd şəhərinin işğalı təsdiq edilir) çar məmurları tərəfindən əhalini vergiyə cəlb etmək məqsədi ilə kameral təsvirlər, qubernator icmalları, ailə siyahıyaalmaları, Ümumrusiya siyahıyaalınması, Dağıstan vilayətinin müxtəlif illər üzrə icmalları, Dərbənd şəhər siyahıyaalmaları və Ümumittifaq siyahıyaalmaları keçirilmişdir [1]. Biz isə bu sənədlərə istinad etməklə XX əsrin I yarısı, yəni 1900-1939-cu illəri əhatə etməklə Dərbənd əhalisinin say dinamikasını müəyyən etməyi qarşımıza məqsəd kimi qoymuşuq. Belə ki, qubernator icmallarına görə 1900-cü ildə Dərbənddə 18.555 nəfər [7], Dağıstan vilayətinin 1901-ci ilə aid yaddaş kitabçası və ünvan təqvimində verilmiş materiallara görə, 18.775 nəfər [17], Dağıstan vilayətinin icmallarına görə,- 1902-ci ildə 18.958 nəfər [8], 1903-cü ildə 20.983 nəfər [9], 1904-cü ildə 21.515 nəfər [10], 1905-ci ildə 23.230 nəfər [11], 1906-cı ildə 29.777 nəfər [12], 1907-ci ildə 30.761 nəfər [13], 1908-ci ildə 35.415 nəfər [14], 1909-cu ildə 33.167 nəfər [15], 1910-cu ildə 32.871 nəfər [16], 1911-ci ildə 32.716 nəfər[18], A.N.Kajlayevə görə - 1912-ci ildə 33.152 nəfər, 1913-cü ildə 33.554 nəfər, 1915-ci ildə 33.540 nəfər [3;4], "Narodı Daqestan" kitabındakı məlumata görə - 1917-ci ildə 31.100 nəfər [6], Dərbənd şəhər siyahıyaalınmasına görə - 1920-ci ildə isə 20.102 nəfər hər iki cinsdən olan əhali yaşayırdı. Bu məlumatlardan aydın olur ki, Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı XX əsrin əvvəllə-

rində, yəni 1900-cü ildən 1908-ci ilə kimi artaraq 18.555 nəfərdən 35.415 nəfərə çatmışdır. Bu dövrdə Dərbənd şəhər əhalisinin sürətlə artmasının əsas səbəbi 1898-ci ildə Petrovsk-Dərbənd, 1899-cu ilin avqustunda isə Dərbənd-Bakı dəmir yollarının tikintisinin başa çatdırılması ilə birbaşa bağlı idi. A.N.Kajlayev 1915-ci ildə Dərbənd şəhərində 33.540 nəfər əhalinin yaşadığını qeyd edirdi. 1917-ci ildə isə digər statistik məlumata görə, Dərbənd şəhər əhalisinin sayı 1915-ci ilə nisbətən azalaraq 31.100 nəfərə enmişdir.

1920-ci ildə isə Dərbənd şəhərində keçirilmiş siyahıyaalmaya görə, əhalinin sayı hətta 20.102 nəfərə qədər azalmışdır. 1917-ci ildən sonra Dərbənd şəhər əhalisinin kəskin şəkildə azalması bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur. Belə ki, 1918-1920-ci illərdə Rusiyada baş vermiş vətəndaş müharibəsi, Dərbənddə tüğyan edən yoluxucu xəstəliklər və 1920-1921-ci illərdə qeydə alınmış quraqlıq nəticəsində yaranmış aclıq əhali arasında kütləvi ölüm hallarına səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, bolşevik terroru nəticəsində kütləvi qırğınlar və qırmızı terror təqibindən xilas olmaq üçün əhalinin imtiyazlı təbəqələrinin başqa ölkələrə, xüsusilə də Türkiyəyə köçməsi əhalinin azalmasının başlıca səbəblərindən idi.1923-cü ildə keçirilmiş Ümumrusiya şəhər siyahıyaalınması zamanı Dərbənd şəhər əhalisinin sayı 1920-ci illə müqayisədə 1.243 nəfər (və ya 6,2%) azalaraq 18.859 nəfər təşkil etmişdir [2].

1926-cı ildə SSRİ-də keçirilmiş Ümumittifaq siyahıyaalınmasına görə Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı 1923-cü illə müqayisədə 4.238 nəfər artaraq 23.097 nəfər [5], 1939-cu ildə keçirilmiş siyahıyaalınmaya görə isə Dərbənd əhalisinin sayı 1926-cı illə müqayisədə 10.955 nəfər artaraq 34.052 nəfər təşkil etmişdir [18]

Beləliklə, araşdırdığımız dövrdə, yəni XX əsrin birinci yarısında Dərbənd əhalisinin həm artmasının, həm də azalmasının şahidi oluruq. Əhalinin sürətlə artmasının səbəbi 1898-ci ildə Petrovsk-Dərbənd, 1899-cu ilin avqustunda isə Dərbənd-Bakı dəmir yollarının tikintisinin başa çatdırılması ilə birbaşa bağlı idi. Əhalinin artmasının digər səbəblərindən biri də məhz bu dövrdə Rusiyada yaranmış nisbi sakitliklə əlaqədar idi. Əhalinin kəskin şəkildə azalması isə bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur. Belə ki, 1918-1920-ci illərdə Rusiyada baş vermiş vətəndaş müharibəsi, Dərbənddə tüğyan edən yoluxucu xəstəliklər və 1920-1921-ci illərdə qeydə alınmış quraqlıq nəticəsində yaranmış aclıq əhali arasında kütləvi ölüm hallarına səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, bolşevik terroru nəticəsində kütləvi qırğınlar və qırmızı terror təqibindən xilas olmaq üçün əhalinin imtiyazlı təbəqələrinin başqa ölkələrə, xüsusilə də Türkiyəyə köçməsi əhalinin azalmasının başlıca səbəblərindən idi.

The population of Derband in the first half of the 20th century (based on census materials of 1923, 1926, 1939)

The city of Derbent has been regarded as an ancient town since the beginning of time. Derbent is situated in a crucial strategic position that links the North and the South, Eastern Europe with the Middle East countries and India. Derbent has almost 5000 years of history and was one of the major cities inhabited by the ancient Turks, including the Azerbaijani Turks. For the ancient Turks, Derbent served as a hallowed religious hub in this sense. Tsarist officials in order to tax the population conducted cameral descriptions, governor's surveys, family censuses, All-Russian censuses, surveys of the Dagestan region for various years, Derbent city censuses, and All-Union censuses to entice the populace to pay taxes after the Russian Empire occupied the city of Derbent in 1806 (the occupation of the city was confirmed by the "Gulustan" treaty as a result of the war between the Russian and Qajar empires in 1804-1813) [1]. With reference to these documents, we have set out to ascertain the numerical dynamics of the Derbent population during the first half of the 20th century, specifically from 1900 to 1939. Thus, according to the governor's reports, there were 18,555 people in Derbent in 1900 [7], according to the materials given in the memory book and address calendar of the Dagestan province for 1901, 18,775 people [17], according to the reports of the Dagestan province, - 18,958 people in 1902 [8], 20,983 people in 1903 [9], 21,515 people in 1904 [10], 23,230 people in 1905 [11], 29,777 people in 1906 [12], 30,761 people in 1907 [13], 35,415 people in 1908 [14], 33,167 in 1909 people [15], in 1910 32,871 people [16], in 1911 32,716 people [18], according to A.N. Kajlayev - 33,152 people in 1912, 33,554 people in 1913, 33,540 people in 1915 [3; 4], according to the People of Dagestan - 31,100 people in 1917 [6], and according to the Derbent city census - 20,102 people of both sexes lived there in 1920. According to this data, Derbent's population increased from 18,555 to 35,415 around the turn of the century, between 1900 and 1908. Derbent's significant population growth during this time period was mostly due to the completion of the Petrovsk-Derbent railway in 1898 and the Derbent-Baku railway in August 1899. According to A.N. Kajlayev, Derbent had a population of 33,540 in 1915. Other statistics data show that Derbent's population declined to 31,100 persons in 1917 compared to 1915.

According to the 1920 census, Derbent's population had reduced to 20,102 persons. Several causes contributed to Derbent's dramatic population drop after 1917. Thus, the civil war in Russia from 1918 to 1920, diseases in Derbent, and famine induced by the drought from 1920 to 1921 all resulted in

huge deaths among the people [2].

According to the All-Union Census conducted in the USSR in 1926, Derbent's population increased by 4,238 persons from 1923 to 23,097 [5]. According to the 1939 census, Derbent's population increased by 10,955 people from 1926, reaching 34,052 [18].

Thus, over the research period, which spans the first half of the twentieth century, we see both an increase and a reduction in Derbent's population. The rapid growth of the population was directly tied to the completion of the Petrovsk-Derbent railway in 1898 and the Derbent-Baku railway in August 1899. Another factor contributing to the population increase was Russia's relative tranquility during this time period. Several reasons contributed to the dramatic decline in population. Thus, the civil war in Russia from 1918 to 1920, diseases in Derbent, and famine induced by the drought from 1920 to 1921 all resulted in huge deaths among the people. On the other side, the huge massacres caused by Bolshevik terror, as well as the exodus of privileged portions of the population to other countries, particularly Turkiye, to avoid the persecution of the Red Terror, were major causes of population loss.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Hacıyev A.A. Dərbənd əhalisi XIX-XX əsrin əvvəllərində (tarixi-demoqrafik tədqiqat). Bakı, Turxan NPB, 2017, 244 s.
2. Всероссийская городская перепись 1923 г. Данные о населении. ГКУ ЦГА РД. Фонд, р-22, опись 23, дело 1 а, л.10.
3. Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие городов Дагестанской АССР. Махачкала: Даг. кн. изд., 1971, 331 с.
4. Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, 164 с.
5. Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 года по Дагестанской АССР. Вып. 1-й. Список населенных мест Дагестанской АССР. Махачкала: Изд. Дагстатуправления, 1927 г.
6. Народы Дагестана. Отв. Ред: Арутюнов С. А. Османов А.И., Сергеева Г.А. М.: Наука, 2002.
7. Обзор Дагестанской области за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету военного губернатора. Темир-Хан-Шура, 1900
8. Обзор Дагестанской области за 1902 год. Темир-Хан-Шура, 1903.
9. Обзор Дагестанской области за 1903 год. Темир-Хан-Шура, 1904.
10. Обзор Дагестанской области за 1904 год. Темир-Хан-Шура, 1905.
11. Обзор Дагестанской области за 1905 год. Темир-Хан-Шура, 1907.
12. Обзор Дагестанской области за 1906 год. Темир-Хан-Шура, 1908.
13. Обзор Дагестанской области за 1907 год. Темир-Хан-Шура, 1909.

14. Обзор Дагестанской области за 1908 год. Темир-Хан-Шура, 1909.
15. Обзор Дагестанской области за 1909 год. Темир-Хан-Шура, 1910.
16. Обзор Дагестанской области за 1911 год. Темир-Хан-Шура, 1912.
17. Памятная книжка и адресь – календарь Дагестанской области на 1901 года. Темир-Хан-Шура, 1901.
18. Сведения о численности населения ДАССР по данным Всесоюзной переписи населения 1939 года. ЦГА ДАССР. Фонд, р-22, опись 22, дело 83а, л.4.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAKI KƏNDLƏRİNİN DEMOQRAFİYASINA DAİR

Ulduz Paşayeva
Bakı Dövlət Universitetinin “Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya” Elmi-tədqiqat laboratoriyasının böyük elmi işçisi
star.miri@mail.ru

Açar sözlər: *demoqrafiya, Bakı, ərazi, şəhər, kəndlər, adalar*
Keywords: *demography, Baku, territory, city, villages, islands*

Bakı şəhəri və onun ətraf kəndlərinin tarixinin demoqrafik cəhətdən öyrənilməsinin, həmçinin, coğrafi, mədəni və siyasi müstəvidən araşdırılmasının böyük əhəmiyyəti var.

Bakı şəhərində və Abşeron yarımadasında insanlar ən qədim zamanlardan məskunlaşmış və burada yaşayış məntəqələri yaratmışlar. Buna səbəb Bakı şəhərinin fiziki-coğrafi vəziyyəti, şimaldan-cənuba, qərbdən-şərqə gedən miqrasiya və ticarət yollarının burada kəsişməsi (“İpək Yolu”), iqlim şəraiti və ən qədim zamanlardan etibarən bu ərazinin “nafta” adlanan yeraltı yanacaq və enerji sərvətinə malik olması idi.

Aparılan araşdırmalara görə, erkən orta əsrlərdən XVII əsrədək Bakıda 32 kənd olmuş, XVIII və XIX əsrdən başlayaraq Bakı kəndlərinin sayı artmağa başlamışdır.

Mənbələrdə XVIII əsrdə Bakıda 35 kənd olduğu qeyd edilmişdir ki, bunlar Güzdək, Qobu, Hökməli, Xırdalan, Hacı Həsən, Biləcəri, Saray, Masazır, Novxanı, Corat, Fatmayı, Binəqədi, Göradil, Kürdəxanı, Pirşağı, Maştağa, Bilgəh, Nardaran, Buzovna, Şağan, Mərdəkan, Qala, Zirə, Türkan, Digah, Əmircan, Suraxanı, Bülbülə, Ramana, Sabunçu, Zabrat, Balaxanı, Əhmədli, Keşlə, Kürkənd kəndləridir.

Bakı əhalisinin böyük hissəsini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Burada

vaxtilə Sasanilər və daha sonralar Şah I Abbas (1587-1629) tərəfindən köçürülmüş irandilli tatlar da yaşayırdı. XVIII əsrin 20-ci illərində Bakı şəhəri ruslar tərəfindən tutulduqdan sonra buraya 40 erməni ailəsi köçürülmüşdü.

Hələ qədim zamandan öz neftı ilə məşhur olan Bakı qonşu dövlətlərin maraq dairəsində olmuşdu. Əsas neft quyuları Balaxanı, Suraxanı kəndlərində və Bibi-Heybət ərazisində yerləşirdi. Bakı və ətraf ərazilərin sakinləri ən qədim zamanlardan gəlirli sahə olan duz hasilatı ilə də məşğul olurdular. Masazır, Zığ, Qala və Balaxanı göllərindən toplanan duz öz keyfiyyəti ilə xüsusi fərqlənirdi və digər xanlıqlara, hətta Rusiya və İrana ixrac olunurdu. Onu da qeyd edək ki, Bakı və Abşeron yarımadası ətrafındakı adalar da diqqətə çəkir. Bunlardan: Böyük Zirə (Bakının ruslar tərəfindən işğalından sonra Nargin qoyulmuşdur), Daş Zirə (ruslar tərəfindən Vulf adlandırılmışdır), Kiçik Zirə, Qum və Zənbil adalarına gəlincə S.Razinin yürüşü zamanı adı dəyişdirilib Duvannı adlandırıldı. Səngi Muğan adası sonralar Svina adlanmışdı. Çigil adası - Oblivna, Qara Su adası - Los, Gil yaxud Xara Zirə - Bulla, Çilov adası- Jiloy, Pirallahı adası isə Artyom adası adlandırılmışdır. Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra həmin adaların tarixi adları qaytarılmışdır.

Tədqiq etdiyimiz problemin araşdırılması istiqamətində ilk addımlar hələ çar Rusiyası dövründə atılmış və Sovet hakimiyyəti illərində davam etdirilmişdir. N.Berezin, Q.Rostovtsev, N.Zeydlis, S.Bronevski, N.Borozdin, Y.Vodarski, S.Petruşevski, V.Alışevski və b. müəlliflər tərəfindən XIX əsr - XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində və Bakı ətrafında gedən demoqrafik proseslər ilk növbədə, əhalinin etnik və sosial tərkibi haqqında məsələlər xeyli qiymətli mənbələr əsasında tədqiq olunmuşdur.

1813-cü ilin statistik məlumatına əsasən Bakıda artıq 37 kənd var idi. Statistik məlumatlara əsasən, 1813-cü ildə Bakı şəhərində 1.892 nəfər və Bakının kəndlərində isə 4.602 nəfər əhali yaşayırdı. Ümumi əhalinin cəmi 6.494 nəfərə bərabər idi. Bakının ən böyük kəndi olan Maştağada 582, Qalada 332, Balaxanıda 286, Buzovnada 263, Əmircanda 216, Novxanıda 202 , Sarayda 183, Fatmayıda 177, Nardaranda 139, Binəqədidə 138, Biləcəridə 112, Pirşağıda 98, Mərdəkanda 94, Zirədə 94, Bilgəhdə 93, Suraxanıda 90, Digahda 91, Coratda 88, Kürdəxanıda 86, Ramanada 80, Masazırda 73, Zığda 71, Qulam Mahmudda (indiki Əhmədli) 71, Məhəmmədidə 68, Hövsanda 64, Keşlədə 56, Sabunçuda 50, Şağanda 51, Zabratda 38, Bülbülədə 33, Türkanda 32, Göradildə 25 nəfər, Güzdəkdə 70 nəfər, Hökməlidə 145 nəfər, Qobuda 135 nəfər, Xırdalanda 92 nəfər, Xocasəndə 84 nəfər əhali qeydə alınmışdı. 1850-ci ildə bu kəndlərin üzərinə (Göradil, Ləş, Şüvəlan və Pirəkəşkül kəndləri) əlavə olunub

[1, s.13-15].

1870-ci ildə Tiflis şəhərində Qafqaz Canişinin Baş İdarəsi yanında Qafqaz Statistika Komitəsi tərəfindən tərtib olunmuş "Qafqaz ölkəsi üzrə Rusiya imperiyası yaşayış yerlərinin siyahıları" adlanan nəşrdən istifadə olunur. Bunun Bakı quberniyasına aid olan 65-ci buraxılışında Bakı qəzasının yaşayış yerlərinin siyahısında 42-ci yerdə Qobu kəndi qeyd edilmişdir. Kitabın tərtibçısı Qafqaz Statistika Komitəsinin baş redaktoru N. K. Zeydliç olmuşdur. Bu məlumat 1859-cu ildən 1864-cü ilədək olan statistik məlumatlar əsasında nəşr edilmişdir [2, s.8].

1870-ci ilə aid olan siyahıda isə Bakıda 41 kənd olduğu qeyd edilir: Bibiheybət, Keşlə, Əhmədli (bəzi mənbələrdə isə bu Qulam Mahmud, ya da Küley Mahmud da adlanır), Zığ, Hövsan, Türkan, Zirə, Qala, Binə (yaxud Kürkənd), Suraxanı, Əmircan, Ramana, Balaxanı, Sabunçu, Bülbülə, Dərnəgül, Binəqədi, Digah, Məhəmmədli, Zabrat, Fatmayı, Novxanı, Saray, Masazır, Corat, Goradil, Pirşağı, Kürdəxanı, Maştağa, Nardaran, Bilgəh, Buzovna, Şağan, Mərdəkan, Güzdək, Hökməli, Xırdalan, Xocasən, Pirəkəşkül, Biləcəri, Qobu. 1865-ci ildə Bakı - Quba poçt yolu üstündə Mixail kənd adında yeni bir kənd də salınmışdı. Həmin kənd o illərdə Bakı general-qubernatoru olmuş Mixail Petroviç Kolyubakinin şərəfinə belə adlandırılmışdı. Kənd sonralar baxımsızlıq üzündən dağılmışdı [2, s.3].

Mövzuya həsr olunmuş maraqlı tədqiqatlardan biri V.Alışevskinin 1922-ci ildə nəşr olunmuş "Город Баку и промыслово - заводской район по данным переписи 1913 года" əsəridir. Müəllif bu çoxhissəli əsərində hələ 1913-cü ildə Bakı və onun ətrafında keçirilmiş siyahıyaalmaların nəticəsini ətraflı şəkildə təhlil və şərh etmişdir.

Azərbaycanın XX əsrin ilk illərindəki tarixi-siyasi coğrafiyasının ümumi mənzərəsi haqqında 1903-cü ildə çəkilmiş və 1993-cü ildə Bakıda təkrar nəşr olunmuş "Карта Кавказского военного округа 1903 года" xəritəsi məlumat verir.

XIX əsrin axırlarında "Kəşkül" qəzeti yazırdı ki, Bakı şəhərinin 100 minə qədər əhalisi vardır. Həmin əsrin sonunda - 1897-ci ildə şəhər əhalisinin sayı xeyli artıb, 111.904 nəfərə çatmışdı. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə neft sənayesinin geniş vüsət alması sayəsində əhalinin sayı sürətlə artırdı [3, s.110].

1903-cü il oktyabrın 22-də Bakı şəhərində keçirilmiş siyahıyaalınmanın məlumatına görə, şəhərdə və onun ətrafında 143.398 nəfər yaşayırdı. 1913-cü ilin statistik məlumatlarında isə əhalinin sayı artaraq 214.672 nəfərə çatmışdır. Bakı şəhərində əhali artımı əsasən gəlmələrin hesabına baş verirdi və bunların içərisində kişilər üstünlük təşkil edirdi. 1913-cü ildə Bakı əhalisinin yalnız 32,7%-i şəhərdə və mədən-zavod rayonlarında doğulanlar idi. Şəhərdə

fəhlələrin sayı ilbəil artaraq, 1913-cü ildə 109 minə çatmışdı və çoxmillətli tərkibə malik idi.

1903-cü ildə Sabunçu, Balaxanı, Ramana, Zabrat, Bibiheybət, Zavod rayonları, Ağşəhər, Zığ, Əhmədli və Keşlə də bir ad altında – "neft verən ərazilər" adı ilə siyahıyaalmalar keçirilmişdir. 1913-cü ildə siyahıyaalmalar neft verən ərazilər olan Sabunçu, Balaxanı, Ramana, Zabrat, Suraxanı, Bibiheybət, Binəqədi, Əmircan, Bülbülə, Şıx bir ad altında – sənaye rayonları adı altında, Ağşəhər, Əhmədli, Zığ və Keşlə zavod rayonu adı altında siyahıya alınırdı. Qaraşəhər isə 1903 və 1913-cü illərdə Bakı şəhər üzrə qeydə alınmışdı. Mədən - zavod rayonunda siyahıyaalma şəxsi kartoçkaların məlumatları əsasında aparılırdı [4].

Mədən rayonunda siyahıyaalınma işi daha çətin idi və həmin işə A.M.Stopani başçılıq edirdi və burada 294 siyahıyaalınma məntəqəsi var idi. Mədən rayonuna Sabunçu, Balaxanı, Ramana, Bibiheybət və Zabrat bölgələri, Zavod rayonuna isə Qaraşəhər, Ağşəhər, Zığ, Əhmədli və Keşlə daxil idi. 1913-cü ildə Bakı şəhərində və Mədən rayonunda gəlmə əhali arasında çoxluq təşkil edənlər Cənubdan gələn azərbaycanlılar – kəsbkarlar idi. Bakı şəhərində onların sayı 20.820 nəfər, Volqaboyundan və Uraldan gələnlərin sayı isə 26.356 nəfər idi. Mədən rayonunda Cənubi azərbaycanlılar 22.000 nəfər, Volqaboyundan gələnlər isə 18.459 nəfər idi. 1913-cü ildə Mədən rayonunda 28.183 nəfəri yerli, 75.518 nəfəri gəlmə, Zavod rayonunda 8.028 nəfəri yerli, 20.274 nəfəri isə gəlmə əhali yaşayırdı. 1913-cü ildə Bakı şəhər rəisliyi tərəfindən keçirilən siyahıyaalmaya görə Bakı əhalisinin içərisində sayca ruslar 1-ci, azərbaycanlılar 2-ci, ermənilər 3-cü yer tuturdular. Xristianların ümumi sayı müsəlmanların sayından çox idi [5; 6].

Beləliklə, 1913-cü ildə Bakı şəhəri və Bakıətrafı ərazilər öz milli tərkibinə görə Qafqazın ən çoxmillətli ərazisi idi.

Məlumdur ki, I Dünya müharibəsi ərəfəsində Bakı şəhəri Rusiya imperiyasının böyük sənaye mərkəzlərindən biri idi. Xüsusilə neft sənayesinin inkişafı cəbhənin yanacaq tələbatını ödəyir, həm də bir sıra hərbi məhsulların istehsalı ilə məşğul olurdu. I Dünya müharibəsinin elə ilk illərindən Bakıda neft tərkibli partladıcı maddələrin və aviasiya benzininin istehsalına xüsusi önəm verilirdi. Müharibə illərində Bakı şəhərində kifayət qədər çox təyinatlı hərbi sənaye kompleksi yaradılmışdı. Statistik rəqəmlər və faktlar da sübut edir ki, müharibə illərində cəbhə tələbatının ödənilməsi üçün cəlb olunan işçi qüvvəsinin sayına görə də Bakı şəhəri Cənubi Qafqazın şəhərləri arasında birinci yeri tuturdu və həmin illərdə Bakıda hərbi sifarişləri yerinə yetirən müəssisələrdə 65.524 nəfər fəhlə çalışırdı.

Ayrı-ayrı dövrlərdə Bakı şəhərinin daxil olduğu inzibati - ərazi vahidlərində (Bakı əyaləti, Bakı qəzası, Bakı quberniyası) mövcud olmuş idarəçilik orqanlarının sənədlərindən ibarət olan fondlarda Bakı şəhərində əhalinin sayı və etnik tərkibi, əhalinin tərkibindəki keyfiyyət dəyişikliklərinin dinamikası haqqında müxtəlif xarakterli və miqyaslı materiallar saxlanmaqdadır.

Həmin sənədlərin içərisində də Bakı şəhər əhalisinin və Bakı şəhər mədən-zavod rayonunun 1897-ci ildən - 1923-cü ilə qədər olan dövrdə əhalisinin sayı haqqında qiymətli məlumatlar vardır. Bakı şəhərində 1897-ci ildə - 111.904, 1917-ci ildə – 234.277, 1921-ci ildə -193.604 (kişi – 92.789, qadın – 100.815), 1923-cü ildə – 243.786 (kişi – 122.011, qadın – 121.775) nəfər yaşayırdı. Mədən - zavod rayonunda 1897-ci ildə - 50.875, 1917-ci ildə – 119.286, 1921-ci ildə – 61.952 (kişi – 32.403, qadın – 29.549), 1923-cü ildə – 91.914 (kişi – 49.266, qadın – 42.648) nəfər var idi [7, s.4-8].

Bütün bunları nəzərə alaraq, Bakı və ətraf kəndlərin əhalisinin sayının getdikcə artmasını izləmək mümkündür. Buna səbəb Bakının paytaxt şəhərinə, sənaye mərkəzindən siyasi mərkəzə çevrilməsi və müxtəlif bölgələrdən, eləcə də Rusiya və Qacarlar ərazisindən buraya qazanc dalınca gələn kasıbkarların sayının getdikcə artması olmuşdu.

On the demography of Baku villages in the early 20th century

It is of great importance to study the history of Baku city and its surrounding villages from a demographic perspective, as well as from a geographical, cultural and political perspective.

People have inhabited Baku city and the Absheron Peninsula since ancient times and have created settlements here. The reason for this was the physical and geographical location of Baku city, the intersection of migration and trade routes from north to south, west to east ("Silk Road"), climatic conditions and the fact that this area has had underground fuel and energy resources called "naphtha" since ancient times.

According to research, from the early Middle Ages to the 17th century, there were 32 villages in Baku, and the number of Baku villages began to increase starting from the 18th and 19th centuries.

Sources indicate that there were 35 villages in Baku in the 18th century, including Guzdek, Gobu, Hokmali, Khirdalan, Haji Hasan, Bilajari, Saray, Masazir, Novkhani, Chorat, Fatmayi, Binagadi, Goradil, Kurdakhani, Pirshaghi, Mashtaga, Bilgah, Nardaran, Buzovna, Shagan, Mardakan, Gala, Zira, Turkan, Digah, Amirjan, Surakhani, Bulbula, Ramana, Sabunchu, Zabrat, Balakhani,

Ahmadli, Keshla, and Kurkand.

The majority of Baku's population was Azerbaijani Turks. Iranian-speaking Tats, who were resettled by the Sassanids and later Shah Abbas I (1587-1629), also lived here. In the 1820s, after Baku was captured by the Russians, 40 Armenian families were resettled here.

Since ancient times, Baku, famous for its oil, has been in the sphere of interest of neighboring states. The main oil wells were located in the villages of Balakhani, Surakhani and Bibi-Heybat. Residents of Baku and the surrounding areas have also been engaged in salt mining, which was a profitable business since ancient times. Salt collected from lakes Masazir, Zigh, Gala and Balakhani was distinguished by its quality and was exported to other khanates, even to Russia and Iran. It should also be noted that the islands around Baku and the Absheron peninsula are also noteworthy. Of these, Boyuk Zira (after the occupation of Baku by the Russians, it was named Nargin), Dash Zira (named Wolf by the Russians), Kichik Zira, Gum and Zanbil islands were renamed Duvanny during S. Razi's campaign. Sangi Mugan Island was later called Svina. Chigil Island was called Oblivna, Gara Su Island was called Los, Gil or Khara Zira was called Bulla, Chilov Island was called Zhiloy, and Pirallahi Island was called Artyom Island. After the Republic of Azerbaijan gained its state independence in 1991, the historical names of those islands were returned.

The first steps in studying this problem were taken during the reign of Tsarist Russia and continued during the years of Soviet rule. N.Berezin, G.Rostovtsev, N.Zeydlis, S.Bronevski, N.Borozdin, Y.Vodarski, S.Petrushevsky, V.Alishevsky and other authors studied the demographic processes taking place in Baku and its surroundings in the 19th and early 20th centuries, primarily the issues of the ethnic and social composition of the population, based on a number of valuable sources.

According to statistical data for 1813, there were already 37 villages in Baku. According to statistical data, in 1813, 1,892 people lived in Baku and 4,602 in the villages of Baku. The total population was 6,494 people. In Mashtagh, the largest village of Baku, there were 582, in Qala 332, in Balakhani 286, in Buzovna 263, in Amirjan 216, in Novkhani 202, in Saray 183, in Fatmayi 177, in Nardaran 139, in Binagadi 138, in Bilajari 112, in Pirshaghi 98, in Mardakan 94, in Zira 94, in Bilgah 93, in Surakhani 90, in Digah 91, in Corat 88, in Kurdakhani 86, in Ramana 80, in Masazir 73, in Zigh 71, in Gulam Mahmud (now Ahmadli) 71, in Mahammadidi 68, in Hovsan 64, in Keshla 56, in Sabunchu 50, in Shagan 51, in Zabrat 38, in Bulbula 33, The population of Turkan was 32, Goradil 25, Guzdek 70, Hokmali 145, Gobu 135, Khirdalan 92, and

Khojasend 84. In 1850, these villages were added (Goradil, Lash, Shuvalan, and Pirakeshkul villages) [1, p.13-15].

The publication called "Lists of settlements of the Russian Empire in the Caucasus" compiled by the Caucasus Statistical Committee under the Main Office of the Caucasus Viceroy in Tiflis in 1870 is used. In its 65th edition, which belongs to the Baku province, Gobu village was listed in 42nd place in the list of settlements of the Baku district. The compiler of the book was N. K. Zeydlich, editor-in-chief of the Caucasus Statistical Committee. This information was published based on statistical data from 1859 to 1864 [2, p.8].

The list from 1870 mentions 41 villages in Baku: Bibiheybat, Keshla, Ahmadli (in some sources it is also called Gulam Mahmud, or Kuley Mahmud), Zigh, Hovsan, Turkan, Zira, Gala, Bina (or Kurkend), Surakhani, Amirjan, Ramana, Balakhani, Sabunchu, Bulbula, Darnagul, Binagadi, Digah, Mahammadli, Zabrat, Fatmayi, Novkhani, Saray, Masazir, Chorat, Goradil, Pirshaghi, Kurdakhani, Mashtaga, Nardaran, Bilgah, Buzovna, Shagan, Mardakan, Guzdak, Hokmali, Khirdalan, Khojasan, Pirakeshkul, Bilajari, Gobu. In 1865, a new village named Mikhail village was also built on the Baku-Guba postal road. The village was named after Mikhail Petrovich Kolyubakin, who was the governor-general of Baku in those years. The village was later abandoned due to neglect [2, p.3].

One of the interesting studies on the subject is V. Alyshevsky's work "City of Baku and the Industrial and Factory District According to the Census of 1913", published in 1922. In this multi-part work, the author analyzed and commented in detail on the results of the censuses conducted in Baku and its surroundings in 1913.

The map "Map of the Caucasian Military District of 1903", drawn in 1903 and reprinted in Baku in 1993, provides information about the general picture of the historical and political geography of Azerbaijan in the early years of the 20th century.

At the end of the 19th century, the newspaper "Kashkul" wrote that the city of Baku had a population of up to 100 thousand. At the end of that century - in 1897, the city's population had increased significantly, reaching 111,904 people. Due to the development of capitalist relations and the widespread expansion of the oil industry, the population grew rapidly [3, p.110].

According to the census conducted in Baku on October 22, 1903, 143,398 people lived in the city and its surroundings. According to the statistical data of 1913, the population increased and reached 214,672 people. The population growth in Baku was mainly due to immigrants, among whom men predominated. In 1913, only 32.7% of the population of Baku were born

in the city and mining and factory districts. The number of workers in the city increased year by year, reaching 109 thousand in 1913 and had a multinational composition.

In 1903, censuses were conducted in Sabunchu, Balakhani, Ramana, Zabrat, Bibiheybat, Zavod districts, Aghshaher, Zigh, Ahmadli and Keshla under one name - "oil-producing areas". In 1913, censuses were conducted in oil-producing areas Sabunchu, Balakhani, Ramana, Zabrat, Surakhani, Bibiheybat, Binagadi, Amirjan, Bulbula, Shikh under one name - industrial districts, and Aghshaher, Ahmadli, Zigh and Keshla under the name of the Zavod district. Garasheher was registered in Baku city in 1903 and 1913. In the Madan-Zavod district, the census was conducted based on data from personal cards [4].

The census work in the Madan district was more difficult and was headed by A.M. Stopani, and there were 294 census stations here. The Maden district included the Sabunchu, Balakhani, Ramana, Bibiheybat and Zabrat regions, and the Zavod district included Garasheher, Aghsheher, Zigh, Ahmadli and Keshla. In 1913, the majority of the immigrant population in Baku city and Maden district were Azerbaijanis - businessmen from the South. In Baku city, their number was 20,820 people, and the number of those from the Volga region and the Urals was 26,356 people. In the Maden district, there were 22,000 South Azerbaijanis, and 18,459 people from the Volga region. In 1913, 28,183 people lived in the Maden district, 75,518 people were immigrants, and 8,028 people were locals and 20,274 people were immigrants in the Zavod district. According to the census conducted by the Baku city administration in 1913, Russians were the 1st, Azerbaijanis the 2nd, and Armenians the 3rd largest population in Baku. The total number of Christians was greater than the number of Muslims [5; 6].

Thus, in 1913, Baku and the surrounding areas were the most multinational territory in the Caucasus in terms of their national composition.

It is known that on the eve of World War I, Baku was one of the major industrial centers of the Russian Empire. In particular, the development of the oil industry satisfied the fuel needs of the front, and was also engaged in the production of a number of military products. From the very first years of World War I, special importance was attached to the production of oil-based explosives and aviation gasoline in Baku. During the war years, a fairly multipurpose military industrial complex was created in Baku. Statistical figures and facts also prove that during the war years, Baku ranked first among the cities of the South Caucasus in terms of the number of labor force attracted to meet the needs of the front, and 65,524 workers worked in enterprises ful-

filling military orders in Baku in those years.

The funds consisting of documents of the administrative bodies that existed in the administrative-territorial units to which Baku city belonged (Baku province, Baku district, Baku governorate) at different times contain materials of various nature and scale on the number and ethnic composition of the population in Baku city, as well as the dynamics of qualitative changes in the composition of the population.

These documents also contain valuable information about the population of Baku city and the Baku city mining and factory district from 1897 to 1923. In 1897, 111,904 people lived in Baku, in 1917 - 234,277, in 1921 - 193,604 (men - 92,789, women - 100,815), in 1923 - 243,786 (men - 122,011, women - 121,775) people. In the mining and factory district in 1897 - 50,875, in 1917 - 119,286, in 1921 - 61,952 (men - 32,403, women - 29,549), in 1923 - 91,914 (men - 49,266, women - 42,648) people [7, p.4-8].

Taking into account all this, it is possible to trace the gradual increase in the population of Baku and the surrounding villages. This was due to the transformation of Baku from an industrial center into a political center into the capital city and the increasing number of poor people who came here from various regions, as well as from the territory of Russia and the Qajar dynasty, in search of income.

Ədəbiyyat siyahısı / References:

1. Документы по истории Баку: 1810-1917. Баку, Азернешр, 1978, 425 стр.
2. Bakı kəndləri (tövsiyə biblioqrafiyası). Bakı, 2018, 51 səh.
3. Quliyeva N.. İçərişəhərlilərin ailə və məişətinə dair. İçərişəhər tarixdə-tarix İçərişəhərdə Elmi-praktik konfrans (Məqalələr toplusu). “Elm və təhsil”, Bakı, 2016, 372 səh.
4. Перепись Баку 1913 года. Промыслово-заводской район, часть III; вып. 3, изд. Статистического отдела Бакинской Городской управы. Баку: 1915, с. 1-2.
5.Алышевский В. Город Баку и промыслово-заводской район по данным переписи 1913 года, в двух выпусках. Издание АЗЦСУ, г. Баку, 1922, 98 стр.
6. Перепись Баку 1913 года. Население города Баку. Часть III, вып. 1. Баку: 1916, сс. II-VIII, IX
7. Алышевский В. Городские поселения Азербайджана по предварительным итогам переписи 1923 г. Издание Аз.ЦСУ Бау,1923, стр.4, 13
8. Paşayeva U. Bakı şəhər əhalisinin say dinamikası (1897-1917-ci illər). // Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik (Elmi-nəzəri toplu). VII buraxılış. Bakı, “Füyuzat” nəşriyyatı, 2020, 222 səh.

STRABONUN QAFQAZ ALBANİYASI ƏHALİSİNİN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ DİNİ GÖRÜŞLƏRİ HAQDA MƏLUMATLARI YENİ ARXEOLOJİ VƏ TARİXİ TƏDQİQAT MÜSTƏVİSİNDƏ

Elşən Abdurahmanov
AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzinin elmi işçisi, Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun dissertantı
abdurrahmanov.elshen@mail.ru
Elmi rəhbər: professor Arif Məmmədov

Açar sözlər: *Qafqaz Albaniyası, Strabon, Şəki, antik dövr, dini görüşlər, Aya sitayiş*
Keywords: *Caucasian Albania, Strabo, Sheki, ancient period, religious visions, worshiping to the Moon*

Qafqaz Albaniyası, o cümlədən onun ayrı-ayrı vilayətləri haqda yunan, roma, gürcü, ərəb və s. mənbələrdə müəyyən məlumatlara rast gəlinir. Lakin bu mənbələr əhatəli və səhih xarakterli olmadığı kimi, bəzən də yanlışlıqlardan xali deyil. Çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün mövcud maddi-mədəniyyət qalıqları üzərində aparılan tədqiqatlar, arxeoloji araşdırmalar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edilən xüsusiyyətlər antik dövr Albaniyası haqqında məlumat verən yunan coğrafiyaçısı Strabona da aiddir. Onun məlumatları antik dövr Albaniyası, onun əhalisi, ərazisi, təsərrüfat həyatı, maddi və mənəvi mədəniyyəti haqqında xüsusi dəyərə malik olmaqla yanaşı, bir sıra təhrif və yanlışlıqlarla da xarakterizə olunur. Məsələn, Strabon albanlar haqda qeyd edir ki, onlar adətən, zərb edilmiş sikkələrə malik deyillər və 100-dən çox say bilmirlər, yalnız mübadilə ilə ticarət aparırlar [6, s. 13; Strabon XI, 4, 4]. Lakin Albaniya ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar burada hələ e.ə. III əsrdən etibarən ticarətdə bir sıra dövlətlərə aid pullarla yanaşı, yerli pullardan istifadə edildiyini söyləməyə əsas verir. Strabonun məlumatlarında başqa bir ziddiyyətli və məntiqə uymayan məqam albanların vəhşi olmadığının [6, s. 12; Strabon XI, 4, 1], albanlarda qocalara təkcə valideynlər arasında deyil, digər insanlar arasında da həddindən artıq hörmətlə yanaşıldığının yer almasıdır [6, s. 13; Strabon XI, 4, 8]. Digər tərəfdən, antik müəllif yazır ki, alban tayfalarından olan kaspilər 70 yaşdan yuxarı yaşayan insanları acından öldürərək sonra çöllük yerə atırlar və cəsədi müşahidə edirlər. Əgər cəsədi quşlar yeyirsə, onu xoşbəxt, əgər vəhşi heyvanlar və ya itlər yeyirsə, az xoşbəxt, əgər meyitə toxunan olmursa, onu bədbəxt hesab edirlər. Tapirlər və hirkanlarla qonşu olan derbiklərin isə, qadınları yemədiyini və qurban vermədiyini, 70 yaşdan yuxarı kişiləri yaxın qohumları öldürərək yediyini, 70 yaşadək ölən kişiləri isə, yeməyərək dəfn etdiklərini qeyd edir [7, s. 730; Strabon XI, 4, 8].

Oxşar məlumatlara "tarixin atası" Herodotun əsərində də rast gəlirik. O, massagetlərdə kimsə çox qocalanda onun qurban kəsildiyini, ətinin də başqa qurbanlıq heyvan əti ilə bişirilərək yeyildiyini, bu ölümün onlarda böyük xoşbəxtlik sayıldığını yazır [4, s. 92]. Ola bilsin ki, Strabonun alban tayfaları haqda yuxarıda yazdığı qeydlərdə məhz Herodotun əsərinin təsiri olmuşdur.

Strabon albanlarda ölülərə qulluq etməyin, hətta onları xatırlamağın şərəfsizlik sayıldığını, mərhumla birlikdə onun bütün mal-dövlətinin dəfn edildiyini və buna görə də atalarının mülkündən məhrum olaraq yoxsulluq içində yaşadıqlarını vurğulayır [6, s. 13; Strabon XI, 4, 8]. Bir sıra tədqiqatlarda haqlı olaraq qeyd edilir ki, albanların dəfn zamanı ölünün yanına müəyyən əşya, silah və bəzək nümunələrinin qoyulması albanların yoxsul yaşaması səbəbi ola bilməzdi. Həmçinin albanlarda ictimai təbəqələşmənin baş verməsi tarixi faktdır və bu mənada bütün albanlara "yoxsulluq" anlayışını aid etmək doğru olmazdı. Üstəlik, qəbirlərində daha çox maddi-mədəniyyət nümunələri olan mərhumlar yoxsul təbəqənin deyil, daha varlı və nüfuzlu təbəqələrin nümayəndələridir. Ölünü xatırlamaq məsələsinə gəldikdə isə, mərhum üçün yas mərasimlərinin təşkil edilməsi, rituallar keçirilməsi, 3, 7, 40, 52, il verilməsi Azərbaycanda qəbul edilən səmavi dinlər-İslam və Xristianlıq üçün xarakterik olmayıb, daha öncəki dini inancların, bütpərəstliyin qalıqlarıdır və bu qalıqlar sonradan tək tanrılı dinlərə transformasiya olunmuşdur.

Yunan tarixçisinin başqa bir məlumatında albanların tanrılardan Heliosa, Zevsə və Selenaya, xüsusən də ziyarətgahı (məbədi) İberiya yaxınlığında yerləşən Selenaya ibadət etməsi yer alır [6, s. 13; Strabon XI, 4, 7]. Qeyd edək ki, "Coğrafiya"nın qədim yunan dilindən rus dilinə tərcümələrindən birində bu hissə "Солнце, Зевс и Луна" - Günəş, Zevs və Ay kimi [7, s.708], fransızcaya tərcümələrindən birində tanrıların adı "Soliel, Yupiter, et la Lune [3, s.225] olaraq verilmişdir.

Antik dövr müəllifinin qeydlərinə münasibət bildirən tarixçi alimlər N.Müseyibli və G.Axundova birlikdə nəşr etdirdikləri tezisdə haqlı olaraq qeyd edirlər ki, Strabon Albaniyadakı astral inamları yunan-roma mədəniyyətindəki analoji inamlarla eyniləşdirmişdir. Nəticədə belə bir təsəvvür yaranmışdır ki, Albaniyada astral təsəvvürlər yunan-roma mədəniyyətinin təsiri altında yaranmışdır. Müəlliflər hələ tunc dövründən etibarən Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində kurqanların üst düzümündə Günəş və Ay strukturlarının aşkarlandığını, antik dövrdə isə daha da genişləndiyini vurğulayırlar [5, s. 32-34].

Əlavə olaraq, nəzərə çatdırmaq doğru olar ki, Azərbaycanın nəinki şimal bölgələrində, həmçinin Cənubi Azərbaycan ərazilərində də səma cisimlərinə sitayiş qədim dövrlərdən mövcud idi. Urmiya gölü hövzəsində yaşayan arat-

talılar, lullubilər, kutilər və digər tayfalar hələ e.ə. III minillikdə Göy, Günəş və Ay tanrılarına sitayiş edirdilər. Bu barədə məlumatlar nəinki tədqiqat əsərlərində, həmçinin ali və orta məktəb dərsliklərində yer almışdır.

Şərq xalqlarının ibadət etdikləri tanrıların adlarının yunan panteonuna uyğunlaşdırılmasına Herodotun əsərində də rast gəlinir. Belə ki, o, farsların tanrılara sitayişindən bəhs edərkən həmin tanrıları yunanca-Zevs, Afrodita adlandırır. Lakin ibadət tərzinin, həyata keçirilən ritualların yunanlardan əsaslı şəkildə fərqləndiyini də qeyd edir: "*Farslarda (tanrılara) heykəllər, məbədlər, səcdəgahlar ucaltmaq adət deyil. Bu cür iş görənləri onlar axmaq sayırlar, çünki mənim fikrimcə, ellinlər tanrıları insan şəklində təsəvvür etdikləri halda, farslar onları insaniləşdirmirlər. Belə ki, onlar dağ zirvəsində Zevsə qurban kəsib bütün göyü Zevs adlandırırlar*" [4, s. 64].

Herodota görə, farslar Zevsə, günəşə, aya, suya, oda qurban gətirir, lakin tonqal qalamır, şərab içmir, flavta-tütək çalmır, çələng-əklil hörülmür, qurbanlıq arpadan da istifadə edilmir [4, s. 64].

Oxşar xüsusiyyətlər farslarla yaxın ərazidə yaşayan albanlar üçün də xarakterik idi. Üstəlik, yunan-roma panteonunda tanrılar insan şəklində təsəvvür edilirdi və onların heykəllərini ucaldırdılar. Albaniya ərazisində e.ə. IV-III əsrlərdən etibarən daş heykəllər və gil heykəlciklər hazırlanması (koroplastika) ənənəsi mövcud olsa da, bunlar tanrılara aid olmayıb, əsasən qadın, az miqdarda kişi heykəlciklərindən, zoomorf fiqurlardan, yüyənli at təsvirlərindən ibarət idi. Azərbaycan tarixşünaslığında onların şərq incəsənəti üçün səciyyəvi üslubda hazırlandığı vurğulanır. Şirvanda və Qarabağda (Xınıslı, Dağkolanı və Çıraqlıda) aşkarlanan adam boyu və ya daha böyük ölçüdə olan daş heykəllərin sitayişlə əlaqədar olduğu bildirilsə də, onların da ellin və roma mədəniyyəti, həmçinin heykəltəraşlığı ilə əlaqəli olması istisna edilir [1, s. 442-445].

Albaniya ərazisində aşkarlanan keramika nümunələrində aypara təsvirlərinin, Ay ilahəsi ilə bağlı olduğu hesab edilən müqəddəs ağac, ilan təsvirlərinin, üç, yeddi, on bir miqdar sayları ilə ifadə edilən ornamentlərin geniş yer alması buradakı əhali içərisində Ay inancının hakimliyi, qəməri təvqiviminin güclü təsiri altında olması ilə əlaqələndirilir [1, s. 442-445; 2, s. 57].

2024-cü ildə tərəfimizdən Şəkinin Baş Şabalıd kəndi ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar Ay tanrısı ilə bağlı inancların yeni bir səhifəsi hesab edilə bilər. Belə ki, e.ə. III-e.ə.I əsrlərə aid qəbirlərdən birində küpdə dəfn edilən mərhuma qurban verilən digər mərhumlar və keramika nümunələrinin bir qismi dəfn küpünün ətrafında qövsvari-aypara şəklində düzülmüşdü. Eyni zamanda qəbirin sonuncu qatında, dəfn küpünün oturacağına yaxın hissədə

bir ədəd dəmirdən hazırlanmış aypara fiquru qoyulmuşdu. Tədqiqata cəlb edilən digər qəbirdə tuncdan hazırlanan ay fiquru parçalanmış şəkildə dəfn edilən insan sümüklərindən qismən aralı, qəbirdə yandırılan ocağın sağ tərəfində qoyulmuşdu. Tapıntılar antik dövrdə Albaniyanın şimal-qərb bölgəsində Ay tanrısına inancın geniş şəkildə yayıldığını bir daha sübut etdi.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Strabonun albanların Göy, Günəş və Ay tanrılarına sitayiş etmələri barədə məlumatı tarixi həqiqətdir. Albaniya və qonşu ölkələrdə ellin mədəniyyətinin təsirini inkar etmək doğru olmaz və bu təsir ən azı e.ə. III əsrdən b.e. II əsrinədək olan dövrdə Albaniya ərazisində izlənilir. Lakin albanların səma cisimləri ilə bağlı inanc sistemi heç də yunan-roma mədəniyyətinin təsiri ilə formalaşmayıb. İstər Cənubi Azərbaycanda, istərsə də Şimali Azərbaycanda onun tarixi kökləri daha qədim dövrə söykənir, burada yaşayan etnosların ibtidai dini təsəvvürlərini özündə ehtiva edir. Bir sıra tədqiqatlarda, həmçinin ali və orta məktəb dərsliklərində bu prosesin yunan təsiri kimi verilməsi heç də tarixi, maddi və mənəvi həyatı düzgün şəkildə əks etdirmir.

Zənnimizcə, Strabonun tarixi Azərbaycan torpaqlarında olmaması, bu ərazilər və burada yaşayan əhali haqqında məlumatları əraziyə hücum edən Pompeyin sərkərdələrindən əldə etməsi, özündən əvvəlki yunan müəlliflərinin əsərlərinin təsiri altında olması və başqa bu kimi səbəblər müəyyən təhriflərin yer almasına səbəb olmuşdur.

Qənaətimizcə, konsepsiya şəklini almış bu fikirlərin ən azı dərs vəsaitlərində redaktə edilərək yanlışlıqların aradan qaldırılması, tarixi həqiqətin bərpa edilməsi Alban, o cümlədən Azərbaycan tarixşünaslığında aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Strabo's information about the material culture and religious views of the population of Caucasian Albania on a new archaeological and historical research level

Certain information about Caucasian Albania, including its separate provinces is found in Greek, Roman, Georgian, Arabic and etc. sources. However, these sources are not comprehensive and accurate, and sometimes they are not free of errors. The researches and archaeological investigations carried out on the existing material and cultural remains have special importance, in order to eliminate the deficiencies. The noted characteristics belong to the Greek geographer Strabo who informed about ancient Albania. His information has special value about ancient Albania, its population, area, eco-

nomic life, material and moral culture but it is also characterized by a number of distortions and inaccuracies. For example, Strabo notes about Albanians that they usually do not have minted coins and do not count more than one hundred, they only trade by exchange. But the archeologial researches happened in the area of Albania give a reason to say that in trade, local money was used here beside the money of other states in the III century B.C. Another contradictory and illogical point among the information of Strabo is the fact that Albanians are not savages, and the old are treated with extreme respect not only among parents, but also among other people. On the other hand, the ancient author writes that Caspians from the Albanian tribes starve people who live over 70 years old and throw them to the desert and observe the dead body. If the birds eat it, they consider the dead body lucky, if the wild animals or dogs eat it, less fortunate, and if the body is not touch it is considered unlucky. He writes that the Derbiks, neighbors of the Tapirs and Hyrkans, do not eat women and do not offer sacrifices, men over 70 years of age kill their close relatives and eat them, and men who die under 70 years old are buried without eating them. It is possible to find similar information in the work of Herodotus, "the father of history". He writes that in the massagets when someone is very old, he is sacrificed, and his meat is cooked and eaten with the meat of other sacrificial animals, and this death is considered great happiness for them. May be Strabo's above notes about the Albanian tribes were influenced by the work of Herodotus.

Strabo notes that among Albanians, it is considered dishonorable to care or even to remember dead people, and all their possessions are buried with the deceased, and therefore they live in poverty, deprived of their father's property. In a number of researches, it is rightly noted that in the Albanians during the burial, placing certain objects, weapons and ornaments next to the dead people could not be the reason why the Albanians lived in poverty. Is is a historical fact that social stratification has been occured in Albanians and in this case, it would not be correct to attribute the concept of "poverty" to all Albanians. More than that, the deceased who have more material and cultural samples in their graves are not representatives of the poor, but of the wealthier and more influential classes. As for remembering the dead people, mourning for the deceased, performing rituals and 3, 7, 40, 52 is not characteristic for heavenly religions- Islam and Christianity adopted religions in Azerbaijan, and they are the remains of earlier religious beliefs, paganism, and these remains were later transformed into monotheistic religions.

In the other information of the Greek historian mentions that the Alba-

nians worshiped the gods such as Helios, Zeus and, especially Selene, whose sanctuary (temple) was located near Iberia. It should be noted that in one of the translations of "Geography" from ancient Greek to Russian, this part is given as "Солнце, Зевс и Луна-Sun, Zeus and Moon", and in one of the French translations, the names of these gods are given as "Soliel, Jupiter, et la Lune".

The historian scholars who attitude to the notes of the ancient authors N.Museyibli and G.Akhundova note rightly in their joint thesis that Strabo identified astral beliefs in Albania with similar beliefs in Greco-Roman culture. As a result, there was an idea that astral ideas were created under the influence of Greco-Roman culture in Albania. The authors emphasize that the sun and the moon structures have been discovered on the top of mounds in various regions of Northern Azerbaijan since the Bronze Age, and they were further expanded in the ancient period.

In addition, it should be noted that, worship of heavenly bodies existed in ancient time not only in the north regions of Azerbaijan but also in Southern Azerbaijan areas. Arattas, Lullabies, Kutis and other tribes living in the basin of Lake Urmia worshiped the Sky, the Sun and the Moon gods in the III millennium B.C. In Mannaea state people are known to worship the Sun, the Moon and Storm (Wind) gods. The information about it included not only in research works, but also in high and secondary school textbooks.

The adaptation of the names of the gods worshiped by the Eastern peoples to the Greek pantheon is also found in the work of Herodotus. So, when he talks about the worship of the gods of the Persians, he calls these gods in Greek - Zeus, Aphrodite. However, he also notes that the style of worship and the performed rituals are fundamentally different from the Greeks: "*In Persia, it is not customary to raise statues, temples, shrines to (gods). They consider those who do such things foolish, for me I think that while the Hellenes imagine the gods in a human form, the Persians do not humanize them. So they sacrifice to Zeus on the top of the mountain and call the whole sky Zeus."*

For Herodotus the Persians make sacrifices to Zeus, the sun, moon, water, and fire, but they do not make bonfires, drink wine, play flutes and pipes, weave wreaths, and do not use sacrificial barley.

Similar features were also characteristic for the Albanians who settled in the area close to the Persians. In addition, in the Greco-Roman pantheon, gods were imagined in a human form and their statues were raised. In the territory of Albania although there was a tradition of making stone statues and clay figurines (coroplasty) from the IV-III centuries, they did not belong to the gods, they consisted mainly of female, a small number of male figurines, zoo-

morphic figures, bridled horse images. In Azerbaijani historiography, it is emphasized that they were made in a style typical for oriental art. Although the human-sized or larger stone statues discovered in Shirvan and Karabakh (in Khinisli, Dagkolani and Chiragli) are said to be related to worship, it is excluded that they are related to Hellenic and Roman culture, as well as sculpture.

Widely spreading crescent images on the ceramic samples founded out in the territory of Albania, saint tree and snake images related to the Moon godness, and the ornaments expressing three, seven, eleven cardinal numbers are connected with the domination of the Moon belief among the people, and being under the strong influence of the lunar calendar.

In 2024 the archeological researches in Sheki, Bash Shabalid investigated by us can be considered a new page of the beliefs related to the Mood godness. So, in the first layer of the grave belonging to the III B.C- the I B.C, a part of the bones and ceramic samples of the other deceased sacrificed to this deceased burried in the jar were arranged in a crescent shape. At the same time in the last layer of the tomb an iron crescent figure was placed at the end of the jar. In another grave involved in the research, a bronze moon figure was placed on the right side of the hearth, partially separated from the human bones buried in pieces. Once again the findings proved that believing in the Moon god widespreaded in the northwestern region of Albania in ancient times.

Generalizing the above, we can conclude that Strabo's information about Albanians worshiping the Sky, Sun and Moon gods is a historical truth. It would not be right to deny the influence of Hellen culture in Albania and neighbouring states and this influence is followed in the territory of Albania from the III century B.C to the II century B.C. However the belief system of Albanians in connection with heavenly bodies is not formed by the affection of Greek-Roman culture and its historical roots whether in Southern Azerbaijan or Nothern Azerbaijan its historical roots go back to a more ancient period, containing the primitive religious ideas of the ethnic groups living here. In a number of researches, also in high and secondary school textbooks attributing this process as a Greek influence does not accurately reflect historical, material and spiritual life.

For me, not being Strabo in Azerbaijan land, and getting the information about this area and its people from the commanders of Pompee who attack this area caused some distortions in the records.

In our opinion, to remove the mistakes and to restore the historical truth are relevant being edited these ideas, which have taken the form of a

concept at least in the textbooks.

Ədəbiyyat siyahısı // Reference list:

1. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, I cild (Ən qədimdən –b.e. III əsri). Bakı: Elm, 2007, 520 səh. + 40 səh. illüstrasiya.
2. Əliyev K, Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrdə (e.ə. IV-b.e.III əsrləri). Bakı: Azərnəşr, 1997, 120 səh.
3. Geographie de Strabon. Traduite du Grec en Français. Premiere partie. Tome Quatrieme. A Paris, De Limprimerie Royale, 1814, 339 page.
4. Herodot. Tarix. Bakı, Azərnəşr, 1998. 329 səh.
5. Müseyibli N., Axundova G. Qədim albanların dini inamlarının tarixi kökləri. "Qafqaz Albaniyası: dini və sosial həyatı" / X beynəlxalq konfransın tezisləri. Bakı: "BİROL GROUP" MMC, 2023, - 96 səh.
6. Алиев К.Г.Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 132 с. Strabon XI, 4, 1; XI, 4, 4; XI, 4, 7; XI, 4, 8.
7. Страбон. География: кн. I-XI / Перевод с древнегреч. Ф.Мищенко; Вступ. ст. Е.Кузнеца. – М.: Книжный Клуб Книговек, (Библиотека античной литературы) 2012, 752 с.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ NAXÇIVAN MƏSƏLƏSİ: NAXÇIVAN GENERAL-QUBERNATORLUĞU

Günay Əliyeva

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun Qafqaz Tarixi şöbəsinin Baş mütəxəssisi

gunay.eliyeva32@gmail.com

***Açar sözlər**: Naxçıvan, AXC, Azərbaycan, general-qubernatorluq, Kazım Qarabəkir paşa, Türkiyə*

***Keywords:** Nakhchivan, ADR, Azerbaijan, governor general, Kazim Garabekir Pasha, Turkiye*

1918-ci ilin mayında müsəlman Şərqində ilk dəfə yaradılmış yeni suveren dövlət – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) çətin və mürəkkəb şəraitdə iki ilə yaxın yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. Bu Cümhuriyyət Rusiya ilə yanaşı dünyanın bir sıra böyük dövlətlərinin siyasi, iqtisadi siyasətlərinin məngənəsində mübarizə aparmalı oldu, öz suverenliyini qoruyub saxlamaq üçün bütün vasitələrə əl atdı, bu yolda çox mürəkkəb problemlərlə üzləşdi.

AXC hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda ən problemli ərazilərdən biri Naxçıvan idi. Baş nazir olduqları dönəmdə F.Xoyski və N.Yusifbəyli imkanları daxilində Naxçıvana köməklik edir, onun Azərbaycan ərazisi kimi qorunub saxlanılması üçün siyasi, diplomatik, maddi və mənəvi vasitələrdən istifadə edirdilər.

Qəhrəman naxçıvanlıların fəaliyyətlərini də yüksək qiymətləndirmək lazımdır.

1919-cu il yanvarın 4-də AXC Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskiyə ünvanlanmış müraciətdə Naxçıvan, Şərur və Ordubad ərazilərində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında geniş məlumat verilirdi [5, 56].

AXC hökuməti ermənilərin Naxçıvandakı vəhşiliklərinə son qoymaq üçün müttəfiqlərin Qafqazdakı Ali Komissarına müraciət etmişdi. N.Yusifbəyli 1919-cu il avqustun 18-də parlamentdəki çıxışında bu bölgə ilə bağlı qeyd etmişdir ki, Naxçıvan öz qüvvələri ilə istilaçıları devirərək Azərbaycanla birləşməyə hazır olduğunu bildirmişdi. 1919-cu il dekabrın 22-də N.Yusifbəyli parlamentdəki çıxışında yenidən bu məsələyə qayıdaraq demişdir: *"İgid naxçıvanlılar, şərurlular və vedibasarlılar bu məsələni özləri həll ediblər; onlar həyatlarını, ailələrinin şərəfini və var dövlətlərini riskə qoyaraq doğma torpağa-vətənə qovuşmaq üçün ayağa qalxıb azad oldular və bununla da hökumətin işini asanlaşdırdılar. Güman edirəm ki, haqq və ədalət tərəfdarları bu qətiyyəti, fədakarlığı və vətənpərvərliyi görəndən sonra onların qanuni hüquqlarını danmayacaqlar..."* [3, 34].

Bu dövrdə türk qoşunlarının tərk etdiyi digər bölgələr kimi, Naxçıvan ərazisində də erməni işğalına məruz qalmış və oranı qorunmaq məqsədilə bir məhəlli hökumət yaradılması zəruri olmuşdu.

1918-ci il 3 noyabrda Naxçıvandan, İrəvan ətrafından, Şərur, Üçmüədzin və Sürməlidən (İğdır) gələn nümayəndələr Qəmərlidə keçirilən təsis yığıncağında mərkəzi İğdır olan Araz–Türk Respublikası təşkil etdilər. Naxçıvan bu respublikanın rəsmi mərkəzi olmasa da, idarəçilik və müdafiə işlərinin əksəriyyəti məhz burada yerləşdirilmişdi. Naxçıvanı faktiki olaraq Cəfərqulu xan idarə edirdi, Kəlbəli xan bölgə silahlı qüvvələrinin komandanı idi. Bölgənin müdafiəsində türklərin burada qoyub getdiyi 300 əsgər və 5 zabit yaxından iştirak edirdilər. K.Qarabəkir paşa 1919-cu ildə Ərzurum Konqresinin sonunda şərqi Anadoludakı diviziya komandirinə belə bir təlimat vermişdi: *"Hər tərəfdən məhzur bir haldayıq, yalnız Azərbaycana açıq Naxçıvan pəncərəsi var. Onun qapanmamasını istəyirəm."* [5, 120].

Azərbaycan hökuməti M.Mirbağırovun və Naxçıvanın Müvəqqəti hökumətinin işlər müdiri Bəhram xan Naxçıvanskinin təklifləri əsasında 1919-cu il fevralın 28-də Naxçıvan general-qubernatorluğunu təsis etmişdi. Buraya Bəhram xan Naxçıvanski general-qubernator təyin olundu və genaral-qubernatorluğun nəzdində Şura yaradıldı. Bölgədə idarəçiliyin, yerli hakimiyyətin təşkili və qoşun hissələrinin saxlanması üçün 1,5 milyon manat pul ayrıldı.

AXC rəhbərliyi Naxçıvanla bağlı hərbi səciyyəli müəyyən işləri görə bilməsə də, bəzi diplomatik və siyasi yollardan istifadə edirdi. 1919-cu ilin

iyul-avqustunda Naxçıvana gələn amerikalı polkovnik Ceyms Rey Cəfərqulu xan və Xəlil bəylə gizli danışıqlar apararaq burada ABŞ-nın nəzarətində general qubernatorluq yaratmağı təklif etmişdi. Əsas məqsəd Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək və Naxçıvanı erməni nəzarətinə vermək üçün zəmin hazırlamaq idi. Avqustun sonunda amerikalı polkovnik Haskel irəli sürdüyü Haskelin irəli sürdüyü "Haskel layihələri" adlandırılan sənəddə Paris Sülh Konfransı və Antanta Müttəfiqlər şurası adından Azərbaycan hökumətinə göndərilən bildiriş öz əksini tapmışdı. Burada deyilirdi ki, Azərbaycanın Şərur, Naxçıvan və Dərələyəz ərazilərində ABŞ general-qubernatorluğu yaradılsın. Oktyabrın 23-də polkovnik Edmond Deli qubernator kimi işə başlamalı idi. Amerikalı polkovniki Haskelin irəli sürdüyü "Haskel layihələri" adlandırılan sənəddə öz əksini tapmış bu ideya AXC hökumətinin qəti etirazı və Naxçıvan əhalisinin ciddi müqaviməti ilə üzləşdi [2, s. 3]. 1920-ci ilin yanvarında sonuncu Amerika əsgəri Naxçıvan torpağını tərk etdi.

1920-ci ilin əvvəllərində ermənilərin Naxçıvana hücumları yenidən başlandı. Naxçıvanın etibarlı müdafiəsini təmin etmək məqsədilə Xəlil bəy Bəyazit türk diviziyasının komandiri Cavid bəyə müraciət etdi. K.Qarabəkir paşanın tapşırığı ilə Naxçıvanın müdafiəsi üçün tədbirlər hazırlandı. Buraya 1920-ci ilin martında XI Qafqaz ordusu komandanı K.Qarabəkir paşanın qərarı ilə Naxçıvandakı türk qüvvələrini gücləndirmək və Xəlil bəyə dəstək üçün Əli Teymur bəyin başçılığı altında 50 nəfərdən ibarət türk bölüyü göndərildi [6, 24].

Bu vaxtlar AXC-nin təyin etdiyi general-qubernator Naxçıvanda otursa da, bölgə feilən Naxçıvanın Milli Şurası (Cəfərqulu xanın başçılığı ilə) və Özünümüdafiə Komitəsi (Kəlbəli xanın başçılığı ilə) tərəfindən idarə olunurdu. Buradakı türk əsgərləri və zabitləri də Naxçıvanın xanı və digər qeyrətli oğulları ilə bərabər bu diyarın ermənilərdən müdafiəsində yaxından iştirak edirdilər.

Veysəl bəy bir hərbi müfəttiş kimi Ordubaddan Dəvəliyə qədər yerləşdirilmiş taborları yoxlayırdı. Sonralar Veysəl bəy xatirələrində yazırdı ki, *"Xalq rus və erməni təzyiqindən qurtarmış olmasının nəşəsi içində bizi məhəbbətlə salamlayırdı."* [7, 45].

1920-ci il aprelin 27-də bolşevik Rusiyası Azərbaycanı işğal edəndən sonra Zəngəzurda və Naxçıvan bölgəsində ermənilər daha da fəallaşdılar. Onlar Naxçıvana da hücumlar edir, əhaliyə divan tuturdular. Zəngəzurda yolları tutub Naxçıvanın Azərbaycanla əlaqəsini kəsmişdilər. Buna görə K.Qarabəkir paşanın əmri ilə Bəyazitdən minbaşı Əli Dəmir bəyin başçılığı ilə iki tabur əsgər Naxçıvana göndərildi. Naxçıvanda eyni zamanda bolşevik təbliğatı aparan qüvvələr də fəallaşmışdı, az sonra Naxçıvan bölgəsi də ruslar tərəfindən işğala məruz qaldı və iyulun 28-də burada Sovet hakimiyyəti qurulduğu elan edildi.

Osmanlı qoşunları getdikdən sonra Zəngəzur mahalında da siyasi – hərbi vəziyyət xeyli kəskinləşdi, yerli türk-müsəlman əhalisi – azərbaycanlılar yenidən zorakılıq və məhrumiyyətlərə məruz qaldılar. Müttəfiqlərin Azərbaycana gəlişi ilə bağlı fəallaşan ermənilər yaranmış şəraiti özlərinin ərazi iddialarının reallaşması üçün əlverişli məqam sayaraq müəyyən təxribatlara əl atdılar [1, 45].

AXC yarandığı gündən Naxçıvan diyarının əhalisi bu respublika ilə birləşməyə hazır olduğunu bildirsə, də mövcud siyasi və beynəlxalq vəziyyət Naxçıvan əhalisinin arzusunu həyata keçirməyə imkan vermirdi.

AXC hökuməti ilə Naxçıvan bölgəsinin əlaqələrinin yaradılmasında və əhalinin problemlərinin həllində İrəvan quberniyasından olan ictimai xadimlərin, onların yaratdıqları müxtəlif təşkilatların mühüm rolu olmuşdur. Yanvarın 5-də Bakıda İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlı nümayəndələrin fövqəladə iclası keçirilmiş və quberniya müsəlmanlarının həmyerlilər cəmiyyəti yaradılmışdı [4, 106].

Beləliklə, aydın olur ki, AXC hökuməti və parlamenti hərbi-siyasi vasitələrdən istifadə edərək ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumağa çalışmış, Naxçıvanın itirilməsinə və ermənilər tərəfindən işğal edilməsinə yol verməmiş, bu istiqamətdə ingilislər və amerikalılarla diplomatik danışıqlar aparmış, eyni zamanda Naxçıvana hərbi və maddi köməklik göstərməklə məqsədlərinə nail olmuşdur.

Naxçıvan general-qubernatorluğu öz fəaliyyəti dövründə bölgədə sülhün bərqərar olması üçün fəaliyyət göstərmiş və qəhrəman naxçıvanlıların təşəbbüsü ilə bir qarış torpaq belə yadelli düşmənlərə verilməmişdir. Bölgənin qorunması və nəzarət olunması üçün qardaş türk xalqının dəstəyi danılmaz faktdır. Təkcə onu demək kifayət edər ki, bölgədə müvəqqəti yaradılan Araz-Türk Respublikası kiçik müddət ərzində bölgədə sülhün təmin olunmasında və erməni daşnaklarından müdafiəsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

The issue of Nakhchivan during the Azerbaijan Democratic Republic era: the Nakhchivan General-Governorship

In May 1918, for the first time in the Muslim East, a newly established sovereign state – the Azerbaijan Democratic Republic (ADR) – emerged and operated for nearly two years under challenging and complex conditions. The Republic had to contend with the political and economic pressures exerted by several major world powers, including Russia, and took all necessary measures to safeguard its sovereignty, encountering numerous intricate problems

in this process.

During the period of the ADR's governance, one of the most problematic regions in Azerbaijan was Nakhchivan. Prime Ministers F. Khoyski and N. Yusifbeyli, during their tenures, provided assistance to Nakhchivan to the extent possible, employing political, diplomatic, financial, and moral resources to ensure its preservation as part of Azerbaijani territory. The contributions of the heroic people of Nakhchivan must also be highly valued.

On January 4, 1919, a report was addressed to Fatali Khan Khoyski, Chairman of the ADR Council of Ministers, detailing the atrocities committed by Armenians in the regions of Nakhchivan, Sharur, and Ordubad [5, 56].

The ADR government appealed to the Allied High Commissioner in the Caucasus to put an end to the atrocities committed by Armenians in Nakhchivan. In his parliamentary speech on August 18, 1919, N. Yusifbeyli stated that Nakhchivan had expressed its readiness to overthrow the invaders with its own forces and unite with Azerbaijan. On December 22, 1919, during another parliamentary address, Yusifbeyli revisited this issue, remarking: *"The brave people of Nakhchivan, Sharur, and Vedibasar have resolved this matter on their own; they rose up, risking their lives, the honor of their families, and their property to reunite with their homeland, thus facilitating the government's efforts. I believe that those who stand for justice and fairness will not deny their rightful claims after witnessing their determination, sacrifice, and patriotism..."* [3, 34].

During this period, as in other regions vacated by Turkish troops, Nakhchivan was subjected to Armenian occupation, and the establishment of a local government became necessary to protect the region.

On November 3, 1918, delegates from Nakhchivan, the areas surrounding Yerevan, Sharur, Uçmuedzin, and Surmali (Iğdır) convened in Gamarly and established the Araz–Turk Republic, with its central administration based in Iğdır. Although Nakhchivan was not the official capital of this republic, the majority of its administrative and defense functions were concentrated there. Nakhchivan was de facto governed by Jafargulu Khan, while Kelbali Khan commanded the region's armed forces. In defending the region, the 300 soldiers and 5 officers left behind by Turkish forces played a crucial role. In 1919, at the conclusion of the Erzurum Congress, Kâzım Karabekir Pasha issued the following instruction to the division commander in Eastern Anatolia: *"We are surrounded on all sides, but the Nakhchivan window remains open to Azerbaijan. I want to ensure that it remains open."* [5, 120].

On February 28, 1919, the Azerbaijani government established the Nakhchivan General-Governorship based on the proposals of M. Mirbağırov and

Bəhram Khan Nakhchvanski, the Minister of Affairs of the Nakhchivan Provisional Government. Bəhram Khan Nakhchvanski was appointed as the General-Governor, and a Council was created under the General-Governorship. To ensure governance in the region, organize local authority, and maintain military units, a budget of 1.5 million manats was allocated.

Although the leadership of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR) was unable to carry out certain military actions concerning Nakhchivan, it resorted to various diplomatic and political means. In July and August 1919, American Colonel James Ray proposed establishing a General-Governorship in Nakhchivan under U.S. control following secret negotiations with Jafargulu Khan and Khalil Bey. The primary objective was to strengthen U.S. presence in the South Caucasus and create conditions for transferring Nakhchivan under Armenian control. At the end of August, a document proposed by the American Colonel Haskel, known as the "Haskel Projects", included a notice sent to the Azerbaijani government on behalf of the Paris Peace Conference and the Entente Allies Council. The document stated that a U.S. General-Governorship should be established in the Sharur, Nakhchivan, and Daralagez territories of Azerbaijan. On October 23, Colonel Edmond Deli was to commence his duties as governor. This idea, as outlined in the "Haskel Projects," faced strong opposition from the ADR government and significant resistance from the population of Nakhchivan [2, 3]. In January 1920, the last American soldier left Nakhchivan territory.

At the beginning of 1920, Armenian attacks on Nakhchivan resumed. To ensure the reliable defense of Nakhchivan, Khalil Bey appealed to Colonel Cavid, the commander of the Bayazid Turkish Division. Under the instructions of Kâzım Karabekir Pasha, measures were prepared for the defense of Nakhchivan. In March 1920, by the decision of Kâzım Karabekir Pasha, a Turkish detachment of 50 men, led by Ali Teymur Bey, was dispatched to strengthen Turkish forces in Nakhchivan and support Khalil Bey [6, 24].

During this period, although the General-Governor appointed by the ADR was stationed in Nakhchivan, the region was effectively governed by the Nakhchivan National Council (led by Jafargulu Khan) and the Self-Defense Committee (led by Kelbali Khan). The Turkish soldiers and officers present there actively participated in the defense of the region alongside the Khan of Nakhchivan and other valiant sons of the land against the Armenians.

As a military inspector, Veysal Bey was inspecting the battalions stationed from Ordubad to Davali. Later, Veysal Bey wrote in his memoirs, *"The people greeted us with affection, celebrating their liberation from Russian and*

Armenian oppression." [7, 45].

After the Bolshevik invasion of Azerbaijan on April 27, 1920, Armenians became increasingly active in the Zangezur and Nakhchivan regions. They launched attacks on Nakhchivan and terrorized its population. By blocking roads in Zangezur, they cut off Nakhchivan's connection with Azerbaijan. In response, under the command of Kâzım Karabekir Pasha, two battalions of soldiers were dispatched to Nakhchivan, led by Lieutenant Ali Demir Bey. Concurrently, forces engaged in Bolshevik propaganda also intensified their activities in Nakhchivan, and shortly thereafter, the region fell under Russian occupation, with the establishment of Soviet authority announced on July 28.

After the departure of Ottoman troops, the political-military situation in the Zangezur district deteriorated significantly, and the local Turkish-Muslim population — Azerbaijanis — were again subjected to violence and deprivation. The active presence of Armenians, following the arrival of the Allies in Azerbaijan, saw them seize the opportunity to realize their territorial claims, resorting to various provocations [1, 45].

Since the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR), the population of the Nakhchivan region expressed its readiness to unite with the republic; however, the prevailing political and international circumstances prevented the realization of this aspiration.

Public figures from the Iravan Governorate and the various organizations they established played a significant role in establishing connections between the ADR government and the Nakhchivan region, as well as in addressing the concerns of its population. On January 5, an extraordinary meeting of Azerbaijani representatives residing in the Iravan Governorate was held in Baku, leading to the creation of a Society of Fellow Countrymen for the Muslim population of the governorate [4, 106].

Thus, it becomes evident that the government and parliament of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR) endeavored to protect the territorial integrity of the country by employing military and political means. They worked to prevent the loss of Nakhchivan and its occupation by Armenians, engaging in diplomatic negotiations with the British and Americans while simultaneously providing military and material assistance to achieve their objectives.

During its period of activity, the Nakhchivan General-Governorship sought to establish peace in the region, and through the initiative of the heroic people of Nakhchivan, not a single inch of land was ceded to foreign enemies. The support of the fraternal Turkish nation in the protection and oversight of the region is an undeniable fact. It is sufficient to note that the temporarily

established Araz-Turk Republic played a significant role in ensuring peace in the region and defending against Armenian Dashnaks within a short period.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Abdullayev Ə. Azərbaycana qarşı erməni təcavüzü və xarici havadarlıq. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2004. - 214 s.
2. Hacıyev H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti ilə diplomatik əlaqələri: (Şərqdə ilk demokratik dövlətin daxili və xarici siyasətdə uğurları haqqında). / Respublika.- 2001.- 26 may.- s. 3.
3. Hacıyev H. İstiqlalın əzablı yolu: Azərbaycan Demokratik Respublikası tarixinin bəzi səhifələri. Bakı, Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqı, 1991, 170 s.
4. Qasımlı M., Hüseynova E. Azərbaycanın Xarici İşlər nazirləri (1918-1985). Bakı: Adiloğlu, 2003, 112 s.
5. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti: (1917-1921-ci illər). Bakı, BU nəşriyyatı, 1996, 328 s.
6. Orucov N. İrəvan, Naxçıvan və Zəngəzur soyqırımı: (1918-1920-ci illərdə erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan türklərinə qarşı etdikləri vəhşiliklər haqqında). Bakı, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin mətbəəsi, 1994, 345 s.
7. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, Azərnəşr, 2001, 536 s.
8. Qurbanov F. Mədətli E. Bir millət - iki dövlət: fəlsəfi - tarixi təhlil. Bakı, Elm və Təhsil, 2020, 232 s.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ КАРАБАХСКОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА В 1946-1950 ГОДАХ

Сугра Оруджева
Национальный Музей Истории Азербайджана, экскурсовод, докторант Бакинского Государственного Университета
sugrau@mail.ru
Научный руководитель: доцент Айдын Мамедов

Ключевые слова: *Азербайджан, Карабах, историческая география, Вторая мировая война, культура, население*
Keywords: *Azerbaijan, Karabakh, the historical geography, Second World War, culture, population*

На протяжении всей истории Азербайджана Карабахская область занимала особое географическое положение, что полностью отличает Карабах от других территорий Азербайджана. Написанная статья была исследована с точки зрения исторической географии. Этим выделяется работа. В работе исследованы событии влияющие на населения и куль-

туру в Карабахе после Второй мировой войны с историко-географической стороны. Объектом исследования является Карабах, а предметом исследования изменения в географии населения и культурной география на территории Карабаха. Использован сравнительный метод. Даны сравнения 1946 и 1950 годов. Источниковая база исследования включает в себя книги, материал из статьи и различные интернет ресурсы.

Историческая география - это наука, которая изучает изменения в географическом распределении на Земле в течение времени и их взаимосвязь с историческими событиями, процессами и изменениями в обществе. С этой точки зрения можно понять важность данной науки [5, 15]. В настоящее время историческая география как самостоятельная наука включает в себя следующие основные элементы: физическая география, география населения, экономическая география, политическая география и культурная география. Методологическая база исторической географии включает в себя большинство методов, используемых в исторических исследованиях. К ним относятся, в частности, анализ-синтез и сравнительный метод, ретроспективный анализ, статистический метод наблюдения, картографический метод исследования [6, 5].

Так как это работа написана с историко-географической стороны, в первую очередь следует дать информацию о расположении Карабаха. Вначале "Карабах" как историко-географическое понятие обозначало конкретное пространство, впоследствии же было отнесено к обширной географической территории Азербайджана. Мирза Джамал Джаваншир, который был визирем Карабахского ханства, описал границы Карабаха в своем труде "История Карабаха" (1847) следующим образом: "*Границы Карабахской провинции таковы: от моста Худаферин до моста Сины, на южной стороне - река Араз. Сейчас (разрушенный мост) находится между Газахом, Шамшадилем и Джамматом Демирчи-Гасанли. С восточной стороны протекает река Кура, которая впадает в реку Араз в деревне Джава и впадает в Каспийское море. С северной стороны граница Карабаха с Елизаветполем проходит от реки Иордан до реки Кура, а река Кура во многих местах впадает в реку Араз. С западной стороны находятся высокие Карабахские горы, называемые Кушбек, Салварты и Эрикли*" [2, 10].

В 1920 в апреле в Азербайджане была установлена советская власть. В это же время происходит изменение вокруг Карабаха с географической точки зрения. Как пишет А.М.Скибицкий, "…Карабахское плато приобрело автономию в 1923 году и была названо Нагорно-Карабахский Автономный Округ или в пределах новых границ Азербайджана — со-

кращенно Нагорный Карабах". (10 ноября 2020 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев в обращении к народу заявил об отмене статуса Нагорного Карабаха. Таким образом, в настоящее время термин "Нагорный Карабах" в качестве политико-географического термина не используется).

Нагорно-Карабахская автономная область расположена в юго-восточной части Малого Кавказа. Территория горная. Ее площадь составляет 4 тысячи 392 кв. м. километров. Территория провинции составляет 120 км с севера на юг и 35-60 км с востока на Запад [4, 5].

А сейчас рассмотрим изменения в культуре и числе населения в Карабахе в 1946-1950 годов. Ответим на этот вопрос, как это все повлияло на являющейся одной из древнейших областей Азербайджана Карабах?

В первую очередь следует отметить, что в 1940-1950-е годы темпы роста населения в Азербайджанской ССР снизились. Основная причина этого была связана с участием нашего народа во Второй мировой войне и гибелью сотен тысяч людей, а также с экономическими, социальными и моральными трудностями первых тяжелых послевоенных лет. 22 июня 1941 года Азербайджан в составе СССР вступил в Великую Отечественную войну. С демографической части плохо повлияло Азербайджану [7]. Если в 1940 году в Азербайджане проживало 3 миллиона 205 тысяч человек, то в 1950 году этот показатель снизился до 2 миллионов 859 тысяч. Такое снижение наблюдалось повсюду в Азербайджане, в том числе в Карабахе. Так, в 1950 году по сравнению с 1940 годом численность сократилась на 22 тысячи человек. Численность населения Нагорного Карабаха в 1940 году составляла 150 тыс. человек, в 1945 году-135 тыс. человек, в 1950 году-128 тыс. человек. Однако события, которые произошли, открыли новые пути развития в будущем. Начался период восстановления, охватывающий 1946-1950 годы. Наряду с промышленностью и сельским хозяйством были разработаны и успешно реализованы планы культурного строительства [8].

В период восстановления, охватывающий 1946-1950 годы, был определен ряд задач в области культурного строительства, а также промышленности и сельского хозяйства. Предусматривалось укрепление учебно-материальной базы сети народного образования в Азербайджане, в том числе в Карабахе, обеспечение школ педагогическими кадрами, совершенствование системы обучения и воспитания, осуществление практических мер по повышению уровня образования и многое другое.

В 1946 году на культурное развитие в НКАО было выделено 25 млн. 428 тыс. манатов, из которых 7 млн. 570 тыс. манатов пришлось потратить на расширение средних специальных школ. В соответствии с планом, за счет средств, выделенных правительством Азербайджана, в 1946-1950 годах в Карабахе было построено и введено в эксплуатацию 10 новых школьных зданий. Если в 1940/1941 учебном году было 196 школ, то в 1950/1951 учебном году их число достигло 206. А количество обучающихся здесь студентов за последние 25 лет увеличилось более чем в 7 раз и достигло 36 000 человек. А количество преподавателей в этих школах превысило 2000 человек [3, 125].

В соответствии с принятым на 1946-1950 годах "Пятилетним планом восстановления и развития культурно-просветительных учреждений" к 1950 году была составлена программа по увеличению числа публичных библиотек в НКАО до 116, а библиотек в целом-до 265. В 1950 году книжный фонд публичной библиотеки достиг 150 тысяч экземпляров. В губернии на каждые 1000 жителей приходилось 2 библиотеки, на каждого жителя-18 книг [1, 432].

Одним из самых массовых средств культурно-просветительской работы было кино. В 1946-1950 годах правительство Азербайджана направило в НКАО 16 новых киноустановок. Особо следует отметить роль театра в деле просвещения народа. В 1950 году действовало 2 музея, которые проводили культурно-просветительскую работу среди населения.

В заключении важно отметить, несмотря на то, что Вторая мировая война отрицательно повлияла на демографию Азербайджана, Карабаха однако эти события стали причиной дальнейших успешных изменений, так как были сделаны выводы, что если не предпринять меры, то в будущем могут быть трудности. Пятилетним планом восстановления и развития культурно-просветительных учреждений смогли достичь хороших результатов.

Historical geography of the Karabakh region of Azerbaijan in 1946-1950

Throughout the history of Azerbaijan, the Karabakh region has occupied a special geographical position, which completely distinguishes Karabakh from other territories of Azerbaijan. The article was researched from the point of view of historical geography. This makes the work stand out. The paper examines the events affecting the population and culture in Karabakh after the Second World War from the historical and geographical side. The object of the

study is Karabakh, and the subject of the study is changes in the geography of the population and cultural geography on the territory of Karabakh. A comparative method was used. Comparisons of 1946 and 1950 are given. The source base of the research includes books, material from the article and various Internet resources.

Historical geography is a science that studies changes in the geographical distribution on Earth over time and their relationship to historical events, processes and changes in society. From this point of view, we can understand the importance of this science [5, 15]. Currently, historical geography as an independent science includes the following main elements: physical geography, population geography, economic geography, political geography and cultural geography. The methodological base of historical geography includes most of the methods used in historical research. These include, in particular, analysis-synthesis and comparative method, retrospective analysis, statistical observation method, cartographic research method [6, 5].

Since this work is written from the historical and geographical side, first of all it is necessary to give information about the location of Karabakh. First, "Karabakh" as a historical and geographical concept, it designated a specific space, and later it was attributed ato the vast geographical territory of Azerbaijan. Mirza Jamal Javanshir, who was the vizier of the Karabakh Khanate, described the borders of Karabakh in his work "History of Karabakh" (1847) as follows: "*The borders of the Karabakh province are as follows: from the Khudaferin Bridge to the Sina Bridge, on the south side is the Araz River. Now (the destroyed bridge) is located between Gazakh, Shamshadil and Jammat Demirchi-Hasanli. The Kura River flows from the eastern side, which flows into the Araz River in the village of Java and flows into the Caspian Sea. On the north side, Karabakh's border with Elizavetpol runs from the Jordan River to the Kura River, and the Kura River flows into the Araz River in many places. On the western side there are high Karabakh mountains called Kushbek, Salvart and Erikli*" [2, 10].

In 1920, Soviet power was established in Azerbaijan in April. At the same time, there is a change around Karabakh from a geographical point of view. As A.M.Skibitsky writes, "... The Karabakh plateau acquired autonomy in 1923 and was named the Nagorno-Karabakh Autonomous Okrug or within the new borders of Azerbaijan — abbreviated Nagorno-Karabakh." (On November 10, 2020, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, in an address to the people, announced the abolition of the status of Nagorno-Karabakh. Thus, at present the term "Nagorno-Karabakh" is not used as a political and geographical term).

The Nagorno-Karabakh Autonomous Region is located in the southeastern part of the Lesser Caucasus. The territory is mountainous. Its area is 4,392 sq. m. kilometers. The territory of the province is 120 km from north to south and 35-60 km from east to west [4, 5].

And now let's look at the changes in culture and population in Karabakh in 1946-1950. Let's answer this question, how did all this affect Karabakh, which is one of the oldest regions of Azerbaijan?

First of all, it should be noted that in the 1940s and 1950s, the population growth rate in the Azerbaijan SSR decreased. The main reason for this was due to the participation of our people in the Second World War and the deaths of hundreds of thousands of people, as well as the economic, social and moral difficulties of the first difficult post-war years. On June 22, 1941, Azerbaijan entered the Great Patriotic War as part of the USSR. From the demographic point of view, Azerbaijan was badly affected [7]. If in 1940 3 million 205 thousand people lived in Azerbaijan, then in 1950 this figure decreased to 2 million 859 thousand. Such a decrease was observed everywhere in Azerbaijan, including in Karabakh. So, in 1950, compared with 1940, the number decreased by 22 thousand people. The population of Nagorno-Karabakh in 1940 was 150 thousand people, in 1945 -135 thousand people, in 1950 - 128 thousand people. However, the events that have occurred have opened up new ways of development in the future. The restoration period began, covering the years 1946-1950. Along with industry and agriculture, plans for cultural construction were developed and successfully implemented [8].

During the reconstruction period, covering the years 1946-1950, a number of tasks were defined in the field of cultural construction, as well as industry and agriculture. It was envisaged to strengthen the educational and material base of the public education network in Azerbaijan, including in Karabakh, provide schools with teaching staff, improve the system of education and upbringing, implement practical measures to improve the level of education and much more.

In 1946, 25 million 428 thousand manats were allocated for cultural development in the NKAO, of which 7 million 570 thousand manats had to be spent on the expansion of secondary special schools. According to the plan, 10 new school buildings were built and put into operation in Karabakh in 1946-1950 at the expense of funds allocated by the Government of Azerbaijan. If in the 1940/1941 academic year there were 196 schools, then in the 1950/1951 academic year their number reached to 206. And the number of students studying here has increased more than 7 times over the past 25 years and

reached to 36,000 people. And the number of teachers in these schools exceeded 2,000 people [3, 125].

In accordance with the "Five-year plan for the restoration and development of cultural and educational institutions" adopted in 1946-1950, by 1950 a program was drawn up to increase the number of public libraries in the NKAO to 116, and libraries in general to 265. In 1950, the book fund of the public library reached 150 thousand copies. In the province, there were 2 libraries for every 1000 residents and 18 books for each inhabitant [1, 432].

Cinema was one of the most widespread means of cultural and educational work. In 1946-1950, the Government of Azerbaijan sent 16 new film installations to the NKAO. The role of the theater in the education of the people should be particularly noted. In 1950, there were 2 museums that carried out cultural and educational work among the population.

In conclusion, it is important to note that despite the fact that the Second World War negatively affected the demography of Azerbaijan and Karabakh, however, these events caused further successful changes, as it was concluded that if measures were not taken, there might be difficulties in the future. With a five-year plan for the restoration and development of cultural and educational institutions, we were able to achieve good results.

Список литературы / Reference list:

1. Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi. Dərslik.III hissə. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010, 219 s.
2. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil, 2009, 144 s.
3. Məmmədov N. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ictimai-siyasi həyat iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991). Bakı: Təhsil NPM, 2008, 285 s.
4. Алиев И. Нагорный Карабах: История. Факты. События. Баку: Элм, 1989, 123 с.
5. Виктор Я. Историческая география. Москва: Академия Наук СССР, 1950, 266 с.
6. Владимир Ж. Историческая география: предмет и задачи. Ленинград: Наука, 1982, 266 с.
7. Бакинская нефть во время Великой Отечественной войны URL. https://dzen.ru/a/XmZKBVdrt2PE_89b (12. 07. 2024).
8. Зарина Оруджалиева. В рамках выполнения распоряжения президента Ильхама Алиева от 26 апреля 2023 года министерство выплатило единовременную материальную помощь 51 участнику войны 1941-1945 годов в размере 1500 манатов. URL. https://az.sputniknews.ru/20230508/mintruda-nazvalo-chislo-veteranov-velikoy-otechestvennoy-voyny-v-azerbaydzhane-454641075.html (08. 07. 2024).

АКАК КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИИ НА КАВКАЗЕ (ПО РЕФОРМАМ 1840–1847 гг.)

Эмилия Наширова
Магистрант кафедры Источниковедения, историографии и методики
Бакинского Государственного Университета
elkanawirova89@gmail.com
Научный руководитель: доцент Саида Али кызы

Ключевые слова: *АКАК, исторический источник, структура, содержание, империя, реформы*
Keywords: *ACAC, historical source, structure, content, empire, reforms*

Введение. Акты Кавказской Археографической Комиссии представляют собой многотомное издание, опубликованное в период с 1806 по 1904 гг. АКАК включают в себя 13 томов (12 опубликованных, 13 был подготовлен к публикации, но не опубликован). Документы, представленные в АКАК, охватывают период активного завоевания и интеграции Кавказа в состав Российской империи и позволяют проследить эволюцию имперской колониальной политики в этом направлении. В них отражены ключевые моменты военной экспансии, административного управления и попыток социокультурной ассимиляции коренных народов Кавказского региона.

Содержание. В данной статье рассматриваются реформы, проведённые царской Россией в Азербайджане в 1840–х гг. Основные изменения коснулись административного устройства, налоговой системы и правовых институтов. Эти реформы также отражают стремление Российской империи к унификации управления завоеванными территориями. «После подавления восстаний 30-х годов XIX века царское правительство начало подготовку реформ с целью изменения административного управления на Южном Кавказе в соответствии с общеимперским административно-территориальным делением.

Николай I 10 апреля 1840 года подписал закон о ликвидации комендантской системы управления и проведении административно-судебной реформы на Южном Кавказе. Согласно этому закону, который вступил в силу с января 1841 года, комендантская система управления ликвидировалась, и Южный Кавказ делился на две административные единицы: Грузино- Имеретинскую губернию и Каспийскую область» [1, стр. 221]. В IX томе АКАК в документе под номером 23 опубликовано об-

ращение Николая I к генералу Головину от 21 марта 1840 года, где отмечено о необходимости пересмотра и упрощения гражданского управления в регионе, а также устранения всех проблем в действующей системе и внедрении новой формы, которая будет соответствовать современным реалиям и закону Российской империи. Также подчёркивается важность участия местных властей в этих реформах для успешной их реализации.

В документе говорится: «Твердая и непременная воля Моя, состоит в том, чтобы верноподданные Мои за Кавказом, огражденные законами и учреждениями в общественном, как и в домашнем быту их, воспользовались на самом деле всеми благами и последствиями Моих попечений и дарованного им промыслом Всевышнего счастья принадлежать к составу обширного царства Русского» [2, 23]. Приведенная цитата является показателем того, что с самого начала завоевания Кавказа Россия стремилась позиционировать себя не как захватчик, а как покровитель. Исходя из риторики царя, завоеванные территории Кавказа должны были воспринимать свое присоединение к империи как привилегию и возможность защиты под сенью имперской власти. Следует также упомянуть, что по реформе 1840 г. на Южном Кавказе было введено общероссийское административное деление: губерния – уезд – участок.

В IX томе АКАК в документе «Отчет о преобразовании Закавказского края» говорится о разделении уездов губерний и областей на участки. «Совет Главного управления приступил к занятиям по этому предмету в июле месяце 1840 года и вследствие сделанного оным в последствии заключения, каждый уезд разделен на столько участков, сколько необходимо, на местных обстоятельствах основанная, того требовала, не выходя, впрочем, из определенного Учреждением числа. Сообразно таковому разделению в то же время Главное управление поручило Генеральному Штабу составить карты отдельно по каждому уезду и участку, для того чтобы уездные начальники и участковые заседатели, объехав границы каждого уезда и участка, могли иметь на руках карты и определить по ним границы, как с соседними деревнями, так и с иными землями. На каждый участок была определена ясная граница. Это позволило также определить количество деревень и населенных пунктов в каждом уезде. Были предписаны также специальные инструкции для составления карт, которые были переданы в исполнительный Пограничный корпус, чтобы они определили границы для уездов и участков. Эти карты губерний и областей были утверждены и направлены в министерства Внутренних дел, Военное и Государственных Имуществ и Фи-

нансов. Вместе с разделением уездов на участки, Совет определил отношения и права Епископских домов. Этот порядок распространялся также на Грузино-Имеретинскую губернию и был передан новому гражданскому губернатору» [3, 30].

Из документа «Устройство Каспийской области», опубликованном в IX томе о порядке судопроизводства, становится ясным, что учреждение уездных судов не оправдало возложенных на них ожиданий. «С введением нового учреждения, уездные суды, равно как и палаты уголовного и гражданского суда, не достигли целей, предписанных новым порядком судопроизводства, в составлении журналов по делам допустили большие разногласия, совершенно противные цели учреждений, состоящей единственно в справедливом ведении судопроизводства. По сему Совет Главного управления, связавшись с точным указом 10 апреля 1840 года, составил подробное по сему предмету постановление и предложил по всем палатам и уездам сделать общую руководящую и единообразную инструкцию. Некоторые уездные суды, уклоняясь от выполнения указанных требований, продолжали свои обращения в гражданские инстанции с участием заседателей, что сильно замедляло процесс рассмотрения дел. Требования закона о точности и правильности судебных актов часто не соблюдались, что привело к замедлению судебных процессов и к затруднениям в делах жителей Закавказского края, по-прежнему решавшихся по обычаям и без соблюдения форм, установленных в общих законах» [4, 33].

Обстановка, сложившаяся в Азербайджане в начале 40- х годов XIX в., диктовала самодержавию необходимость создания в стране прочной социальной базы, опираясь на которую, можно было бы подавить и держать в уезде эксплуатируемую часть населения и прежде всего крестьян [5, 157].

С целью укрепления своего влияния на Кавказе царским правительством в 1844 году было создано Кавказское наместничество. В X томе АКАК в одном из документов говорится: «Назначение графа Воронцова в преемники генерал-фельдмаршалу Нейдгарту было радостно приветствовано в России, а в особенности на Кавказе, где он, еще за 40 лет перед этим, служил под знаменами князя Цицианова. …Соединив в себе знатность происхождения, высокое образование, близкое знакомство с Кавказом и громадную опытность в военной и гражданской администрации, граф более всякого другого мог оправдать ожидания Русского народа и его восседавшего Монарха». Император писал: «…Я уверен,

что граф Воронцов способен наилучшим образом исполнить поставленные задачи. Знатность и опытность его, ум, близкое знакомство с краем и с теми личностями, которые могут способствовать правильному ходу дел, делают его наилучшим кандидатом для управления в крае. Его верность службе Государственной делает его еще более достойным назначения» [6, 4].

Граф Воронцов старался интегрировать Кавказ в состав Российской империи не только военными методами, но и путем модернизации инфраструктуры и правовых институтов.

Николай I издаёт указ, направленный на регулирование и закрепление земельных прав беков и агаларов, с целью упорядочения их правового статуса и управления землевладениями. В документе АКАК говорится: «6 декабря 1846 г. Николай I подписал рескрипт на имя наместника. Рескрипт утверждал за феодалами на правах полной потомственной собственности как наследственные земли - мюльки, так и ленные - тиюли, которыми «...роды их обладали во время присоединения мусульманских провинций к России и которые теперь находятся в бесспорном их владении». На тех же основаниях утверждались за агаларами конфискованные у них в 1841 г. земли, которые возвращались им в виде «особой монаршей милости», равно и тех беков, у которых имения были отобраны после 1840 г. Частновладельческие крестьяне формально причислялись к разряду государственных поселян и получили вместо различных наименований - райяты, ранджбары, нукеры и др. одно общее название – «мюлькедар табелиси» » (зависящие от феодала – Н.Э.) [6, 158]. Для обеспечения контроля над крестьянами царь предоставлял бекам и агаларам полицейскую, административную и судебную власть над крестьянами, а в ответ на оказанную «щедрость» Россия требовала от беков и агаларов Азербайджана преданность в исполнении обязанностей перед империей.

В 1847 году император Николай I издал указ, известный как «Поселянские положения». Этот нормативный акт регулировал вопросы землевладения, налоговых обязательств и повинностей крестьян, проживающих на землях беков и агаларов. Подобно реформе 1846 года, указ распространялся на частновладельческих крестьян и определял отношения между землевладельцами и зависимыми крестьянами. В «Поселянских положениях» прописывались права землевладельцев, включая предоставление бекам и агаларам полицейских функций и ограниченной судебной власти над крестьянами. «Поселянские положения» 1847

года являлись важным шагом в закреплении социально-экономического статуса землевладельцев и их контроля над крестьянским населением, что подчёркивало стремление империи к поддержанию стабильности и управления на окраинах государства.

Заключение. Материалы АКАК позволяют проследить динамику колониальной политики России в регионе, отражая важнейшие аспекты военной экспансии, административного устройства и попыток социокультурной ассимиляции местного населения Кавказа. Эти документы не только раскрывают ключевые моменты процесса завоевания и интеграции Кавказа, но и дают глубокое понимание механизмов, с помощью которых Российская империя стремилась утвердить своё влияние на завоёванных территориях.

ACAC as a Source for Studying Russia's Colonial Policy in the Caucasus region (based on the Reforms of 1840–1847)

Introduction. The Acts of the Caucasian Archaeographic Commission constitute a multi-volume publication released between 1806 and 1904. The ACAC collection includes 13 volumes (12 published, with the 13th prepared for publication but never released). The documents presented in АКАК cover the period of active conquest and integration of the Caucasus into the Russian Empire, allowing for an in-depth analysis of the evolution of imperial colonial policy in the region. These records capture key moments of military expansion, administrative governance, and attempts at sociocultural assimilation of the indigenous peoples of the Caucasus region.

Contents. This article examines the reforms implemented by Tsarist Russia in Azerbaijan in the 1840s. The primary changes involved the administrative structure, tax system, and legal institutions. These reforms also reflect the Russian Empire's ambition to standardize governance across its conquered territories. "After suppressing the uprisings of the 1830s, the Tsarist government began preparing reforms to alter the administrative governance in the South Caucasus in line with the empire-wide administrative-territorial divisions.

On April 10, 1840, Nicholas I signed a law on the abolition of the commandant system of governance and the implementation of an administrative-judicial reform in the South Caucasus. According to this law, which came into effect in January 1841, the commandant system was abolished, and the South Caucasus was divided into two administrative units: the Georgian-Imeretian

Governorate and the Caspian Region" [1, p. 221]. In Volume IX of ACAC, document number 23 contains Nicholas I's address to General Golovin dated march 21, 1840, where it is noted that there is a need to revise and simplify civil administration in the region, as well as to eliminate all issues within the current system and to implement a new form that would align with contemporary realities and the laws of the Russian Empire. The importance of involving local authorities in these reforms for their successful implementation is also emphasized.

The document states: "My firm and unwavering will is that My loyal subjects beyond the Caucasus, protected by laws and institutions both in their public and domestic lives, should indeed benefit from all the blessings and outcomes of My care and the providential happiness granted to them by the Almighty to belong to the vast Russian Empire" [2, 23]. This quotation demonstrates that, from the very beginning of its conquest of the Caucasus, Russia aimed to portray itself not as a conqueror but as a protector. Based on the Tsar's rhetoric, the conquered territories of the Caucasus were to perceive their integration into the Empire as a privilege and an opportunity for protection under the Empire's authority. It should also be noted that, according to the 1840 reform, a general Russian administrative division was introduced in the South Caucasus: governorate – district – area.

In volume IX of ACAC, in the document titled "Report on the Transformation of the Transcaucasian Region," there is mention of the division of the districts of governorates and regions into sections. "The Council of the Main Administration began work on this matter in July 1840, and as a result of the conclusion subsequently reached, each district was divided into as many sections as necessary, based on local circumstances, without exceeding the number specified by the Institution. Following this division, the Main Administration instructed the General Staff to create maps for each district and section separately, so that district chiefs and section officers, after traveling along the boundaries of each district and section, could have the maps at hand and use them to delineate boundaries, both with neighboring villages and other lands. A clear boundary was established for each section. This also made it possible to determine the number of villages and settlements in each district. Special instructions for map-making were also prescribed, which were handed over to the Border Corps for the delineation of district and section boundaries. These maps of the governorates and regions were approved and sent to the Ministries of Internal Affairs, War, State Property, and Finance. Along with the division of districts into sections, the Council defined the relations and rights

of the Episcopal estates. This order also applied to the Georgian-Imeretian Governorate and was communicated to the new civil governor" [3, p. 30].

From the document "Organization of the Caspian Region," published in volume IX, regarding the judicial procedure, it becomes clear that the establishment of district courts did not meet the expectations placed upon them. "With the introduction of the new institution, district courts, as well as criminal and civil chambers, did not achieve the goals prescribed by the new judicial procedure; in the compilation of case journals, they allowed significant discrepancies, entirely contrary to the institution's purpose, which is solely the fair conduct of judicial proceedings. Therefore, the Council of the Main Administration, adhering strictly to the decree of April 10, 1840, drafted a detailed resolution on this matter and proposed a uniform guiding instruction for all chambers and districts. Some district courts, deviating from the specified requirements, continued to refer cases to civil authorities with the involvement of assessors, which greatly delayed the case review process. The legal requirements for the accuracy and correctness of judicial acts were often not followed, leading to delays in judicial proceedings and difficulties for the residents of the Transcaucasian region, whose cases continued to be decided according to customary practices and without adherence to the formalities established in the general laws" [4, 33].

The situation in Azerbaijan in the early 1840s dictated the necessity for the autocracy to establish a solid social base in the country, upon which it could suppress and keep the exploited part of the population, primarily the peasants, under control [5, 157].

To strengthen its influence in the Caucasus, the Tsarist government established the Caucasian Viceroyalty in 1844. In Volume X of ACAC, one document states: "The appointment of Count Vorontsov as the successor to Field Marshal Neidgart was joyfully welcomed in Russia, especially in the Caucasus, where, more than 40 years prior, he had served under the banner of Prince Tsitsianov. … Combining noble heritage, high education, close acquaintance with the Caucasus, and vast experience in military and civil administration, the Count, more than anyone else, could meet the expectations of the Russian people and their reigning Monarch." The Emperor wrote: "…I am confident that Count Vorontsov is fully capable of fulfilling the assigned tasks in the best possible way. His nobility and experience, intelligence, close familiarity with the region, and with those individuals who can contribute to the proper conduct of affairs make him the best candidate for governance in the region. His loyalty to State service makes him even more worthy of the appointment" [6,

4].

Count Vorontsov sought to integrate the Caucasus into the Russian Empire not only through military methods but also by modernizing infrastructure and legal institutions.

Nicholas I issued a decree aimed at regulating and securing the land rights of beys and aghalars, with the goal of formalizing their legal status and management of landholdings. The ACAC document states: "On December 6, 1846, Nicholas I signed a rescript addressed to the viceroy. The rescript confirmed the feudal lords' hereditary lands, both as full hereditary property — mülks — and as feudal estates — tiyuls, which 'their lineages possessed at the time of the annexation of the Muslim provinces to Russia and which are now in their undisputed possession." On the same grounds, lands confiscated from the aghalars in 1841 were restored to them as a "special royal favor," as well as those estates taken from beys after 1840. Privatelyowned peasants were formally reclassified as state peasants and received a unified designation, instead of various titles such as rayats, randzhbars, nukers, and others — now collectively known as «mülkedar tabelisi» (dependents of the feudal lord — N.E.) [6, 158]. To ensure control over the peasants, the Tsar granted the beys and aghalars police, administrative, and judicial authority over them. In return for this "generosity," Russia required loyalty from the Azerbaijani beys and aghalars in fulfilling their duties to the Empire.

In 1847, Emperor Nicholas I issued a decree known as the "Peasant Regulations." This legislative act regulated issues of land ownership, tax obligations, and duties of peasants living on the lands of beys and aghalars. Similar to the 1846 reform, the decree applied to privately owned peasants and defined the relationship between landowners and dependent peasants. The "Peasant Regulations" outlined the rights of landowners, including granting beys and aghalars police functions and limited judicial authority over the peasants. The 1847 "Peasant Regulations" represented an important step in solidifying the socio-economic status of landowners and their control over the peasant population, underscoring the Empire's desire to maintain stability and governance in the frontier regions.

Conclusion. The ACAC materials allow us to trace the dynamics of Russia's colonial policy in the region, highlighting the key aspects of military expansion, administrative organization, and attempts at the sociocultural assimilation of the local population of the Caucasus. These documents not only reveal the pivotal moments in the process of the Caucasus's conquest and integration but also provide a deep understanding of the mechanisms by which

the Russian Empire sought to establish its influence over the conquered territories.

Список литературы / Reference list:

1. История Азербайджана с древнейших времен до первых десятилетий XXI века (под ред. М. Абдуллаева). Баку, 2014, с. 221
2. АКАК, IX том. (Под ред. А.П.Берже), 1866 – 1904 гг., с. 23
3. АКАК IX том, с. 30
4. АКАК, IX том, с. 33
5. История Азербайджана с древнейших времен до начала XX в. (под ред. И.Алиева), 1995 г., с. 157
6. АКАК, X том, с. 4
7. АКАК, X том, с. 158

II BÖLMƏ
XARİCDƏ YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILAR: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

AZƏRBAYCANLI ZİYALILAR: MİLLİ KİMLİK, VƏTƏNPƏRVƏRLİK, DİASPORA QURUCULUĞU

Fərhad Turanlı
"Kyiv-Mohıla Akademiyası" Milli Universitetinin professoru, Ukrayna
ferhad.turanly@ukma.edu.ua; ferhad.turanly@gmail.com
ORCİD İD: 0000-0003-4637-7121

Açar sözlər: *Vətən, Qarabağ, Azərbaycan, milli kimlik, ziyalı, soydaş, diaspora, quruculuq*

Keywords: *homeland, Karabakh, Azerbaijan, Ukraine, identity, intellectual, fellow countryman, diaspora, establishment / genesis*

Ключові слова: *Батьківщина, Карабах, Азербайджан, Україна, ідентичність, інтелектуал, співвітчизник, діаспора, становлення*

İndiki zamanda qürbətdə yaşayan azərbaycanlıların milli dəyərlərimizə və maraqlarımıza uyğun olaraq təkamülü məsələsi həyati əhəmiyyətə malik elmi-tədqiqat mövzularından biridir. Bununla bağlı qeyd etmək gərəkir ki, XIX yüzildən bəri işğalı davam edən doğma torpağlarımızın – Qarabağın, Şərqi Zəngəzurun 2020-ci il sentyabr ayının 27-də başlayan və 10 noyabrda qələbə ilə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsində azad edilməsi, 2023-cü ildə isə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tam olaraq bərpa olunması və işğalçı Ermənistanın məğlubiyyəti ilə qurtardı [3; 6; 8; 9]. 2024-cü ildə isə Azərbaycan ərazisində yerləşən rus hərbi kontingenti doğma torpağlarımızı tərk etdi. Bu təqdirəlayiq hadisələr qədim və zəngin mədəniyyəti olan Azərbaycan tarixinin yeni mərhələsinin başlanğıcını müəyyən etdi və qürbətdə yaşayan azərbaycanlıların fəaliyyətində də yeni məsələlərin gündəmə gətirilməsinə səbəb oldu.

Müqayisə üçün onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2014-cü ildə Rusiyanın Avropanın ən böyük və qədim dövlətlərindən biri olan müstəqil Ukraynanın bir sıra torpaqlarını, o cümlədən Krım tatarlarının tarixi vətəni olan Krım yarımadasını, Donbası işğal etməsi, 2022-ci ilin fevral ayının 24-də isə geniş-miqyaslı təcavüzü ilə əlaqədar davam edən böyük müharibədə diaspora təşkilatlarımızda da fəaliyyət göstərən bir sıra azərbaycanlı soydaşlarımız bu

ölkənin tam hüquqlu vətəndaşları olaraq, Krım tatarları ilə birlikdə bu işğala qarşı döyüşlərdə iştirak edirlər.

Bəhs olunan, o cümlədən müharibələr nəticəsində yeni dünya düzəninin qurulacağına başlanılmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Şübhəsiz ki, bu gedişat diaspora hərəkatına da təsir göstərməkdədir. Bu hal bir sıra mövzuların: 1) yaşadığımız ölkələrin cəmiyyətlərində ləyaqətli yer tutmaq; 2) xalqların təzavüz və işğala qarşı milli-azadlıq mübarizələrində iştirak etmək; 3) Azərbaycan tarixini, dilini, mədəniyyətini, beynəlxalq münasibətlərini dərindən öyrənərək qürbətdə yaşadığımız ölkələrdə təbliğ, tətbiq və tədris olunması üçün cəhd göstərmək; 4) azərbaycançılıq məfkurəmizin və kimliyimizin milli maraqlarımızı əks etdirərək dürüst şəkildə öyrənilməsi və təbliğinin təmin edilməsi [2]; 5) ziyalı azərbaycanlılar, o cümlədən incəsənət xadimləri, alimlər, idmançılar, iş adamları, tələbələr haqqında yerli mətbuat vasitələrində silsilə yazıların dərc edilməsi; 6) birliyimizin təmin olunması üçün vətənpərvər, nüfuzlu azərbaycanlıların demokratik qaydalara görə, o cümlədən rəy sorğusu keçirərək, gizli səsvermə yolu ilə diaspora təşkilatlarının rəhbər vəzifələrinə seçilmələrinin lazımi dərəcədə təmin olunması vacib şərtdir [5]; 7) diaspora cəmiyyətlərinin davamlı və hərtərəfli inkişaf etdirilməsi üçün yeni fəaliyyət proqramlarının tərtib edilməsi gərəklidir [7]; 8) milli düşüncə və məfkurəmizin qədim adət və ənənələrə, müasir zamanın tələblərinə əsasən təkamülü; 9) lobbiçilik fəaliyyətlərinin gücləndirilməsi və tətbiqi məsələsinin həll edilməsinə ehtiyac vardır.

Sadalanan məsələlərin həlli necə mümkündür?

Bu məqsədlə həm Azərbaycan dövlətinin, həm də soydaşlarımızın yaşadıqları dövlətlərin qanunlarına müvafiq olaraq *birlikdə yeni qərarların tərtib edilməsinə, fəaliyyət proqramlarının yazılmasına və uyğun iş üsullarının tətbiq olunmasına ehtiyac vardır.* Mühüm həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin həlli ilə əlaqədar 2023-cü ildə Dünya Azərbaycanlılarının Beynəlxalq Fondunun təsis olunması, 2014-cü ilin may ayında Kiyevdə qurulan Diaspora TV-nin fəaliyyətinin 2024-cü il mart ayında bərpa olunaraq Bakı şəhərində işini davam etdirməsi təqdirə layiqdir. Qeyd olunan amilləri nəzərə alaraq diaspora təşkilatlarımızın birliyi və güclənməsi məqsədilə Bakı Dövlət Universiteti Dünya Azərbaycanlıları Beynəlxalq Fondu Diaspora ilə iş üzrə Dövlət Komitəsi ilə birlikdə qürbətdə yaşayan ziyalı vətənpərvər diaspora hərəkatı qurucuları olan azərbaycanlıların mütləq iştirakı ilə konfrans təşkil edərək yeni fəaliyyət proqramının hazırlanmasına ehtiyac vardır.

Sadaladığımız məsələlərin: birliyimizin güclənməsi, tariximizin, dilimizin, ədəbiyyatımızın, coğrafiyamızın, mədəniyyətimizin, dövlətçiliyimizin,

kimliyimizin milli dəyərlərimizə əsaslanaraq düzgün öyrənilməsi və təbliği, lobbiçilik fəaliyyətinin təmin olunması, maarifləndirmə işləri və elmi tədqiqatların görülməsi, yaşadığımız ölkələrin cəmiyyətlərilə bütünləşməmiz, beynəlxalq münasibətlərin inkişafı və s. kimi həll edilməsi gərəkən işlərin gecikmədən görülməsi vacibdir. Qeyd etmək gərəkir ki, bütün azərbaycanlıların, vətəndaşlarımızın ədəbi Azərbaycan dilində düzgün, səlis danışmağı və yazmağı bacarması milli kimliyimizi qoruyan və birliyimizi təmin edən, dövlətimizi daha da gücləndirən, milli mədəniyyətimizi inkişaf etdirən və düzgün təbliğ edən əsas vasitədir [4].

Qeyd olunan işlərə yüksək səviyyədə əməl olunması üçün ən vacib olan amillərdən biri də diasporada dünyaya gələn insanların, uzun müddət qürbətdə yaşayan vətənpərvər azərbaycanlı ziyalıların, alimlərin, iş adamlarının diasporanın quruculuğu, güclənməsi, fəaliyyətinin yüksək səviyyədə təmin olunmasında iştirak etmələri, bilavasitə cavabdeh olmaları demokratik üsullarla təşkil olunmalıdır [5]. Bu o deməkdir ki, bəhs olunan xüsusiyyətli insanlar vətəndaşı olduğu dövlətlərin dilini, elmini, mədəniyyətini, siyasətini, cəmiyyətini mükəmməl bildiyinə görə yüksək hörmətə və nüfuza malikdirlər [1]. Diapora hərəkatının güclənməsi üçün bu amilin nəzərə alınması da ən önəmli şərtlərdəndir [10; 11; 12].

Азербайджанці-інтелектуали: національна ідентичність, батьківщинство, становлення діаспори

Дослідження теми еволюції азербайджанської діаспори з урахуванням національних цінностей та інтересів нині є однією з проблемних тем стратегічного значення. У зв’язку з цим варто зазначити, що звільнення окупованих ще в XIX ст. рідних земель Східного Зенґезуру та Карабаху розпочалося 27 вересня 2020 року і після 44-денної Вітчизняної війни завершилося перемогою Азербайджана 10 листопада ц. р. У цьому контексті варто заначити, що в 2024 році контингент російського війська, котре було розташоване на території Азербайджану, залишило межі нашої країни. Ці події, що заслуговують на особливу увагу, започаткували новий етап в історії Азербайджану, а також спричинили виникнення нових питань у порядку денному в житті азербайджанців, котрі мешкають постійно за межами історичної батьківщини.

У зв’язку з цим необхідно зазначити для порівняння, що в 2014 році Росія окупувала низку територій однієї з найбільших і найдавніших європейських держав – незалежної України і, фактично одночасно, істо-

ричну батьківщину кримськотатарського народу – Кримський півострів. Причому це все було на додачу до окупованого Донбасу. З 24 лютого 2022 р. зазначена окупація подовжилася широкомасштабним вторгненням в Українську державу. У цій масштабній війні азербайджанці, котрі є активними учасниками діаспорського руху разом з українцями, кримськими татарами та ін., героїчно воюють на фронтах проти підступних російських окупантів та завдають ворогу зі сходу нищівних поразок.

Варто відзначити, що в результаті згаданих війн, розв'язуваних Російською Федерацією, (зосібна також і на Близькому Сході), розпочинається розбудова нового світового порядку. Немає сумніву, що цей процес впливає також і на розвиток азербайджанської діаспори. У зв'язку з цим становищем виникає ряд питань: 1) як азербайджанцям посісти гідне місце в суспільствах країн їхнього постійного проживання; 2) як взяти участь в національно-визвольній боротьбі відповідних народів проти інодержавної агресії; 3) як треба намагатися поглиблено вивчати азербайджанські історію, мову, географію, культуру, розвиток міжнародних відносин і пропагувати та зберігати й збагачувати все це як дуже важливі національні цінності; 4) яким чином забезпечувати здійснення об'єктивних наукових досліджень та в який спосіб впроваджувати та поширювати справжню азербайджанську народну ідеологію та національну ідентичність з урахуванням особливостей азербайджанських національних цінностей; 5) необхідно публікувати у місцевих засобах інформації відомості про азербайджанців-інтелектуалів – зосібна заслужених національних митців, учених, видатних спортсменів, підприємців і студентів; 6) для забезпечення нашої єдності треба організовувати висування на керівні посади (у тому числі з проведенням попередніх опитувань громадської думки народних мас) та їх вибирання чесним демократичним шляхом у формі таємного голосування: на провідні ролі в керівництві заслуговують лише люди, котрі мають високий авторитет у суспільстві та справді люблять свою батьківщину; 7) розробка нової програми тривалого та всебічного розвитку діаспорських громад; 8) ґенеза національної свідомості та ідеології з урахуванням давніх національних традицій і звичаїв, також згідно з вимогами сучасності; 9) посилення лобіювання діяльності, яка потребує для своєї реалізації масової громадської підтримки.

Яким же чином можливо розв'язувати вищеозначені проблемні питання?

З цією метою виникає необхідність визначати та ухвалювати нові стратегічні та оперативні тактики здійснення виявлених проблем та способів їх вирішення, а також розробляти нові програми своєї діяльності згідно з нормативно-правовими документами Азербайджанської держави та країн проживання наших співвітчизників за кордоном. Тут можна принагідно нагадати що, зокрема з цією метою, у 2023 році був заснований Міжнародний фонд азербайджанців світу. Крім того, в Баку в березні 2024 поновив свою роботу телевізійний канал "Діаспора ТВ", що був заснований ще в травні 2014 року в Києві.

Враховуючи згадані фактори задля єдності та посилення наших діаспорських організацій, Бакинському державному університету спільно з Міжнародним фондом азербайджанців світу та Державним комітетом з питань азербайджанської діаспори необхідно організувати конференцію за умови обов'язкової участі азербайджанців-інтелектуалів, котрі мешкають постійно за кордоном Азербайджану і є засновниками та рушіями діаспорського руху, по-справжньому люблять свою історичну батьківщину. Результатом такого заходу має бути забезпечення підготовки та ухвалення нової програми діяльності. Згадані вище питання, а саме: посилення нашої єдності, поглиблене вивчення національних історії, мови, літератури, географії, культури, державності, ідентичності на основі азербайджанських національних цінностей, мають стратегічне значення. Також важливим питанням є забезпечення лобістської діяльності, просвітницькі роботи, організації наукових досліджень, інтеграція в суспільство в країну свого проживання, розвиток міжнародних відносин тощо. Усі означені проблеми вимагають свого нагального вирішення. Продовжуючи цю думку, варто наголосити, що лише володіння правильною азербайджанською літературною мовою всіма азербайджанцями та співгромадянами є важливим засобом збереження нашої національної ідентичності, посилення нашої єдності та забезпечення подальшого помітного розвитку національної культури та її пропагування.

Одним з найактуальних питань для розв'язання перелічених вище завдань на високому рівні є фактор організації та залучення людей, котрі народилися за кордоном, азербайджанців-інтелектуалів, а також співвітчизників, які тривалий і досі мешкають за межами своєї історичної батьківщини, зокрема науковців і підприємців, у діяльність, спрямовану на надійніше становлення та посилення існування та діяльності азербайджанської діаспори. Безпосередня участь та відповідальність

таких осіб за роботу діаспорських організацій на високому рівні має бути організована на демократичних засадах.

Такий спосіб організації роботи нашої національної діаспори означає, що етнічні азербайджанці із офіційним статусом громадянин держав свого постійного мешкання, котрі є добре обізнаними із своїми національною мовою, науковими досягненнями, культурними здобутками, політичною діяльністю суспільства, і взагалі є добре знаними та поважними особами. Врахування цього фактору є найважливішою умовою гарантії розвитку діаспорського руху.

Шановні учасники конференції!

На початку нового періоду історії я бажаю вам зовсім незабаром стати свідками реальних посилення та активізації і поліпшення організованої діяльності нашої національної діаспори на високому рівні. Вкотре вже, користуючись нагодою, я щиро вітаю всіх вас з перемогою над ворогом нашої країни.

Intellectual azerbaijanis: national identity, the homeland, establishment of the diaspora

Studying the problem of evolution of the Azerbaijani diaspora with taking into account the national values and interests is one of the complicated topics of the strategic importance. In this regard one should state that freeing of the East Zezegur and Karabakh native lands occupies yet in the 19th century started on 27 September 2020, and 44 days later the Patriotic War resulted in Azerbaijan's victory this year on 10 November. It should be noted in this connection that in 2024 the Russian contingent located then on the territory of Azerbaijan left th area of our country. These events deserve a special attention, as they initiated a new historic phase in the history of Azerbaijan, as well as they provoked new problems in the agenda of the life the Azerbaijani residing beyond the borderlines of their historical homeland.

Relating to the said point it should be stated for comparing that in 2014 Russia occupied some territory of one of the largest and oldest European states – that of the in the independent Ukraine and, as a matter of fact, actually almost a the same time it invaded the historical homeland of the TatarCrimean people – the Crimean Peninsula. Besides, all that was in addition to the occupation of the Donbass Area of Ukraine. From 24 February 2022 the above said occupation evolved in a large-scale intervention into the Ukrainian State. At this massive war the Azerbaijani, who are active participants in the diaspora movement азербайджанці, jointly with Ukrainians, Crimean Tatars and other

peoples, heroically fight at the fronts against the treacherous Russian occupants and smite the enemy hip and thigh.

We must admit that the said wars unleashed by the Russian Federation (particularly also the ones in the Middle East) commence the development and building of a new world order. No doubt that this process effects as well the development of the Azerbaijani and Diaspora. Concerning this aspect, a few problems arise; 1) how can the Azerbaijanis get a respected place in the societies of the countries they are permanently residing?; 2) how is it possible to take part in the national-liberating movements of the respective peoples against the aggression of another state?; 3) how should one try to study at an advanced level Azerbaijan's history, geography, culture, Azerbaijani language, development of international relations as well as propagate and protect and also enrich all that as very important national values?; 4) in what way can we provide implementation of objective research studies, and how to put in practice and disseminate the actual Azerbaijani people's ideology and national identity bearing in mind the peculiarities of the Azerbaijani national values?; 5) there needs to publish in the local mass-media information about intellectual Azerbaijani people – especially about the honored national artists, scientists and scholars, outstanding sportsmen, entrepreneurs and students; 6) provision of our national unity requires organisation and nominate for managing posts (making also for that preliminary polls to find out the real public opinion of the masses of people) and their election fairly and democratically in the form of a secret voting: only those people shall the right to take high offices who have high authority in the society and who indeed love their homeland; 7) development of a new programme for a long-lasting and a balanced growth of diaspora societies; 8) genesis of the national consciousness and ideology remembering the old national traditions and habit according to the challenges of the contemporary time; 9) strengthening of lobbying the activities which require a massive public support to be implemented.

So, how can it be possible to solve the above said problematic issues?

For that purpose, it becomes needed to determine and approve new strategies and operative tactics for implementation of the identified problems and ways of their settlement, as well as to develop new programmes of their activities in accordance with the regulating and legal documents of the Azerbaijanian State and those of the countries where our expatriates live while being abroad. We can here just remind that that was the purpose why in 2023 the International Fund of Azerbaijanis in the World was set up. Besides, in

Baku in March 2024 the television channel "Diaspora TV" that was organised in May 2014 in Kyiv resumed its functioning again.

Taking in consideration the above said factors aimed at guaranteeing the unity and strength of our diasporic organisations. Baku National University jointly with the International Fund of Azerbaijanis in the World and with the National Committee on Azerbaijani Diaspora shall organise and hold a conference on condition that intellectual Azerbajanis, who reside permanently abroad of Azerbaijan, who are founders and promoters of the diasporic movements, and who are really very fond of their historic homeland. Such an event shall have as its consequence obligatory preparation and approval of a new programme of activities. The abovementioned issues, and exactly the following ones: strengthening of our unity, advanced studies of the national history, language, literature, geography, culture, statehood, identity on the base of the Azerbaijani national values are of the strategic importance. An crucial issues is also guaranteeing of the specific lobbying activities, awareness-rising activity, organisation and implementation of scientific studies, integration into the society of the country of the one's residence, development of international relations, etc. All the problems having been mentioned require their urgent settlement. Adding to that, we should underline that only mastering the correct standardized Azerbajani Language by all the Azerbaijanis and expatriates is an important factor for saving our national identity, strengthening our unity and provision of a further noticeable development of our national culture and its propaganda.

One of the most actual issue for settling the above said problems on a high level is the factor of organisation and involvement of people born abroad, intellectual Azerbaijanis, as well as our fellow countrymen, who have been living beyond the border of their historic homeland (particularly scientists and scholars, entrepreneurs) in the activities aimed at a more reliable establishment and strengthening of the existence and activities of the Azerbaijani Diaspora. A direct participation and responsibility of such individuals for the work of diasporic organisations and societies at a high level shall be organised on democratic principles.

This way of the organisation of the work of the national diaspora is such that ethnic Azerbaijanis with official status as citizens of their countries of permanent residence, who are well aware of national language, scientific achievements, cultural achievements, political activities of the society, and are generally well known and respected persons, are given a prominent role. It is

therefore crucial to take this factor into account in order to guarantee the development of the diaspora movement.

Dear participants of the Conference!

At the beginning of the new period in History I should like to wish all of you to become soon witnesses of a real strengthening and activation as well as improvement of an organised activity of our national diaspora at a very high level. Taking the advantage of the current opportunity I sincerely congratulate you once more time with the victory over the enemy of our country.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Binnət N. Qürbətdəki məşhur azərbaycanlılar. Diaspora TV. 01 İyul 2024. https://www.diaspora.tv/az/qurbetdeki-meshur-ve-taninan-azerbaycanlilar-fotolar, 28.09.2024 il
2. Hüseynli E. Ukraynada azərbaycanlı alimin adına elmi kitab fondu təsis edilib. https://azertag.az/xeber/ukraynada_azerbaycanli_alimin_adina_elmi_kitab_fondu_tesis_edilib-2514815, 29.09.2024 il
3. Turanlı F. Sürgünlər və Böyük Qayıdış. https://demokrat.az/az/news/195803/surgunler-ve-boyuk-qayidis, 30.09.2024 il
4. Azərbaycanlı professor çağırış etdi: Bu diasporada narazılığa səbəb olur. https://www.diaspora.tv/az/azerbaycanli-professor-cagiris-etdi-bu-diasporada-naraziliga-sebeb-olur? 29.09.2024 il
5. Turanlı F. Azərbaycanlı mühacirlərin Ukrayna təhsilinin, elminin və diasporanın inkişafında göstərdikləri fəaliyyətlər / Діяльність азербайджанських іммігрантів в Україні: освіта, наука та розвиток діаспори / Activity of the Azerbaijanian Immigrants in Ukraine: Education, Science and Development of the Diaspora. // Dünya Azərbaycanlıları: tarix və müasirlik. IV Beynəlxalq Elmi konfransın xülasələri. Bakı: "Bakı Universiteti Nəşriyyatı", 2022. s. 6–14, 302 səh. http://publish.bsu.edu.az/en/
6. Turanly F. Migration Processes at the Caucasus: the Reasons, Course of Events, and Outcomes / Туранли Фергад. Міграційні процеси на Кавказі: причини, перебіг подій і наслідки / თურანლი ფერჰად. მიგრაციის პროცესები კავკასიაში: მიზეზები, მოვლენების მიმდინარეობა და შედეგები // საერთაშორისო სამეცნიერო სიმპოზიუმი თემაზე „მშვიდობიანი კავკასია" // International Scientific Symposium "Peaceful Caucasus" / "Kafkasya'da Barış Arayışları" adlı uluslararası bilimsel sempozyumu, LEPL — Gori State Teaching University, 2021, pp. 56–67, 171 p. https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/850cdad0-d289-408b-a876-0310afe34fc7/content
7. Turanlı F. Davamalı və hərtərəfli inkişafı təmin edən ən güclü vasitə / Gələcəyimizə sərmayi yatırımı: davamalı və hərtərəfli inkişaf yoludur. VI Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu "Yeni Dünya və Yeni İnsan Formalaşdıraq: Yaradıcılıq və İnsan

İnkişafı", Bakı, 25–26 Oktyabr, 2018-ci il.
8. Байракдар. Карабаська трагедія / Укл. Е. Ахундова, С. Бабуллаоглу. / Пер.: М Карацуба, М Салманов; за ред. І. Казимирової, М. Салманова. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. 320 с.
9. Ейвазли Е. Наслідки Ходжали. Діти, які не виросли. 25–26 лютого 1992 р. Харьків «Контраст», 2018. 104 с.
10. Туранли Ф. Внесок азербайджанської діаспори у розвиток української науки та культури / Кавказознавчі читання: збірник матеріалів міжнародного науково-практичного семінару. Присвячується 100-річчю АДР та 100-річчю встановлення дипломатичних відносин між Азербайджанською Демократичною Республікою та Українською державою / Упоряд.: доц., к. і. н. О. Р. Купчик, к. і. н. Л. В. Шпаковськи. Орг.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет; співорг.: Інститут кавказознавства НАН Азербайджану. Ніжин: вид-во Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя, 2018. С. 139–147.
11. Туранли Фергад: бібліографічний покажчик. Віншування до 60-річчя з дня народження / уклад. Юлія Суховець. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 76 с. : іл.
12. Ходжали. Хроніка геноциду / Укладач книги: Ельміра Ахундова. Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. 172 с.

TÜRKİYƏNİN MİLLİ–DÖVLƏT QURUCULUĞUNDA ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN YERİ VƏ ROLU

Kəmalə Nəcəfova
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının dosenti
knajafova69@mail.ru

Açar sözlər: *Əhməd bəy Ağaoğlu, Azərbaycan, Türkiyə, milli dövlət quruculuğu, dövlət xadimi*

Keywords: *Ahmed Bey Agaoglu, Azerbaijan, Turkiye, national state building, statesman*

2 ildən artıq davam edən Malta sürgünü başa çatdıqdan sonra Romada Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulduğunu eşidən Əhməd bəy 1921-ci ilin 11 mayında Sovet Azərbaycanının lideri Nəriman Nərimanova rusca yazdığı və iyun ayında "Komminist" qəzetində dərc olunan məktubunda onu əsirlikdən xilas etmək üçün çox cəhd göstərmiş, hətta Bakıda saxlanan ingilis əsirləri ilə dəyişməyi belə düşünmüş Nəriman Nərimanova təşəkkür edərək, Vətənə qayıtmaq istədiyinin səbəbini belə izah edir: "Sevgili doktor, mənim imanıma və nəzəri biliklərimə inanırsınızsa, əmrinizi yerinə yetirmək üçün bir kəlmə sözünüzü gözləyirəm. Sözün açığı, məni bu işə vadar edən başqa səbəb də var. Mənim artıq 51 yaşım var. Ömrümün sonuna az qalıb. İstəyirəm ki, ömrünün son mərhələsində vətənim üçün çalışıb məmləkətimin torpağında dəfn olunum. Məni Ankaradan da çağırırlar. Əgər vətənim məndən imtina etsə, Ankaraya gedib geniş ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olacam [1, 38]. Taleyin qismətindən həyatının olduqca önəmli dövrlərində iki yol arasında qalan Əhməd bəy yenə seçim qarşısında qalmışdı: Ankara, yoxsa Bakı. Məktubu alan kimi dərhal Əhməd bəy üçün hökumətdə yüksək vəzifəni hazır edən Nəriman Nərimanovun cavab məktubu Əhməd bəyə gec çatır və onun yolu yenə Türkiyədən keçir. Ankaraya gəldikdən sonra Nəriman Nərimanova məktub yazan Əhməd bəy Türkiyə, yoxsa Azərbaycan dilemmasında Türkiyəni seçməsinin səbəbini türklərin qurtuluşunu hər zaman Osmanlı dövlətində gördüyü və vəfa borcunu ödəmək istəyi ilə belə açıqlayır: "Məni əsirlikdən xilas edən Ankaranı seçməklə ora olan namus borcumu ödəyirəm" [1, 39].

Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Qazı Mustafa Kamal Paşa Atatürklə dəstəyi ilə dərin savad və dünyagörüşü, təcrübə sahibi olan Əhməd bəy ən qısa zamanda Mətbuat Baş Müdiri vəzifəsinə təyin olunur, Atatürkün ideyalarının əsas təbliğatçısı "Hakimiyyəti-milliyyə" qəzetində baş redaktor vəzifə-

sinə kimi yüksəlir, Anadolu Agentliyini yaradır, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Qarsdan seçilən deputatı olur. Bütün bu aktiv fəaliyyətlə yanaşı o vaxt tapıb Ankara Universitetinin Hüquq Fakültəsində Konstitusiya hüququndan mühazirələr də oxuyan Əhməd bəy, paralel müxtəlif mövzularda qəzet və jurnallara məqalələrlə çıxış edirdi.

Əhməd bəyin "Mütareke və sürgün xatirələri" əsərində Çanaqqala qələbəsinin memarı olan Mustafa Kamal Atatürkdən böyük sevgi və rəğbətlə bəhs edir [2, 8]. Əhməd bəy "Sərbəst Ali Dərslər" proqramı çərçivəsində Qurtuluş savaşının qarşısına qoyduğu məqsədləri xalqa izah etmək üçün İsmail Haqqı, Mehmet Emin bəy kimi ədiblərlə birlikdə Ankara hökumətinin tabeliyindəki şəhər və qəsəbələrdə çoxlu sayda mühazirələr söyləmiş, konfranslar vermişdir [2, 35].

Xalqların, millətlərin dəyərli və vacib günlərini heç vaxt unutmamalı olması qənaətində olan Əhməd bəy 1919-1920-ci ildə yazdığı məqalələrində təəssüflə yazırdı ki, "milli bayramlarımız demək olar ki, yoxdur, dini bayramlarımız isə, çox azdır" [3,34].

Türkiyədə düşmənə qarşı mübarizədə təbliğat kompaniyasının önəmli üzvlərindən olan Əhməd bəy, bu məqsədilə yaradılmış təbliğatçı İrşad qruplarından birinə rəhbərlik etmək təklifini məmnuniyyətlə qəbul edir, Çankırı-Kastamonu-İnebolu yolu ilə hərəkət edərək, Trabzon-Gümüşhane-Bayburtdan Qarsa yollanır, əhali arasında təbliğat aparır, Qarsda gündəlik qəzet və müəllimlər seminariyası təsis edir. Türkiyə dövləti Əhməd bəyə həm qəzetə, həm də məktəbə rəhbərlik etmək tapşırığı vermişdi. 1921-ci il iyulun sonunda Əhməd bəy böyük çətinliklərə baxmayaraq, birgə dörd ay yarım bir çox şəhərlərdə, qəsəbələrdə aktiv təbliğat işləri aparmışdı. 1921-ci ilin sonu 1922-ci ilin əvvəlində Ağaoğlu rus səfiri S.Aralovu Batumdan Ankaraya qədər müşayiət etmişdir.

29 oktyabr 1921-ci ildə Əhməd bəy Qarsda olduğu zaman Ankaradakı Mətbuat İnformasiya İdarəsinə (Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü) baş müdiri vəzifəsinə təyin edilir. Ona demək olar ki, kamalçı hərəkatın bütün informasiya siyasətinə rəhbərlik etmək həvalə edilmişdi. 1921-ci ilin dekabrında Ankaraya geri dönən Əhməd bəy həm də Anadolu Agentliyinə də rəhbərlik etməyə başlayır. Bundan başqa o, "Hakimiyyət-i-milliyə" qəzetinin redaktoru vəzifəsini də yerinə yetirirdi. Demək olar ki, hər gün qəzetin səhifələrində çıxış edən Ağaoğlu sonradan nəticədə bu məqalələrini toplayaraq "İxtilalmı, inqilabmı" adlı kitab şəklində çap etdirir. 22 iyul 1923-cü ildə 158 səslə TBMM-nə Qarsdan millət vəkili seçilir. 11 avqustdan etibarən isə, məclisdə fəaliyyət göstərir. TBMM-də fəaliyyəti dövründə o, bir neçə vacib

parlament komissiyalarının o cümlədən Beynəlxalq münasibətlər və konstitusiya islahatları komissiyasının da, üzvü olmuşdur. O, həm də konstitusiya komissiyasının üzvü olaraq 1924-cü ildə yeni Türkiyə konstitusiyasının hazırlanmasında və qəbulunda böyük rol oynamışdır, 2 avqust 1927-ci ildə isə o, TBMM-nə ikinci dəfə Qarsdan millət vəkili seçilmişdir.

29 dekabr 1922-ci ildə o yoldaşları ilə birgə yaradıcılarından biri olduğu Türk Ocaqları cəmiyyətinin fəaliyyətinin bərpa olunmasına nail olur. 1923-cü ilin mart ayından etibarən isə cəmiyyətin çap orqanı olan "Türk yurdu" jurnalı da yenidən fəaliyyətə başlayır. 1924-cü ildə Türk Ocaqlarının müharibədən sonrakı ilk konqresində Əhməd bəy təşkilatın Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilmişdir.

1925-ci ildə Əhməd bəy qurucusu olduğu Ankara Yüksək Hüquq məktəbində dərs deməyə başlayır. Məktəbin təntənəli açılışında Atatürkün və o dövrdə Ədliyyə naziri olmuş Mahmud Əsəd Bozqurdun çıxış etmiş, ilk dərsi keçmək kimi şərəfli bir vəzifə Əhməd bəyə həvalə edilmişdir. Əhməd bəyin 1925-1926, 1926-1927-ci dərs illərində verdiyi mühazirələr kitab şəklində toplanaraq ərəb əlifbası ilə nəşr edilmişdir. Lakin ölkənin 1928-ci ildə latın əlifbasına keçidi onun böyük kütləyə çıxışını məhdudlaşdırmışdır. 2012-ci ildə isə onun bu mühazirələri təkrar latın əlifbası ilə nəşr edilmişdir. Əhməd bəy 1930-cu ilə qədər Ankara Yüksək Hüquq məktəbində mühazirələr oxumuş, Türkiyə Cümhuriyyətinin savadlı hüquqşünas kadrlarla təmin olunmasında müstəsna rol oynamışdır.

Türkiyədə göstərdiyi fəaliyyətlə yanaşı öz soydaşlarını unutmayan Əhməd bəy Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin İstanbulda nəşr etdirdiyi "Yeni Kafkasya" jurnalının çap olunmasına maddi yardım etmişdir. Bunu onun 1924-cü ilin 14 martında yazdığı şifrəli məktubun məzmunu da təsdiq edir. Məktubda onun "Yeni Kafkasya" jurnalının çap olunması üçün Məmməd Əmin Rəsulzadəyə 350 lirə göndərdiyindən bəhs edir. Ağaoğlunun 17 mart 1925-ci ildə yazdığı məktubda Türk Ocaqları təşkilatının Mərkəzi Komitəsindən siyasi mühacirlər Məmməd Əmin Rəsulzadə, Xosrov bəy Sultanov və Əbdüləli bəy Əmircanov üçün aylıq 75 lirə pulun ayrılmasına nail olduğu barəsində yazır. Bundan başqa Ağaoğlunun şəxsi təşəbbüsü ilə ölkə ərazisində yerləşən Türk Ocaqları təşkilatının 130 bölməsi "Yeni Kafkasya" jurnalına abunə olur və bununla da, azərbaycanlı siyasi mühacirləri maddi iflasdan xilas edir. Məhz bu fəaliyyətinə görə Ağaoğlu Türkiyə xüsusi xidmət orqanlarının nəzarətinə götürülür. Hərbi kəşfiyyatın bir hesabatında Atatürk tərəfindən Ağaoğlunun İzmirə getməsi üçün ayrılan 12 min lirənin ölkədə yerləşmiş müsavatçı mühacirlərə verilməsi ehtimalından yazılır. Məhz bu səbəblərdən

Ağaoğlu azərbaycanlı siyasi mühacirlərlə olan əlaqəsini gizlətməyə çalışıb gizlin yazışmalara üstünlük verirdi.

Lakin, Türkiyədə hakimiyyət möhkəmləndikcə ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında bir sıra çatışmazlıqlar özünü biruzə verirdi. Bu hallarla heç barışmaq istəməyən Əhməd bəy 1926-cı ildə hakimiyyətdə olan Cümhuriyyət Xalq Firqəsini sərt tənqid edən hesabat məktubu hazırlayıb Atatürkə göndərir. Əhməd bəy partiyanın nüfuzdan düşməsinə, hakimiyyət funksionerlərinin vəzifələrindən sui istifadə etmələrinə səbəb kimi ölkədə tək partiyalı idarəetmənin olduğunu göstərirdi. Və ölkədə demokratik proseslərin gələcək inkişafı üçün çoxpartiyalı sistemə keçməyin vacibliyini vurğulayırdı [94]. Əhməd bəy hakim partiyadan olan millət vəkillərinin iqtisadiyyatın fərqli sahələrində olan dövlət şirkətlərinə rəhbərlik etmələrinə qarşı idi, elə bu səbəbdən Dövlət Şəkər tozu Şirkətinin direktorlar şurasına rəhbərlik etmək təklifini qəbul etməmişdi.

Atatürk ölkədəki açıq və ya gizli müxalif qüvvələri bir yerə toplayıb onları idarə etmək məqsədilə Türkiyənin Parisdəki səfiri Fethi Okyara müxalif partiya yaratmağı təklif edir və yeni yaradılan Sərbəst Firqəyə sonradan elə Atatürkün öz istəyi ilə Əhməd bəy də qatılır. Əhməd bəy Atatürklə şəxsi görüşündə partiyanın dağılacağı təqdirdə bir daha siyasətlə məşğul olmayacağını və yalnız pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olacağını bildirir. Qısa müddətdə xeyli tərəfdar toplayan partiyaya Atatürkün bacısı Makbule xanım da üzv olur. 1930-cu ilin avqust ayında yeni yaradılan Sərbəst Firqənin proqramı və nizamnaməsi Əhməd bəy tərəfindən yazılıb dərc edilir. 100 gündən sonra 17 noyabr 1930-cu ildə öz fəaliyyətini fəaliyyətini dayandıran partiyanın lideri də daxil olmaqla üzvlərinin mütləq çoxluğu yenidən Cümhuriyyət Xalq Firqəsinə üzv olur, partiyanın rəhbəri Fəthi Okyar isə, 1931-ci ildə Türkiyənin Böyük Britaniyadakı səfiri təyin olunur. Seçilən üzvlərdən yalnız Əhməd bəy Atatürkə verdiyi sözünü tutaraq Cümhuriyyət Xalq Firqəsinə üzv olmur.

Lakin Əhməd bəyin bu prinsipiallığı onun müxalifətə keçməsi kimi dəyərləndirildi və hökumət tərəfindən bağışlanmadı. Onların Keçiörəndə olan evlərinin qarşısında hər gün 24 saat mülki geyimli polislər növbə çəkirdi. Onlar evə gələn şəxslərin adlarını və maşınlarının nömrələrini qeyd edirdilər. Sürəyya Ağaoğlunun xatirələrinə görə bir qış gün Əhməd bəy küçədə növbə çəkən polisi üşüməsin deyə dəvət edir və o zamandan polis evin içində növbə çəkir [2, 35].

Bütün bunlara baxmayaraq, publisistik fəaliyyətinə yenə davam edən Əhməd bəy 1933-ci ildə nəşrinə başladığı "Akın" qəzeti vasitəsilə birbaşa Cümhuriyyət Xalq Partiyası hökumətini tənqid etməyə davam edir. 1933-cü

ilin mayından sentyabrına kimi buraxılan “Akın” qəzetinin ümumilikdə 119 nömrəsi çapdan çıxmışdır. “Akın” qəzetinin nəşr həyatı bitəndən sonra “Yevmi-Siyasi-İctimai-Müstakil” qəzeti nəşrə başlayır. İlk vaxtlarda qəzetin qiyməti 5 quruş idi. Qəzetin baş yazıçısı Əhməd bəy idi. Onun qəzetdə çıxan yazılarının aşağısında imzası olurdu. Lakin 1933-cü ilin 25 avqustundan sonra onun imzası yox idi. “Akın” qəzeti nəşr olunan zaman Mustafa Kəmal Paşa Əhməd bəylə görüşür. Görüşün səbəbi “Akın” qəzetinin Cümhuriyyət Xalq Partiyasına müxalif mövqeyinin olması idi [3, 34]. Mustafa Kamal Atatürk ona həm universitetdə müəlllimlik edib, həm də müxalif qəzet çıxarmasının mümkünsüzlüyünü izah edir. O, Əhməd bəydən bu qəzetin nəşri üçün lazım olan pulu haradan əldə etdiyini soruşur. Onlar arasında mübahisə yaranır və Mustafa Kamal Paşa onu qucaqlayır. Əhməd bəyin onu səhv başa düşdüyünü söyləyir. Bu hadisədən qısa müddət sonra, “Akın” qəzeti nəşr fəaliyyətini dayandırır. 1933-cü ildə Universitetdəki işini də itirir. 1933-cü il onun üçün ağır bir il olur. Bu məqamda həyat yoldaşı və sirdaşı Sitarə xanımı itirir. 1933-1939-cu illərdə artıq siyasi fəaliyyəti başa çatmış, olduqca ağır və böhranlı keçirmişdi. 1938-ci ildə Mustafa Kamal Paşa vəfat edir. Qızı Sürəyyanın yazdığına görə, atası Mustafa Kamalın ölüm xəbərini duyduqda çox təəssüflənir. Son dövrlərdə yaşadıqları fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, Əhməd bəyin ona dərin hörmət və ehtiramı var idi. Əhməd bəyi incidən digər səbəb isə, Mustafa Kamal Paşanın ölümündən sonra onun haqqında yazılanlar idi. Atatürk bu millət üçün çox əziyyət çəkmişdi və bunlara layiq deyildi. Hətta qızı Sürəyya deyirdi ki, Əhməd bəy bu yazıları oxuyanda belə demişdi: “Napoleon öləndə bir fransız onun haqqında mənfi fikir söyləməmişdi”. Ömrünün sonuna kimi mətbu fəaliyyətindən vaz geçməyən Əhməd bəy “Kültür haftası” və “İnsan” dərgilərinə məqalələr yazmağa davam edirdi. Ömrünün son dönəmində yaşadığı böhran tezliklə onun səhhətində dərin izlər buraxır və 1939-cu ildə türk dünyasının görkəmli xadimi Əhməd bəy əbədiyyətə qovuşur [3,35].

Beləliklə, Əhməd bəy Ağaoğlu XX əsrin əvvəlində yaranan iki türk dövlətinin - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasında müstəsna xidmətlər göstərmiş böyük dövlət xadimi olmuş, bütün şüurlu həyatını öz doğma xalqının və böyük türk millətinin parlaq gələcəyinin qurulmasına həsr etmiş tarixi şəxsiyyətdir.

The place and role of Ahmed Bey Agaoglu in the national state building of Turkiye

Having heard that the Soviet government was established in Azerbaijan after the end of his 2-year exile in Malta, Ahmed Bey thanked to the leader of Soviet Azerbaijan, Nariman Narimanov, who tried hard to save him from captivity, even thought of exchanging him with British prisoners kept in Baku, in a letter written in Russian on May 11, 1921. Later, his letter was published in the "Communist" newspaper in June. Agaoglu explained Nariman Narimanov the reason behind his desire to return to his homeland: "Dear doctor, if you trust in my faith and theoretical knowledge, I await your word to fulfill your instructions. Frankly, there is another reason that makes me do this. I am already 51 years old. I am nearing the latter stage of my life. I want to dedicate this final phase to serving my homeland and to eventually resting in the soil of my hometown. They call me from Ankara, too. If my country rejects me, I will go to Ankara and engage in extensive social and political endeavors." [1, 38]. As fate would have it, Ahmed Bey, caught between two significant paths during one of the most critical periods of his life, was once again confronted with a choice: Ankara or Baku. As soon as Nariman Narimanov received the letter, he immediately arranged a high position within the government for Ahmed Bey. However, Nariman Narimanov's response letter reaches Ahmed Bey late, and his path again passes through Turkiye. After arriving in Ankara, Ahmed Bey wrote to Nariman Narimanov, explaining the reason why he chose Turkiye in the dilemma of Turkiye or Azerbaijan. Because he always saw the liberation of the Turks within the Ottoman state and he wanted to fulfill his duty of loyalty: "By choosing Ankara, which saved me from captivity, I repay a debt of honor" [1, 39].

With the endorsement of the founder of the Republic of Turkiye, Gazi Mustafa Kemal Ataturk, Ahmed Bey, recognized for his extensive education, broad perspective, and significant experience, was promptly appointed as the Chief Press Officer. Ahmed Bey ascended to the position of editor-in-chief of the newspaper "Hakimiyyet-i Milliyye", the main propagator of Ataturk's ideas. He also played an important role in founding the Anatolian Agency and was elected as a deputy to the Grand National Assembly of Turkiye representing Kars. In addition to all these activities, Ahmed Bey lectured on constitutional law at the Faculty of Law at Ankara University. Simultaneously, he wrote articles for newspapers and magazines on a wide range of topics.

In his work "Memories of Armistice and Exile", Ahmed Bey expresses

profound admiration and sympathy for Mustafa Kemal Ataturk, the architect of the Gallipoli (Chanakkale) victory [2, 8]. Within the framework of the "Free Higher Lessons" program, in order to explain the objectives of the Liberation War to the people, Ahmed bey, alongside prominent writers such as Ismail Hakki and Mehmet Emin Bey, delivered a large number of lectures and conferences across cities and towns under the jurisdiction of the Ankara government [2, 35].

Ahmed Bey, who believed that peoples and nations should never forget their valuable and significant historical moments, expressed his regret in articles written in 1919-1920, noting that "our national holidays are almost non-existent, and our religious holidays are very few" [3, 34].

Ahmed Bey, a key member of the propaganda effort in Turkiye's fight against the enemy, gladly accepts the offer to lead one of the Irshad propagandist groups established for this purpose. Traveling along the Çankırı-Kastamonu-Inebolu road, through Trabzon-Gümüşhane-Bayburt he went to Kars. There, he engaged in widespread propaganda among the population, establishing both a daily newspaper and a teachers' seminary. The Turkish state entrusted Ahmed Bey with the management of both the newspaper and the school. Till the end of July 1921, despite great difficulties, Ahmed Bey conducted active propaganda work in many cities and towns for four and a half months. At the end of 1921 and the beginning of 1922, he accompanied the Russian ambassador, S. Aralov, on the journey from Batumi to Ankara.

On October 29, 1921, while still in Kars, Ahmed Bey was appointed as the Chief Director of the Press and Information Department (Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü) in Ankara. It can be said that he was entrusted to lead the entire information policy of the Kemalist movement. In December 1921, Ahmed Bey returned to Ankara, where he took on the leadership of the Anatolian Agency. Additionally, he served as the editor of the "Hakimiyyet-i Milliyye" newspaper. Frequently featured in the newspaper, he later compiled his articles into a book titled "Ikhtilalmi, Inqilabmi" (Revolution or Reformation). On July 22, 1923, Ahmed Bey was elected as a deputy from Kars to the Grand National Assembly of Turkiye (TBMM), securing 158 votes. He has been working in the assembly since August 11. During his tenure in the TBMM, he served on several significant parliamentary committees, including those on international relations and constitutional reforms. As a member of the Constitutional Commission, he played a key role in the preparation and adoption of the new Turkish Constitution in 1924. On August 2, 1927, he was re-elected as a deputy from Kars to the National Assembly for a second term.

On 29 December 1922, together with his comrades, he achieved the completion of the activities of the Turkish Hearths community, of which he was one of the creators. As of March 1923, the "Turkish Homeland" journal, the largest organ of the society, started to operate again. At the first congress of the Turkish Hearths after the war in 1924, Ahmed Bey was elected as a member of the Central Committee of the organization.

In 1925, Ahmed Bey began teaching at the Ankara High Law School, which he had founded. At the ceremonial opening of the school, Mustafa Kemal Ataturk and Mahmud Asad Bozkur, the Minister of Justice at the time, delivered speeches, and Ahmed Bey was entrusted with the honorable task of delivering the first lesson. The lectures he gave during the 1925-1926 and 1926-1927 academic years were later compiled into a book and published in the Arabic script. However, following Turkiye's adoption of the Latin alphabet in 1928, the accessibility of the work to the wider public was limited. In 2012, his lectures were republished in the Latin alphabet. Ahmed Bey lectured at the Ankara High School of Law until 1930 and played an exceptional role in providing the Republic of Turkiye with educated legal personnel.

Along with his activities in Turkiye, Ahmed Bey, who did not forget his compatriots, provided material assistance to the printing of "Yeni Kafkasya" magazine published in Istanbul by Muhammad Amin Rasulzadeh. This is also confirmed by the content of the encrypted letter he wrote on March 14, 1924. The letter mentions that he sent 350 liras to Muhammad Amin Rasulzadeh for the printing of "Yeni Kafkasyaa" magazine. In a letter written by Agaoglu on March 17, 1925, he wrote about how he managed to allocate 75 liras per month from the Central Committee of the Turkish Hearth organization for the political emigrants Muhammad Amin Rasulzadeh, Khosrov bey Sultanov and Abdulali bey Amirjanov. In addition, on the personal initiative of Agaoglu, 130 branches of the Turkish Hearths organization located in the country subscribe to the "Yeni Kafkasya" magazine, thereby saving Azerbaijani political immigrants from financial bankruptcy. Due to his activities, Ahmed Bey came under the scrutiny of Turkish intelligence services. A report from military intelligence noted that the 12,000 liras allocated by Ataturk for Ahmed Bey's trip to İzmir was likely to be redirected to Musavat immigrants residing in the country. As a result, Ahmed Bey tried to conceal his connections with Azerbaijani political emigrants and preferred to engage in secret correspondence.

However, as the Turkish government more strengthened, a number of shortcomings in the country's socio-political, economic and cultural life became apparent. Unwilling to accept these conditions, Ahmed Bey prepared

and submitted a critical report to Ataturk in 1926, severely criticizing the ruling Republican People's Party. Ahmed Bey emphasized the one-party rule in the country as the reason for the party's discredit and abuse of power by government officials. He stressed the importance of moving to a multi-party system for the further development of democratic processes in the country [94]. Ahmed Bey was against the ruling party Members of Parliament leading state-owned companies in different sectors of the economy. For this reason, he did not accept the offer to head the board of directors of the State Sugar Powder Company.

To unite both open and secret opposition forces within the country, Ataturk proposed the creation of an opposition party to Fethi Okyar, Turkiye's ambassador to Paris. Ahmed Bey later joined the newly created Free Party at Ataturk's request. In a personal meeting with Ataturk, Ahmed Bey said that if the party were to disband, he would retire from politics and would only engage in pedagogical activities. Ataturk's sister Makbule Hanim also joined the party, which quickly gained significant support. In August 1930, Ahmed bey wrote and published the program and charter of the newly established Free Party. After 100 days, on November 17, 1930, the absolute majority of the party's members, including its leader, rejoined the Republican People's Party. The head of the party, Fathi Okyar, was appointed the ambassador of Turkiye to Great Britain in 1931. Among the elected members, only Ahmed Bey remained true to his word and did not join the Republican People's Party.

However, Ahmed Bey's principled stance was seen as a shift to the opposition, which the government did not forgive. Plainclothes police were standing in front of his house in Kechioran 24 hours a day. They recorded the names of visitors and the plates of their cars. According to the memoirs of Süreyya Agaoglu, one winter day, Ahmed bey invited the policeman standing on the street to come inside to avoid the cold. From that moment on, the policeman continued to stand guard at his house [2, 35].

Despite the challenges, Ahmed Bey continued his journalistic activity, directly criticizing the Republican People's Party government through the "Akın" newspaper, which he began publishing in 1933. A total of 119 issues of "Akın" newspaper, published from May to September 1933, were released. After the publication of "Akın" ended, "Yevmi-Siyasi-Ictimai-Mustakil" newspaper was launched. Initially, the price of the newspaper was 5 kurush, and Ahmed Bey served as its chief writer, with his signature appearing at the bottom of each article. However, after August 25, 1933, his signature disappeared from the newspaper. When "Akın" newspaper was published, Mustafa Kemal Pasha met

Ahmed Bey. The reason for the meeting was the opposing position of "Akın" newspaper to the Republican People's Party [3, 34]. Mustafa Kemal Ataturk explained to him the impossibility of publishing an opposition newspaper while also being a university teacher. He also asked Ahmed Bey where he got the money needed to publish this newspaper. An argument arose between them and Mustafa Kemal Pasha hugged him stating that Ahmed Bey had misunderstood him. Shortly after this incident, "Akın" newspaper ceased publication, and in 1933, Ahmed Bey also lost his position at the university. The year 1933 proved to be an extremely challenging one for him. During this period, he also lost his wife and confidante, Sitara. In the years 1933-1939, his political activity had already ended, and he faced a difficult and critical time in his life. In 1938, Mustafa Kemal Ataturk passed away, and according to his daughter, Sureyya, Ahmed Bey was deeply saddened by the news. Despite the disagreements they had in recent times, Ahmed Bey had deep respect and admiration for him. What particularly hurt him was the criticism that followed Ataturk's death. Ataturk suffered a lot for this nation and did not deserve it. Even his daughter Sureyya mentioned that when reading these writings, Ahmed Bey said: "When Napoleon died, not a single Frenchman had a negative opinion about him". Until the end of his life, Ahmed Bey continued to write articles for "Kultur Haftasi" and "Insan" magazines. The crisis he experienced at the end of his life soon left deep traces in his health, and in 1939, Ahmed Bey, a prominent figure of the Turkish world, passed away [3,35].

Thus, Ahmed Bey Agaoglu is a historical figure who was a great statesman who rendered exceptional services in the establishment of the two Turkish states that emerged at the beginning of the 20th century - the Azerbaijan Democratic Republic and the Republic of Turkiye.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Quliyev V. Ağaoğlular. Bakı: Ozan nəşriyyat, 1997. - 222 s.
2. Quliyev V. Atatürk və Əhməd Ağaoğlu. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2019. - 192 s.
3. Gülseren A. Türk düşünce ve siyasi hayatında Əhmet Ağaoğlu. Bakı: AəAtaM, 2004. – 164 s.
4. Keykurun N. Azerbaycan İstiklal mücadelesinden hatıralar (1905-1920). İstanbul: İlke Kitabevi Yayınları, 1998, - 227 s.
5. Yusuf A. Yeni türk devletinin öncülleri. Ankara, 1981. – 302 s.

AZERİ KARDEŞLER YARDIMLAŞMA DERNEĞİ

Sibel Doğanay
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, Doçent Dr., Türkiye
sibel.demirci@yok.gov.tr

Anahtar Kelimeler: *Azerbaycan, Türkiye, Dernek, Muhacir, Yardımlaşma*
Keywords*: Azerbaijan, Türkiye, Association, Emigrant, Solidarity*

Giriş. Azerbaycan'dan Türkiye'ye gelen muhaceretin özellikle aydın ve münevver kanadının Türkiye'deki milliyetçiliğin fikri inşasına yönelik tesiri önemlidir. Bu grubun başında Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade gelmektedir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılışından sonra başta Mehmet Emin Resulzade olmak üzere İstanbul'da toplanan Azerbaycan Türkleri kendi aralarında siyasi bir birlik sağlamak amacıyla bir teşekküle ihtiyaç duymuşlardır. İşte bu ihtiyacı karşılamak amacıyla da **Azerbaycan Milli Merkezi** adlı teşekkülü oluşturmuşlardır. *Milli Merkez, 28 Mayıs 1918-27 Nisan 1920 yılları arasındaki Milli Hükümetin muhaceretteki devamıdır. Azerbaycan'ın "sürgündeki" siyasi temsilcisidir*" [1, 31-43].

1924 yılında Medeniyet Komitesi nezdinde Azerbaycan Gençler Birliği Teşkilatı kurulmuştur. Birliğin amacı, gençleri teşkilatlandırmak, onların milli ruhunun yükseltilmesine çalışmak, hem de maddi ihtiyaç hisseden üyelere yardım etmekti. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 1946 yılında Almanya'nın Münih şehrinde Mehmet Emin Resulzade'nin talimatı ile Azerbaycan Demokratlar Birliği Teşkilatı kurulmuştur.

1948 yılında İstanbul'da kurulan derneklerden birisi, **Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği'dir (Azerbaycan Yardımlaşma Derneği**). Bu dönem kurulan derneklerden bir diğeri de Azerbaycan Kültürünü Tanıtma Derneği'dir. 8 Şubat 1952 tarihinde Ankara'da Azerbaycan Milliyetçiler Derneği faaliyetine başlamıştır. Azerbaycan bağımsızlığının en önemli ismi olan Mehmet Emin Resulzade 1947 yılında Türkiye'ye döndükten sonra 1949 yılında Ankara'da Azerbaycan Kültür Derneği'ni kurar. 1952'de ise Ankara'da, "Azerbaycan Kültür Derneği" tarafından "Azerbaycan" adlı dergi çıkarılır.

Bu makalenin konusunu **"**Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği" oluşturmaktadır.

Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği (Azerbaycan Yardımlaşma Derneği). II. Dünya Savaşı'ndan sonra komünist rejim altında kalan çok sayıda

Türk göçmen ve mülteci, yeni bir yaşama başlamak üzere Anadolu topraklarına göç etmiştir [1, 31-43]. Bunun sonucunda iskân ve göç işleri ile ilgilenip hükümete yardımcı olmak ve kültürel özelliklerinin devamını sağlamak üzere kültür ve yardımlaşma dernekleri[1] kurulmuştur.

II. Dünya Savaşı sonunda Azerbaycan muhacirleri 1945 yılında İstanbul'da bir dernek kurmuşlardır. **Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği** adıyla faaliyete başlayan ve Türkiye'deki Azerbaycan göçmenlerinin yardımlaşma ve dayanışma içinde sorunlarını çözmek amacıyla oluşturulan derneğin kurucuları İstanbul'da kurulan derneklerden birisi, Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği'dir (Azerbaycan Yardımlaşma Derneği). Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği adıyla faaliyete başlayan ve Türkiye'deki Azeri göçmenlerin yardımlaşma ve dayanışma içinde sorunlarını çözmek amacıyla oluşturulan derneğin kurucuları arasında Mehmet Sadık Aran, Hasan İsmailli, Nuri İsmailli yer almıştır [7, 163-164]. Derneğe dair ilk bilgi Şimşir'in eserinde bu şekilde yer almakla birlikte Derneğe dair kamuoyu ile paylaşılan haberde farklı bilgiler de yer almaktadır.

02.06.1948 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde yer alan ve Derneğin Ana Sözleşmesinin yer aldığı haberde Derneğin kurucuları, Eczacı İdris Yaybulak, Tüccar Oruç Vurgun, Tüccar Bekir Odoğlu, Muharrir Ali Kutluk (Mirza Bala Mehmetzade) Ressam Aziz Özer, Müstahdem Kazım Dadaş şeklinde sıralanmaktadır[2] [3].

Derneğin merkezi İstanbul'da Ketenciler Sabuncu Han numara 25 olarak ilan edilmiştir. Derneğin gayesi tüzüğünün 3. maddesinde "Derneğin üyelerine ve idare heyetinin tensip edeceği kimselere her türlü maddi ve manevi yardımı yapmak şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca derneğin hiçbir suretle siyasetle iştigal etmeyeceği belirtilmiştir. Dernek, Azeri vatandaşlar arasında milli iş birliği yaratılması ve Anavatan Türkiye'ye elden geldiği ölçüde hizmet edil-

[1] Bu dernekler Batı Trakya, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya, Azerbaycan, Irak, Kuzey Kafkasya, Kırım, İdil-Ural, Türkistan ve Doğu Türkistan'dan gelen göçmenler tarafından teşkil edilmiştir. Bunlar arasında Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği, Batı Trakya Göçmenleri Yardımlaşma Birliği, Göçmenlere Yardım Derneği, Vardarlılar Yardımlaşma Derneği, Kuzey Kafkas Türk Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Kırım Türk Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği, İdil Ural Yardımlaşma ve Kültür Derneği, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti, Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti ve Rodop Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği yer almaktadır. Bknz. 10, s.263-284.

[2] Bu isimlerden Mirza Bala Mehmetzade dikkat çekicidir. Onun dışında Bekir Odoğlu Beyoğlu'nda bulunan Çiçek Pasajının sahibi olarak kayıtlarda yer almaktadır. http://hunacademy.com/husnu-bingolun-siyah-sayfasi/ Eczacı İdris Yaybulak'ın ise tıbbi müstahzarat laboratuvarının olduğu bilinmektedir.

mesi fikrini yaymıştır.

Kurul ilk toplantısına kadar kurucular arasında İdris Yaybulak'ı Başkanlığa, Ali Kutluk'u Başkan Vekili, Aziz Özer Genel kâtipliğe, Bekir Odoğlu'nu Veznedarlığa ve Oruç Vurgun ise müşavir üyeliğe seçmişlerdir.

Derneğe giriş ücreti bir defaya mahsus 250 kuruştur. Her üyeden her ayın ilk haftasında 1 lira aidat alınır. Aidatını ihtara rağmen 3 gün içinde vermeyen üyenin kaydı silinir. Aidat ödenmesi tekrar gecikirse yeniden ihtar yapılmaksızın üyenin kaydı silinir. Aynı tüzük ile üyelerin dernek adına beyanatta bulunması ve siyaset yapması yasaklanmıştır. Derneğe gelir elde etmek için şu kaynaklardan istifade edilmesine karar verilmiştir. Üyelerin aidatı, her türlü müsamereler, vapur, otobüs ve bilumum tenezzühler, balolar, eşya piyangosu, konferanslar, sinema, tiyatro ve konser, dergi yayını, teberrular.

Sözkonusu derneğe ilişkin sonrasında basına yansıyan haber küpürleri ekte yer almakta olup ayrıca bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Sonuç. Sözkonusu dernek İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de oluşan hürriyet ortamı neticesinde kurulan sivil toplum örgütlenmesine dair özgün bir örnektir. Kurucuları arasında Ali Kutluk mahlası ile Mirza Bala Mehmetzade'nin olması kıymetli bir ayrıntıdır. Yine o dönem Azerbaycan muhacirleri arasında düşünce adamları, esnaf ve ticaret erbaplarının olması muhaceretin siyasal ve ekonomik gücünün önemini göstermekte, muhaceretinin örgütlenme kabiliyetini gözler önüne sermektedir. Derneğin varlığına dair haberler Cumhuriyet Gazetesinden derlenmiş olup 02.02.1949 tarihli haberden sonra derneğe dair kamuoyuna yansıyan bir bilgi bulunmamaktadır.

Azerı brothers solıdarıty assocıatıon

Introduction. The migration of Azerbaijanis to Turkiye, particularly among the intellectual and educated classes, has had a considerable impact on the ideological creation of nationalism in Turkiye. Leading figures of this group is composed of Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu, and Mehmet Emin Resulzade.

Following the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic, Azerbaijan Turks congregated in Istanbul, led mainly by Mehmet Emin Resulzade, and felt compelled to form an organization to promote political unity among themselves. To meet this demand, they founded the Azerbaijan National Center. *The National Center served as the National Government's continuation from May 28, 1918 to April 27, 1920, when it was in exile. It acts as the political representative of Azerbaijan in "exile."* [1, 31-43].

The Azerbaijan Youth Union was created in 1924 as part of the Civilization Committee. The Union's mission was to organize young people, encourage national pride, and assist members in need. Mehmet Emin Resulzade led the establishment of the Azerbaijan Democratic Union in Munich, Germany, following World War II in 1946.

The Azeri Brothers Assistance Association (Azerbaijan Assistance Association) is one of the associations founded in Istanbul in 1948. The Azerbaijan Culture Promotion Association was also created during this time period. On February 8, 1952, the Azerbaijan Nationalists Association commenced operations in Ankara. After returning to Turkiye in 1947, Mehmet Emin Resulzade, Azerbaijan's most notable person during its independence, established the Azerbaijan Culture Association in Ankara in 1949. In 1952, the Azerbaijan Culture Association in Ankara made the "Azerbaijan" magazine.

This article is about the "Azeri Brothers Assistance Association."

Azeri Brothers Assistance Association (Azerbaijan Assistance Association). Following World War II, a huge number of Turkish immigrants and refugees fleeing communist authority made their way to Anatolia in search of a better life [1, 31-43]. As a result, cultural and help associations were formed to address settlement and migration difficulties, assist the government, and assure the preservation of their cultural identity [10, 263-284].

In 1945, Azerbaijani immigrants in Istanbul formed an association following World War II. The **Azeri Brothers Assistance Association** was founded to address the needs of Azerbaijani immigrants in Turkiye via mutual assistance and cooperation. Founders of the Azeri Brothers Assistance Association include Mehmet Sadık Aran, Hasan İsmailli, and Nuri İsmailli [7, 163-164]. The earliest information on the association is discovered in Şimşir's work, however different details are also shared with the public regarding the association.

The Cumhuriyet newspaper published the Association's Articles of Association on June 2, 1948. The founders are listed as Pharmacist İdris Yaybulak, Merchant Oruç Vurgun, Merchant Bekir Odoğlu, Writer Ali Kutluk (Mirza Bala Mehmetzade), Painter Aziz Özer, and Employee Kazım Dadaş [3].

The association's headquarters have been announced as 25 Ketenciler Sabuncu Han in Istanbul. Article 3 of the association's charter states that its mission is "to provide all kinds of material and moral assistance to its members and to those deemed appropriate by the board of directors." Furthermore, it has been stated that the association would not participate in politics in any form. The club promotes the idea of fostering national collaboration among Azerbaijani citizens and doing everything

possible to serve their motherland, Turkiye.

Until the first board meeting, the founders elected İdris Yaybulak as President, Ali Kutluk as Vice President, Aziz Özer as General Secretary, Bekir Odoğlu as Treasurer, and Oruç Vurgun as Advisory member.

The association's entrance cost is 250 cent, paid once. Each member must pay one lira in dues during the first week of each month. If a member fails to pay their dues within three days of receiving a notice, their membership will be discontinued. If the dues are delayed again, the member's registration will be revoked with no further notice. The same charter prevents members from making statements on behalf of the association or participating in political activity. It has been agreed that the association would earn revenue from the following sources: membership dues, various types of performances, ferries, buses, and various leisure events, balls, commodities lotteries, conferences, cinema, theater, concerts, magazine publishing, and donations.

The appendix contains newspaper clippings about the referenced association; no additional information has been discovered.

Conclusion. The aforementioned association is a one-of-a-kind example of a civil society organization founded in response to Turkiye's post-World War II freedom environment. Mirza Bala Mehmetzade, also known by the pseudonym Ali Kutluk, was one of the founders, which is an important feature. Furthermore, the presence of academics, craftsmen, and traders among Azerbaijani immigrants during that time period demonstrates the migration's political and economic power, as well as its organizational capabilities. News about the association has been obtained from the Cumhuriyet newspaper, and no information about the association has been made available to the public since February 2, 1949.

EKLER /APPENDICES

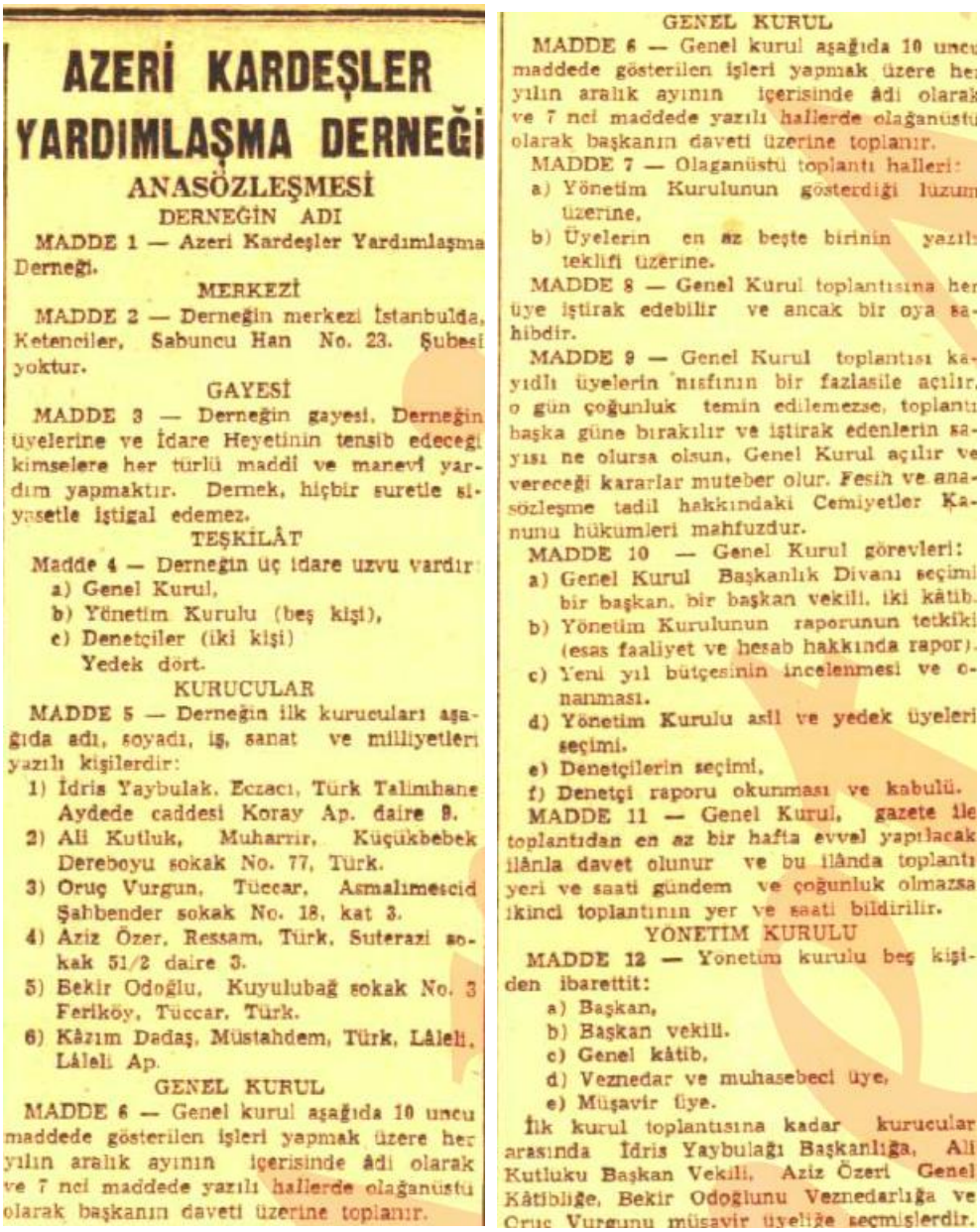

AZERİ KARDEŞLER YARDIMLAŞMA DERNEĞİ

ANASÖZLEŞMESİ

DERNEĞİN ADI

MADDE 1 — Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği.

MERKEZİ

MADDE 2 — Derneğin merkezi İstanbulda, Ketenciler, Sabuncu Han No. 23. Şubesi yoktur.

GAYESİ

MADDE 3 — Derneğin gayesi, Derneğin üyelerine ve İdare Heyetinin tensib edeceği kimselere her türlü maddi ve manevi yardım yapmaktır. Dernek, hiçbir suretle siyasetle iştigal edemez.

TEŞKİLÂT

Madde 4 — Derneğin üç idare uzvu vardır:

a) Genel Kurul,
b) Yönetim Kurulu (beş kişi),
c) Denetçiler (iki kişi)
Yedek dört.

KURUCULAR

MADDE 5 — Derneğin ilk kurucuları aşağıda adı, soyadı, iş, sanat ve milliyetleri yazılı kişilerdir:

1) İdris Yaybulak, Eczacı, Türk Talimhane Aydede caddesi Koray Ap. daire 9.
2) Ali Kutluk, Muharrir, Küçükbebek Dereboyu sokak No. 77, Türk.
3) Oruç Vurgun, Tüccar, Asmalımescid Şahbender sokak No. 18, kat 3.
4) Aziz Özer, Ressam, Türk, Suterazi sokak 51/2 daire 3.
5) Bekir Odoğlu, Kuyulubağ sokak No. 3 Feriköy, Tüccar, Türk.
6) Kâzım Dadaş, Müstahdem, Türk, Lâleli, Lâleli Ap.

GENEL KURUL

MADDE 6 — Genel kurul aşağıda 10 uncu maddede gösterilen işleri yapmak üzere her yılın aralık ayının içerisinde âdi olarak ve 7 nci maddede yazılı hallerde olağanüstü olarak başkanın daveti üzerine toplanır.

GENEL KURUL

MADDE 6 — Genel kurul aşağıda 10 uncu maddede gösterilen işleri yapmak üzere her yılın aralık ayının içerisinde âdi olarak ve 7 nci maddede yazılı hallerde olağanüstü olarak başkanın daveti üzerine toplanır.

MADDE 7 — Olaganüstü toplantı halleri:

a) Yönetim Kurulunun gösterdiği lüzum üzerine,
b) Üyelerin en az beşte birinin yazılı teklifi üzerine.

MADDE 8 — Genel Kurul toplantısına her üye iştirak edebilir ve ancak bir oya sahibdir.

MADDE 9 — Genel Kurul toplantısı kayıdlı üyelerin nısfının bir fazlasile açılır, o gün çoğunluk temin edilemezse, toplantı başka güne bırakılır ve iştirak edenlerin sayısı ne olursa olsun, Genel Kurul açılır ve vereceği kararlar muteber olur. Fesih ve ana sözleşme tadil hakkındaki Cemiyetler Kanunu hükümleri mahfuzdur.

MADDE 10 — Genel Kurul görevleri:

a) Genel Kurul Başkanlık Divanı seçimi bir başkan, bir başkan vekili, iki kâtib.
b) Yönetim Kurulunun raporunun tetkiki (esas faaliyet ve hesab hakkında rapor).
c) Yeni yıl bütçesinin incelenmesi ve onanması.
d) Yönetim Kurulu asil ve yedek üyeleri seçimi.
e) Denetçilerin seçimi,
f) Denetçi raporu okunması ve kabulü.

MADDE 11 — Genel Kurul, gazete ile toplantıdan en az bir hafta evvel yapılacak ilânla davet olunur ve bu ilânda toplantı yeri ve saati gündem ve çoğunluk olmazsa ikinci toplantının yer ve saati bildirilir.

YÖNETİM KURULU

MADDE 12 — Yönetim kurulu beş kişiden ibarettir:

a) Başkan,
b) Başkan vekili.
c) Genel kâtib,
d) Veznedar ve muhasebeci üye,
e) Müşavir üye.

İlk kurul toplantısına kadar kurucular arasında İdris Yaybulağı Başkanlığa, Ali Kutluku Başkan Vekili, Aziz Özeri Genel Kâtibliğe, Bekir Odoğlunu Veznedarlığa ve Oruç Vurgunu müşavir üyeliğe seçmişlerdir.

Resim 1: Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği'nin Ana Sözleşmesi. 02.06.1948 Tarihli Cumhuriyet Gazetesi

Figure 1: depicts the Azeri Brothers Assistance Association's Articles of Association. Cumhuriyet Newspaper, June 2, 1948.

Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği

Öğrendiğimize göre, İstanbulda «Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği» adı altında bir hayır kurumu kurulmuştur. Kurumun gayesi, gerek âzalar arasında, gerekse yurda yeni gelen muhtac mültecilere maddî yardımda bulunmaktan ibarettir. Bu maksatla Kurum, âzalık haklarından başka teberrular da kabul edeceği gibi, nizamnamede tesbit edilen diğer gelir vasıtalarına da müracaat edebilecektir. Derneğin merkezi İstanbulda, Ketenciler, Sabuncu Han 37 numaradadır.

Resim 2: 02.06.1948 tarihli Derneğin kurulduğuna dair haber.
Figure 2: News regarding the Association's establishment dated June 2, 1948.

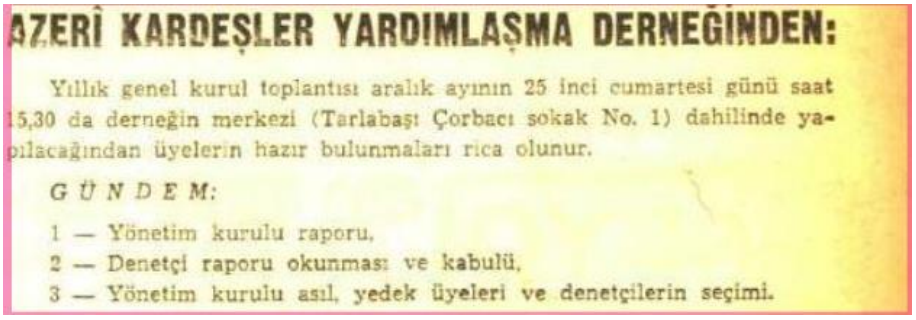

AZERİ KARDEŞLER YARDIMLAŞMA DERNEĞİNDEN:

Yıllık genel kurul toplantısı aralık ayının 25 inci cumartesi günü saat 15,30 da derneğin merkezi (Tarlabaşı Çorbacı sokak No. 1) dahilinde yapılacağından üyelerin hazır bulunmaları rica olunur.

GÜNDEM:

1 — Yönetim kurulu raporu,
2 — Denetçi raporu okunması ve kabulü,
3 — Yönetim kurulu asıl, yedek üyeleri ve denetçilerin seçimi.

Resim 3: 22.12.1948 tarihli Cumhuriyet Gazetesi Haberi.
Figure 3: News from the Cumhuriyet Newspaper, December 22, 1948.

Sürükleyici dans ve şarkılarile

BÜYÜK AZERİ GECESİ

22 Nisan 1949 Cuma gecesi, saat 21,30 dan sabaha kadar PARK OTEL Salonlarında yemekli olarak AZERİ KARDEŞLER YARDIMLAŞMA DERNEĞİ tarafından tertiblenmiş bu fevkalâde geceyi kaçırmayınız

Biletlerinizi aşağıdaki yerlerden temin ediniz.

«Pigal» Mağazası, İstiklâl Cad. No. 53
«Amerikan Kürk Evi» İstiklâl Cad. No. 390/4, (Tünel civarı)
«Iğdır» Nakliyat Ambarı, Sirkeci.

Resim 4: 02.02.1949 tarihli Cumhuriyet Gazetesi Haberi.
Figure 4: Cumhuriyet newspaper, February 2, 1949.

KAYNAKÇA

1. Araz Aslanlı. Vefa Kurban. Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Sivil Toplum Kuruluşları. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt III, Sayı 1, Bahar 2016, s.31-43.
2. Cumhuriyet Gazetesinin 02.06.1948 tarihli 3. sayfada yer alan haberi.
3. Cumhuriyet Gazetesinin 02.06.1948 tarihli 5. sayfada yer alan haberi.
4. Cumhuriyet Gazetesinin 22.12.1948 tarihli haberi.
5. Cumhuriyet Gazetesinin 02.02.1949 tarihli haberi.
6. Mücahit Özden Hun'un Kişisel Web Sayfası http://hunacademy.com/husnu-bingolun-siyah-sayfasi/ (Erişim Tarihi: 25.08.2024)
7. Sebahattin Şimşir. Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991), Ankara 1999, s. 36.
8. Sebahattin Şimşir. Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, İstanbul 2002, s. 38.
9. Sibel Demirci, Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri, İstanbul, Post Yayınları 2020.
10. Ülkü Köksal. "Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu ve Faaliyetleri", 18. Türk Tarih Kongresi , Ankara, s.263-284, 2018

AZERBAIJAN DIASPORA IN NORTH AMERICA AND THE II KARABAKH WAR

Aytan Abbasova-Guliyeva
Lecturer at the department of New and modern history of European and American countries, PhD
aytanabbasova-quliyeva@bsu.edu.az

Keywords: *Nagorno Karabakh problem, II Karabakh War, Azerbaijan Diaspora, The USA, Canada*

Açar sözlər: *Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, II Qarabağ müharibəsi, Azərbaycan diasporası, ABŞ, Kanada*

During the 44-day Patriotic War, which resulted in the victory of the Republic of Azerbaijan, along with the Azerbaijani army, which fought on the front line, the people of Azerbaijan, united as an iron fist in accordance with the policy of Mr. Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, were the main architects of our victory. During the Second Karabakh War, diasporas were one of the means, who conveyed the right path of Azerbaijan to the political elite of the countries where they operated, as well as to the civil order in different regions of the world. In this case, the work of the diaspora in the Ameri-

can continent, especially in the United States of America and Canada, has been more difficult. The reason is related to the Armenian lobby, which has deep roots in the mentioned region.

If we look at the history of the Second Karabakh war and the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict in general, we can clearly see that the attitude to this problem in the USA and Canada has been one-sided and pro-Armenian for many years. This can be clearly seen in the clauses of the 907th Amendment to the Freedom Support Act, which was adopted in October 1992 at the initiative of pro-Armenian congressmen, as well as the resolution No. 86 on the Nagorno-Karabakh conflict, which came into force in February 1993. It has not been easy to carry out anti-Armenian activities, protect and promote the history and culture of Azerbaijan in the North American region, where the Armenian lobby has roots and influence based on centuries. However, our diaspora has strengthened over time and, thanks to the support of our state, has been able to represent Azerbaijan in the most beautiful way in the mentioned countries. An example of this is the Second Karabakh War.

The research, examines the role of the diaspora organizations operating in North America, general background of the main actors of diaspora, their activities, and the measures they carried out during the 44-day Patriotic War.

1. About the Azerbaijan Diaspora, operating in North America

The Azerbaijani Diaspora in the United States and Canada emerged in the late 20th century. Azerbaijanis have settled in the northern, central, and southern parts of the United States, as well as in all major cities in Canada. For example, California, New Jersey, New York, Michigan, Pennsylvania, Texas, and Columbia. Most Azerbaijanis living in the United States are migrants from Iran. There are several organizations that unite Azerbaijanis living in the United States and Canada.

US-Azerbaijani Network - USAN

US-Azerbaijani Network unites Azerbaijani, Turkish, and other diaspora organizations, public organizations, groups, societies, coalitions, networks, associations, and clubs in the United States [3]. The goal of this network is to connect the Azerbaijani-American potential electorate. USAN's mission is to inform voters about the voting and voter registration process, engage them in American political debates, increase voter turnout, and increase voter turnout. The Executive Director of the USAN is Adil Bagirov, the organization was founded in 2007.

Azerbaijan-America Alliance

The Azerbaijan-American Alliance is a non-governmental organization.

Its mission is to help create an environment of mutual understanding and respect between the citizens of Azerbaijan and the United States [1]. The celebration of the 20th anniversary of the Khojaly genocide in February 2012, organized by the Alliance, is one of the most significant events in the history of the organization. The commemoration ceremony included posters and banners displayed on the streets of New York and Washington, statements by US congressmen, presentations of films about the Khojaly genocide and other events. The Washington Post and The New York Times newspapers had a page dedicated to the Khojaly genocide.

Azerbaijani Society of America

The American-Azerbaijani Society is the first Azerbaijani-American public organization, founded in 1957 by Nagi Sheykhzamanli in New Jersey, USA [4]. His grandson Tomris Azeri is currently the chairman of the American Azerbaijani Society. In 2006, Tomris Azeri, who was awarded the Order of Glory by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, is also the Deputy Chairman of the Coordination Council of World Azerbaijanis.

Azerbaijani-American Council - AAC

The Council began its activities in 1994 in Washington. The institution organizes a series of events, exhibitions and seminars related to Azerbaijani culture. Members of the organization send statements and letters to the relevant political structures regarding the Khojaly and March genocides, the Armenian-Azerbaijani, Nagorno-Karabakh conflict and other issues [2]. The American-Azerbaijani Council was registered as a non-governmental organization in 2006. The Council is the largest Azerbaijani organization operating in California. The goal of the Council is to unite the ideas of Azerbaijanism and present these ideas through educational and cultural programs. The Council regularly organizes forums. The forum is open to Azerbaijani students studying in California and people doing research in Azerbaijan. The American-Azerbaijani Council has a representative office in Texas. The president of the American-Azerbaijani Council is Javid Huseynov.

Network of Azerbaijani Canadians - NAC

NAC is the largest organization of Azerbaijanis in Canada [6]. The organization, founded in 2020, advocates for the interests of Azerbaijani Canadians on issues related to public policy. The organization is based in Toronto; board members and members are scattered across Canada, including Ottawa, Edmonton, Calgary, Montreal and Vancouver. The Network of Azerbaijani Canadians is a registered non-governmental organization and is governed by a board of directors. The executive director of NAC is Nika Jabiyeva.

2. The Second Karabakh War and the Azerbaijani diaspora

Diaspora organizations, the main component of whose activities is to convey the truth about the Armenian-Azerbaijani, Nagorno-Karabakh conflict to the American public, further expanded their propaganda mechanism with the outbreak of the II Karabakh War. They organized actions and rallies in various parts of the region, provided comprehensive support in the rear to the frontline heroes, who liberated the ancient lands of Azerbaijan under the leadership of the Supreme Commander-in-Chief, İlham Aliyev:

- ✓ On the occasion Independence Day of Azerbaijan, on October 18, 2020, the flag of Azerbaijan is raised in front of the City Hall of Chicago, Illinois, to the sounds of the national anthem of Azerbaijan.
- ✓ On the same day, a solidarity rally is held in Toronto, Canada, in support of Azerbaijan's struggle to restore territorial integrity.
- ✓ On October 26, protests are held in the cities of Miami, Minneapolis, San Francisco and Salt Lake City.
- ✓ On October 29, Azerbaijanis, living in Houston, Texas, staged a rally in front of the Houston City Hall to inform the world community about the terrorist acts committed by the Armenian army in the cities of Barda and Ganja in Azerbaijan, as well as in other populated areas [8].

Representatives of the Azerbaijani diaspora did not limit themselves to holding rallies, but also collected humanitarian aid for the wounded soldiers of the Motherland and their families.

One of the main actions created by the Azerbaijani diaspora during the II Karabakh War and continuing today - was the activity of the national platform, "Karabakh is Azerbaijan!" [7].

The national platform "Karabakh is Azerbaijan!" was created on June 9, 2020, on the joint initiative of volunteers of the Azerbaijani diaspora and young activists of the diaspora living abroad. The platform aims to convey the truth about Azerbaijan to the international community and mobilize the younger generation to promote our country. The major aim were to improve the activities of the National Platform and attract Azerbaijani youth living in our country and the world to the platform. There is an international section of the national platform "Karabakh is Azerbaijan!", as well as coordination headquarters in Turkiye, Canada, the Netherlands, Poland, Moldova and Italy. Coordination Association of "Karabakh is Azerbaijan!" was created within the framework of the National Platform "Karabakh is Azerbaijan!"on May 28, 2021 in Turkiye.

On November 9, on the occasion of Victory Day, a delegation of the Na-

tional Platform "Karabakh is Azerbaijan" and diaspora volunteers consisting of 50 people visited Aghdam and started a new project related to the construction of libraries in the liberated territories.

In addition, as part of the campaign of "Justice for Khojaly!" conferences were held in a number of countries with the participation of veterans of the Great Patriotic War, Azerbaijani and Turkish youth. The restoration of our 30-year history of occupation by ensuring the territorial integrity and sovereignty of Azerbaijan as a result of the "Iron Fist" strategy of Commander-in-Chief Ilham Aliyev and the glorious victory achieved thanks to the determination of our people and the army, somewhat inspired our diaspora organizations, and they continued to expand their propaganda.

For example, on March 7, 2023, the presentation of the film "Breath" dedicated to the prisoners of the first Karabakh war was held in New York [5]. The director of the short film, which was presented at the famous Village East cinema in New York, was Elmar Bayramov, an Azerbaijani currently living in the United States.

The ceremony was held with the support of the State Committee on Work with Diaspora, the Heydar Aliyev Foundation and members of the Azerbaijani community. Speaking at the event, Deputy Chairman of the State Committee for Work with Diaspora Elshad Aliyev congratulated director Elmar Bayramov and the creative team, emphasized the importance of the film's message and expressed gratitude to the Heydar Aliyev Foundation and the Azerbaijani Community Members Foundation.

Consequently, despite the restoration of the territorial integrity and sovereignty of the Republic of Azerbaijan and the protection of the cause of justice in political circles, it is important to expand the activities of diaspora organizations in various regions of the world, especially in America, where the armenian lobby has great power. Because the armenian lobby and their patrons still continue the mechanism of propaganda against our state.

Şimali Amerikada fəaliyyət göstərən Azərbaycan diasporası və II Qarabağ müharibəsi

Azərbaycan Respublikasının qələbəsi ilə nəticələnən 44 günlük Vətən Müharibəsi zamanı ön cəbhədə vuruşan Azərbaycan ordusu ilə yanaşı arxa cəbhədə cənab Ali Baş Komandan İlham Əliyevin siyasətinə uyğun olaraq dəmir yumruq kimi birləşən Azərbaycan xalqı qalibiyyətimizin əsas memarı olmuşdur. II Qarabağ müharibəsi zamanı dünyanın müxtəlif regionlarında

Azərbaycanın haqq yolunu fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin siyasi elitasına, habelə ictimaiyyətinə çatdıranlardan biri də məhz diasporalar olmuşdur. Bu işdə Amerika qitəsində, xüsusilə Amerika Birləşmiş Ştatlarında və Kanadada mövcud olan diasporanın işi daha çətin olmuşdur. Səbəb isə sözügedən regionda dərin köklərə malik olan erməni lobbisi ilə əlaqədardır.

II Qarabağ müharibəsi, ümumilikdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixinə nəzər salsaq, aydın şəkildə görə bilərik ki, ABŞ və Kanadada bu problemə münasibət uzun illər birtərəfli və erməniyönümlü olmuşdur. Bunu 1992-ci ilin oktyabrında ermənipərəst konqresmenlərin təşəbbüsü ilə qəbul edilmiş Azadlığı Müdafiə Aktına 907-ci düzəlişin, habelə 1993-cü ilin fevralında qüvvəyə minmiş Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair 86 saylı qətnamənin bəndlərində aydın şəkildə görmək olar. Erməni lobbisinin əsrlərə söykənən kökə və təsir gücünə malik olduğu Şimali Amerika regionunda anti-erməni fəaliyyəti yürütmək, Azərbaycanın tarixini və mədəniyyətini qorumaq və təbliğ etmək heç də asan olmamışdır. Lakin diasporamız zaman keçdikcə güclənmiş və dövlətimizin də dəstəyi sayəsində sözügedən ölkələrdə Azərbaycanı ən gözəl şəkildə təmsil edə bilmişdir. Buna nümunə olaraq II Qarabağ müharibəsini göstərmək olar.

Tədqiqatda Şimali Amerikada fəaliyyət göstərən diaspora qurumları, onların fəaliyyəti və məhz 44 günlük müharibə dövründə həyata keçirdikləri tədbirlər haqqında qeydlər öz əksini tapmışdır.

1. Şimali Amerikada fəaliyyət göstərən Azərbaycan diasporası

ABŞ və Kanada ərazisində Azərbaycan diasporu XX əsrin sonlarında yaradılmışdır. Azərbaycanlılar ABŞ-ın şimal, mərkəz və cənub hissələrində, habelə Kanadanın bütün böyük şəhərlərində məskunlaşmışlar. Məsələn, Kaliforniya, Nyu-Cersi, Nyu-York, Miçiqan, Pensilvaniya, Texas və Kolumbiya DC. ABŞ-da yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyəti İrandan köç edən miqrantlardır. ABŞ-da, eləcə də Kanadada yaşayan azərbaycanlıları birləşdirən bir neçə təşkilat mövcuddur.

ABŞ Azərbaycanlıları Şəbəkəsi (US Azerbaijanis Network)– USAN

ABŞ Azərbaycanları Şəbəkəsi Azərbaycan, türk və ABŞ-nin digər diaspora qurumlarını, ictimai təşkilatlarını, qruplarını, cəmiyyətlərini, koalisiyalarını, şəbəkələrini, assosiasiyalarını və klublarını birləşdirir. Bu şəbəkənin məqsədi Azərbaycan-Amerika potensial elektoratını birləşdirməkdir. USAN-ın missiyası seçiciləri səsvermə və seçicilərin qeydiyyatı prosesi haqqında məlumatlandırmaq, onların Amerika siyasi debatlarında iştirakını təmin etmək, səsvermədə iştirakını artırmaq və seçici fəallığını artırmaqdır. Amerika Azərbaycanlıları Şəbəkəsinin (USAN)

icraçı direktoru Adil Bağırovdur və qurum 2007-ci ildə təsis edilmişdir.

Azərbaycan və Amerika Alyansı (Azerbaijan America Alliance)

Azərbaycan-Amerika Alyansı qeyri-hökumət təşkilatıdır. Onun missiyası Azərbaycan və ABŞ vətəndaşları arasında qarşılıqlı anlaşma və hörmət mühitinin yaradılmasına kömək etməkdir. 2012-ci ilin fevralında Alyansın təşkilatçılığı ilə Xocalı soyqırımının 20-ci ildönümünün qeyd olunması qurumun tarixində ən əlamətdar hadisələrdən biridir. Nyu-York və Vaşinqton şəhərlərinin küçələrində plakatların və bannerlərin nümayişi, ABŞ konqresmenlərinin bəyanatları, Xocalı soyqırımından bəhs edən filmlərin təqdimatı və digər tədbirlər anım mərasiminin tərkib hissəsi olmuşdur. The Washington Post və The New York Times qəzetlərinin hər birinin bir səhifəsi Xocalı soyqırımına həsr olunmuşdu.

Amerika Azərbaycan Cəmiyyəti (Azerbaijan Society of America)

İlk Azərbaycan-Amerika ictimai təşkilatı olan Amerika Azərbaycan Cəmiyyəti 1957-ci ildə ABŞ-ın Nyu-Cersi ştatında Nağı Şeyxzamanlı tərəfindən yaradılıb. Onun nəvəsi Tomris Azəri hazırda Amerika Azərbaycanlıları Cəmiyyətinin sədridir. 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən "Şöhrət" ordeni ilə təltif edilən Tomris Azəri həm də Dünya Azərbaycanlılarının Koordinasiya Şurasının sədr müavinidir.

Azərbaycan-Amerika Şurası (Azerbaijan-American Council) – AAC

Şura 1994-cü ildə Vaşinqtonda fəaliyyətə başlamışdır. Qurum Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı silsilə tədbirlər, sərgilər və seminarlar təşkil edir. Təşkilat üzvləri müvafiq siyasi strukturlara Xocalı və Mart soyqırımı, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və digər məsələlərlə bağlı bəyanatlar və məktublar göndərirlər. Amerika-Azərbaycan Şurası 2006-cı ildə qeyri-hökumət təşkilatı kimi qeydiyyatdan keçib. Şura Kaliforniyada fəaliyyət göstərən ən böyük Azərbaycan təşkilatıdır. Şuranın məqsədi azərbaycançılıq ideyalarını bir araya gətirmək, bu ideyaları maarifləndirici və mədəni proqramlar vasitəsilə təqdim etməkdir. Şura mütəmadi olaraq forumlar təşkil edir. Foruma Kaliforniyada təhsil alan azərbaycanlı tələbələr və Azərbaycanla bağlı araşdırma aparan şəxslər dəvət olunur. Amerika-Azərbaycan Şurasının Texasda nümayəndəliyi var. Amerika-Azərbaycan Şurasının prezidenti Cavid Hüseynovdur.

Azərbaycanlı Kanadalılar Şəbəkəsi (Network of Azerbaijani Canadians) – NAC

NAC Kanada ərazisində azərbaycanlıların ən böyük təşkilatıdır. 2020-ci ildə yaradılan təşkilat dövlət siyasəti ilə bağlı məsələlərdə azərbaycanlı kanadalıların adından vəkillik edir. Təşkilat Torontoda yerləşir; idarə heyəti üzvləri və təşkilat üzvləri Ottowa, Edmonton, Calgary, Monreal və Vancouver

daxil olmaqla Kanadada yayılmışdır. Azərbaycanlı Kanadalılar Şəbəkəsi qeydiyyatdan keçmiş qeyri-hökumət təşkilatıdır və onun idarə heyəti tərəfindən idarə olunur. NAC-ın icraçı direktoru Nika Cəbiyevadır.

2. II Qarabağ müharibəsi və Azərbaycan diasporası

Fəaliyyətlərinin əsas tərkib hissəsinin Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı həqiqətlərin Amerika ictimaiyyətinə çatdırılması olan diaspora təşkilatları II Qarabağ müharibəsinin başlaması ilə təbliğat mexanizmini daha da genişləndirdilər. Onlar regionun müxtəlif yerlərində aksiya və mitinqlər təşkil edir və Ali Baş Komandanın başçılığı ilə əzəli Azərbaycan torpaqlarını azad edən ön cəbhə qəhrəmanlarına arxa cəbhədə tam dəstək göstərirdilər:

- ✓ 2020-ci ilin oktyabrın 18-də Azərbaycanın Müstəqillik Günü münasibətilə İllinoys ştatının Çikaqo şəhər meriyası qarşısında Azərbaycanın dövlət himninin səslər altında Azərbaycan bayrağı qaldırılır.
- ✓ Həmin gün Kanadanın Toronto şəhərində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda mübarizəsinə dəstək məqsədilə həmrəylik mitinqi keçirilir.
- ✓ Oktyabrın 26-da ABŞ-nin Mayami, Minneapolis, San-Fransisko və Solt Leyk Siti şəhərlərində etiraz aksiyaları keçirilir.
- ✓ Oktyabrın 29-da Texas ştatının Hyuston şəhərində yaşayan azərbaycanlılar Ermənistan ordusunun Azərbaycanın Bərdə və Gəncə şəhərlərində, eləcə də digər yaşayış məntəqələrində törətdiyi terror aktları barədə dünya ictimaiyyətinə məlumat vermək məqsədilə Hyuston şəhər meriyası qarşısında aksiya keçirir.

Azərbaycan diasporasının nümayəndələri fəaliyyətlərini yalnız aksiyaların həyata keçirilməsi ilə məhdudlaşdırmamış, cəbhədə yaralanan Vətən oğullarına və onların ailələrinə humanitar yardımlar da toplamışlar.

II Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan diasporasının yaratdığı və bu gün də davam etdirdiyi əsas aksiyalardan biri "Qarabağ Azərbaycandır!" milli platformasının fəaliyyəti olmuşdur.

"Qarabağ Azərbaycandır!" milli platforması 9 iyun 2020-ci ildə Azərbaycan diaspora könüllüləri və xaricdə yaşayan gənc diaspora fəallarının birgə təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Platforma Azərbaycan həqiqətlərini beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq, gənc nəsli ölkəmizi tanıtmaq üçün səfərbər etmək məqsədi daşıyır.

Milli Platformanın fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, ölkəmizdə və dünyada yaşayan azərbaycanlı gənclərin platformaya cəlb edilməsi istiqamətində işlər aparılır. "Qarabağ Azərbaycandır!" milli platformasının beynəlxalq böl-

məsi, habelə Türkiyə, Kanada, Hollandiya, Polşa, Moldova və İtaliyada koordinasiya nöqtələri mövcuddur. "Qarabağ Azərbaycandır!" Koordinasiya Dərnəyi 28 may 2021-ci ildə Türkiyədə "Qarabağ Azərbaycandır!" Milli Platformasının nəzdində təsis edilmişdir.

9 Noyabr - Qələbə Günü münasibətilə "Qarabağ Azərbaycandır" Milli Platformasının və Diaspor Könüllülərindən ibarət 50 nəfərlik nümayəndə heyəti Ağdam şəhərində olmuş və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kitabxanaların tikintisi ilə bağlı yeni layihəyə start vermişdir.

Bundan əlavə, "Xocalıya ədalət!" kampaniyası çərçivəsində bir sıra ölkələrdə Böyük Vətən Müharibəsi veteranları, azərbaycanlı və türk gənclərinin iştirakı ilə konfranslar keçirilmişdir.

30 illik işğal tariximizin Ali Baş Komandan İlham Əliyevin "Dəmir Yumruq" strategiyası nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin təmin edilməsi ilə yenilənməsi, xalqımızın və ordumuzun əzmi sayəsində şanlı qələbənin qazanılması diaspora təşkilatlarımızı bir qədər də ruhlandırmış və onlar təbliğatlarını genişləndirməyə davam etmişlər. Məsələn, 2023-cü ilin martın 7-də Nyu-Yorkda I Qarabağ müharibəsi əsirlərinə həsr olunmuş "Nəfəs" filminin təqdimatı keçirilmişdir.

Nyu-Yorkun məşhur "Village East" kinoteatrında təqdimat mərasimi keçirilən bu qısametrajlı filmin rejissoru hazırda ABŞ-da yaşayan azərbaycanlı Elmar Bayramovdur.

Mərasim Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin, Heydər Əliyev Fondunun və Azərbaycan icmasının üzvlərinin dəstəyi ilə keçirilmişdir. Tədbirdə çıxış edən Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədr müavini Elşad Əliyev rejissor Elmar Bayramovu və yaradıcı kollektivi təbrik etmiş, filmin mesajının əhəmiyyətini vurğulamış və Heydər Əliyev Fonduna və Azərbaycan icmasının üzvlərinə təşəkkürünü bildirmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü və suverenliyini bərpa etməsinə, siyasi dairələrdə haqq işini müdafiə etməsinə baxmayaraq, dünyanın müxtəlif regionlarında, xüsusilə də erməni lobbisinin böyük gücə malik olduğu Amerika qitəsində diaspora təşkilatlarının fəaliyyətlərini bir qədər də genişləndirməsi vacib əhəmiyyət daşıyır. Çünki erməni lobbisi və onların havadarları hələ də dövlətimizin əleyhinə təbliğat mexanizmini davam etdirməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Azerbaijan-America Alliance [Electronic resource] // 05.09.2024
URL:https://web.archive.org/web/20120508133332/http://azerbaijanamericaalliance.org/mission 2

2. US- Azerbaijani-American Council - AAC [Electronic resource] // 05.09.2024
URL: https://azeris.org/
3. Azerbaijani Network - USAN [Electronic resource] // 05.09.2024
URL: http:// usazeris.org
4. Azerbaijani Society of America [Electronic resource] // 05.09.2024
URL: https://azsociety.org/
5. Birinci Qarabağ müharibəsində əsir düşənlərə həsr olunan nəfəs filmi Nyu-Yorkda təqdim olunub [Electronic resource] // 05.09.2024
URL: https://diaspor.gov.az/en/news-detail/birinci-qarabag-muharibesinde-esir-dusenlere-hesr-olunan-nefes-filmi-nyu-yorkda-teqdim-olunub-2564
6. Network of Azerbaijani Canadians – NAC [Electronic resource] // 05.09.2024
URL: https://www.azcanet.ca/
7. Karabakh is Azerbaijan [Electronic resource] // 05.09.2024
URL: https://diaspor.gov.az/en/page/karabakh-is-azerbaijan-national-platform-57
8. The Second Karabakh War [Electronic resource] // 05.09.2024
URL: https://www.virtualkarabakh.az/en/post-item/52/2871/the-second-karabakh-war.html

"MÜHACİR SƏNƏTKAR" ANLAYIŞI VƏ ONUN TİPOLOGİYASI JANR TRANSFORMASİYASI KONTEKSTİNDƏ

Samirə Məmmədli
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə Elmi-tədqiqat laboratoriyasının elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
samire_mamedlice.91@mail.ru

Açar sözlər: "mühacir sənətkar", janr, Ceyhun Hacıbəyli, Əhməd Ağaoğlu, kontekst, ədəbiyyat
Keywords: "immigrant artist", genre, Jeyhun Hajibeyli, Ahmet Agaoglu, context, literature

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradıqdan sonra bir çox sənət adamı – şair, yazıçı, tarixçi və digər sənətkarlar xarici ölkələrə üz qoydular. Bu sənət adamlarının şəxsində "mühacir sənətkar" anlayışının mənası haqqında söz açmaq olar. Əvvəla ona görə ki, onlardan biri - Ceyhun Hacıbəyli (1891-1962) eyni zamanda həm jurnalist, şair, siyasi xadim, həm də görkəmli nasir idi. Ceyhun Hacıbəyli əsasən Fransanın paytaxtı Paris şəhərində yaşamış, Qarabağ folkloru haqqında 1934-cü ildə Parisdə "Asiya jurnalı"nda çap

edilmiş, 48 səhifəlik məşhur əsərini və neçə-neçə hekayəsini, ələlxüsus, "Bir il xəyallarda və bütöv bir ömür" povestini qələmə almışdır. Azərbaycan tarixi, coğrafiyası, siyasi rejim, Xalq Cümhuriyyəti, onun tarixi, xalq üçün daşıdığı məna və nəhayət, süqutu haqqında fransız dilində yazdığı əsərlər o zamanın siyasi-ictimai şəraiti kontekstində Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya tanıtmaq mənasında unikal bir iş idi. Bu mənada seçilən mövzu aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycanlı mühacir sənətkarların Türkiyədə yaşadıqları zaman əsərlərini Türkiyə türkcəsində, Polşa, Amerika, Fransa və digər ölkələrdə yaşadıqları zaman kəsimində ingilis, fransız və digər dillərdə yazmaları bu mənada xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu məqalə və bədii əsərlərdə Azərbaycan damcı-damcı, hissə-hissə keçmişdən alınıb müasir dövrdə bütöv şəkildə "təhlil edilirdi". Azərbaycan necə bir ölkədir, tarixi və mədəniyyəti hansı mərhələlərdən keçmişdir - kimi suallara xarici ölkə mediasında cavab verilirdi. Parisdə yaşadığı dövrdə Ceyhun Hacıbəyli Şərqdə ilk operanın Azərbaycanda necə yaranmasından bəhs edirdi. Mənbələrə görə, C. Hacıbəylinin "İlk Azərbaycan operası necə yarandı" adlı məqaləsi də Fransada yazılmışdır. Bizim üçün çox önəmli olan bu məqalədə müəllif, qardaşı Üzeyir bəyin bu opera üzərində nə qədər gərgin çalışdığını dönə-dönə vurğulayır. Özünün də operadakı iştirakından bəhs edir [1].

Ədəbiyyatşünaslıq baxımından mühacir sənətkar anlayışının öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyətə malik olması danılmazdır. Əvvəla ona görə ki, bu məsələdə əsas təyinedici həlqə ideya və ideologiyadır; Cümhuriyyətin süqutundan əvvəl hansısa xarici ölkədə yaşayan azərbaycanlı sənətkarın əsərlərinin mühacirət ədəbiyyatı anlayışına daxil edilməsi mübahisəsizdir. Cümhuriyyətin süqutundan sonra yazılan əsərlərdə vətən, millət və dövlət məsələsini ədəbiyyat kontekstinə çevirən sənətkarın ədəbi üsyanında necə deyərlər, dönməz mühacirlik var. Yəni, mühacirlik siyasi rejimə qarşı durmaq anlayışını da ehtiva etdiyindən bu məsələdə həmin sənətkarın Cümhuriyyətin süqutundan sonra, yoxsa əvvəl başqa bir ölkədə yaşaması yalnız şəxsi məsələdir. Cümhuriyyətin süqutundan əvvəl Türkiyədə yaşamış şair Güntəkinin taleyi və yaradıcılığı ilə bağlı məsələ bu mənada diqqətəlayiqdir [2, 124].

Ceyhun Hacıbəylinin fransızca yazdığı və sonradan dilimizə tərcümə edilmiş əsərlərində bu qarşıdurma özünün ən kəskin həddindədir. Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, bu qarşıdurma dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatından əxz edilmiş formada və səviyyədə olmaqla ədəbi xarakter daşıyır.

Mühacir yazıçılarımızın xarici ölkələrdə yazdıqları bədii əsərləri janr transformasiyası baxımından öyrənmək perspektivlidir. Ona görə ki, C.Hacıbəylinin Vətəndə qələmə aldığı hekayələrlə Parisdə qələmə aldığı bədii əsərlər arasında üslub dəyişməsini və janr transformasiyasını görməmək mümkün deyildir.

Yenə C.Hacıbəyli və Əhməd Ağaoğlunun şəxsində başqa bir mühüm cəhəti vurğulamaq mümkündür. Hansı mövzunu bədiiləşdirmələrindən asılı olmayaraq onların bütün diqqəti Azərbaycanın istiqlalı məsələsi üzərində qalırdı. C.Hacıbəyli "Bir il xəyallarda və bütöv bir ömür" povestində şərti-metaforik üslubla bütün Qarabağ və Azərbaycanın siyasi və mədəni tarixini vərəqləyir, bu faktları xaricdə içində yaşadığı və təmasda olduğu icmaların mədəni fərqlilikləri ilə baş-başa gətirir. Əsərdə hər bir hadisə, həm indiki zamanda, həm də daha çox keçmiş zamanda yaddaşına yazılan hadisələr bir-biri ilə ağrı və həyəcanla bağlanır. Ağrı və həyəcanının doğurduğu gərginlik elə bir həddə yüksəlir ki, yuxu ilə reallığın sərhəddi pozulur, hansı birinin həqiqət olması bir anda qarışır və ortaya çox ağrılı və nisgilli fakt – Cümhuriyyətin süqutu çıxır. Bu isə, yəni siyasi dövlətin devrilməsi təhkiyəyə sığmır, müəllifin yaddaşındakı ən ziddiyyətli anımları yada salır. Beləliklə, ilk dəfə olaraq mühacirət ədəbi irsi janr kontekstində - janr transformasiyası müstəvisində nəzərdən keçirilir.

Əhməd Ağaoğlunun "Üç mədəniyyət" və "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərləri bir az fərqli üslubda olsa da, eyni mənanın "çoxaldılması" üzərində oxucuya təsir edir. Bir mülahizəyə görə, Ə.Ağaoğlu "Üç mədəniyyət" traktatında həm keçmişin, həm öz dövrünün, həm də gələcəyin təsvirini vermişdir. Ədib azərbaycançılıq ideologiyasından çıxış edərək, ümumbəşəri dəyərlərə və Azərbaycan xalqının mədəni ənənələrinə söykənərək milli-mədəni inkişaf konsepsiyasını yaratmağa çalışmışdır. Mədəniyyətşünas alim "Üç mədəniyyət" əsərində müsəlman xalqlarının milli tərəqqiyə çatmağı üçün Qərb mədəniyyətini öyrənmələrinin vacibliyini dönə-dönə qeyd edirdi. Əhməd bəy Qərbin dünyagörüşü və kulturoloji fikir cəhətdən sürətlə irəliləməsinin səbəbini onların ən azı üç Avropa dilini - fransızcanı, ingiliscəni, almancanı bilmələrində görürdü. Qərbdə alim və ədiblərin demək olar ki, hamısı ortaq Avropa dillərini bilir.

Ağaoğlunun "Üç mədəniyyət" əsəri şübhəsiz ki, kulturoloji səyahətdir, bu əsərdə müqayisəli araşdırma metodu əsasdır. Müəllifin gəldiyi qənaətlər elmi-publisistik xarakterdədir. Ancaq onun "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində fəlsəfi-bədii aspekt güclüdür. Şübhəsiz ki, onu fəlsəfi və bədii fikrin sərhəddində yaranmış örnək – yəni, janr transformasiyasına məruz qalmış bədii mətn hesab etmək mümkündür.

Mühacirət ədəbi irsi daxili tutumu etibarı ilə zəngindir, buna görə də onun janr transformasiyası müstəvisində tədqiqi bir sıra mühüm cəhətlərin, ideya və kontekstlərin aşkarlaması ilə nəticələnə bilər.

The concept of the immigrant artist and its typology in the context of genre transformation

After the fall of the Democratic Republic of Azerbaijan, many artists - poets, writers, historians and other art figures left for foreign countries. We can talk about the meaning of the term "immigrant artist" in the person of these artists. First of all, because one of them - Jeyhun Hajibeyli (1891-1962) was at the same time a journalist, poet, political figure and an outstanding prose writer. Jeyhun Hajibeyli lived mostly in Paris, the capital of France, and wrote his famous 48-page work on Karabakh folklore, published in Paris in 1934 in the "Journal Asia", as well as several short stories, especially the novella "A Year in Dreams and a Whole Life." The works he wrote in French about the history, geography, political regime of Azerbaijan, the People's Republic, its history, its importance for the people and finally its fall, were unique works in the sense of familiarizing the world with the truths of Azerbaijan in the context of the political and social conditions of the time. In this sense, the chosen topic is relevant.

From this point of view, the fact that Azerbaijani immigrant artists wrote their works in Turkish while living in Turkiye, as well as in English, French and other languages while living in Poland, America, France and other countries is of particular importance. In these articles and artistic works, Azerbaijan was "analyzed" drop by drop, piece by piece from the past and "analyzed" as a whole in the modern era. Questions about what kind of country Azerbaijan is, what stages its history and culture have passed through were answered in foreign media. While living in Paris, Ceyhun Hajibeyli talked about how the first opera in the East was created in Azerbaijan. According to sources, J.Hajibeyli's article "How the first Azerbaijani opera was created" was also written in France. In this very important article for us, the author repeatedly emphasizes how hard his brother Uzeyir worked on this opera. He also talks about his participation in the opera [1].

From the point of view of literary studies, it cannot be denied that the study of the concept of immigrant artist is of special importance. First of all, because the main determining stage in this case is the idea and ideology; Undoubtedly, the concept of emigrant literature includes the works of Azerbaijani artists who lived in a foreign country before the fall of the republic. In the works written after the fall of the republic, there is what is called irreversible emigration in the literary rebellion of the artist who turned the problem of homeland, nation and state into the context of literature. That is, since emigra-

tion also includes the notion of confronting the political regime, in this question, whether the artist will live in another country after the fall of the Republic or before is only a personal matter. Noteworthy in this sense is the question of the fate and work of the poet Guntakin, who lived in Turkiye before the fall of the Republic [2, 124].

This conflict is most acutely manifested in the works of Jeyhun Hajibeyli in French and then translated into our language. It is also necessary to take into account that this conflict has a literary character in the form and on the level borrowed from world culture and literature.

It is promising to study literary works written by our immigrant writers in foreign countries from the point of view of genre transformation. Because it is impossible not to see the change of style and genre transformation in the stories written by J. Hajibeyli in homeland and the works of fiction written by him in Paris.

Again, one more important aspect in the personality of Ceyhun Hajibeyli and Ahmet Aghaoglu can be emphasized. Regardless of what topic they belletrized, all their attention remained on the issue of Azerbaijan's independence. J. Hajibeyli in a conventional and metaphorical style flips through the political and cultural history of the whole of Karabakh and Azerbaijan in the narrative “A Year in Dreams and a Whole Life” and compares these facts with the cultural differences of the communities in which he lived. Every event in the work, both in the present and even more so in the past, is associated with pain and excitement. The tension caused by his pain and anxiety rises to such a level that the line between dream and reality is broken, the truth is suddenly obliterated, and a very painful and relative fact is revealed-the fall of the Republic. This, that is, the overthrow of the political state, does not fit into the investigation; it evokes the most contradictory memories in the author's mind. Thus, the literary heritage of emigration is for the first time considered in a genre context - at the level of genre transformation.

Although Ahmet Ağaoğlu's “Three Cultures” and “In the Land of Free People” are written in a somewhat peculiar style, they affect the reader by “multiplying” the same meaning. According to one opinion, A. Ağaoğlu described both the past, his time, and the future in the treatise “Three Cultures”. Relying on the ideology of Azerbaijanism, the writer tried to create a concept of national cultural development based on universal values and cultural traditions of the Azerbaijani people. In his work “Three Cultures”, the culturologist repeatedly emphasized the importance of the study of Western culture by Muslim nations to achieve national progress. Ahmad-bey saw the reason of rapid progress of the West in world outlook and cultural sense in knowledge

of at least three European languages - French, English and German. In the West, almost all scientists and writers know the common European languages.

Ağaoğlu's work "Three Cultures" is undoubtedly a cultural journey, the method of comparative research is the main one in this work. The author's conclusions are scientific and publicistic in nature. However, the philosophical and artistic aspect is strong in his work "In the Land of Free People". Undoubtedly, it can be considered as a sample created on the border of philosophical and artistic thought, that is, an artistic text that has undergone genre transformation.

Conclusion.

The literary heritage of emigration is rich in its inner potential, so its study at the level of genre transformation can lead to the discovery of a number of important aspects, ideas and contexts.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1.Atakişiyeva H. Əhməd bəy Ağaoğlu yaradıcılığında kulturoloji fikir // https://525.az/news/200738-ehmed-bey-agaoglu-yaradiciliginda-kulturoloji-fikir.
2.Əhmədli B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 376 s.
3.Sədaqət Qarabağlı. Bir il xəyallarda... və bütöv bir ömür - Cümhuriyyət – 100. https://kaspi.az/az/bir-il-xeyallarda-ve-butv-bir-mur.
4.Yusifli C. Yuxu janrı, yuxu güzgüləri. https://edebiyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid /1398-yuxu-janri-yuxu-guzguleri

GÜRCÜSTAN AZƏRBAYCANLILARININ TƏHSİL PROBLEMLƏRİ

Aygül İsayeva
Beynəlxalq Qara Dəniz Universitetinin doktorant və magistr tələbələrinin elmi işləri üzrə daxili eksperti, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, Gürcüstan
isayevaaygul2003@yahoo.com

Açar sözlər: *Gürcüstan azərbaycanlıları, Azərbaycan dili, Gürcüstanda azərbaycandilli məktəblər, dərs saatları, kadr problemi*

Keywords: *Azerbaijanis in Georgia, Azerbaijani language, Azerbaijani-language schools in Georgia, class hours, staffing problem*

Tədqiqatın əsas məqsədi Gürcüstanda fəaliyyət göstərən azərbaycandilli məktəblərdə təhsil alan şagirdlərdə ana dilinin mənimsənilməsinə təsir edən amilləri, şagirdlərdə ana dilinin öyrənilməsinə olan marağın azalması səbəb-

lərini müəyyən etməkdir. Tədqiqat həmçinin ana dilinin məişət dili səviyyəsinə enməsinin qarşısını almaq, şagirdlərdə nəticələrin təkmilləşdirilməsi üçün uyğun tövsiyələrin verilməsi məqsədi daşıyır.

Gürcüstanda ilk azərbaycandilli məktəb 1847-1848-ci illərdə Tiflisdə təşkil edilmişdir. Kənd yerlərində isə ilk dəfə 1877-ci ildə Borçalı mahalının Qızılhacılı kəndində açılmışdır. 1977-ci ildə Gürcüstanda 174 Azərbaycan məktəbi fəaliyyət göstərirdi [3]. Hazırda Gürcüstanda fəaliyyət göstərən 116 azərbaycandilli məktəbdən 79-u Azərbaycan, yerdə qalanları isə qarışıq məktəblərdir. Telavi bələdiyyəsində yerləşən Qaracalar kənd ictimai məktəbi və Bolnisi bələdiyyəsində yerləşən Xatisopli (Çatax – A.İ) kənd ictimai məktəblərində Azərbaycan bölməsi saxlanılsa da, bütün şagirdlər ancaq gürcü sektorunda təhsil alır [6]. Hər iki məktəbdə ancaq gürcü sektoru fəaliyyət göstərdiyi üçün tədricən azərbaycanlı müəllimlərin də sayında azalma müşahidə edilmişdir. Gürcüstanda fəaliyyət göstərən azərbaycandilli məktəblərin sayı illər ərzində Cədvəl 1-də göstərildiyi kimi dəyişmişdir [5].

Cədvəl 1. Gürcüstanda azərbaycandilli məktəblərin sayı

İl	Say
1989-cu ilə qədər	206
1989	183
1999	167
2009	124
2024	116

Gürcüstanda fəaliyyət göstərən azərbaycandilli məktəblərin sayında hər il azalma müşahidə edilməklə yanaşı, ana dilinin tədrisində də ciddi problemlər yaşanmaqdadır. 2007-2008-ci tədris ilində İlya Çavçavadze adına Tiflis Dövlət Universitetinin nəzdindəki Azərbaycan bölməsi fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra Gürcüstanda Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənni üzrə yeni kadrların hazırlanması dayandırıldı [4]. Nəticədə, məktəblərdə ana dili üzrə kadr çatışmazlığı meydana çıxdı, ana dilini tədris edən qeyri-ixtisas müəllimlərinin sayı çoxaldı. Ana dili üzrə dərs saatlarının azaldılması, dərsliklərin tərcüməsi zamanı kobud səhvlərə yol verilməsi, məktəblərdə ana dilini tədris edən qeyri-ixtisas müəllimlərin çoxalması, ana dili üzrə buraxılış (attestat) imtahanının ləğv edilməsi şagirdlərdə Azərbaycan dilinin mənimsənilməsində çətinliklər yaratmışdır.

Gürcüstan azərbaycanlılarının gürcü dilini aşağı səviyyədə bilməsinə dair xeyli sayda araşdırmalar olsa da, ana dili ilə bağlı bu günə kimi heç bir araşdırma aparılmamışdır. Cari ilin fevral ayında Kvemo Kartli (Marneuli,

Qardabani, Dmanisi, Bolnisi, Tetritskaro), Kaxeti və Tiflisdə yerləşən azərbaycandilli məktəblərdə təhsil alan şagirdlər arasında keçirilən eksperiment şagirdlərin ana dili üzrə bilik səviyyəsinin aşağı olmasını göstərdi. Eksperiment 8-12-ci siniflərdə təhsil alan 609 şagird arasında keçirilmişdir. Hər sinfin səviyyəsinə uyğun olaraq ana dilində oxuyub anlamanı, eləcə də Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarını əhatə edən açıq və qapalı suallardan ibarət testlər tərtib edilmişdir. Maksimum 100 bal üzrə qiymətləndirilən testin nəticəsinə əsasən 609 şagirdin ədədi ortası 26 təşkil etmişdir. 591 şagird 65 baldan aşağı, 18 şagird isə 65 və daha yüksək nəticə göstərmişdir. Testin nəticələri ana dili üzrə bilik səviyyəsinin ürəkaçan olmadığını, şagirdlərin mətni oxuyub anlamaqda çətinliklər yaşadıqlarını, Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarına tam yiyələnmədiklərini, ana dilinin daha çox məişət dili səviyyəsində istifadə edildiyini göstərdi [1].

Cədvəl 2. Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin sayı

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri	**Say**
İxtisasçı	230
Qeyri-ixtisasçı	87
Orta məktəb təhsilli	5
Cəmi:	**322**

2024-cü ilin iyul-avqust aylarında Gürcüstanda fəaliyyət göstərən 116 azərbaycandilli (qarışıq bölmələr daxil) məktəblərin direktor və müəllimləri ilə aparılan telefon sorğusuna əsasən məktəblərdə 322 Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi çalışır. 322 müəllimdən 230-u Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi ixtisasını bitirib, 87 müəllim qeyri-ixtisasçıdır, 5 müəllimin isə ali təhsili yoxdur, orta təhsillidir (Bax, Cədvəl 2). 116 məktəbdən 59-da işləyən müəllimlərin hamısı ixtisasçı, 20-də işləyənlərin hamısı qeyri-ixtisasçı, yerdə qalan məktəblərdə isə ixtisasçı və qeyri-ixtisasçı qarışıq olaraq çalışırlar [1].

Educational problems of Georgian Azerbaijanis

The main purpose of the research is to determine the factors influencing the mastery of the native language among students studying in Azerbaijani-speaking schools operating in Georgia, and the reasons for the decrease of interest in learning the native language among students. The study also aims to prevent the mother tongue from falling to the level of a household language, and to provide appropriate recommendations for improving the results of students.

The first Azerbaijani-language school in Georgia was organized in Tbilisi

in 1847-1848. In rural areas, it was opened for the first time in 1877 in Kizilhajılı village of Borchalı district. In 1977, 174 Azerbaijani schools were operating in Georgia [3]. Currently, 79 of the 116 Azerbaijani-language schools operating in Georgia are Azerbaijani, and the rest are mixed schools. Karajalar village public school located in Telavi municipality and Khatisopli (Chatak - A.I) village public schools located in Bolnisi municipality have an Azerbaijani section, but all students study only in the Georgian sector [6]. Since only the Georgian sector operates in both schools, the number of Azerbaijani teachers gradually decreased. The number of Azerbaijani-language schools operating in Georgia has changed over the years as shown in Table 1 [5].

Table 1. Number of Azerbaijani-speaking schools in Georgia

Year	Number
By 1989	206
1989	183
1999	167
2009	124
2024	116

In addition to the annual decrease in the number of Azerbaijani-language schools operating in Georgia, there are also serious problems in the teaching of the mother tongue. In the 2007-2008 academic year, after the Azerbaijan department at Tbilisi State University named after Ilya Chavchavadze ceased its activities, the training of new personnel in the field of Azerbaijani language and literature in Georgia was stopped [4]. As a result, there was a shortage of native language staff in schools, and the number of unqualified teachers teaching the native language increased. Reduction of teaching hours in the mother tongue, gross mistakes during the translation of textbooks, increase of non-specialized teachers teaching the mother tongue in schools, cancellation of the graduation (certificate) exam in the mother tongue have created difficulties in mastering the Azerbaijani language among students.

Although there are many studies on the low level of knowledge of the Georgian language among Georgian Azerbaijanis, no research has been conducted on the mother tongue. An experiment conducted in February of this year among students studying in Azerbaijani-speaking schools located in Kvemo Kartli (Marneuli, Gardabani, Dmanisi, Bolnisi, Tetritskaro), Kakheti and Tbilisi showed the low level of knowledge of the students' mother tongue. The experiment was conducted among 609 students studying in grades 8-12. Ac-

cording to the level of each class, tests consisting of open and closed questions covering reading and understanding in the mother tongue, as well as the grammatical rules of the Azerbaijani language, were prepared. Based on the results of the test, which was evaluated on a maximum of 100 points, the numerical average of 609 students was 26. 591 students scored below 65, and 18 students scored 65 or higher. The results of the test showed that the level of knowledge of the mother tongue was not encouraging, that the students had difficulties in reading and understanding the text, that they did not fully master the grammatical rules of the Azerbaijani language, and that the mother tongue was used more at the level of a household language [1].

Table 2. Number of Azerbaijani language and literature teachers

Azerbaijani language and literature teachers	**Number**
Specialist	230
Non-specialist	87
High school educated	5
Total:	**322**

According to a telephone survey conducted with principals and teachers of 116 Azerbaijani-speaking (including mixed sections) schools operating in Georgia in July-August 2024, 322 Azerbaijani language and literature teachers work in schools. Out of 322 teachers, 230 have completed the specialty of teaching Azerbaijani language and literature, 87 teachers are non-specialists, and 5 teachers do not have higher education, they have secondary education (see Table 2). All teachers working in 59 of 116 schools are specialists, in 20 all non-specialists, and in the remaining schools, specialists and non-specialists are mixed [1].

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. İsayeva A. Gürcüstanda fəaliyyət göstərən azərbaycandilli məktəblərdə şagirdlərin ana dili üzrə bilik səviyyəsinin aşağı olmasını təyin edən eksperiment. 2024 [Unpublished raw data].
2. İsayeva A. Gürcüstanda fəaliyyət göstərən azərbaycandilli məktəblərdə dərs deyən Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin sayını müəyyən edən sorğu. 2024 [Unpublished raw data].
3. İsmayıllı Ə. Gürcüstanda Azərbaycan Məktəbləri. “Sovet Gürcüstanı” qəzeti. 1977
4. İlya Dövlət Universiteti. Azərbaycan dili və ədəbiyyat ixtisası. Rəsmi məktub. 2024
5. Qarabağlı Ə. Gürcüstanda Azərbaycandilli məktəblərin tarixi antalogiyası. Print Fabrika Nəşriyyatı, 2023
6. Təhsilin İdarəolunması üzrə İnformasiya Sistemi Mərkəzi. Gürcüstanda məktəblər. 2022, https://skolebi.emis.ge/

AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN İNKİŞAF DİNAMİKASI

Sevinc Muxtarova
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun kiçik elmi işçi
sevamukhtarova7@gmail.com

Açar sözlər: *Azərbaycan diasporu, Avropa, Qarabağ həqiqətləri, siyasət, mətbuat*
Keywords: *Azerbaijani diaspora, Europe, Karabakh truths, politics, press*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bu gün uğurla həyata keçirilməkdə olan ümummilli liderin siyasi kursu sayəsində Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi, xarici ölkələrdə yaşayan həmvətənlərin təşkilatlanması, diaspor quruculuğu, milli maraqlarının müdafiəsi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçı siyasətinin dünya miqyasında ifşası və s. Sahələrdə sarsılmaz birlik əldə olunmuşdur. Müasir dövrdə baş verən qlobal transformasiyalar, dövlət sərhədlərinin dəyişməsi, dünya xəritəsində yeni dövlətin meydana gəlməsi şəraitində biz yer kürəsi əhalisinin kütləvi şəkildə yerdəyişməsinin və ayrı-ayrı ölkələrdə milli diasporların formalaşmasının şahidi oluruq.

Son 5 ildə diaspor quruculuğu sahəsində gerçəkləşdirilən vahid dövlət siyasətinin prioritet məqsədi eyni zamanda xaricdə yaşayan azərbaycanlılarda milli özünüdərki gücləndirmək və onları milli mənafelər naminə səfərbər etməkdir. Məhz müstəqillik illərində diasporumuzun və diplomatiyamızın birgə səyinin nəticəsidir ki, Azərbaycanın haqq işi olan Qarabağ ilə bağlı dünya ictimaiyyətinə doğru-düzgün çatdırılması istiqamətində bir çox işlər görülmüşdür. Xüsusilə son illər petisiyaların imzalanması, müxtəlif ölkələrin dövlət-hakimiyyət orqanlarına ünvanlanan kollektiv xahiş, müraciət və ya etiraz məktublarının göndərilməsi bunu deməyə əsas verir. Son illər diasporumuzun fəaliyyəti sosial-mədəni sahədən ictimai-siyasi müstəviyə keçmişdir ki, bu da lobbiçiliyin təkamülü və inkişafına əsas yaratmışdır. Hazırda bu sahədə yeni mərhələyə başlanılmışdır. Belə ki, xaricdə Azərbaycanın mədəniyyət və ticarət evlərinin yaradılması, milli tariximizi əks etdirən eksponatlardan ibarət sərgilərin keçirilməsi, milli brend məhsullarından ibarət yarmarkaların təşkili, butiklərin açılması kimi tədbirlərin reallaşdırılması ənənəsinin davam etdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir [3].

Azərbaycan diasporu barədə danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, o, uzun tarixi proseslərin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Asiya ilə Avropanın qovşağında yerləşən Azərbaycan çox mühüm coğrafi mövqedə yer-

ləşmişdir ki, bunun sayəsində də böyük dövlətlərin diqqətini cəlb etmişdir.

Azərbaycan diasporu barədə sözün əsl mənasında, 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından və Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra danışmaq olar. Uzun tarixə malik olsa da, Azərbaycan diasporunun özünü təşkilatlandırması və formalaşması ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Başqa sözlə, diasporun məqsədyönlü dövlət tərəfindən dəstəklənməsi siyasətinin əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. O, hesab edirdi ki, Azərbaycan Respublikası bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən mərkəz olmalıdır.

Diaspor quruculuğunda ən mühüm vəzifələrdən biri bu sahədə dövlət siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsidir. Bu baxımdan, 2001-ci ildə qəbul olunmuş "Xaricdə yaşayan azərbaycanlılara münasibətdə dövlət siyasəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu vətəndən kənarda yaşayan soydaşlarımız qarşısında geniş perspektivlər açır və onların ölkəmizin milli mənafeləri ətrafında sıx birləşməsini nəzərdə tutur. Bu qanun Azərbaycan diasporunun inkişafının dövlət dəstəyinin artırılmasına yönəlmiş vahid strategiyanın işlənib hazırlanması kimi məsələnin həllinə kömək edən hüquqi prinsipləri müəyyənləşdirmişdir [2, s. 9].

Hazırda bütün dünya azərbaycanlıları ilə əlaqələrin inkişafı, xarici ölkələrdə diaspor təşkilatlarının formalaşmasına yardım, azərbaycanlıların tarixi vətənləri ilə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi Azərbaycanın indiki rəhbərliyinin və şəxsən Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətin tərkib hissəsidir. Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Gününün elan edilməsi, Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi, "Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbulu, "Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla iş üzrə Dövlət Komitəsi"nin yaradılması diasporun təşkilatlanması işində dövlətin diaspor siyasətinin nə qədər genişmiqyaslı olduğuna əyani nümunədir.

Avropada Azərbaycan diasporu yalnız say tərkibinə görə deyil, aktivliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Son illər fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin ictimai-siyasi və mədəni həyatında Azərbaycan cəmiyyətlərinin fəal iştirak etmələri Avropada diaspor quruculuğu işinin ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Bir sıra ölkələrin qanunvericilik, icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarında təmsil olunmaları, kompakt yaşadıqları ərazilərdə Bazar günü məktəblərinin açılması, Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması məqsədilə müxtəlif tədbirlərin təşkil edilməsi Avropada Azərbaycan diasporu nümayəndələrinin ictimai-siyasi fəallığının artmasının göstəricisidir. Odur ki, inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərən soydaşlarımızın gücündən məq-

sədyönlü şəkildə istifadə etməklə istər milli-mənəvi dəyərlərin təbliği, istərsə də Avropa dövlətləri ilə beynəlxalq münasibətlərin daha uğurlu müstəvidə qurulması baxımından konkret nəticələr əldə etmək olar.

Bu gün soydaşlarımızın geniş yayıldığı ölkələr sırasına Almaniya, Türkiyə, Hollandiya, Belçika, İngiltərə, İtaliya və s. dövlətlər daxildir. Qeyd olunan ölkələrdə məskunlaşan azərbaycanlılar ictimai – siyasi münasibətlər sistemində potensial təsir qüvvəsi, təbliğatçılıq işi ilə seçilir. Avropa ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar arasında əlaqələrin gücləndirməsi və bu regiondakı soydaşlarımızın təşkilatlanması, eləcə də müstəqil Azərbaycan Respublikası, Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi və qeyri-hökumət təşkilatları səviyyəsində görülən işlər əksər inkişaf etmiş ölkələrdə yeni icmalar, cəmiyyət və ictimai birliklərin yaranmasına səbəb olub. Təsir dairəsinin genişliyi, ictimai-siyasi hadisələrdə fəal rolu ilə seçilən həmin təşkilatlardan İsveçrədə "İsveçrə-Azərbaycan Dostluq cəmiyyəti", İsveçdə "Azərbaycan naminə" dərnəyi", "İsveç-Azərbaycan Gənclər Federasiyası", "Azərbaycan-İsveç Kültür və Humanitar dərnəyi", Hollandiyanın Roterdam şəhərində "AzeriUnited" cəmiyyəti, İngiltərədə "Azərbaycan Gənclər Klubu", London İqtisad və Siyasi Elmlər Məktəbinin nəzdində "Azərbaycan" cəmiyyəti", Almaniyanın Berlin şəhərində "Azərbaycan evi", Maqdeburq şəhərində "Azərbaycanın Dostları" cəmiyyəti", Fransada "Azərbaycan evi", Estoniyada "İrs" gənclər təşkilatı, Çexiyada "Azərbaycanlı Tələbələrin Assambleyası", Belarusda "Azərbaycan İcmaları Konqresinin Moqilyov Regional Təşkilatı", Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresinin nəzdində Gənclər Komitəsi və s. göstərmək olar. Həmin cəmiyyətlərin başlıca məqsədi Azərbaycan xalqının mədəniyyətini, tarixini, adət-ənənələrini yaşadaraq geniş təbliğ etmək, Azərbaycanın bugünkü durumunu, Dağlıq Qarabağ probleminin yaratdığı fəsadlar barədə reallıqları yaşadıqları ölkənin ictimaiyyətinə çatdırmaqdan ibarətdir [2, s.44].

Türkiyə-Azərbaycan diasporunun daim maraq dairəsində olan, həm dil, din, mədəniyyət, həm də tarixi yaxınlıq səbəbindən həmvətənlərimizin daha sıx yaşadığı ölkədir. Azərbaycanlıların Türkiyədə məskunlaşma tarixi orta əsrlərə gedib çıxır. Bu da təsadüfi deyil. Tarixə müraciət etsək görərik ki, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafında hər iki tərəf eyni dərəcədə maraqlı olub. Türkiyə Azərbaycan üçün beynəlxalq aləmdə strateji müttəfiq və dayaqdırsa, Azərbaycanın güclü dövlət olması da, Türkiyənin dünya siyasətində gücünün və rolunun artması deməkdir. Azərbaycan Türkiyə üçün Orta Asiya ölkələri ilə münasibətlər qurmasında etibarlı körpü rolunu oynayır. Bu iki dövlət arasında münasibətlər emosiya üzərində deyil, ciddi bərabərlik və qarşılıqlı fayda əsasında qurulub [4, 130].

Azərbaycanlıların Türkiyəyə mühacirətinin kütləvi hal alması prosesi XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Xüsusən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra soydaşlarımızın qardaş ölkəyə axını geniş vüsət alıb. Məhz həmin tarixi dönəm Türkiyədəki Azərbaycan diasporunun həyatında yeni bir mərhələnin, siyasi mübarizlik və milli ideoloji dəyərlər uğrunda mübarizənin təməlini qoydu. İki ölkə arasında münasibətlərin inkişafı Türkiyədə Azərbaycan diasporunun geniş əhatə dairəsinə malik olmasına da əsaslı zəmin yaratdı. Ona görə də 1920-ci ildə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra siyasi təqiblərdən yaxa qurtarmağa çalışan soydaşlarımız pənah yeri kimi Türkiyəni seçdilər. Onlardan biri də görkəmli dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadə idi. Müsavat gizli Mərkəzi Komitəsinin təşəbbüsü ilə 1922-ci ildə elmi-tədqiqat işi aparmaq adı ilə Finlandiyaya keçən M.Ə.Rəsulzadə, sonra Almaniyaya və Fransaya, oradan isə Türkiyəyə gedərək, elə həmin il İstanbul şəhərində Müsavat partiyasının xarici bürosunu yaratdı və bununla da siyasi mübarizəni davam etdirdi. Azərbaycanda gizli fəaliyyət göstərən Mirzə Bala Məmmədzadə isə 1924-cü ildə xaricə – əvvəl İrana, sonra isə Türkiyəyə mühacirət etdi. Əlbəttə, siyasi liderlərin Türkiyədə bir araya gəlməsi yeni mübarizə üsulunun, ideoloji savaşın olacağını söyləməyə əsas verirdi. Belə də oldu. Aktiv siyasi fəaliyyətlə məşğul olan M.Ə.Rəsulzadə əvvəlcə məskunlaşdığı İstanbul şəhərində "Yeni Qafqasiya", sonra "Azəri türk", "Odlu Yurd", "Bildiriş" kimi milli nəşrlərin işıq üzü görməsinə nail oldu. Həmin qəzet və jurnallarla yanaşı, o, Türkiyə, Fransa, Almaniyada çıxan digər nəşrlərlə də əlaqə saxlayır, əməkdaşlıq edirdi [1, s. 17].

Avropada Azərbaycan diasporu tarixən olduğu kimi, bu gün də inkişaf dinamikası, təbliğatçılıq işində məhsuldar fəaliyyəti və dünya siyasətində aktiv rolu ilə diqqəti cəlb edir. Yalnız Avropanın deyil, dünyanın aparıcı ölkələrinin siyasi, mədəni, sosial, hətta idman həyatında səmərəli işi ilə fərqlənən soydaşlarımız milli – mənəvi dəyərlərimizi, tariximizi, milli soyqırım faktlarını beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmağa çalışır. Diaspor sahəsində əldə olunan nəticələr, qazanılan uğurlar isə gələcəyə daha böyük ümidlə baxmağa əsas verir.

Bu gün tam əminliklə söyləmək olar ki, Azərbaycan diasporu müdafiə taktikasından hücum taktikasına keçib. Azərbaycan həqiqətlərinin təbliği, ideoloji işin yüksək səviyyədə qurulması, xaricdəki soydaşlarımızın milli özünüdərki və səmərəli fəaliyyət prinsiplərinə yiyələnməsində isə diaspor mətbuatı, radio və televiziyanın, həmçinin internet resurslarının rolu əvəzsizdir. Apardığımız araşdırmalar nəticəsində belə nəticəyə gəlmək olar ki, Avropada Azərbaycan diasporası bu gün özünün formalaşma dövrünü yaşayır. Onun fəaliyyətində yer alan problemlər bu sahədə konkret uğurların əldə olunmasında

müəyyən çətinliklər yaradır. Dünyanın siyasi kursunun müəyyənləşməsində böyük pay sahibi olan Avropada güclü informasiya vasitələrinin yaradılması isə həm arzuolunan diaspor hərəkatının təşkili, həm effektli təbliğat aparatının işə düşməsi, həm də ideoloji işin düşünülmüş və vahid konsepsiya çərçivəsində qurulması baxımından önəmlidir. Bu istiqamətdə istər müstəqil Azərbaycan Respublikasının, istər qeyri hökumət təşkilatlarının, istərsə də diasporumuzun atdığı birgə, məqsədyönlü və səmərəli addımlar gələcəyə ümidlə baxmağa əsas verir.

Development dynamics of Azerbaijan diaspora

Thanks to the political course of the nationwide leader, which is being successfully implemented today under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, the solidarity of the Azerbaijanis of the world, the organization of compatriots living in foreign countries, the construction of the diaspora, the protection of national interests, the worldwide exposure of the occupation policy of Armenia against Azerbaijan, etc. Unbreakable unity has been achieved in the fields. In modern times, in the conditions of global transformations, changes in state borders, and the emergence of a new state on the world map, we are witnessing the mass displacement of the earth's population and the formation of national diasporas in individual countries.

The priority goal of the unified state policy implemented in the field of diaspora building in the last 5 years is to strengthen the national self-awareness of Azerbaijanis living abroad and to mobilize them for the sake of national interests. In the years of independence, as a result of the joint efforts of our diaspora and diplomacy, a lot of work has been done in the direction of correctly conveying to the world community about Karabakh, which is the rightful cause of Azerbaijan. Especially in recent years, the signing of petitions, the sending of collective requests, appeals or protest letters addressed to the state-authority bodies of different countries gives reason to say this. In recent years, the activity of our diaspora has moved from the socio-cultural field to the socio-political level, which has created the basis for the evolution and development of lobbying. At present, a new stage has begun in this field. Thus, it is important to continue the tradition of creating cultural and trade houses of Azerbaijan abroad, holding exhibitions of exhibits reflecting our national history, organizing fairs of national brand products, and opening boutiques [2].

When talking about the Azerbaijani diaspora, it should be noted that it

was formed as a result of long historical processes. Located at the junction of Asia and Europe, Azerbaijan is located in a very important geographical position, thanks to which it has attracted the attention of major countries.

In the true sense of the word, we can talk about the Azerbaijani diaspora after the collapse of the USSR in 1991 and the restoration of the state independence of the Republic of Azerbaijan. Although it has a long history, the self-organization and formation of the Azerbaijani diaspora is connected with the name of national leader Heydar Aliyev. In other words, the basis of the policy of purposeful state support of the diaspora was laid by national leader Heydar Aliyev. He believed that the Republic of Azerbaijan should be the center that unites all the Azerbaijanis of the world.

One of the most important tasks in diaspora building is the preparation and implementation of state policy in this area. From this point of view, the law of the Republic of Azerbaijan "On state policy in relation to Azerbaijanis living abroad" adopted in 2001 opens wide perspectives for our compatriots living outside the homeland and envisages their close union around the national interests of our country. This law defined the legal principles that help to solve the issue, such as the development of a single strategy aimed at increasing state support for the development of the Azerbaijani diaspora [1, p. 9].

At present, the development of relations with Azerbaijanis of the whole world, assistance in the formation of diaspora organizations in foreign countries, strengthening of relations of Azerbaijanis with their historical homeland is an integral part of the policy implemented by the current leadership of Azerbaijan and personally by President Ilham Aliyev. The announcement of the Day of Solidarity of World Azerbaijanis, the holding of the 1st Congress of World Azerbaijanis, the adoption of the Law of the Republic of Azerbaijan "On the State Policy Regarding Azerbaijanis Living Abroad", the creation of the "State Committee for Work with Azerbaijanis Living Abroad" clearly show how far-reaching the state's diaspora policy is in the organization of the diaspora.

The Azerbaijani diaspora in Europe attracts attention not only by its number, but also by its activity. The active participation of Azerbaijani societies in the socio-political and cultural life of the countries where they have been active in recent years is one of the most important directions of the work of diaspora building in Europe. Representation of a number of countries in the legislative, executive power, and local self-government bodies, opening of Sunday schools in the areas where they live compactly, organizing various events in order to convey the truths of Azerbaijan to the world community are

indicators of the increase in social and political activity of representatives of the Azerbaijani diaspora in Europe. Therefore, by purposefully using the power of our compatriots operating in developed countries, concrete results can be achieved in terms of the promotion of national and moral values, as well as the establishment of international relations with European states on a more successful level.

Today, Germany, Turkiye, Holland, Belgium, England, Italy, etc. are among the countries where our compatriots are widely distributed states include. Azerbaijanis living in the mentioned countries are distinguished by their potential influence and propaganda work in the system of social and political relations. The strengthening of relations between Azerbaijanis living in European countries and the organization of our compatriots in this region, as well as the work done at the level of the independent Republic of Azerbaijan, the State Committee for Work with Diaspora and non-governmental organizations, have led to the creation of new communities, societies and public associations in most developed countries. Among those organizations, distinguished by their wide sphere of influence and active role in social and political events, are the "Swiss-Azerbaijan Friendship Society" in Switzerland, the "For the sake of Azerbaijan" association in Sweden, "Sweden-Azerbaijan Youth Federation", "Azerbaijan-Sweden Cultural and Humanitarian Association", Rotterdam in the Netherlands. "AzeriUnited" society, "Azerbaijan Youth Club" in England, "Azerbaijan" society under the London School of Economics and Political Sciences, "Azerbaijanevi" in Berlin, Germany, "Friends of Azerbaijan" society in Magdeburg, "Azerbaijan House" in France , "Irs" youth organization in Estonia, "Assembly of Azerbaijani Students" in the Czech Republic, "Mogilev Regional Organization of the Congress of Azerbaijani Communities" in Belarus, Youth Committee under the Congress of Azerbaijanis of Ukraine, etc. can be shown. The main goal of these societies is to widely promote the culture, history, and traditions of the Azerbaijani people, to convey the current state of Azerbaijan, the realities of the consequences caused by the Nagorno-Karabakh problem to the public of the country where they. [1, p.44].

The Azerbaijani diaspora in Europe, as historically, attracts attention today with its development dynamics, productive activity in propaganda work, and active role in world politics. Our compatriots, distinguished by their effective work in the political, cultural, social, and even sports life not only of Europe, but of the world's leading countries, are trying to bring our national and moral values, history, and the facts of national genocide to the attention of the international community. The results achieved in the field of diaspora, and

the successes achieved, give reason to look to the future with greater hope.

Today, it can be said with full confidence that the Azerbaijani diaspora has switched from defensive tactics to offensive tactics. The role of the diaspora press, radio and television, as well as internet resources, is invaluable in the promotion of Azerbaijani truths, the establishment of ideological work at a high level, and the acquisition of national self-awareness and principles of effective action by our compatriots abroad. As a result of our research, we can come to the conclusion that the Azerbaijani diaspora in Europe is currently experiencing its formation period. The problems in its activity create certain difficulties in achieving concrete successes in this field. The creation of powerful media in Europe, which has a large share in determining the political course of the world, is important both in terms of the organization of the desired diaspora movement, the launch of an effective propaganda apparatus, and the establishment of ideological work within the framework of a well-thought-out and unified concept. In this direction, the joint, purposeful and effective steps taken by the independent Republic of Azerbaijan, non-governmental organizations, and our diaspora give reason to look forward to the future with hope.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Abid Tahirli, "Azərbaycan mühacirət mətbuatı" (1921-1991), Məlumat-soraq kitabi, "Çinar-çap" nəşriyyatı, Baki-2007
2. Azərbaycan diasporu: tarix və müasirlik / AMEA, A.A.Bakıxanov ad.Tarix İn-tu. - Bakı: Turxan, 2016. - 384 s.
3. Azərbaycan diasporunun inkişaf dinamikası: konseptual baxış və sistemli yanaşma // Xalq qəzeti. - 2022. - 21 iyun.
4. Musa Qasımov, "Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində" (1991-1995-ci illər). Bakı, "Gənclik" nəşriyyatı, 1996

PROFESSOR ABBAS ZAMANOV VƏ AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏTİ

Dilqəm Əhmədov
İstanbul Universitetinin doktorantı, Türkiyə
dilgamahmadov@gmail.com

***Açar sözlər:** Abbas Zamanov, mühacirət, Abidin İtil, Hüseyn Camal Yanar, Əli Volkan*
***Keywords**:* Abbas Zamanov, emigration, Abidin İtil, Huseyn Camal Yanar, Ali Volkan

Azərbaycanda müstəqilliyin bərpasından sonra mühacirət tarixinə olan maraq yüksələn xətlə davam edib, nəticədə bir çox ciddi əsərlər qələmə alınıb. Xüsusilə də, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Ceyhun bəy Hacıbəylinin, Məhəm-

məd Əmin Rəsulzadənin və digərlərinin arxivlərinin vətənə gətirilməsi, mühacirətdə qurulan təşkilatlarla əlaqələrin yaradılması, yumşalma dövründə bəzi mühacirlərin Vətəni ziyarət etmələri çoxsaylı qaynaqların formalaşmasına səbəb olub. SSRİ-nin son dövrlərində qurulan "Vətən" cəmiyyəti və onun rəsmi orqanı olan "Odlar yurdu" qəzeti vasitəsilə xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələr yaradılıb, mühacir ömrü sürmüş ictimai-siyasi xadimlərimiz haqqında məqalələr yazılıb. Bu işdə şəxsi təşəbbüslər də önəmli rol oynayıb, bir sıra alimlərimiz mühacirlərin övladları ilə münasibət quraraq şəxsi arxivlər əsasında əsərlər yazıblar.

Lakin professor Abbas Zamanov hələ müstəqillikdən öncə bir sıra mühacirlərlə əlaqələr yaradıb, geniş ictimaiyyətə məlum olmayan bilgilər əldə edib. O, 1970-1980-ci illərdə Türkiyədə, Almaniyada, Fransada yaşamış azərbaycanlı mühacirlərlə məktublaşıb, kitab mübadiləsi edib. Sovet rejiminin mülayimləşdiyi bir dövrdə baş tutan bu əlaqələr çərçivəsində Zamanov bəzi mühacirlərin ölkədəki yaxınları ilə qopmuş əlaqələrin bərpa edilməsinə, hətta onların Azərbaycanı ziyarət etmələrinə çalışıb.

Azərbaycan Respublikası Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki 526 nömrəli fondda saxlanılan Abbas Zamanovun arxivindəki materiallar mühacirlərin həyatı ilə bağlı bir çox önəmli məqamları tədqiq etməyimizə imkan verməkdədir. Xüsusilə mühacir professor Əhməd Cəfəroğlu, Abidin İtil kimi şəxslərlə yanaşı ötən əsrin əvvəllərində yaşamış dramaturqlarımızdan Hüseyn bəy Mirzəcamalzadə, eləcə də Səlim Rəfiq Rəfioğlu, Əli Volkan, Alazan Baycan kimi şairlərlə məktublaşmaları əhəmiyyətlidir. Həmçinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parisə göndərdiyi nümayəndə heyətinin üzvü Məhəmməd Məhərrəmovu, Cümhuriyyət tələbələrindən Mirzə Hacızadəni, ədəbiyyatşünas Səlim Rəfiq Rəfioğlunu Bakıda müşayiət etməsi, bu şəxslərlə məktublaşmaları mühacirət tariximizin öyrənilməsində əlavə qaynaqlardır.

Abbas Zamanovun arxivi mühacirət tarixinin öyrənilməsi istiqamətində bir sıra əhəmiyyətə malikdir:

- Abbas Zamanova yazılan məktublarda bəzi mühacirlər həyat hekayələri ilə bağlı elmi ictimaiyyətə məlum olmayan önəmli bilgilər veriblər; Məsələn, əslən Bakıdan olan professor Abidin İtil haqqında "Türk Kültürü" dərgisində çıxan nekroloqdan başqa hər hansı bir qaynağa rast gəlinmirdi. Bu baxımdan professorun Zamanova göndərdiyi məktub onun bioqrafiyasının yazılması baxımından əhəmiyyətlidir. Eləcə də Türkiyədə Hüseyn Camal Yanar ad-soyadı ilə yaşayan dramaturq Hüseyn bəy Mirzəcamalzadənin Zamanova göndərdiyi məktublar, fotoşəkillər mühacir şairin Türkiyədəki həyatının öyrənilməsi baxımından önəmlidir.

- Xariclə Vətən arasındakı əlaqələrin qurulmasında da Zamanovun bu fəaliyyəti olduqca əhəmiyyətlidir. Məsələn o, Əhməd Cəfəroğlu, Alazan Baycan kimi şəxslərdən təmin etdiyi kitablar vasitəsilə milli ədəbiyyatşünaslığın təkmilləşdirilməsinə səbəb olub. Sovet Azərbaycanı alimlərinin mühacirlərin irsi ilə ilkin tanışlığı məhz bu əlaqələr vasitəsilə mümkün olub.
- Mühacirlərin Vətənlərini ziyarət etmələri də A. Zamanovun sayəsində mümkün olmuşdur. Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan Cümhuriyyətini Paris Sülh Konfransında tanıdanlardan həyatda sağ qalan yeganə şəxsin – Məhəmməd Məhərrəmovun Vətənə gəlişi müstəsna əhəmiyyətli hadisədir.

Abbas Zamanovun arxivini tədqiq etdiyimiz zaman əldə etdiyimiz yeniliklər aşağıdakılardır:

- Arxivdəki bəzi materiallar tədqiqata cəlb edilsə də, bəzi mühacirlərlə yazışmalar elmi dövriyyəyə gətirilməyib. Araşdırma daha çox bu istiqamətdə aparılıb.
- Abbas Zamanovun məktublaşdığı dövrün mənzərəsi, mühacirlərlə əlaqələrin qurulması faktının mümkünlüyü başqa qaynaqlar əsasında müqayisəli şəkildə dəyərləndirilib.
- Bəzi önəmli materiallar əski əlifbadan latın qrafikasına transliterasiya edilib.
- Türkiyə dövlət arxivindəki qaynaqlarla fonddakı qaynaqlar qarşılaşdırılaraq təhlil edilib.
- A.Zamanovun müstəqilliyin bərpası dövrlərində mühacirət tariximizlə bağlı açıq fəaliyyəti də ayrıca bölmə şəklində tədqiq edilib.

Professor Abbas Zamanov and Azerbaijani Emigration

Following the restoration of Azerbaijan's independence, interest in the history of emigration has increased significantly, resulting in the production of many substantial works. In particular, the repatriation of the archives of prominent figures such as Alimardan bey Topchubashov, Jeyhun bey Hajibeyli, and Muhammad Amin Rasulzadeh, the establishment of links with organisations founded by emigrants, and the visits of some emigrants during the period of détente have contributed to the creation of numerous sources. The "Vatan" Society, founded in the last years of the USSR, and its official newspaper "Odlar Yurdu" facilitated the establishment of links with Azerbaijanis living abroad and published articles on political and social figures who had spent

their lives in exile. Individual initiatives also played an important role, with some of our scholars establishing links with the descendants of emigrants and producing works based on private archives.

But even before independence, Professor Abbas Zamanov had established links with a number of emigrants, giving him access to information that was not publicly available. In the 1970s and 1980s, Zamanov corresponded with Azerbaijani expatriates living in Turkiye, Germany and France, exchanging books and information. During this period of relative political relaxation in the Soviet Union, Zamanov facilitated the re-establishment of broken ties between some emigrants and their relatives in Azerbaijan, even encouraging their visits to the country.

The materials in Abbas Zamanov's archive, held in Fund No. 526 at the Azerbaijan State Archive of Literature and Art, provide valuable insights into the lives of many emigrants. Of particular importance is his correspondence with prominent emigrants such as Professor Ahmed Jafaroglu and Abidin İtil, as well as lesser-known playwrights such as Huseyn bey Mirzajamalzadeh and poets such as Salim Rafiq Rafioğlu, Ali Volkan and Alazan Baycan. In addition, Zamanov accompanied prominent figures such as Mohammed Maharramov, a member of the Azerbaijan Democratic Republic's delegation to the Paris Peace Conference, Mirza Hajizadeh, a student from the Azerbaijan Democratic Republic, and the literary scholar Salim Rafiq Rafioğlu on their visits to Baku, further enriching the study of Azerbaijani emigration history.

Abbas Zamanov's archive is important for the study of emigration history for a number of reasons:

- In the letters addressed to Abbas Zamanov, some emigrants provided crucial information about their lives that was previously unknown to the scholarly community. For example, there were no sources on Professor Abidin İtil, originally from Baku, prior to an obituary published in the journal Turk Kulturu. The letters that Professor İtil sent to Zamanov are crucial to the reconstruction of his biography. Similarly, the letters and photographs sent by the playwright Huseyn bey Mirzajamalzadeh, who lived in Turkiye under the name Huseyn Camal Yanar, are valuable for studying the poet's life in Turkiye.
- Zamanov's efforts to establish links between emigrants and their homeland were of great importance. For example, through the books he received from figures such as Ahmed Jafaroglu and Alazan Baycan, Zamanov contributed to the development of Azerbaijani literary scholarship. It was through these connections that Soviet Azerbaijani scholars first came into

contact with the legacy of the emigrants.

- The visits of some emigrants to Azerbaijan were also made possible thanks to the efforts of Abbas Zamanov. One of the most significant events was the visit of Mohammed Maharramov, the only surviving member of the delegation led by Alimardan bey Topchubashov that represented the Azerbaijan Democratic Republic at the Paris Peace Conference.

The study of Abbas Zamanov's archive has led to the following new findings:

- while some of the materials in the archive have been studied previously, many of the correspondences with emigrants have not yet been brought into academic circulation. This research focuses on these correspondences.
- The context of Zamanov's correspondence and the possibility of establishing links with emigrants during this period have been evaluated comparatively on the basis of other sources.
- Several important materials have been transcribed from the Old Alphabet to the Latin script.
- The materials in Zamanov's archive have been compared and analysed with relevant sources from the Turkish state archives.
- Abbas Zamanov's open activities related to the history of Azerbaijani emigration during the period of independence have been examined in a separate section.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Azərbaycan Respublikası Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi: f.526
2. Türkiye Cumhuriyeti. Devlet Arşivleri Başkanlığı. Cumhuriyet Arşivi
3. Alazan Baycan. Əsərləri. Bakı, 2021. Tərtib edən: Nikpur Cabbarlı
4. Fərqanə Kazımova. Abbas Zamaov: Biblioqrafiya, Bakı: Yazıçı, 1997
5. Mərdanov Misir, Tahirzadə Ədalət. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar. (Ensiklopedik soraq kitabı). V cild. M. Bakı, 2021 Bakı, ss. 476-477
6. Özcan Ömer. Bir Vatandan Bir Vatana. İstanbul, 2018
7. Şerif Baştav. *"Abidin İtil".* "Türk Kültürü", sayı 232, avqust 1982, ss. 54-59
8. "Ulus" qəzeti, say 10984, 30.01.1952

ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЭМИГРАЦИИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Хаяла Шабанова
Докторант кафедры Истории народов Кавказа Бакинского Государственного Университета
shabanovakhayala98@gmail.com
Научный руководитель: профессор Ирада Гусейнова

Ключевые слова: *Вторая мировая война, политическая эмиграция, легион*
Keywords: *World War II, political emigration, legion*

В современной историографии изучение проблемы деятельности азербайджанской эмиграции является одним из актуальных вопросов. После установления советской власти в Азербайджане, политические деятели покинули территорию страны и продолжали свою деятельность в ряде стран. В течение 70 лет азербайджанские политэмигранты вели борьбу против советской власти.

Проблема политической деятельности азербайджанских эмигрантов не была объектом исследования в советской историографии. С восстановлением независимости в современной исторической науке, актуальные вопросы истории страны рассматриваются с новой призмы. Начиная с 90-х годов XX века, публикуются научные статьи и появляется монографии, посвящённые жизни и деятельности политэмигрантов, в том числе и эмигрантских организаций. После распада СССР азербайджанскими учёными были глубоко изучены рассекреченные документы и материалы. В азербайджанской историографии, следует отметить труды Р.Абуталыбова, Х.Ибрагимли, Н.Ягублу. В трудах учёных исследованы важные аспекты деятельности политэмиграции в годы Второй мировой войны.

История азербайджанской политической эмиграции делится на определённые периоды. В исследовательской работе будет рассмотрен период Второй мировой войны. Роль азербайджанского народа в победе над фашизмом велика. Исследование роли политической эмиграции в антибольшевистской борьбе в годы войны также важно.

С нападением гитлеровской Германии на Советский Союз азербайджанский народ также был вовлечён в антигуманную войну. Крупная волна массовой эмиграции приходится к периоду Второй мировой вой-

ны. В первые месяцы войны, часть советских граждан попала в плен к немцам. Некоторые советские граждане сдавались в плен к немцам, в связи с недовольством советской политикой. В период войны в стрелковых дивизиях были многочисленные факты массового дезертирства. По статистическим данным численность советских военнопленных составляла свыше 3 млн. человек. Судьба военнопленных беспокоила политических эмигрантов. В этот период политические эмигранты начинают сотрудничать с гитлеровской Германией, в целях защиты интересов азербайджанских военнопленных.

В 1941 году представители азербайджанской политэмиграции направили свою деятельность, на освобождение азербайджанцев из военного плена, были предприняты шаги по рассмотрению признания независимости Азербайджана.

Дипломат Вернер фон дер Шуленберг, некоторое время занимавший должность посла Германии в СССР, стал инициатором создания Восточных легионов. Для реализации этой идеи предполагалось привлечение представителей национальных комитетов из числа эмигрантов. В мае 1942 года в Берлин прибыли представители некоторых эмигрантских правительств. Состоялась первая крупномасштабная встреча политических эмигрантов с представителями Третьего Рейха. Это событие вошло в историю как «Адлониада», поскольку представители политических эмигрантов были размещены в отеле «Адлон». В отель прибыли лидеры Северного Кавказа Алихан Кантемир, Гейдар Баммат, Саид Шамиль, лидер грузинских национал-демократов Спиридон Кедиа, князь Ираклий Багратион, создатели Азербайджанской Демократической Республики Мамед Эмин Расулзаде и Халил бек Хасмамедов. В процессе деятельности конференции, представителями азербайджанской эмиграции выдвинуты были идеи о признании Германией независимости Азербайджана и создании национальной армии. Требования о независимости не были выходила в планы немецкого руководства, гитлеровская Германия сама вела идеологическую войну, продолжала свою территориально-политическую экспансию и не обещала советским народам независимость. Следует также выделить деятельность антибольшевистских печатных органов в годы войны. Вермахт финансировал журналы «Азербайджан», «Хюджум», «Милли Бирлик». Статьи, опубликованные в легионерских журналах и газетах, также сыграли роль в формировании общественного мнения.

Представителям политической эмиграции удалось спасти жизни

военнопленных от страшных концлагерей. В результате чего в военно-политических целях немецкое руководство начало создавать из числа советских военнопленных военные подразделения, среди которых также следует отметить и Азербайджанский легион.

В истории Азербайджанского легиона, в том числе и военно-политической деятельности легионера Фаталебейли Дудангинского, следует отметить событие ноября 1943 года. В этот период, с 6 по 9 ноября, по инициативе А.Фаталибейли состоялся Национальный съезд азербайджанцев. Немецкое руководство, в лице Восточного Министерства и верхушки Третьего Рейха, относилось к созыву съезда с опаской. Съезд состоялся в Берлине в гостинице «Кайзерхоф». Курултай сплотил азербайджанцев, проживавших в Германии. В состоявшемся съезде участвовали 300 делегатов. Салон отеля был украшен трёхцветными флагами Азербайджана и Германии. На съезде выступили Джахангир бек Казымбейли, Аббас Бек Атамалибеков, А.Фаталибейли. Первый день съезда завершился исполнением национального марша Азербайджана и национального гимна немцев. Съезд сыграл роль в объединении представителей политической эмиграции и Азербайджанского легиона. В съезде вновь были выдвинуты идеи о восстановлении независимости Азербайджана. Главной целью азербайджанского легиона было ведение антибольшевистской борьбы.

Следует отметить, что в последующем представители азербайджанской политической эмиграции поддерживали деятельность азербайджанского легиона, однако нежелание немецкого руководства признать независимость советских народов привели к отказу от политического сотрудничества. Представители политэмиграции продолжили деятельность в европейских странах и в Турции.

Анализ вопросов деятельности азербайджанской эмиграции свидетельствует о сложности историко-политических условий в годы войны. Азербайджанские военнопленные и легионеры, оставаясь между двумя идеологиями, стремились к независимости. В период войны немецким руководством были созданы условия для представления национальных идей. Проблема деятельности азербайджанской политической эмиграции в годы войны сложна и многогранна.

A historical view on the activities of Azerbaijani emigration during the Second World War

In modern historiography, the study of the problem of the activities of the Azerbaijani emigrants is one of the pressing issues. After the establishment of Soviet power in Azerbaijan, political figures left the country and continued their activities in a number of countries. For 70 years, Azerbaijani political emigrants fought against the Soviet power.

The problem of the political activities of Azerbaijani emigrants was not an object of research in Soviet historiography. With the restoration of independence, current issues in the history of the country are considered from a new perspective. Beginning in the 90s of the twentieth century, scientific articles were published and monographs were written dedicated to the life and activities of political emigrants, including emigrant organizations. After the collapse of the USSR, Azerbaijani scientists deeply studied declassified documents and materials. In Azerbaijani historiography, it is worth noting the works of R. Abutalıbov, H. Ibrahimli, N. Yagublu. In the works of scientists, important aspects of the activities of political emigration during the Second World War were studied. The history of Azerbaijani political emigration is divided into certain periods. The research work will consider the period of World War II. The role of the Azerbaijani people in the victory over fascism is great. The study of the role of political emigration in the anti-Bolshevik struggle during the war is also important.

With the attack of Nazi Germany on the Soviet Union, the Azerbaijani people were also drawn into an inhuman war. A large wave of mass emigration falls on the period of World War II. In the first months of the war, some Soviet citizens were captured by the Germans. Some Soviet citizens surrendered to the Germans due to dissatisfaction with Soviet policy. During the war, there were numerous cases of mass desertion in the rifle divisions. According to statistics, the number of Soviet prisoners of war was over 3 million people. The fate of prisoners of war worried political emigrants. During this period, political emigrants began to cooperate with Nazi Germany in order to protect the interests of Azerbaijani prisoners of war. In 1941, representatives of the Azerbaijani political emigration directed their activities to the liberation of Azerbaijanis from military captivity, steps were taken to consider the recognition of the independence of Azerbaijan. Diplomat Werner von der Schulenberg, who held the post of German ambassador to the USSR for some time, became the initiator of the creation of the Eastern Legions. To implement this idea, it was supposed to attract representatives of national committees from among the emigrants. In May

1942, representatives of some emigrant governments arrived in Berlin. The first large-scale meeting of political emigrants with representatives of the Third Reich took place. This event went down in history as the "Adloniada", since representatives of the political emigrants were accommodated in the Adlon Hotel. The leaders of the North Caucasus Alikhan Kantemir, Heydar Bammat, Said Shamil, the leader of the Georgian national democrats Spiridon Kedia, Prince Irakli Bagration, the founder of the Azerbaijan Democratic Republic Mammad Emin Rasulzade and Khalil bey Khasmammadov arrived at the hotel. During the conference, representatives of the Azerbaijani emigration put forward ideas about Germany recognizing the independence of Azerbaijan and creating a national army. The demands for independence were not implemented by the German leadership, Hitler's Germany itself waged an ideological war, continued its territorial and political expansion and did not promise independence to the Soviet peoples.

It is also necessary to highlight the activities of anti-Bolshevik printed media during the war. The Wehrmac ht financed the magazines "Azerbaijan", "Hudjum", "Milli Birlik". Articles published in legionary magazines and newspapers also played a role in shaping public opinion. Representatives of the political emigration managed to save the lives of prisoners of war from the terrible concentration camps. As a result, for military and political purposes, the German leadership began to create military units from among the Soviet prisoners of war, among which the Azerbaijan Legion should also be noted. In the history of the Azerbaijan Legion, including the military and political activities of legionnaire Fatalibeyli Dudanginsky, the event of November 1943 should be noted. During this period, from November 6 to 9, on the initiative of A.Fatalibeyli, the National Congress of Azerbaijanis was held. The German leadership, represented by the Eastern Ministry and the top brass of the Third Reich, treated the convening of the congress with apprehension. The congress took place in Berlin at the Kaiserhof Hotel. The congress united the Azerbaijanis living in Germany. 300 delegates participated in the congress. The hotel salon was decorated with the tricolor flags of Azerbaijan and Germany. Jahangir bey Kazimbeyli, Abbas bey Atamalibekov, A.Fatalibeyli spoke at the congress.The first day of the congress ended with the performance of the national march of Azerbaijan and the national anthem of the Germans. The congress played a role in uniting the representatives of the political emigration and the Azerbaijani Legion. The congress once again put forward ideas on the restoration of the independence of Azerbaijan. The main goal of the Azerbaijani Legion was to wage an anti-Bolshevik struggle.

It should be noted that subsequently, representatives of the Azerbaijani political emigration supported the activities of the Azerbaijani Legion, but the unwillingness of the German leadership to recognize the independence of the Soviet peoples led to the refusal of political cooperation. Representatives of the political emigration continued their activities in European countries and Turkiye.

An analysis of the issues of the activities of the Azerbaijani emigration testifies to the complexity of the historical and political conditions during the war. Azerbaijani prisoners of war and legionnaires, remaining between two ideologies, strove for independence. During the war, the German leadership created conditions for the presentation of national ideas. The problem of the activities of the Azerbaijani political emigration during the war is complex and multifaceted.

Список литературы / Reference list:

1. İbrahimli X.C.Azərbaycan mühacirət tarixi.Bakı:ADPU nəşriyyatı, 2012, 358 s.
2. Yaqublu N.Q. Azərbaycan legionerləri. Bakı: Çıraq, 2005, 336 s.
3. Yaqublu N.Q. Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski. Bakı: Abşeron Nəşr,2009, 262 s.
4. Абуталыбов Р.А. Свои среди чужих, чужие среди своих. Баку: İRS, 2007, №1(25), 36-39 с.
5. Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943). Москва: 2013, 266 с
6. Дробязко С.И. Каращук А.В. Восточные легионы и казачьи части в вермахте. Москва: АСТ, 2000, 64 с.
7. Мамулиа Г.Г, Абуталыбов Р.А. Страна огней. В борьбе за свободу и независимость. Политическая история азербайджанской эмиграции. Баку: CBS, 2014, 584 с.

TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCANIN BİRGƏ DİASPORA FƏALİYYƏTİ

Tofiq Musayev
Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin tələbəsi
tofiqmusayev26@gmail.com
Aytac İslamova
Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin tələbəsi
aytacislamova.bsu2021@gmail.com
Elmi rəhbər: dosent Səidə Quliyeva

Açar sözlər: *Türkiyə diasporası, Azərbaycan diasporası, diaspora fəaliyyəti, Türk dünyasının inteqrasiya prosesləri*

Keywords: *Turkish diaspora, Azerbaijan diaspora, diaspora activity, integration process of Turkic nations*

XX əsrin sonlarından başlayaraq Türkiyə və Azərbaycanın ortaq maraqları xaricdə yaşayan azərbaycanlıları və türkiyəliləri tədricən birgə dias-

pora fəaliyyətində birləşdirmişdir. Bu yaxınlaşma müxtəlif səbəblərdən bir sıra vacib istiqamətlərdə praktik addımların atılmasına imkan yaratmışdır.

Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasında əlaqələrin strateji əməkdaşlıq səviyyəsində olması və Şuşa bəyannaməsi xaricdə yaşayan türkiyəlilərin və azərbaycanlıların birgə diaspora fəaliyyətləri mövzusunu aktual edir.

Mövzunun tədqiqi zamanı Türkiyə və Azərbaycan diasporalarının birgə fəaliyyətinin səbəbləri, istiqamətləri, əsas tədbirləri araşdırılmışdır.

Türkiyə və Azərbaycan diasporalarının birgə fəaliyyətinin başlıca səbəbləri bir neçə mədəni, tarixi, strateji və siyasi amillərlə əlaqədardır:

1. Ortaq tarix və mədəni bağlar.

Türkiyə və Azərbaycan xalqlarının eyni kökə, mədəniyyətə malik olması diasporaların bir-birinə yardım göstərməsinə gətirib çıxarır. Türk dünyası üçün bu əməkdaşlığın qorunması vacibdir.

2. Bir millət, iki dövlət prinsipi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin söylədiyi "Bir millət, iki dövlət" prinsipi iki xalq arasında qarşılıqlı dəstəyi təşviq edir. Bu prinsipi diasporalar öz fəaliyyətində rəhbər tuturlar.

3. Qarabağ məsələsi və beynəlxalq dəstək.

Türkiyə diasporası xüsusilə Qarabağ münaqişəsi zamanı Azərbaycan diasporasına beynəlxalq dəstək olmuşdur. Azərbaycan diasporası isə Türkiyənin maraqlarını dəstəkləyən aksiyalar və tədbirlər təşkil edir.

4. Erməni diasporasına qarşı mübarizə.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində erməni diasporasının aktivliyi və 1915-ci il hadisələri ilə əlaqədar saxta iddiaların təbliği Türkiyə və Azərbaycan diasporalarının birgə fəaliyyət göstərməsinə təşviq edir.

5. İqtisadi və siyasi maraqlar.

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin birlikdə həyata keçirdikləri regional enerji, nəqliyyat və iqtisadi layihələrin təbliğata ehtiyac vardır.

6. Beynəlxalq imicin formalaşdırılması.

Hər iki dövlətin diasporalarının məqsədi ölkələrinin beynəlxalq müstəvidə müsbət imicini yaratmaqdır.

Türkiyə və Azərbaycan diasporalarının birgə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri müxtəlif sahələri əhatə edir. Bu istiqamətlər, iki xalqın ortaq və milli maraqlarını müdafiə etmək, həmçinin beynəlxalq arenada təsirini gücləndirməyə xidmət edir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qarabağ münaqişəsi və ərazi bütövlüyünün müdafiəsi.

Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı dünya ictimaiyyətini məlumatlandırmaq və

Ermənistanın təcavüzkar siyasətini ifşa etmək; Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən tədbirlərin keçirilməsi; Xocalı soyqırımının dünya ictimaiyyətinə tanıdılması və ədalət çağırışlarının genişləndirilməsi.

2. Erməni diasporasının saxta iddialarına qarşı mübarizə.

1915-ci il hadisələri ilə əlaqədar saxta iddialara qarşı tarixi faktların və həqiqətlərin təqdim edilməsi; erməni diasporasının lobbi fəaliyyətinə birgə cavab verilməsi; beynəlxalq konfranslarda tarixi həqiqətlərin işıqlandırılması.

3. Lobbiçilik və siyasi fəaliyyət.

İki qardaş dövlətin milli maraqlarını beynəlxalq arenada müdafiə edən lobbiçilik fəaliyyətlərinin təşkili; xarici dövlətlərdə qərar qəbul edən qurumlara təsir göstərmək və iki ölkənin maraqlarını dəstəkləyən qanunların qəbuluna nail olmaq; ABŞ, Avropa İttifaqı və digər ölkələrin qanunverici qurumlarında hər iki ölkənin maraqlarını təşviq etmək.

4. Mədəniyyət və təhsil sahəsində əməkdaşlıq.

Türkiyə və Azərbaycanın mədəniyyətini dünyaya tanıtmaq üçün birlikdə festivallar, sərgilər, konsertlər təşkil etmək; Azərbaycan və Türkiyə haqqında doğru məlumatların yayılması üçün nəşrlər, film və sənədli filmlərin çəkilişi; gənclər arasında milli kimliyi gücləndirmək məqsədilə təhsil proqramlarının və mübadilə layihələrinin həyata keçirilməsi.

5. Humanitar və xeyriyyə tədbirləri.

Təbii fəlakətlər və sosial böhranlar zamanı birlikdə yardım kampaniyalarının həyata keçirilməsi; iki ölkənin ehtiyacı olan vətəndaşlarına xaricdə hüquqi, maddi və mənəvi dəstək göstərmək.

6. Türk dünyasının inteqrasiya prosesləri.

Türk dünyasının inteqrasiyasını gücləndirmək məqsədilə digər türk diasporaları ilə əlaqələrin qurulması və gücləndirilməsi; Türk Dövlətləri Təşkilatının beynəlxalq mövqeyinin gücləndirilməsində əməkdaşlıq.

7. İqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi.

Türkiyə və Azərbaycan arasında iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirən sərgilər, biznes forumları və investisiya layihələri təşkil etmək. İki ölkənin iqtisadi maraqlarını xarici bazarlarda qorumaq və təşviq etmək.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən Türkiyə və Azərbaycan diaspora təşkilatlarının birgə fəaliyyəti davamlı və koordinasiyalı əməkdaşlıq tələb edir. Bu baxımdan diaspora təşkilatlarının fəaliyyətini, həyata keçirdikləri tədbirləri təhlil etmək vacibdir.

Türkiyə və Azərbaycan diasporalarının birgə fəaliyyətini həyata keçirən USAN (United States Azerbaijanis Network) [5; 9], (Amerika Azərbaycanlıları Şəbəkəsi)), Vaşinqton-Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi, Hyuston-Bakı Qardaş

Assosiasiyası, Kanada Azərbaycan Təşkilatları Assambleyası, Almaniya Türk-Azərbaycan Birliyi, Azər-Türk Gənclər təşkilatı (Finlandiya), Azərbaycan-Türk Kültür Dərnəyi (Hollandiya), Alman-Azərbaycan Mədəniyyət Cəmiyyəti, Azərbaycan Türk Kültür və Dayanışma Dərnəyi (Almaniya), Azərbaycan-Amerika Cəmiyyəti, Berlindəki Azərbaycan evi, TADEF (Türkiyə Azərbaycan Dərnəklər Federasiyonu) və digər təşkilatların fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir [5; 7].

Tədqiqat nəticəsində demək olar ki, Türkiyə və Azərbaycan diaspora təşkilatlarının birgə fəaliyyəti dövlətlərin xarici və daxili siyasətlərini əlaqələndirilmiş, hər iki xalq üçün vacib məsələləri əhatə etmişdir. Bu prosesdə hər iki dövlətin müvafiq qurumlarının iştirakı, mütəmadi olaraq əlaqələndirmə, təşkilatlanma və maarifləndirici tədbirlərin təşkili effektli olmuşdur [1; 4; 10]. Nəticədə həm dövlət maraqları qorunmuş, həm müxtəlif dövlətlərdə yaşayan türkiyəli və azərbaycanlı insanların Vətənlə əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaranmış, həm də Türkiyə və Azərbaycan diaspor təşkilatları arasında sıx əlaqələr yaranmışdır.

Joint diaspora activities of Turkiye and Azerbaijan

Since the late 20th century, Turkiye and Azerbaijan's shared interests have gradually united Azerbaijanis and Turks living abroad in joint diaspora activities. This alignment has enabled practical steps to be taken in several important directions for various reasons.

The strategic level of cooperation between the states of Turkiye and Azerbaijan, along with the Shusha Declaration, makes the joint diaspora activities of Turks and Azerbaijanis living abroad a relevant topic.

During the study of the topic, the reasons, directions, and main activities of the joint efforts of the Turkish and Azerbaijani diasporas were examined.

The main reasons for the joint activities of the Turkish and Azerbaijani diasporas are linked to several cultural, historical, strategic, and political factors:

1. Shared history and cultural ties.

The fact that the peoples of Turkiye and Azerbaijan share the same roots and culture leads to the support of diasporas by each other. It is important to preserve this cooperation for the Turkic world.

2. Principle of one nation, two states

The principle of "One nation, two states," expressed by the national leader Heydar Aliyev, encourages mutual support between the two nations. The diasporas follow this principle in their activities.

3. The Karabakh issue and international support.

The Turkish diaspora, especially during the Karabakh conflict, provided international support to the Azerbaijani diaspora. The Azerbaijani diaspora, in turn, organizes actions and events that support Turkiye's interests.

4. Struggle against the Armenian diaspora.

The activity of the Armenian diaspora in various countries and the promotion of false claims regarding the events of 1915 encourage the joint activities of the Turkish and Azerbaijani diasporas.

5. Economic and political interests.

The Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkiye's regional energy, transportation, and economic projects need to be promoted.

6. Formation of international image.

The goal of the diasporas of both states is to create a positive image of their countries on the international stage. The main directions of the joint activities of the Turkish and Azerbaijani diasporas cover various areas. These directions serve to defend the common and national interests of the two peoples, as well as to strengthen their influence on the international stage. They can be grouped as follows:

1. The Karabakh conflict and the defense of territorial integrity.

Informing the global public about the Karabakh conflict and exposing Armenia's aggressive policies; organizing events that support Azerbaijan's territorial integrity; promoting the recognition of the Khojaly genocide by the world community and expanding calls for justice.

2. Struggle against the false claims of the Armenian diaspora.

Presenting historical facts and truths in response to false claims related to the events of 1915; jointly responding to the lobbying activities of the Armenian diaspora; highlighting historical truths at international conferences.

3. Lobbying and political activity.

Organizing lobbying activities that defend the national interests of the two brotherly states on the international stage; influencing decision-making bodies in foreign countries and achieving the adoption of laws that support the interests of both countries; promoting the interests of both countries in the legislative bodies of the USA, the European Union, and other countries.

4. Cooperation in the fields of culture and education.

Organizing joint festivals, exhibitions, and concerts to promote the cultures of Turkiye and Azerbaijan to the world; producing publications, films, and documentaries to spread accurate information about Azerbaijan and

Turkiye; implementing educational programs and exchange projects to strengthen national identity among youth.

5. Humanitarian and charity events.

Carrying out joint aid campaigns during natural disasters and social crises; providing legal, material, and moral support to citizens of both countries in need abroad.

6. Integration processes of the Turkic world.

Establishing and strengthening connections with other Turkic diasporas to enhance the integration of the Turkic world; cooperating in strengthening the international position of the Organization of Turkic States.

7. Strengthening economic and trade relations.

Organizing exhibitions, business forums, and investment projects that strengthen economic cooperation between Turkiye and Azerbaijan. Protecting and promoting the economic interests of both countries in foreign markets.

The joint activities of Turkish and Azerbaijani diaspora organizations operating in various countries require continuous and coordinated cooperation. In this regard, it is important to analyze the activities of diaspora organizations and the events they carry out.

The activities of organizations such as USAN (United States Azerbaijanis Network) [5; 9], Washington-Azerbaijan Cultural Center, Houston-Baku Sister Association, Canada Azerbaijan Organizations Assembly, Germany Turkish-Azerbaijani Union, Azer-Turk Youth Organization (Finland), Azerbaijan-Turkish Cultural Association (Netherlands), German-Azerbaijan Cultural Society, Azerbaijan Turkish Culture and Solidarity Association (Germany), Azerbaijan-America Society, Azerbaijan House in Berlin, TADEF (Turkiye Azerbaijan Associations Federation), and other organizations that carry out joint activities of the Turkish and Azerbaijani diasporas should be particularly noted [5; 7].

Based on research, it can be stated that the joint activities of Turkish and Azerbaijani diaspora organizations have aligned the foreign and domestic policies of the states and addressed issues important to both nations. In this process, the participation of relevant institutions of both states, regular coordination, organization, and the arrangement of educational events have proven to be effective [1; 4; 10]. As a result, both state interests have been protected, opportunities have been created to strengthen the connections of Turkish and Azerbaijani people living in various countries with their homeland, and close ties have been established between Turkish and Azerbaijani diaspora organizations.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Azərbaycan Respublikasının Diasporla iş üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyət istiqamətləri // https://diaspor.gov.az/ 24.11.2024
2. Azərbaycan Türk Kültür və Dayanışma Dərnəyi Başkanı Salih Bayraktar https://www.facebook.com/sbkarabag / 25.11.2024
3. Azərbaycan və türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I Forumu / https://files.preslib.az/projects/diaspora/c6.pdf
4. Azərbaycan və Türkiyə diasporlarının birgə fəaliyyət istiqamətləri müzakirə olunub. 09.02.2022 // https://azertag.az/xeber/azerbaycan_ve_turkiye_diasporlarinin_birge_fealiyyet_istiqametleri_muzakire_olunub-2006540. 20.11.2024
5. Diaspora Təşkilatları (ölkələr üzrə) pdf // files.preslib.az/projects/diaspora/e1.pdf 25.11.2024
6. İstanbul Türkiye Azerbaycan Derneği Ana Sayfa // https://www.turkiyeazerbaycandernegi.com/?SyfNmb=1 27.11.2024
7. Türkiye Azerbaycan Dernekleri Federasyonu // https://tadef.org.tr/ 26.11.2024
8. Vaşinqtonda Azərbaycan Mədəniyyət Gecəsi keçirilib // https://azertag.az/xeber/vasinqtonda_azerbaycan_medeniyyet_gecesi_kechirilib_video-2121383 24.11.2024
9. We can only win by speaking out! // https://www.facebook.com/USAzerisNetworkUSAN/ 25.11.2024
10. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı // https://ytb.gov.tr/

III BÖLMƏ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİ: DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNƏ YENİ BAXIŞLAR

CƏNUBİ QAFQAZDA DÖVLƏTÇİLİK VƏ MƏDƏNİYYƏT ƏNƏNƏLƏRİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFINDA AZƏRBAYCAN XALQININ ROLU

Qasım Hacıyev
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun Qafqaz tarixi şöbəsinin müdiri, professor
gasimh@mail.ru

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Gürcüstan, mədəni irs, ənənə*
Keywords: *South Caucasus, Azerbaijan, Georgia, cultural heritage, tradition*

Dünyanın diqqəti cəlb edən bölgələrindən biri - Cənubi Qafqaz regionu dövlətçilik ənənəsi, maddi və mənəvi mədəniyyətin yaranması və inkişafı baxımından çox qədim və zəngindir. Bu regionda dövlətlər qədim dövrlərdən yaranmağa başlamış, həmçinin zəngin tarixi və mədəni irs yaranmış, qorunub saxlanmışdır. Bu irsin və ənənələrin çoxu Azərbaycan xalqının payına düşür. Gürcü xalqının da Cənubi Qafqaz xalqlarının milli mədəni irsinin yaranması və inkişafında böyük payı inkaredilməzdir. Erməni adlandırılan hay tayfasının isə Cənubi Qafqazın qədim tarixi və mədəniyyətin irsində heç bir yeri və rolu yoxdur.

Cənubi Qafqazda mədəniyyət ənənələrinin yaranması və inkişafında Azərbaycan xalqının böyük rolu faktlar və çoxsaylı dəlillərlə sübut edilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanlı-türk xalqına məxsus dövlətçilik ənənəsi intensiv olaraq inkişaf etmiş, nəticədə çox sayda (Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya, Atabəylər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarlar, xanlıqlar, AXC, Azərbaycan SSR, Azərbaycan Respublikası) dövlətlər yaranmışdır. Bu dövlətlərə və xalqlara məxsus maddi mədəniyyət irsi mövcud olmuş, inkişaf etmiş, həmin mədəni irs qədim dövrlərdən etibarən xalqın tarixi taleyində mühüm rol oynamışdır. Biri-digərini əvəz etmiş dini-mənəvi inanclar - tanrıçılıq, zərdüştilik, xristianlıq və müsəlmanlıq mədəni irsin də yaranmasına səbəb olmuşdur. Burada, bütün yuxarıda deyilənlərə aydınlıq gətirilir, tarixi həqiqətlər diqqətə çatdırılır.

Cənubi Qafqaz qədim dövlətçilik tarixi və mədəniyyət irsi baxımından zəngindir.

Cənubi Qafqazın qədim dövlətçilik ənənəsinin yaranması və inkişafında Azərbaycanın dövlətçilik tarixi mühüm yer tutur.

Azərbaycan Respublikası tarixinə e.ə. IV-III əsrlərin qovşağında meydana çıxan Albaniya dövləti Cənubi Qafqaz tarixində xüsusi siyasi əhəmiyyətə malikdir.

Yazılı mənbələr Qafqaz Albaniyasının dili və yazısı haqqında şübhə edilməz sübutlar saxlamışdır.

Cənubi Qafqazda mövcud olan abidələr - alban xristian, ondan sonra qəbul edilmiş müsəlman dininə aid abidələr Şərq tipində yaradılmışdır.

Cənubi Qafqazın xristian abidələri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir.

Cənubi Qafqazın xristianlığa aid qədim məbəd tikinti-memarlığı yerli xalqın (Azərbaycan türkləri) dini ideologiyası ilə sıx bağlı olmuşdur. Alban-xristian məbədlərində əksini tapmış simvollar bu ideologiyanın mahiyyətini özündə əks etdirir.

Cənubi Qafqazdakı qədim dövr və orta əsrlərə aid xristian abidələrinin haylara (ermənilərə) heç bir aidiyyəti yoxdur.

Mənəvi mədəniyyət irsi və ənənələrinin yaranmasında, inkişafında mütərəqqi fikirli hökmdarların xüsusi xidmətləri olmuşdur. Tarix və mədəniyyət abidələrinin, yazılı mənbələrin çoxu onların təşəbbüsü ilə yaradılmışdır.

Cənubi Qafqazda İslam dininin yayılması ilə əlaqədar yeni mənəvi mədəniyyət irsi formalaşmışdır. Cənubi Qafqazın mədəniyyətini zənginləşdirən dəyərli maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri yaradılmış, bütün müsəlman dünyasında yayılmışdır.

Şərq ölkələrinin bəlli bir hissəsini təşkil edən müsəlman dünyasında məşhur elm adamlarının, ədiblərin sırasında tanınmış azərbaycanlı mütəfəkkirlərin olması Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixinin tərəqqi dövrünü səciyyələndirir.

Qədim maddi mədəniyyətin yaradıcısı olan xalq həmin ənənələrlə bərabər mənəvi mədəniyyət dinamik inkişafla müşayiət olunan səviyyə yaranmışdır.

XIX əsrdən etibarən ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülüb məskunlaşdırılması bütün parametrlərdə azərbaycanlılar üçün təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Cənubi Qafqazda separatçı mövqe tutan Ermənistan əsassız ərazi iddiaları ilə Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı təhlükələr yaratmış, Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Qarabağ regionunun tarix və mədəniyyət abidələrini məhv etmişdir.

Ermənistanın əsassız ərazi iddiaları ilə yaratdığı separatçılıq regionun digər dövlətlərinə - Gürcüstan, Türkiyə və digər dövlətlərə qarşı da təsirsiz ötüşməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistan

üzərində qələbəsi Qarabağdakı Azərbaycanlı-türk mədəni irsinin dağıdılması prosesinin qarşısını almış, işğal altında olan zaman dağıdılmış tarix və mədəniyyət abidələrinin yenidən bərpa edilməsi üçün geniş imkanlar yaranmışdır.

Cənubi Qafqazda dövlətçilik, mədəniyyət ənənələrinin yaranması və inkişafında Azərbaycanın böyük rolu olduğunu tarixi faktlar və tutarlı arqumentlərlə dünyanın mədəni irs ənənələrinin tanınması müstəvilərində geniş əksini tapması üçün hərtərəfli cəhdlər göstərilməlidir.

The role of Azerbaijani people in the establishment and development of statemanship and cultural traditions in the South Caucasus

The South Caucasus region, which is one of the attention-grabbing regions of the world, is very rich and ancient in terms of the tradition of statehood, the creation and development of material and spiritual culture. In this region, states began to emerge from ancient times, and also created and preserved a rich historical and cultural heritage. Most of this heritage and traditions belong to the Azerbaijani people. The great share of the Georgian people in the creation and development of the national cultural heritage of the peoples of the South Caucasus is undeniable. The Hay tribe, which is called Armenian, has no place or role in the ancient history and cultural heritage of the South Caucasus.

The great role of the Azerbaijani people in the creation and development of cultural traditions in the South Caucasus has been proven by facts and numerous evidences. The research shows that the tradition of statehood belonging to the Azerbaijani-Turkish people developed intensively, as a result of which new states was created (Manna, Midia, Atropatena, Albania, Atabays, Karagoyunlu, Aggoyunlu, Safavids, Afshars, khanates, Azerbaijan Democratic Republic, Azerbaijan SSR, Republic of Azerbaijan). The material cultural heritage belonging to these states and peoples existed and developed, and this cultural heritage played an important role in the historical destiny of the people since ancient times. Religious and spiritual beliefs that have replaced each other - theism, Zoroastrianism, Christianity and Islam have also led to the creation of cultural heritage. Here, all the above is clarified, historical truths are brought to attention.

The South Caucasus is rich in terms of ancient state history and cultural heritage. Statehood history of Azerbaijan covers an important place in the creation and development of the ancient statehood tradition of the South Caucasus.

The state of Albania, which was emerged at the turn of the IV-III centuries B.C., has a special political significance in the history of the South Caucasus. Written sources have preserved indisputable evidence about the language and script of Caucasian Albania.

Monuments in the South Caucasus - Albanian Christian, and later Muslim monuments were created in the Eastern style. The Christian monuments of the South Caucasus are characterized by their unique features. The ancient Christian temple construction-architecture of the South Caucasus was closely connected with the religious ideology of the local people (Azerbaijani Turks). Symbols reflected in Albanian-Christian temples reflect the essence of this ideology.

The ancient and medieval Christian monuments in the South Caucasus have nothing to do with the Hays (Armenians). The formation and development of spiritual cultural heritage and traditions was a special service of the progressive rulers. Many historical and cultural monuments were created on their initiative.

Due to the spread of Islam in the South Caucasus, a new spiritual cultural heritage was formed. Valuable material and spiritual monuments have been created that enrich the culture of the South Caucasus.

The presence of well-known Azerbaijani thinkers among the Muslim world, which constitutes a certain part of the Eastern countries, characterizes the period of progress in the history of spiritual culture.

The nation, which is the creator of the ancient material culture, achieved the creation and development of the spiritual culture along with those traditions, thereby creating a level accompanied by dynamic development.

Since the 19th century, the resettlement of Armenians in the South Caucasus has become a source of danger for Azerbaijanis in all settings.

Armenia, which takes a separatist position in the South Caucasus, has created threats against Azerbaijani statehood with groundless territorial claims since the beginning of the 20th century, and destroyed the historical and cultural monuments of the Karabakh region of the Republic of Azerbaijan during the First Karabakh War.

The victory of the Republic of Azerbaijan over Armenia in the Second Karabakh War prevented the process of destruction of the Azerbaijani-Turkish cultural heritage in Karabakh, and created ample opportunities for the restoration of historical and cultural monuments that were destroyed during the occupation.

Continuous and comprehensive efforts should be made to show Azerbaijan's great role in the creation and development of statehood and cultural

traditions in the South Caucasus with historical facts and solid arguments in the pages of the recognition of cultural heritage traditions of the world.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi (tərcümə Z.M.Bünyadovundur). Bakı, Elm, 1993, 235 s.
2. Əl-Kufi. Kitab əl-fütuh (Fəthlər kitabı). Tərcümə akademik Z.M. Bünyadovundur. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, 80 s.
3. Hacıyev Q. Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə. III ə.-b.e.XVIII əsri). Bakı, "T" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2000, 320 s.
4. Hacıyev Q. Bərdə şəhəri: coğrafi, siyasi və mədəni tarixi (b.e.ə.IV-b.e.XIX əsri). Bakı, UniPrint, 2008, 250 s.
5. Məmmədov Z.C. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri, Bakı, Elm, 1986, 65 s.
6. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı, Təknur, 2010, 152 s.
7. Səfərli H.. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2017, 216 s.
8. Qasimlı M. Heydər Əliyev və Qafqaz problemləri. Bakı: Aspoliqraf, 2023, 320 s.
9. Hacıyev Q., Kəlbizadə E., Eyvazov A., İsmayılova T., Əzimzadə A., İmaməli Ş. Ermənistan: daxili sosial-iqtisadi və siyasi şərait. Bakı: MTM Innovation MMC. 2019. – 352 s.
10. Ömərov V.A., Məmmədova N., Mustafayeva N. Gürcüstan–Ermənistan münasibətləri: qurulması, mövcud vəziyyəti və problemləri. Bakı: 2023, -221 s.

AZƏRBAYCAN MİLLİ HÖKUMƏTİNİN AZƏRBAYCANIN MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNDƏ YERİ

Həsən Səfəri
AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
seferihesen@gmail.com

Açar sözlər: *Milli Hökumət, Cənubi Azərbaycan, zülm, Pişəvəri, Azərbaycan Demokrat Firqəsi*

Keywords: *National Government, South Azerbaijan, oppression, Peshavari, Azerbaijan Democratic Party*

Tarixi Azərbaycan ərazisi Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri ilə ikiyə parçalandıqdan sonra Azərbaycanın şimal və cənub hissələri fərqli sistemdə, fərqli inkişaf yolu keçmişlər. Azərbaycanın şimal hissəsi çar Rusiyasının tərkibinə qatılsa da, 1918-ci ildə qısa müddətli də olsa, burada Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyəti yarandı. Lakin Azərbaycanın cənub hissəsi Azərbaycan mənşəli Qacar dövlətinin tərkibinə qatılsa da, 1925-ci ildə Rza şah çevrilişlə dövləti qacarlardan aldıqdan sonra Cənubi Azərbaycana qarşı ciddi zülm və ayrı-seçkilik siyasəti həyata keçirdi. Bu da azərbaycanlıların azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsini stimullaşdırdı. İkinci Dünya müharibəsi və sonrakı dövrdə azərbaycanlıların başlatdığı 21 Azər hərəkatı isə Şərq və Qərb bloklarının dünyanı bölüşdürdüyü dövrə təsadüf etdiyi üçün Sovet İttifaqı Cənubi Azərbaycanda baş qaldıran milli hərəkatı dəstəklədi. Bu da azərbaycanlıların bu hərəkatının SSRİ-yə bağlı hərəkat kimi dünyaya tanıtdırdı. Əslində əgər Cənubi Azərbaycanda hərəkat və inqilabi şərait olmasaydı, Sovet İttifaqı Cənubi Azərbaycana nə qədər nümayəndə və casus göndərsəydi də, milli azadlıq hərəkatı olmayan bir xalq üçün hərəkat formalaşdırmaq mümkün olmazdı. Sovet İttifaqı tərəfindən dəstəkləndiyi üçün Cənubi Azərbaycanda formalaşan hərəkata düşmən sayılan Qərb bloku ölkələrinin nümayəndələri də bunu etiraf ediblər. ABŞ-ın Təbrizdəki konsulu 1945-cı il 21 Azər hərəkatı ilə bağlı yazırdı: "*Buradakı müxalif hərəkat Sovetin himayəsi olmasa bəlkə də yenilər. Lakin bu hərəkat geniş xalq kütləsi tərəfindən himayə edilir. Bu isə əhalinin mərkəzi hakimiyyətdən narazı olmalarını sübut edir*" [6, s. 268]. Eyni zamanda İngiltərənin həmin dövrdə Təbrizdəki konsulu da Cənubi Azərbaycanda vəziyəti yerində araşdırandan sonra burada baş verən hərəkat barədə yazıb: "*Rusların himayəsi olmadan bu hərəkatın qalib gəlməsi çətindir. Lakin ruslar öz məqsədləri üçün bu hərəkatı dəstəkləyirlər. Bu vilayətin işçiləri və kəndliləri arasında İran hakimiyyətinin ləyaqətsizliyi və korrupsiyasına qarşı mənim təbii qəzəb adlandırdığım hiss vardır. Eyni zamanda elə ədalətsizlik və bədbəxlik hakimdir ki, bu hər hansı bir ölkədə olsa üsyanla nəticələnər. Bu hərəkatın tamamilə rusların işi olduğuna inanmaq yanlışdır. Əslində ruslar burada mövcud olan inqilabi şəraitdən faydalanmağa çalışırlar*" [6, s.268]. Həqiqətən də Cənubi Azərbaycanda Milli Hökumətin 1945-ci ildə qurulmasından öncə Pəhləvi dövlətinin zülmünə qarşı Cənubi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş qaldıran etirazlar tədricən böyük bir hərəkatı və inqilabı şəraiti formalaşdırmaqda idi. Həmin dövrdə Şah rejiminə qarşı ağır mübarizə yolu keçmiş bir neçə nəfər ömrünün 10 ilini şah zindanında keçirmiş və həmin illərdə Tehranda yaşayan S.C.Pişəvəri ilə məsləhətləşməyə getdilər. Bu məsləhətləşmədə Azərbaycandan gəlmiş adamlarla birlikdə Tehranda «Ajir» ətrafında toplaşmış azərbaycançılar da iştirak etmişlər [3, s. 51]. Cənubi Azərbaycanda davam edən bu prosesi S.C.Pişəvərinin məclisdəki mandatının ləğv edilməsi sürətləndirdi. Belə ki 1945-ci il "*avqustun axırlarında S.C.Pişəvərinin mandatı rədd edildi. Belə bir şəraitdə azərbaycanlıların idarəçilik*

məsələlərindən kənarlaşdırılma cəhdi, seçkidə onların səsinin heçə sayılması və S.C.Pişəvərinin mandatenın təsdiq edilməməsi Azərbaycanda əhalinin ciddi narazılığına səbəb oldu. Bundan sonra S.C.Pişəvəri Təbrizə qayıdıb əvvəlki kommunist firqəsindən qalan dostları, eləcə də Xiyabani hərəkatından qalan mücahidlərin köməyi ilə yeni Azərbaycan Demokrat Firqəsini təşkil etməyi elan etdi." [6, s. 267]. Bu narazılığı "*1944-cü ilin fevralından 1945-ci ilin ortalarına qədər Güney Azərbaycanın demək olar ki, hər yerində keçirilən fasiləsiz nümayişlər, mitinqlər və hətta ara-sıra dövlət məmurlarına, polis və jandarmalara göstərilən müqavimət (Sərab, Qaradağ, Mərənd, Marağa, Meşkin və s. şəhərlərdə) açıq-aydın göstərirdi*" [3, s. 39]. 1945-cı ildə Azərbaycandakı sosial, siyasi və iqtisadi durum elə bir həddə gəlib çatmışdır ki, millət rejimin zorakılığına müqavimət göstərməkdən başqa çıxış yolunun qalmadığını görür. Belə bir şəraitdə xalqın mübarizəsinə başçılıq edə bilən və onu əsas hədəfə yönəltməyi bacaran bir təşkilatın yaradılmasına ehtiyac duyulur. Belə bir təşkilat S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə 1945-ci ilin sentyabrın 3-də yaradılmış Azərbaycan Demokrat Firqəsi olmuşdur [4, s. 107]. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin təsis edilməsi istiqamətində 1945-ci il sentyabrın 3-də (1324-cü il şəhrivərin 12-də) ADF-nin əsasını qoyan 77 nəfər görkəmli azərbaycanlı şəxsin imzası ilə Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaradılması haqqında müraciətnamə ilə yeni bir siyasi təşkilatın - Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaradıldığı elan olundu [3, s. 62]. Yayılan 3 sentiyabr müraciətnaməsində ADF-ni təsis edənlər firqənin əsas məqsədlərini açıq şəkildə xalqa çatdırıb, Pəhləvi diktaturasının Azərbaycan üçün heç bir yol buraxmadığını da belə qeyd etmişlər: "*Ayrı bir çarə yoxdur. Çox tez bir surətdə gərək qanuni- əsasinin icra və təkmili yolunda ciddən işə başlayıb, milli hökuməti aşağıdan yəni xalq içindən və camaatın geniş kütlələrinin ehtiyacı üzərində, əyalət və vilayətdə yaşayan xalqların xüsusiyyətləri əsasında qurmaq lazımdır*" [2, s. 50-51].

Cənubi Azərbaycanın milli zülmə və ayrı-seçkiliyə məruz qaldığına görə xalqın əsas istəyi də buraya ən azından muxtariyyət statusu qazandırmaqla azərbaycanlıları zülm və ayrıseçkilikdən qurtarmaq, eləcə də Azərbaycan dilinin Cənubi Azərbaycanda dövlət dili elan edilib, tədrisin həmin dildə aparılması idi. Lakin Cənubi Azərbaycanda milli hərəkatın öncülləri İran dövlətini daha artıq qıcıqlandırmamaq üçün əsas məqsədlərində İranın ərazi bütövlüyünü qorumağa maraqlı olduqlarını elan edirlər. Bu məsələ ilə bağlı 12 şəhrivər (3 sentiyabr 1945-ci il) müraciətnaməsində deyilirdi: *"... biz istəyirik ki, İranın istiqlalı və təmamiyyətini hifz etməklə bərabər, öz daxili işlərimizi də idarə etməkdə muxtar və azad olaq... fars dilini dövlət dili olmaq şərtilə milli mədrəsələrimizdə öz dilimiz ilə bərabər tədris etməyə imkan verəcəyik"* [1, s. 155].

Nəhayət, Güney Azərbaycanda azadxahların apardığı mübarizə nəticəsinə Təbrizdə 1945-ci il dekabrın 12-də (21 Azərdə) Azərbaycan Milli Hökuməti təşkil edildi [5, s.257]. Güney Azərbaycanda yaranan Azərbaycan Milli Hökuməti yalnız bir il yaşasa da, bu gün də Cənubi Azərbaycanda yaşayan və öz müqəddəratının təyin edilməsi uğrunda mübarizə aparan azərbaycanlıların milli hərəkatında ideya qaynağı olaraq əhəmiyyət və aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Eyni zamanda bu gün Azərbaycanın müstəqil olduğu bir dövrdə həmin hərəkatı bitərəf və hər hansı ideologiyanın təsiri və təhrifdən kənar araşdırılması üçün daha münasib şərait var və bu istiqamətdə yeni və daha obyektiv araşdırma ortaya çıxarmaq mümkündür. Məhz bu da Cənubi Azərbaycanda günümüzdə davam edən milli hərəkatın müsbət nəticəyə çatması üçün yol göstərə bilər.

The place of the national government of Azerbaijan in the history of national statehood of Azerbaijan

After the historical territory of Azerbaijan was split into two by the agreements of Gulustan and Turkmenchay, the northern and southern parts of Azerbaijan went through a different path of development in a different system. Although the northern part of Azerbaijan became part of Tsarist Russia, in 1918, the Azerbaijan People's Republic was formed here for a short time. However, although the southern part of Azerbaijan participated in the formation of the Gajar state of Azerbaijani origin, in 1925, after taking the state from the Gajars in a coup, Reza Shah implemented a policy of serious oppression and discrimination against South Azerbaijan. This stimulated the struggle of Azerbaijanis for freedom and independence. The 21 Azer movement started by Azerbaijanis during the Second World War and its aftermath coincided with the period when the Eastern and Western blocs divided the world, so the Soviet Union supported the national movement that took place in South Azerbaijan. This made this movement of Azerbaijanis known to the world as a Soviet-related movement. In fact, if there were no movement and revolutionary conditions in South Azerbaijan, no matter how many representatives and spies the Soviet Union sent to South Azerbaijan, it would not be possible to form a movement for a people without a national liberation movement. The representatives of the Western bloc countries, which are considered enemies of the movement formed in South Azerbaijan because it was supported by the Soviet Union, admitted this. The US consul in Tabriz wrote about the 21st Azer movement in 1945: "*If the opposition movement here is not under the protec-*

tion of the Soviets, maybe they are new ones. However, this movement is supported by a large mass of people. This proves that the population is dissatisfied with the central government." [6, p. 268]. At the same time, the consul of England in Tabriz wrote about the movement taking place in South Azerbaijan after investigating the situation on the spot: "*It is difficult for this movement to win without the protection of the Russians. But the Russians support this movement for their own purposes. Among the workers and peasants of this province there is what I call natural anger against the indignity and corruption of the Iranian authorities. At the same time, there is such injustice and misery that it would result in rebellion in any country. It is wrong to believe that this movement is entirely the work of the Russians. In fact, the Russians are trying to take advantage of the revolutionary conditions that exist here.*" [6, p. 268]. Indeed, before the establishment of the National Government in South Azerbaijan in 1945, the protests against the oppression of the Pahlavi state in various regions of South Azerbaijan gradually formed the conditions for a great movement and revolution. At that time, several people who had gone through a difficult struggle against the Shah's regime went to consult S.J. Peshavari, who spent 10 years of his life in the Shah's prison and lived in Tehran during those years. Azerbaijanis gathered around "Ajir" in Tehran took part in this consultation together with the people who came from Azerbaijan [3, p. 51]. This ongoing process in South Azerbaijan was accelerated by the cancellation of S.J. Peshavari's mandate in the assembly. Thus, *at the end of August 1945, S.J. Peshavari's mandate was rejected. In such a situation, the attempt to exclude Azerbaijanis from management issues, the nullification of their vote in the election and the failure to approve the mandate of S.J. Peshavari caused serious dissatisfaction of the population of Azerbaijan. After that, S.J. Peshavari returned to Tabriz and announced the formation of a new Azerbaijan Democratic Party with the help of his friends from the previous communist faction, as well as devotees from the Khiyabani movement* [6, p. 267]. This discontent was expressed by "*continuous demonstrations, rallies and even occasional resistance to state officials, police and gendarmerie from February 1944 to mid-1945 in almost all parts of South Azerbaijan (Sarab, Garadag, Marand, Maragha, Meshkin etc. in the cities) clearly showed*" [3, p. 39]. "In 1945, the social, political and economic situation in Azerbaijan reached such a level that the nation saw that there was no way out except to resist the violence of the regime. In such a situation, there is a need to create an organization that can lead the people's struggle and direct it to the main goal. Such an organization S.J. The Azerbaijan Democratic Party was established on September 3, 1945 under the leadership of

Peshavari [4, p. 107]. In the direction of the establishment of the Azerbaijan Democratic Party, "The petition on the establishment of the Azerbaijan Democratic Party signed by 77 prominent Azerbaijanis who founded the ADF on September 3, 1945 (12th of Shahriver 1324) It was announced that a new political organization - Azerbaijan Democratic Party was created [3, p. 62]. In the September 3 appeal, the founders of the ADF clearly conveyed the main goals of the sect to the people and noted that the Pahlavi dictatorship left no way for Azerbaijan: "*There is no other solution. It is necessary to seriously start working on the implementation and improvement of the legal framework as soon as possible, and build the national government from the bottom, that is, from among the people and on the basis of the needs of the broad masses of the people, on the basis of the characteristics of the people living in the province*" [2, p. 50-51].

Since South Azerbaijan was subjected to national oppression and discrimination, the main desire of the people was to save Azerbaijanis from oppression and discrimination by giving it at least the status of autonomy, as well as declaring the Azerbaijani language as the state language in South Azerbaijan, and teaching in that language. However, the pioneers of the national movement in South Azerbaijan declare that they are interested in protecting the territorial integrity of Iran in order not to irritate the Iranian state any more. Regarding this issue, the petition of 12 Shahrivar (September 3, 1945) stated: *"... we want to preserve the independence and integrity of Iran, as well as to be autonomous and free to manage our own internal affairs... the Persian language as the state language provided that we will allow teaching in our national madrasahs along with our own language*" [1, p. 155].

Finally, as a result of the struggle of freedom fighters in South Azerbaijan, the National Government of Azerbaijan was established in Tabriz on December 12, 1945 (21 Azar) [5, p.257]. It maintains its importance and relevance as a source of ideas in the national movement of Azerbaijanis living and fighting for self-determination. At the same time, today, in a period when Azerbaijan is independent, there are more suitable conditions for investigating that movement neutrally and without the influence and distortion of any ideology, and it is possible to reveal a new and more objective investigation in this direction. It is this that can show the way for the national movement that continues today in South Azerbaijan to reach a positive result.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Bayramzadə S. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaranması və fəaliyyəti barədə bəzi mülahizələr/ 21 Azər-70 elmi konfransın materialları, Bakı, Araz, 2015, 320 s.

2. Çeşmazər M. Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı: Elm, 1986, 160 s.
3. Rəhimli Ə. 21 Azərə gedən yol- Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkat (1941-1946-cı illər). Bakı, Araz, 2015, 240 s.
4. Rəhimli Ə. Seyid Cəfər Pişəvəri. Bakı, Nurlar, 2009, 400 s.
5. Tağıyeva Ş, Rəhimli Ə, Bayramzadə S. Güney Azərbaycan. Bakı: Orxan, 2000, 515 s.
6. یرواند آبرامیان. ایران بین دو انقلاب. چاپ یازدهم، تهران: نشر نی، 1384، 709

IX-XI ƏSRLƏRDƏ YARANAN AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİ V.V.BARTOLDUN TƏDQİQATLARINDA

Rəna Şahbazova
Bakı Dövlət Universitetinin Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
rshahbazova@gmail.com
ORCİD İD: 0000-0003-4528-2809

Açar sözlər: *intibah, dövlət, siyasət, xilafət, Sacilər, Şirvanşahlar*
Keywords: *renaissance, state, politics, Caliphate, Sajids, Shirvanshahs*

IX əsrin 60-cı illərindən etibarən Ərəb Xilafətinin parçalanması prosesi daha da sürətləndi. Azərbaycanda Xürrəmilər (VIII əsrin sonundan) və Babək hərəkatının (816-837-ci illər) yatırılması burada xəlifənin hakimiyyətini möhkəmləndirmədi. Əksinə, qiyam və üsyanların, hərəkatların yatırılması üçün xəlifənin Azərbaycana göndərdiyi sərkərdələr, canişinlər burada möhkəmləndilər yarımmüstəqil və müstəqil dövlətlər qurmağa başladılar. Şirvanda Məzyədilər (tarixi ədəbiyyatda bu sülalə "Şeybanilər" və yaxud "Yezidilər" də adlanır), tarixi Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsində Sacilər (879-941-ci illər), onları əvəz etmiş Salarilər (941-981-ci illər), Rəvvadilər (983-1060, 1107-1117-ci illər), Gəncə, Ani və Dvin əmirliklərin birləşdirən Şəddadilər (və yaxud Gəncə əmirliyi) (971-1075-ci illər) dövlət qurmağa nail oldular.

Bu dövr siyasi, mədəni inkişaf baxımından çox əhəmiyyətli olmuşdur. IX-XI əsrlər Azərbaycan xalqının tarixi təkamülü yolunda vacib mərhələ idi. Belə ki, uzun sürmüş fasilədən sonra Azərbaycanın siyasi müstəqillik qazanması, iri dövlətlərin yaranması, onların bir qisminin Azərbaycanın tarixi torpaqlarını vahid hakimiyyət altında birləşdirməsi dövlətçilik ənənələrinin bərpası demək idi. Təsadüfi deyildir ki, bəzi Azərbaycan tarixçiləri (Z.M.Bünyadov, Y.M.Mahmudov) bu dövrü Azərbaycan tarixinin yalnız mədəni deyil, siyasi "dirçəlişi dövrü" kimi qiymətləndirirlər [1, s.3-4]. Yaqub Mahmudov yazır: "*İslamla*

başlanan ən böyük uğurumuz dirçəlişimiz oldu. Xilafətə qarşı azadlıq hərəkatımızın qanunauyğun nəticəsi olaraq IX yüzilliyin ortalarında Azərbaycanda yeni siyasi oyanış baş verdi – Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər sülalələrinin və Şəki hakimlərinin idarə etdikləri yerli dövlətlər meydana gəldi. Bu, siyasi dirçəliş idi" [2, s.4]. IX-XI əsrlərdə meydana gəlmiş Azərbaycan dövlətlərinin demək olar ki, hamısı siyasi, iqtisadi, mədəni inkişafı baxımından V.V.Bartold tərəfindən də nəzərdən keçirilmişdir. V.V.Bartold Ərəb Xilafətinin siyasi tənəzzülü dövründə yaranmış yarımmüstəqil və müstəqil Azərbaycan dövlətlərinin təqribən hər biri haqqında məlumat vermişdir. Lakin o, həmin prosesin ilkin siyasi şərtləri üzərində dayansa da, iqtisadi və ictimai amillərə diqqət yetirməmişdir. Halbuki Ərəb Xilafətinin siyasi tənəzzülündə iqtisadi və ictimai hadisələr siyasi amillər qədər rol oynamışdır. Məlumdur ki, hələ xəlifə əl-Məmunun dövründə (813-833-cü illər) Azərbaycanda xalq kütlələri dözülməz vəziyyətə düşmüşdülər [3, s.775-783].

V.V.Bartold Ərəb Xilafətinin tənəzzülü dövründə yaranmış Azərbaycan Şəddadilər dövlətinə də müəyyən diqqət yetirmişdir. Şəddadilər dövləti X əsrin 70-ci illərində Azərbaycanın şimal torpaqlarında yaranmışdı. Dövlətin əsasını qoymuş Şəddadilər əvvəllər Salarilər dövlətinin tərkibində olmuş Dəbil (Dvin) ətrafında yaşamışlar. 951-ci ildə bu sülalənin banisi Salarilərin zəifləməsindən istifadə edib müstəqil Dəbil (Dvin) əmirliyini yaratmışdı.

V.V.Bartold IX-XI əsrlərin Azərbaycan dövlətləri içərisində daha çox Sacilər dövlətinə diqqət yetirmişdir. Görünür, bu, bir tərəfdən, Sacilərin (xüsusilə Yusif ibn Əbu-s-Sacın) Ərəb Xilafətinə qarşı gərgin mübarizəsi, digər tərəfdən, isə həmin dövrdə öncə məhz Sacilərin Azərbaycan ərazisini tarixi sərhədlərində birləşdirməyə nail olması faktı ilə bağlıdır. Belə ki, V.V.Bartold "Azərbaycan tarixinin qısa icmalı"nda yazmışdır: "Artıq VI əsrdə təsərrüfat və maddi mədəniyyət baxımından vahid olmuş Azərbaycanın, Ərməniyyə və Arranın siyasi birliyi Sacilərin və Salarilərin dövründə mümkün oldu.

V.V.Bartoldun Azərbaycanın IX-XI əsrlərdə mövcud olmuş dövlətlərinin tarixinə böyük yer ayırması, bu dövrün hərbi-siyasi hadisələrini daha diqqətlə izləməsi də göstərir ki, 600 ilə qədər davam etmiş Sasani və Xilafətin əsarətindən sonra Azərbaycanda yaranan müstəqil dövlətlərin – Şirvanşah Məzyədilərin [4, s. 542], Sacilərin, Salarilərin, Şəddadilərin qurmuş olduqları dövlətlərin mövcudluğu Azərbaycanın siyasi, etnik, dini və mədəni inkişafı üçün əhəmiyyətli bir hadisə olmuşdur [5, s. 651-774]. Azərbaycan tarixçisi akademik Yaqub Mahmudov bu dövrü Azərbaycanın təkcə mədəni deyil, siyasi inkişafında da Erkən İntibah dövrü adlandıraraq qeyd edir ki, IX-XI əsrlərdə Azərbaycan "Türk-İslam dünyasının güc qaynağına çevrilmişdi".

Azerbaijan states formed in the IX-XI centuries in the researches of V.V. Bartold

From the 60s of the 9th century, the process of disintegration of the Arab Caliphate accelerated. The suppression of the Khurramids (from the end of the 8th century) and the Babek's movement (816-837) in Azerbaijan did not strengthen the power of the caliph here. On the contrary, the commanders and viceroys who sent to Azerbaijan by the caliph to suppress uprisings and rebellions, started to establish semi-independent and independent states. Mazyadids in Shirvan (this dynasty is also called "Sheybanids" or "Yezids" in historical literature), Sajids (879-941) in a large part of historical Azerbaijan lands, Salarids (941-981) who replaced them, Ravvadids (983-1060, 1107-1117), the Shaddadids (or Ganja emirate) (971-1075), who united Ganja, Ani and Dvin emirates, managed to establish a state.

This period was very important in terms of political and cultural development. IX-XI centuries were an important stage in the historical evolution of the Azerbaijani people. Thus, after a long break, the political independence of Azerbaijan, the emergence of states, the unification of some of them, the historical lands of Azerbaijan under a single authority, meant the restoration of statehood traditions. It is no coincidence that some Azerbaijani historians (Z.M. Bunyadov, Y.M. Mahmudov) consider this period as a period of not only cultural, also political "revival" of Azerbaijani history [1, pp. 3-4]. Yagub Mahmudov writes: "*Our biggest success, our revival, started with Islam. As a legitimate result of our freedom movement against the caliphate, a new political awakening took place in Azerbaijan in the middle of the 9th century - local states ruled by the Shirvanshahs, Sajids, Salarids, Ravvadids and Shaddadids dynasties and Sheki rulers emerged. It was a political revival*" [2, p.4].

V.V. Bartold reviewed almost all of the Azerbaijani states that emerged in the 9th-11th centuries from the point of view of their political, economic, and cultural development. V.V.Bartold gave information about each of the semi-independent and independent states of Azerbaijan that emerged during the political decline of the Arab Caliphate. However, although he focused on the initial political conditions of that process, he did not pay attention to economic and social factors. However, economic and social events played as much a role as political factors in the political decline of the Arab Caliphate. It is known that even during the time of Caliph al-Mamun (813-833), the masses of the people in Azerbaijan were in an unbearable situation [3, p. 775-783].

V.V.Bartold also paid some attention to the state of Azerbaijan Shad-

dadids, which was created during the decline of the Arab Caliphate. The Shaddadid state was established in the northern lands of Azerbaijan in the 70s of the 10th century. The Shaddadids, who founded the state, lived in the vicinity of Dabil (Dvin), which was previously part of the Salarids state. In 951, the founder of this dynasty took advantage of the weakening of the Salarids and created the independent emirate of Dabil (Dvin).

Among the Azerbaijani states of the 9th-11th centuries, V.V. Bartold paid more attention to the Sajids state. Apparently, this is related to the intense struggle of the Sajids (especially Yusif ibn Abu-s-Saj) against the Arab Caliphate on the one hand, and the fact that the Sajids managed to unify the territory of Azerbaijan within its historical borders, on the other hand. Thus, V.V. Bartold wrote in "A brief overview of the history of Azerbaijan": "The political union of Azerbaijan, Armenia and Arran, which was united in terms of economy and material culture already in the 6th century, became possible during the reign of the Sajids and Salarids.

V.V.Barthold's dedication to the history of the states of Azerbaijan that existed in the 9th-11th centuries and his careful monitoring of the military and political events of this period also show that the independent states that emerged in Azerbaijan after the 600-year slavery of the Sassanids and Caliphate - the Shirvanshah Mazyadisds [4.p. 542], the existence of the states established by the Sajids, Salarids, and Shaddadids was an important event for the political, ethnic, religious and cultural development of Azerbaijan [5, pp. 651-774]. Academician Yagub Mahmudov, the historian of Azerbaijan, who calls this period not only the cultural, but also the early renaissance in the political development of Azerbaijan, notes that in the 9th-11th centuries, Azerbaijan "became the power source of the Turko-Islamic world".

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi. Erkən İntibah dövrü. Bakı: Aspoliqraf, 2008, 128 s.
2. Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005, 140 s.
3. Бартольд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана // Сочинения. Т.II. Часть I. Москва: Наука, 1963, с.775-783.
4. Бартольд В.В. Новое известие о стенах Дербента // Сочинения. Т. II. Часть I. Москва: Наука, 1963, с.788.
5. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира // Сочинения. Т.II. Часть I. Москва: Наука, 1963, с.651-774.

ДИЗАКСКОЕ СРАЖЕНИЕ 1804 ГОДА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПОЛИТИЧЕСКУЮ ОРИЕНТАЦИЮ ГАРАБАХСКОГО ХАНСТВА

Нурлана Джаваншир
Старший преподаватель кафедры Истории Азербайджана
(по естественным факультетам)
Бакинского Государственного Университета
nurlanac@gmail.com

Ключевые слова: *договор, сражение, политика, переговоры, главнокомандующий*
Keywords: *treaty, battle, politics, negotiations, commander-in-chief*

В 1802 году на руках главнокомандующего российской армией на Кавказе и инспектора Кавказской линии генерала П.Цицианова был план утверждения русского господства на землях между Черным и Каспийским морями, условно называемый «план Цицианова-Зубова» [1, 8; 4, 654]. Движение русской армии с территории Восточной Грузии вглубь Азербайджана с марта 1803 года, завоевание Джаро-Белоканских джамаатов и падение Гянджи осложнило положение гарабахского Ибрагимхалил хана, так как русские вышли к реке Тертер, а следовательно, к северным границам Гарабахского ханства. Будучи в Гяндже в начале января 1804, Цицианов послал к Ибрагимхалил хану в Шушу с майором Стариковым [5, 182] полное угроз письмо, в котором требовал от хана «искать покровительства». Ни угрожающие письма Цицианова хану, ни последующий визит майора Дм.Лисаневича в сопровождении русского отряда в Шушу и их почти трехмесячные переговоры не смогли заставить хана согласиться. Кроме того, укрывательство сыновей Гянджинского Джавад хана в Шуше, а также нахождение там некоторое время мятежного грузинского царевича Александра Ираклиевича и его сторонников [1, 685], однозначно говорило о далеко не про русских настроениях хана, неустрашимости и уверенности хана в собственных силах. События в конце апреля и в начале мая 1804 года, когда «хищники из Шуши» [2, 270; 4, 185] угнали из под Гянджи весь табун лошадей 17-го егерского полка в 300 голов, нападение на русский разъезд [1, 700] - яркое тому подтверждение. Захват Гянджи и продвижение русских в сторону Араза не могли не беспокоить каджарский Иран. С февраля 1804 года оттуда стали поступать сведения о готовящемся походе каджаров в направлении Иревана и Гянджи на Тифлис, который начался летом того

же года. В походе на Гянджу участвовал сын Ибрагим хана Фатали ага и 200 гарабахских всадников во главе с племянником и зятем хана Фейзи беком [3, 358]. Гарабахцы находились в войсках Угурлу хана Гянджинского и в нескольких верстах от Гянджи имели сражение с батальоном 17 Егерского полка под командованием капитана Котляревского. Их действия были настолько опасны, что вынудили генерала Карягина перебросить из Гянджи все оставшиеся там роты [2, 273]. Однако, летняя компания 1804 года не была успешной ни для одной из сторон. После неудачи Цицианов решил действовать «мирной рукой» и в направлении на восток, к Каспийскому морю. Гарабахский хан понимал, что по замыслу Цицианова Гарабах однозначно должен был быть под властью русских. Аргументами посланного в Гарабах Нинии Джораева с предложением подданства могли быть возможные перспективы Гарабахского ханства на самосохранение по сравнению с положением той же Грузии или Гянджинского ханства, лишенных местного правления. Но утвердительного ответа осенью 1804 года Джораев от хана так и не получил.

Отношения Гарабахского ханства с каджарским Ираном после 1797 года, т.е. после смерти Ага Мухаммед шаха Гаджара, были стабильно дружескими. Ибрагимхалил хан ежегодно получал из Тегерана халаты. Шах не брал с него «*ни копейки, сверх того предоставил хану право на получение доходов с Гарадагского ханства*» [5, 185]. Дети хана Агабегим ага и Абульфат ага, которые оказались при шахском дворе в 1797 году, занимали там высокое положение [7, 160]. Все изменилось после начала военных действий русских на Южном Кавказе. Переписка хана с русским командованием и долгое пребывание Лисаневича и Джораева в Шуше, где параллельно велись переговоры и с находившимся там Селим ханом Шекинским, не могли остаться незамеченными для каджарской стороны. Шах опасался, «*что вслед за Ибрагим ханом российское подданство примут его зять Селим хан, а вслед за ними Мустафа хан…, зять Ибрагим хана шахсеванский хан* (Фараджулла хан – Н.Д.)*, Хойский, Тебризский, Марагинский правители, шегагийский и др…*» [5, 191]. Поэтому шах пошел на рискованный шаг: он принимает фирман об отпраке в декабре 1804 года в Гарабах войск во главе с сыном Ибрагим хана Абульфат ханом. Ему было поручено оказывать помощь и служить хану, быть при нем в качестве векиля и наиба и всех непослушных, а в особенности Мухаммедгасан агу с несколькими карабахскими беками, отправить к Фатали шаху. Пока жив хан ни одно дело не должно быть вне полномочий Абульфатхана [5,187], и «*Абульфат хан был облечен полномочием действовать от име-*

ни Ибрагим хана, оставаясь при нем до конца его жизни, следя за тем, чтобы в Карабахе ничего не совершалось без его ведома и указания» [6, 91]. Фатали шах фактически подменял Ибрагим хана на ханском престоле и устанавливал каджарское правление через Абульфат хана, гарантируя ему и формальное правление в ханстве в будущем. Он ставил под большой вопрос притязания наследника Мухаммедгасан аги на ханский трон и ослаблял позиции других сыновей хана. Для братьев - Мухаммедгасан аги, Мехтикули аги и Ханлар аги, было оскорбительным такое возвышение Абульфат хана, рожденного от незнатной христианки по имени Ругам, который, по сообщению Хазани, был в свое время в услужении у своих братьев. [5,187]. Несмотря на это, Абульфат хан стал серьезным претендентом на власть: за его спиной стоял шах и некоторые южноазербайджанские ханы, он был наделен войсками, которые собирались со всего Азербайджана [1,703]. Ибрагим хан, который более всего дорожил своей властью и независимостью, приказал сыну не появляться в пределах ханства. Абульфат хан не послушался, вошел в Зангезур и Кафан, отстранил местных правителей и назначил своих. Он захватил магалы Гарабахского ханства - Кафан, Чулдур и Гюнай до реки Баргушад. Произошел территориальный раздел ханства. Эти территории на долгие годы превратятся в личный удел Абульфат хана. Хан приказал сыну или вернуться обратно, или явиться к нему. Абульфат хан ослушался и продолжал находиться в магале Баргушад. Тогда Мехтикули ага и Ханлар ага со своими отрядами направились в сторону Зангезура, собирая сторонников и пытаясь там остановить брата. Ибрагимхалил хан вместе с Мухаммедгасан агой и войсками подошли к селению Туг Дизакского магала, чтобы перекрыть движение к дороге Молла Насреддин (Гедекмулла Сададдин) – самой короткой на Шушинскую крепость. Абульфат хан направил свои войска в Дизакский магал. В это время у Ибрагим хана и Мухаммедгасан аги было всего 200 конных и пеших. Очень многие из окружения хана тайно симпатизировали его мятежному сыну, имели с ним связь и звали его. Некоторые деревни Дизакского магала, население Джаваншира, Гаджилу и даже Джабраила перешли на сторону Абульфат хана [4,188]. Последний, зная о малочисленности ханских войск, расположенных в Дизакском магале, уже видел себя в Шуше. Мехтикули аге и Ханлар аге со своими отрядами пришлось вернуться из Зангезура в Дизак. 10 декабря 1804 года произошло Дизакское сражение. В этом сражении Абульфат хан проиграл, благодаря тактическому маневру ханских войск. Некоторые азербайджанские ханы – Мукаддем Ма-

мед-Хасан-хан, Насакчи баши Али-хан Кенгерлу и Максуд хан, «…как конница их, так и пехота с багажами», 1 тыс. пленных остались в руках победителей. На утро после сражения войска Мухаммедгасан аги и Мехтикули аги напали на лагерь брата, разрушили его и, преследуя отступающего противника, захватили много добра [5,190; 1,700]. Абульфат хан перешел Араз и ушел в Гарадагское ханство. Своим фирманом и действиями Фатали шах фактически подтолкнул Ибрагим хана к принятию решения о продолжении переговоров с русскими о подданстве. При дворе хана не было единства по вопросу политической ориентации, шла острая дискуссия между сторонниками каджаров и прорусской партией во главе с очень влиятельным наследником престола Мухаммедгасан агой, который вел за спиной хана параллельные переговоры с русскими. После Дизакского сражения, которое стало результатом агрессивных намерений каджаров в отношении Гарабахского ханства, чаша весов склонилась в сторону России. По меткому замечанию Цицианова «*только страх приближения отряда* (каджаров-Н.Д.) *более нежели все убеждения могут на него* (Ибрагим хана – Н.Д.) *действовать*» [1, 699]. В письмах к хану и его сыну Цицианов, подливая масло в огонь, подчеркивал, что Баба хан, оскорбленный неподчинением Гарабаха и поражением в конце 1804 года, к весне обязательно пришлет большое число войск. [1,702] В декабре 1804 года, после Дизакского сражения Ниния Джораев вместе с посланником хана Мамед агой отправляются в Тифлис с положительным ответом от хана. Результатом переговоров стало общее согласие на оформление российского подданства Гарабахского ханства через двусторонний договор.

The battle of dizak in 1804 and its influence on the political orientation of the Garabakh khanate

In 1802, the commander-in-chief of the Russian army in the Caucasus and inspector of the Caucasian line, General P.Tsitsianov, had a plan for establishing Russian dominance in the lands between the Black and Caspian Seas, conventionally called the "Tsitsianov-Zubov plan" [1, p.8; 4, p.654]. The movement of the Russian army from the territory of Eastern Georgia deep into Azerbaijan from March 1803, the conquest of the Jaro-Belokan jamaats and the fall of Ganja complicated the situation of the Garabagh Ibrahimkhalil Khan, since the Russians reached the Terter River, and therefore, the northern borders of the Garabagh Khanate. While in Ganja at the beginning of January

1804, Tsitsianov sent a threatening letter to Ibrahimkhalil Khan in Shusha with Major Starikov [5, p.182], in which he demanded that the Khan "seek patronage". Neither Tsitsianov's threatening letters to the Khan, nor the subsequent visit of Major Dm. Lisanevich accompanied by a Russian detachment to Shusha and their almost three-month negotiations could force the Khan to agree. In addition, the concealment of the sons of the Ganja Javad Khan to Shusha, as well as the presence there for some time of the rebellious Georgian prince Alexander Iraklievich and his supporters [1, p. 685], clearly spoke of the khan's far from pro-Russian sentiments, fearlessness and self-confidence. The events at the end of April and the beginning of May 1804, when the "predators from Shusha" [2, 270; 4, 185] drove away from near Ganja the entire herd of horses of the 17th Jaeger Regiment of 300 heads, the attack on the Russian patrol [1, 700] are a clear confirmation of this. The capture of Ganja and the advance of the Russians towards Araz could not help but worry Qajar Iran. From February 1804, information began to arrive from there about the Qajars' upcoming campaign in the direction of Irevan and Ganja against Tiflis, which began in the summer of the same year. Ibrahim Khan's son Fatali Aga and 200 Garabagh horsemen led by the Khan's nephew and son-in-law Feyzi Bek took part in the campaign against Ganja [3, p. 358]. The Garabagh people were in the troops of Ughurlu Khan of Ganja and, a few miles from Ganja, they fought with a battalion of the 17th Jaeger Regiment under the command of Captain Kotlyarevsky. Their actions were so dangerous that they forced General Karyagin to transfer all the companies remaining there from Ganja. [2, 273]. However, the summer campaign of 1804 was not successful for either side. After the failure, Tsitsianov decided to act "with a peaceful hand" and in the direction to the east, to the Caspian Sea. The Garabagh Khan understood that, according to Tsitsianov's plan, Garabagh was definitely supposed to be under Russian rule. The arguments of Ninia Jorayev, sent to Garabagh with an offer of citizenship, could have been the possible prospects of the Garabagh Khanate for self-preservation compared to the situation of the same Georgia or the Ganja Khanate, deprived of local rule. But Jorayev never received an affirmative answer from the khan in the autumn of 1804. The relations of the Garabagh Khanate with Qajar Iran after 1797, i.e. after the death of Agha Muhammad Shah Gajar, were consistently friendly. Ibrahimkhalil Khan received robes from Tehran every year. The Shah did not take from him "*a single kopeck, in addition, he granted the khan the right to receive income from the Garadagh Khanate*" [5, p. 185]. The Khan's children, Agabegim Aga and Abulfat Aga, who found themselves at the Shah's court in 1797, occupied a high posi-

tion there. [7, 160] Everything changed after the start of Russian military operations in the South Caucasus. The Khan's correspondence with the Russian command and the long stay of Lisanevich and Jorayev in Shusha, where negotiations were also being conducted in parallel with Selim Khan of Sheki, who was there, could not go unnoticed by the Qajar side. The Shah feared "*that following Ibrahim Khan, his son-in-law Selim Khan would accept Russian citizenship, and after them Mustafa Khan..., Ibrahim Khan's son-in-law, the Shahsevan Khan* (Farajulla Khan – N.J.), *the Khoi, Tabriz, Maragin rulers, the Shegagi and others..."* [5, p. 191]. Therefore, the Shah took a risky step: he accepted a firman on sending troops to Garabagh in December 1804, led by Ibrahim Khan's son Abulfat Khan. He was instructed to provide assistance and serve the Khan, to be with him as a vekil and naib, and to send all the disobedient ones, and especially Muhammadhasan aga with several Karabakh beks, to Fatali Shah. While the Khan was alive, no matter should be outside the authority of Abulfat Khan [5,187], and "*Abulfat Khan was vested with the authority to act on behalf of Ibrahim Khan, remaining with him until the end of his life, ensuring that nothing was done in Karabakh without his knowledge and instructions*" [6,91]. Fatali Shah actually replaced Ibrahim Khan on the Khan's throne and established Qajar rule through Abulfat Khan, guaranteeing him formal rule in the khanate in the future. He seriously questioned the claims of the heir Muhammadhasan Aga to the Khan's throne and weakened the positions of the Khan's other sons. For the brothers - Muhammadhasan Aga, Mekhtikuli Aga and Khanlar Aga, such an elevation of Abulfat Khan, born of an ignoble Christian woman named Rugam, who, according to Khazani, was at one time in the service of his brothers, was insulting [5,187]. Despite this, Abulfat Khan became a serious contender for power: behind him stood the Shah and some South Azerbaijani khans, he was endowed with troops that were gathered from all over Azerbaijan [1,703]. Ibrahim Khan, who valued his power and independence above all else, ordered his son not to appear within the khanate. Abulfat Khan did not listen, entered Zangezur and Kafan, removed the local rulers and appointed his own. He captured the mahals of the Garabagh Khanate - Kafan, Chuldur and Gunay up to the Bargushad River. The territorial division of the khanate took place. These territories would become Abulfat Khan's personal inheritance for many years. The khan ordered his son to either return or come to him. Abulfat Khan disobeyed and continued to be in the Bargushad mahal. Then Mekhtikuli aga and Khanlar aga with their troops headed towards Zangezur, gathering supporters and trying to stop their brother there. Ibrahimkhalil Khan, together with Mukhammedhasan aga and troops, ap-

proached the village of Tug in the Dizak mahal to block traffic to the Molla Nasreddin (Gedekmulla Sadaddin) road, the shortest route to the Shusha fortress. Abulfat Khan sent his troops to the Dizak mahal. At that time, Ibrahim Khan and Mukhammedhasan aga had only 200 horsemen and foot soldiers. Many of the khan's entourage secretly sympathized with his rebellious son, had connections with him and called him. Some villages in the Dizak mahal, the population of Javanshir, Gadzhilu and even Jabrail went over to the side of Abulfat Khan [4, 188]. The latter, knowing about the small number of the khan's troops located in the Dizak mahal, already saw himself in Shusha. Mekhtikuli aga and Khanlar aga with their troops had to return from Zangezur to Dizak. On December 10, 1804, the Battle of Dizak took place. In this battle, Abulfat Khan lost due to the tactical maneuver of the Khan's troops. Some Azerbaijani khans - Muqaddem Mammad Hasan Khan, Nasakchi Bashi Ali Khan Kengerlu and Maksud Khan, "... both their cavalry and infantry with baggage", 1 thousand prisoners remained in the hands of the victors. The morning after the battle, the troops of Muhammad Hasan Aga and Mekhtikuli Aga attacked their brother's camp, destroyed it and, pursuing the retreating enemy, captured a lot of goods. [5,190; 1,700] Abulfat Khan crossed the Araz and went to the Garadagh Khanate. With his firman and actions, Fatali Shah actually pushed Ibrahim Khan to make a decision to continue negotiations with the Russians about citizenship. There was no unity at the Khan's court on the issue of political orientation; there was a heated debate between the supporters of the Qajars and the pro-Russian party led by the very influential heir to the throne, Muhammadhasan aga, who was conducting parallel negotiations with the Russians behind the Khan's back. After the Battle of Dizak, which was the result of the aggressive intentions of the Qajars towards the Garabagh Khanate, the scales tipped in Russia's favor. According to Tsitsianov's apt remark, "*only the fear of the approach of the detachment* (of the Qajars - N.J.) *more than all the persuasions can act on him* (Ibrahim Khan - N.J.)" [1, 699]. In letters to the Khan and his son, Tsitsianov, adding fuel to the fire, emphasized that Baba Khan, offended by the disobedience of Garabagh and the defeat at the end of 1804, would definitely send a large number of troops by the spring. [1,702] In December 1804, after the Battle of Dizak, Ninia Jorayev, together with the Khan's envoy Mamed aga, went to Tiflis with a positive response from the Khan. The result of the negotiations was a general agreement to formalize the Russian citizenship of the Garabagh Khanate through a bilateral agreement.

Список литературы / Reference list:

1. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Том II. Тифлис,

1868.
2. Бобровский П.О. История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его величества полка, СПб, 1893, ч.3.
3. Дубровин Н. Закавказье от 1803-1806 гг., СПб,1866.
4. Зубов В. Общее обозрение торговли с Азиею // Русская старина, 1873, т.5
5. Mir Mehti Xəzani. Kitabi-Tarixi-Qarabağ. Qarabağnamələr. II Kitab. Bakı, 2006.
6. Мирза Джамал Джеваншир. История Гарабага, Баку, 1959.
7. Osmanlı dövleti ile Azerbaycan türk hanlıkları arasındakı münasibetlere dair arşiv belqeleri, I, (1578-1914), Ankara, 1992.

YENİ İQTİSADİ SİYASƏTƏ KEÇİD DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN KƏNDİNDƏ SOSİAL–İQTİSADİ VƏZİYYƏT

Günel Məmmədova
ADA Universitetinin müəllimi
gmammadova@ada.edu.az

Açar sözlər: *Azərbaycan kəndi, hərbi kommunizm, ərzaq sapalağı, ərzaq vergisi, çanaq*
Keywords: *Azerbaijani village, military communism, prodrastvetka, food tax, chanag*

Hərbi kommunizm siyasətindən sonra Azərbaycanda aclıq elə kütləvi hal aldı ki, Sovet Rusiyası iqtisadi vəziyyətinin ağır olmasına baxmayaraq, respublikaya kömək etmək məcburiyyəti qarşısında qaldı. Bolşevik siyasətinin Azərbaycan kəndində yaratdığı acınacaqlı vəziyyət hətta AK(b)P-nin II qurultayında belə etiraf olundu: "Qızıl Ordunun gəlişini və Sovet hakimiyyətinin qurulmasını sevinclə qarşılayanlar indi onlardan üz döndərmişlər. Bizim proqramımızda yazılır ki, heç bir zorakılığa yol vermək olmaz. Lakin əyalətlərdə məsul vəzifə sahibləri və Qızıl Ordu öz davranışları ilə xalqın nifrətini qazanmışdır. Nəticədə narazılıq yaranmış, hətta bəzi yerlərdə üsyanlar baş vermişdir" [2, s. 58].

Yaranmış təhlükəli iqtisadi vəziyyət 1921-ci ilin fevralında keçirilən AK(b)P-nin III qurultayında da əsas müzakirə obyekti oldu. Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov qurultaydakı çıxışında kənd təsərrüfatını bərpa etmək vəzifəsini xüsusi olaraq vurğuladı və bildirdi ki, indi bütün imkanlardan istifadə edib kənd təsərrüfatını bərpa etməliyik. Kəndli təsərrüfatları isə, sürətlə dağılmaqda davam edirdi. Əkin sahəsi müharibədən əvvəlki səviyyəyə nisbətən iki dəfə yarım, mal-qaranın sayı isə üçdə bir dəfə azalmışdı [1, s. 57-58].

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda kəndli təsərrüfatının tamamilə məhv olması təhlükəsi var idi. Lənkəran və Cavad qəzalarından başqa qalan ərazilərdə taxıl tədarükünün dayandırılması tədbirləri də ciddi bir nəticə verməmişdi. Çünki ət, mal-qara, yem və s. ərzaq sapalağı üzrə alınırdı. Lakin respublika rəhbərliyi özbaşına hərbi kommunizm siyasətini dayandıra bilməzdi. Azərbaycan İnqilab Komitəsi bütün məsələlərdə Sovet Rusiyasının təcrübəsinə və göstərişlərinə əməl edirdi.

Tezliklə, Tambov, Voronej quberniyalarında, Volqaboyunda və nəhayət, Kronştadda baş verən hadisələr Sovet Rusiyasını hərbi kommunizm siyasətindən imtina etməyə məcbur etdi.

Azərbaycanda hərbi kommunizm siyasətindən yeni iqtisadi siyasətə keçid Azərbaycan İnqilab Komitəsinin "Bütün növ məhsul inhisarının ləğv edilməsi haqqında" 1921-ci il 17 may tarixli dekreti ilə başlandı. Bu dekretə əsasən respublikanın hər yerində ərzaq sapalağı ləğv edildi və azad ticarətə yol verildi.

Azərbaycanda ərzaq sapalağı ləğv edildikdən sonra Sovet Rusiyasından fərqli olaraq dərhal ərzaq vergisinə keçilmədi. Azərbaycanın bütün kəndlilərinin 1921-1922-ci təsərrüfat ilində məhsul vergisindən azad edilməsi bildirildi.

Azərbaycan kəndlisinə "böyük güzəşt" kimi qiymətləndirilən belə bir addımın atılmasının bir sıra səbəbləri vardı:

- bu güzəşt kəndliləri sovet hakimiyyətinə cəlb etmək üçün atılan taktiki bir addım idi;

- aclıq çəkən kəndlinin əlində hətta ərzaq formasında verməyə belə bir şey qalmamışdı;

- torpaq bölgüsü elə bir qarmaqarışıqlıq yaratmışdı ki, nə kəndli torpağa yiyələnib becərmək istəmirdi, nə də torpağın əsl sahibinə torpağı becərmək imkanı verilmirdi.

Məhz bu səbəbdən, ərzaq vergisindən azad edilən Azərbaycan kəndlisi üçün yeni bir vergi forması düşünüldü - 20 girvənkə, yəni 8 kq həcmində "çanaq" vergisi. Lakin 1921-ci ildə "çanaq" vergisi ilə yanaşı, mal-qara, yaxud digər ərzaq malları hələ də sapalaq üsulu ilə yığılırdı. Məsələn, Salyan qəzasından verilən məlumatda deyilirdi ki, Salyan qəzası kəndliləri "çanaq" üzrə 10 min pud buğda və arpa, 25 baş mal-qara, Quba qəzası kəndliləri 11 min pud taxıl, 5 min pud kartof və meyvə, 70 baş mal-qara, Zaqatala qəzası kəndliləri 4741 pud taxıl və b. məhsullar toplayıb Bakı fəhlələri üçün göndərmişlər [2, s. 59]. Bu faktlar təkcə adları çəkilən qəzalar üçün deyil, bütün respublika üçün səciyyəvi hal idi.

Könüllülük adı altında toplanan "çanaq" vergisi qısa bir müddətdən

sonra məcburi vergi kimi toplanmağa başlandı.

AK(b)P MK siyasi və təşkilat bürosu 1921-ci il 31 iyul tarixli qərarında könüllü surətdə "çanaq" verməyən yerlərdə onun məcburi toplanmasını lazım bildi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 1921-ci il sentyabrın 18-də "çanaq" vergisi haqqındakı qərarı ilə Azərbaycanın bütün ərazisində "çanağ"ın yığılmasını məcburi hesab etdi. "Çanaq" vergisini ərzaq malları ilə ödəmək və hər adam başına bir "çanaq" toplamaq nəzərdə tutulurdu. Az sonra Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı sovetlərin birinci qurultayının qərarı əsasında hər ev başına deyil, hər adam başına bir "çanaq" vergi toplamaq haqqında xüsusi təlimat nəşr etdi [3, s. 85].

Xalq Daxili İşlər Komissarlığının nəzarəti altında olan "çanaq" toplanışı, təbii ki, könüllülük prinsipi ilə ola bilməzdi. Şamxor qəzasından verilən xəbərdə deyilirdi ki, hətta aclıq çəkənlərin hesabına da olsa, "çanaq" toplanışı müvəffəqiyyətlə başa çatıb. Şuşa qəzasında "çanaq" vergisinin çox çətinliklə toplandığı qeyd edilirdi. Şamxor qəzasından mərkəzə bildirilirdi ki, başqa qəzalarla müqayisədə Şamxor qəzasında taxıl zəif olubdur. Odur ki, "çanaq" toplanışı kəndlilərin vəziyyətinə pis təsir edir. Bunun üçün heç olmasa "çanağ"ın əvəzinə ən yoxsul kəndlilərə şəhər məhsulları: duz, neft və b. məhsullar verilməsi məsləhətdir [2, s. 60].

"Çanaq" vergisinin də ömrü uzun olmadı. 1921-ci il noyabrın 29-da Azərbaycan K(b)P MK yeni iqtisadi siyasətə keçmək haqqında göstəriş verdi. 1922-ci il mart ayının 5-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin III sessiyası kənd təsərrüfatından ərzaq vergisi almaq haqqında qanun qəbul etdi. Həmin qanuna əsasən 1922-ci il aprel ayının 13-də Azərbaycan SSR XKS ərzaq vergisinə dair qərar qəbul etdi. 1922-ci ilin mayında II Sovetlər qurultayı ərzaq vergisi haqqında qanunu təsdiq etdi.

Xalq Komissarları Soveti həmçinin bütün qəzalar üzrə taxıl tədarükü planı ödənilmədən bazarda taxıl alınıb-satılmasını qadağan etdi. Eyni zamanda XKS yeni iqtisadi siyasətə keçidlə bağlı "İctimai və şəxsi adamların əmlakının müsadirə edilməsi qaydaları haqqında" dekret verdi. 14 maddədən ibarət olan bu dekretin 8-ci bəndində deyilirdi ki, gizlədilmiş əşyalar milis orqanları tərəfindən müsadirə olunacaqdır [2, s. 61].

Göründüyü kimi, müsadirə kampaniyası yeni iqtisadi siyasətə keçid dövründə də davam etmişdir. Bu məsələyə yeni prinsiplər əsasında yanaşılsa da, mahiyyət etibarilə əvvəlki kimi qalırdı və xalqın talan edilməsi ilə nəticələnirdi.

Social-economic situation in the village of Azerbaijan in the period of transition to the new economic policy

Following the implementation of the policy of military communism, the scale of famine in Azerbaijan became so severe that Soviet Russia, despite its own dire economic situation, was forced to help the republic. The deplorable conditions in the Azerbaijani village, resulting from Bolshevik policies, were acknowledged at the Second Congress of the Azerbaijani Communist (Bolshevik) Party (AK(b)P): "Those who welcomed the arrival of the Golden Army and the establishment of Soviet power with joy have now turned away from them. Our program explicitly prohibits any form of violence. However, the responsible officials in the provinces and the Red Army earned the hatred of the people by their behavior. Consequently, dissatisfaction has emerged, leading to uprisings in some regions" [2, s. 58].

The precarious economic situation became the main subject of discussion at the III congress of AK(b)P, held in February 1921. In his speech at the congress, N. Narimanov, Chairman of the Revolutionary Committee of the Azerbaijan SSR, specially emphasized the task of agricultural restoration and stated that all available resources should now be directed toward this effort. Peasant farms were rapidly disintegrating. The cultivated area was reduced by two and a half times compared to the pre-war level, and the number of cattle decreased by one third [1, s. 57-58].

In general, there was a threat of a complete collapse of agriculture in Azerbaijan. Except for the Lankaran and Javad districts, the measures to halt grain supply in the remaining areas did not bring any serious results, as meat, cattle, fodder and others were bought through prodrastvetka.

However, the leadership of the republic was unable to independently terminate the policy of military communism, as the Azerbaijan Revolutionary Committee followed strictly the practices and instructions of Soviet Russia.

Events such as uprisings in the Tambov and Voronezh governorates, the Volga region, and ultimately the Kronstadt rebellion forced Soviet Russia to abandon the policy of military communism.

The transition from the policy of military communism to a new economic policy in Azerbaijan began with the decree of the Azerbaijan Revolutionary Committee "On the Abolition of All Types of Product Monopoly" issued on May 17, 1921. According to this decree, prodrastvetka was abolished in all parts of the republic and free trade was allowed.

Unlike Soviet Russia, after prodrastvetka was eliminated, Azerbaijan did not immediately switch to a food tax. It was announced that all the peasants of Azerbaijan would be exempted from the production tax in the economic year of 1921-22.

Several factors motivated this step, which was regarded as a "significant concession" to the Azerbaijani peasantry:

- It was a tactical move aimed at garnering the support of peasants for the Soviet government.
- The starving peasant had nothing left to give even in the form of food.
- The distribution of land created such a mess that neither the peasant wanted to own the land and cultivate it, nor the real owner of the land was given the opportunity to farm their own lands.

As a result, a new form of taxation was introduced for Azerbaijani peasants, who were exempted from the food tax. This tax, known as the "chanag" tax, amounted to 20 girvanka (approximately 8 kg). However, even in 1921, alongside the "chanag" tax, cattle and other foodstuffs were still collected through prodrastvetka methods. For example, reports from Salyan district indicated that villagers contributed 10,000 pounds of wheat and barley, along with 25 heads of cattle. Similarly, villagers in Guba district supplied 11,000 pounds of grain, 5,000 pounds of potatoes and fruit, and 70 heads of cattle. In Zagatala district, 4,741 pounds of grain and other products were collected and sent to workers in Baku [2, s. 59]. Such practices were not limited to these districts but were common throughout the entire republic.

The "chanag" tax, initially introduced as a voluntary contribution, was converted into a mandatory levy after a short period of time.

On July 31, 1921, the Political and Organizational Bureau of the Central Committee of the AK(b)P decreed that the "chanag" tax should be compulsorily collected in regions where did not voluntarily provide it. The Central Executive Committee of Azerbaijan, on September 18, 1921, with its decision on the "chanag" tax, considered the collection of "chanag" mandatory in the entire territory of Azerbaijan. The tax was to be paid in the form of food items, with one "chanag" required per individual. Soon after, the People's Commissariat of Internal Affairs of the Azerbaijan SSR published a special instruction on collecting a tax not per house, but per person, based on the decision of the first congress of Soviets [3, s. 85].

Under the direct oversight of the People's Commissariat, the collection process inevitably abandoned its voluntary premise. The report from the Shamkhor district stated that even at the expense of those who were starving,

the gathering of the “chanag” was successfully completed. In Shusha district, the “chanag” tax was reported to have been collected with considerable difficulty. Further reports from Shamkhor district highlighted the region's poor grain yields compared to other districts. Therefore, the collection of “chanag” has a bad effect on the condition of the villagers. To mitigate these challenges, recommendations were made to distribute urban goods such as salt and oil to the poorest villagers as substitutes for the “chanag” tax [2, s. 60].

“Chanag” tax did not last long either. On November 29, 1921, the Central Committee of the Azerbaijan K(b)P issued a directive to switch to the New Economic Policy (NEP). Subsequently, on March 5, 1922, the Third Session of the Central Executive Committee of Azerbaijan adopted a law introducing a food tax on agricultural production. In alignment with this law, the Azerbaijan SSR adopted a decree on April 13, 1922, formalizing the collection of the food tax. This law was later approved by the Second Congress of Soviets in May 1922.

The Council of People's Commissars also banned the buying and selling of grain in the bazaar without payment of the grain supply plan for all regions. Additionally, the Council issued a decree "On the Rules for Confiscation of Property of Public and Private Persons" to support the transition to the NEP. Notably, Article 8 of this 14-article decree authorized the militia to confiscate hidden goods [2, s. 61].

Apparently, the expropriation campaign continued during the transition to the new economic policy. Although this issue was approached on the basis of new principles, it essentially remained the same as before and resulted in the exploitation and impoverishment of the population.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. AKP qətnamə və qərarları. Bakı: Azərnəşr, 1984. – 711 s.
2. İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər. Bakı: Mütərcim, 2001, - 168 s. (58-61)
3. Səlimov M. Azərbaycan Kommunist Partiyası yeni iqtisadi siyasətə keçid dövründə (1921-1922-ci illər). Bakı: Azərnəşr, 1959. – 122 s.

XI-XIII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏT TƏŞKİLATINDA HACİBLƏRİN VƏZİFƏ VƏ SƏLAHİYYƏTLƏRİ

Nigar Həmidova
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının doktorantı
nigaribrahimova555@gmail.com
Elmi rəhbər: professor Zabil Bayramov

Açar sözlər: *dövlət təşkilatı, hacib, saray hacibi, hacibi buzurq, hacib Məhəmməd Cahan Pəhləvan*
Keywords: *state system, hajib, palace hajib, hacib buzurg, Muhammad Cahan Pahlavan*

XI-XIII əsrlər türk dövlətlərinin siyasi tarixində, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında, eyni zamanda dövlət təşkilatında səlcuq türklərinin təsiri var idi. Azərbaycan qədim zamanlardan türk tarixinin tərkib hissəsi olduğundan, bəhs olunan dövrdə həm siyasi idarə, həm də dövlət təşkilatının araşdırılması vacib və əhəmiyyətli vəzifədir. Böyük Səlcuq imperiyasının hakimiyyəti dövrünə qədər dövlət təşkilatında Ərəb Xilafətinin, xüsusən Abbasilər imperiyasının təsiri Azərbaycanda, ümumilikdə müsəlman-türk dövlətlərində özünü göstərmişdir. Səlcuq imperiyasının müsəlman şərqində hakimiyyəti ələ almasından sonra Abbasi xəlifələri yalnız dini hakimiyyəti əllərində saxlaya bilmiş, dünyəvi hakimiyyətlə birlikdə dövlət təşkilatı da səlcuq türklərinin əlinə keçmişdir. Səlcuq türklərinin dövlət təşkilatında qədim türklərin dövlət idarəetmə ənənələri ilə yanaşı, müsəlman-türk dövlətlərinin təsiri də özünü biruzə vermişdir.

Orta əsrlər dövrünün dövlət idarəetmə sistemi saray və hökumət təşkilatı adlı iki qola ayrılmışdır. Hacib yeganə vəzifə idi ki, həm saray təşkilatında, həm də hökumət təşkilatında vacib rol oynayırdı [10, s.51]. Saray təşkilatında sultandan sonra gələn ən böyük səlahiyyətə malik olan hacib, hökumət təşkilatında vəzirdən sonra ikinci yerdə dayanırdı. Avropa, Türkiyə və Azərbaycan tarixşünaslığında hacib vəzifəsinin tarixi, mənşəyi, dövlət təşkilatında yeri və rolu haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bu ondan irəli gəlir ki, mənbələrdə hacibin bir sıra vəzifə və səlahiyyətləri haqqında kifayət qədər məlumat vardır. Hacib sarayda rəsmi mərasimlərdə saray ərkanının hökmdarın hüzurunda necə düzüləcəyini təyin edir, bəzən elçilik vəzifəsini icra edirdi. Sultan Alp Arslan taxta çıxdıqdan sonra hacib Aytəkinin başçılığı altında adına xütbə oxunması və pul kəsilməsini təmin etmək üçün Bağdada elçilik

göndərdi [9, s.92]. Eyni zamanda, mənbələr haciblərin hərbi xidməti haqqında bizə məlumat verir. İbn əl-Əsir yazır: "*Səlcuqların Xorasanda şəhərləri dağıtması, qarətçilik etməsini eşidən Məlik Məsud ibn Mahmud* (Qəznəli Sultan Məsud nəzərdə tutulur – N.H) *hacibi Subaşının başçılığında 30000 nəfərlik ordunu Oğuzların üzərinə göndərmişdi*" [8, s.13].

Hacibin mənşəyi və tarixi haqqında tarixşünaslıqda fərqli fikirlər mövcuddur. Səlcuqlu vəziri Nizamülmülk "Siyasətnamə" əsərində hacibin bir məmuriyyət kimi Samanilər dövründən mövcud olduğunu qeyd etmişdir [5, s.86]. Məhəmməd ibn Əli ər-Ravəndi "Rahət əs sudur və ayət əs-sürür" əsərində bu vəzifənin Sasani hökmdarı Ərdəşir ibn Babək zamanına aid olması fikrini irəli sürmüşdür [12, s.96]. Nizamülmülk və Ravəndinin fikirlərini əsas götürən bir çox tarixçilər hacibin Sasanilər zamanından tarix səhnəsinə çıxması fikrini qəbul edirlər. İbn Xəldun "Müqəddimə" əsərində İslam tarixində hacib vəzifəsinin yaranması və onların icra etdiyi işlər haqqında məlumat vermişdir. Müəllif qeyd edir ki, xəlifəlik dünyəvi bir iqtidara çevrildiyi zaman dövlət tərəfindən atılan ilk addım xəlifənin qapısının xalqın üzünə bağlanması oldu. Çünki, xəlifələr üsyançılar tərəfindən qarətçiliyə məruz qalmaqdan qorxurdular. Bu zaman xilafət sarayının qapısına birini qoydular və ona "hacib" adını verdilər [7, s.358]. Türkcə "ağacı" adını alan böyük hacib (hacib-i buzurq) sultan ilə Böyük Divan arasında münasibətləri tənzimləyirdi. Qədim türk dövlətlərinin idarə sistemində mövcud olan ağacı hökmdarın xidmətində olan vəzifə sahiblərindən biri idi. Göründüyü kimi, tarixşünaslıqda hacib ünvanının nə zaman ortaya çıxması məsələsi mübahisəlidir. Dövlət təşkilatının yaranması və formalaşması uzun və çətin bir dövrü əhatə edir. Bu məsələni araşdırarkən yalnız bir dövlətin idarəetmə sistemini təhlil etmək və buna istinadən, dövlət təşkilatını tədqiq etmək doğru deyildir. Bu məsələnin həlli zamanı bir çox dövlətlərin idarə sistemini müqayisəli təhlil etmək lazımdır. Çünki, dövlətlər başqa sahələrdə olduğu kimi, idarəetmə sahəsində də bir-birinin təcrübəsindən istifadə edirlər. Bu cəhətdən, hacib vəzifəsinin təkcə Səlcuqlular zamanında deyil, digər müsəlman-türk dövlətlərində yeri və rolunu təyin etmək lazımdır. Abbasilərdən ayrılaraq Mavəraünnəhrdə dövlət yaradan Samanlılar dövlətində hacib yüksək rütbəli əmr idi. Qaraxanlılarda hacib hökmdarla xalq arasında əlaqə yaradırdı, xalqın arzu və istəklərini hökmdara çatdırırdı [2, s.178]. Büveyhilər zamanında hacibin sarayda xidmət göstərməsi haqqında məlumatımız olmasa da, onun əsgəri bir rütbə olduğu məlumdur. Qəznəli dövlət təşkilatında əsasən əsgəri vəzifə sayılan haciblər hətta, əmirlik rütbəsinə qədər yüksəlirdilər [15, s.186]. Qəznəlilər dövlətində ordu başçısı hacib-i buzurq adlanırdı.

Böyük Səlcuq dövləti zamanında hacibin bir sıra vəzifələri var idi. XI-XIII əsrlərdə haciblər əsgəri xidmət göstərməklə yanaşı, həm də saray təşkilatında çalışırdılar. Haciblər əsasən, türklər arasından seçilirdi və əmrində qulamlar var idi. Nizamülmülk həm də hacib-i dərgahdan bəhs edir ki, şübhəsiz o, saray hacibi idi. Hacib-i dərgah əsasən, rəsmi mərasimləri təşkil etməklə məşğul idi. Nizamülmülkün sözlərinə görə, qulamlar ancaq səkkiz ildən sonra "otaqbaşı" ünvanını ala bilər, bundan sonra haylbaşı və hacib seçilə bilərdilər [5, s.86-87]. Haciblər saraydakı xidmətlərə, valilik, ordu başçısı vəzifəsinə yalnız bundan sonra seçilirdilər. Səlcuqlular zamanında hacib həm də sultanın şifahi əmrlərini vəzirə çatdırmalı idi [1, s.115]. Hacib eyni zamanda, səfərlərdə sultanı müşayiət edir, savaşlarda ordunu idarə edərdi [9, s.92]. Səlcuqlu dövlət təşkilatlarında böyük hacib (hacib-i buzurq) qılınc əhlindən qulam sisteminə görə təhsil almış türk ordu başçısı idi. Bəzi hallarda vəzirlərin də hacibləri olurdu.

Azərbaycan dövlət təşkilatında hacib əksər hallarda hərbi idarə ilə bağlı vəzifə olmuşdur. Mənbələrdə Azərbaycanın XI-XIII əsrlər siyasi tarixi haqqında məlumat əldə edə bilsək də, dövlət təşkilatı haqqında bunu demək çətindir. Hacib vəzifəsi Azərbaycan dövlət təşkilatında mövcud olmasına baxmayaraq, mənbələrdə bu vəzifəni icra edən şəxslərin adlarına və hansı vəzifələri yerinə yetirmələrinə dair məlumat əldə edə bilmədik. Hacib vəzifənin səlahiyyətlərini dövrün ilkin mənbələrinə əsasən, eyni zamanda digər türk dövlətləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil etməyə çalışdıq. Hacib dövlət təşkilatında önəmli mövqe tutmaqla, Səlcuqlulardan başqa digər türk dövlətlərində - Azərbaycan Atabəyləri, Mosul Atabəyləri, Eyyubilər, Anadolu Səlcuqlu dövləti, Məmlük dövləti və digərlərində mövcud olmuşdur. Azərbaycan idarəetmə sistemində Baharlı, Bayandurlu sülalələri və Səfəvilər dövlətində hacib vəzifəsinə rast gəlmədik.

Duties and responsibilities of hajib in the state organization of Azerbaijan in the XI-XIII centuries

In the XI-XIII centuries the Seljuk Turks had an influence on the political history, socio-economic and cultural life, as well as state system of the Turkic states. Since ancient times Azerbaijan has been an integral part of Turkish history, it is important assignment to investigate both political administration and state organization in the mentioned period [10, s.51]. Until the reign of Great Seljuk Empire, the influence of Arab Caliphate, especially Abbasid Empire manifested itself in the state organization of Azerbaijan and Muslim-Turkic states. In Muslim East after Seljuk Empire's power seized, Abbasid caliphs were able to retain only the religious power, with the secular power

state organization passed into the hands of Seljuk Turks. In the state organization of Seljuk Empire, the influence of Muslim-Turkic states was also evident with the ancient Turkic state management traditions.

The state administration system of the Middle Ages was divided into two branches, the palace and the government organization. Hajib was the only position that played an important role in both the palace and the government organization. Hajib who had the highest title after sultan in the palace organization, after vizier was second in the government organization. In European, Turkish and Azerbaijani historiography, there are different opinions about history, origin, place and role of hajib in the state organization. This is since sources contain enough information about duties and powers of hajib. At official ceremonies in the palace hajib determined how the palace staff would be arranged in the presence of the ruler, and sometimes he acted as an ambassador. After Sultan Alp Arslan came to the throne, he sent an embassy to Baghdad under the leadership of hajib Aytekin to ensure that his name was read in khutba, and money was cut [9, s.92]. At the same time, the sources inform us about the military service of hajibs. Ibn al-Asir writes: "hearing that the Seljuks were destroying, looting the cities in Khorasan Melik Mesud ibn Mahmud (meaning Sultan Mesud Ghaznavi – N.H) sent an army of 30000men under the leadership of hajib Subashi against of Oghuz [8, s.13].

There are different opinions in historiography about the origin and history of hajib. Seljuk vizier Nizam al-Mulk mentioned in his work "Siyasatnama" that hajib existed as an office from Sassanid's period [5, s.86]. Muhammad ibn Ali Rawandi in his work "Rahat al-sudur wa ayat al-surur" put forward the idea that this position belongs to the of Sasanian ruler Ardashir ibn Babek [12, s.96]. Many historians based on the opinions of Nizam al-Mulk and Rawandi accept the idea that hajib appeared on the stage of history from the time of Sassanids. In his work "Muqaddimah" Ibn Khaldun gave information about the establishment of the position of hajib and the work he performed in the history of Islam. The author notes that when the caliphate became a secular power, the first step taken by the state was to close the door of the caliphate to the people. Because the caliphs were afraid of being robbed by the rebels. At that time, they put a person at the door of the caliphate palace and named him "hajib" [7, s.358]. The great hajib (hajib-I buzurg) who received the Turkish name "agaci" regulated the relations between the sultan and Great Divan. In the administrative system of ancient Turkic states "agaci" was one of the officials in the service of the ruler. As you can see, the issue of when the title of hajib appeared in historiography is controversial. The creation and formation

of the state organization covers a long and difficult period. When investigating this issue, it is not correct to analyze one state's management system and to study the state organization with reference to it. When solving this issue, it is necessary to compare the administrative system of many states. Because states use each other's experience in the field of administration as well as in other fields. In this regard it is necessary to determine the place and role of hajib duty not only during Seljuk period, but also in other Muslim-Turkic states.

Hajib was in high-ranking position in the Samanids state, which separated from the Abbasids and created a state in Mawarannahr. Among the Karakhanids hajib created a connection between the ruler and the people, conveyed the wishes and desires of the people to the ruler [2, s.178]. Although we do not have information about hajib's service in the palace during Buweyhi period, it is known that he was soldier. In the state organization of Ghaznavi hajibs who werw considered mainly military even rose to the rank of emir [15, s.186]. In the state of Ghaznavi, the head of the army was called hajib-i buzurg.

At the time of Great Seljuk state, hajib had some of duties. In the XI-XIII centuries, hajibs worked in the palace organization in addition to military service. Hajibs were mainly chosen from among Turks and had slaves under their command. Nizam al-Mulk also mentions the hajib-dargah which undoubtedly was a palace hajib. Hajib-dargah was mainly engaged in organizing official ceremonies. According to Nizam al-Mulk the slaves could receive the title of "otagbashi" only after eight years, then they could be elected haylbashi and hajib [5, s.86-87]. Hajibs were selected for the services in the palace, the position of governor and the head of army after that. During Seljuk period hajib had to convey Sultan's verbal orders to the vizier [1, s.115]. At the same time, hajib would accompany Sultan on trips and lead the army in battles [9, s.92]. In Seljuk state organization great hajib (hajib-i buzurg) was a Turkish army commander wha was educated according to the slave's system from the people of the sword. In some cases, viziers also had hajibs.

Hajib in the state organization of Azerbaijan was a position related to the military administration. Although we can get information about the political history of Azerbaijan in the XI-XIII centuries in the sources, it is difficult to say the same about the state organization. Despite the fact that the position of hajib exists in the state organization of Azerbaijan, we could not get information about the names of the persons performing this position and what duties they perform in the sources. We tried to analyze the powers of hajib based on the primary sources of the period and at the same time in a compara-

tive way other Turkic state. By occupying an important position in the state organization hajib existed in the other Turkic states besides Seljuks – Atabegs of Azerbaijan, Atabegs of Mosul, Ayyubids, Anatolian Seljuk State, Mamluk State and others. We did not find hajib in the state of Baharli, Bayandurli and Safavid dynasties in Azerbaijan administration system.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Al-Bondârî. Zubdat al-nusra va nuhbat al-usra / türkce terc. Kıvameddin Burslan, İstanbul: Maarif Matbaası, 1943Ç, 272 s.
2. Balasaqunlu Yusif. Qutadğu Bilig (Xoşbəxtliyə aparan elm). Bakı: Avrasiya Press, 2006, 439 s.
3. Bayramlı Z.H. Azərbaycan tarixinin farsdilli qaynaqları. I cild / Z.Bayramlı, B.Quliyev. Bakı: Füyuzat, 2023, 272 s.
4. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
5. Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: Çıraq, 2007, 273 s.
6. Hüseyin-i Beyhaki. Târîh-i Beyhakî / Tercüme: N.Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019, 690 s.
7. İbn Haldun. Mukaddime. Evrensel tarihe ve toplum bilimlerine giriş / Çev. Cemal Aydın, İstanbul: Timaş yayınları, 2022, 968 s.
8. İbnü'l Esîr. El-Kâmil`de Selçuklular / Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ö.Abdülkerim, İstanbul : Bilge Kültür Sanat, 2022, 545 s.
9. Köymen M.A. Büyük Selçuklu imperatorluğu tarihi. Alp Arslan və zamanı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016, c. 3, 532 s.
10. Merçil E. Selçuklularda saraylar ve saray teşkilatı. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011, 344 s.
11. Minorsky V. A history of Sharvan and Darband in the 10 th- 11 th centries. Cambridge: W Heffer & Sons Ltd, 1958, 187 p.
12. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendi. Râhat-üs-sudûr ve Âyet-üs-sürûr (Gönüllerin Rahatı ve sevinç alameti) / Çeviri: Ahmed Ateş - Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020, c. 1,2. 470 s.
13. Nəcəf Ə.N. Səlcuqlu dövlətləri və atabəyləri tarixi. (Oğuzların ortaya çıxmasından-XIV əsrə qədər). Bakı: Qanun, 2010, 756 s.
14. Nizâmü'lmülk. Siyâset-nâme / tercüme: Köymen M.A Ankara: Türk Tarih Kurumu: 2016, 226 s.
15. Nuhoğlu G. Beyhaki tarihine göre Gaznelilerde devlet teşkilatı ve kültür / Doktora tezi / İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, 1995, 406 s.
16. Piriyev V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003, 458 s.
17. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh. Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk) / Çev., Erkan Göksu, H.Hüseyin Güneş, İstanbul: Bilge Kültür Sanat: 2014, 208 s.
18. Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsir ibn Ali El-Hüseynî. Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye / Çev., Necati Lügal - Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943, 150 s.

19. Sanaullah M.F. The decline of the Saljuqid empire. Calcutta: The University of Calcutta, 1938, 150 p.
20. Spuler B. Iran in the earlier Islamic period. Politics, culture, administration and public life between the Arabic and Seljuk conquests, 633-1055. Leiden/ Boston: Brill, 1911, 617 p.
21. Taneri A. Hacib // İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı, c. 14, 1996, s.508-511.
22. Taşağıl A. Göktürkler / Kazakistan: Ahmed Yesevi Üniversitesi, c. 2, 54 s.
23. Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı devleti teşkilâtına medhal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, 520 s.
24. Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî. Selçuknâme / çev. A. Fidan, İstanbul: Kopernik Kitab, 2018, 174 s.
25. Бейлис В.М. Масуд ибн Намдар и городское население Байлакана // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР, серия история, философии и права, 1966, № 3, с. 50-63.
26. Бейлис В.М. Сочинения Масуда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана начала XII в. И памятник средневековой Арабской литературы / Автореф. докт. Дисс / Баку, 1975, 54 с.

XVIII ƏSRİN İLK ONİLLİKLƏRİNDƏ ƏFQANISTANDA MƏRKƏZİ HAKİMİYYƏTƏ QARŞI BAŞ VERMİŞ ÜSYANLARIN SOVET TARİXŞÜNASLIĞINDA ƏKSİ

Səidə Həsənova
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının doktorantı
saida.hasanova.n@bsu.edu.az
Elmi rəhbər: professor Zabil Bayramov

Açar sözlər: *Qəndəhar, gilzai, abdali, Gülnabad döyüşü, separatizm*
Keywords*: Kandahar, ghilzai, abdali, battle of Gulnabad, separatism*

XVII əsrin sonu – XVIII əsrin ilk onilliklərində imperiyanın hər bir bölgəsində Səfəvi dövlətinə qarşı üsyanlar və çıxışlar baş vermişdi. Belə ki, Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətinin son dövrlərinə diqqət yetirsək, iqtisadi böhran ilə yanaşı, siyasi çıxışların da şahidi oluruq. Qeyd etmək istərdik ki, əfqan tayfaları tərəfindən baş vermiş üsyanlar daha ciddi nəticələrlə sonlanmışdı. Əfqanıstan ərazisində braxoy, abdali, gilzai, bəluc və digər tayfaların üsyanları baş vermişdi. Sovet dövrü tarixşünaslığında gilzailərin üsyanı barədə ətraflı məlumat verilsə də, digər üsyanların təhlilinə az yer verilmişdi. Sovet dövrü tarixşünaslığına əsasən gilzailərin üsyan etmələrinə səbəb kimi dini məzhəb

fərqliliyi əsas gətirilmişdi. Lakin bununla yanaşı şah və mərkəzi hakimiyyətin özbaşınalığı da üsyana səbəb kimi göstərilmişdi [6, 311]. Gilzai və abdalilər tərəfindən baş vermiş üsyanların şiddətlənməsi isə gürcü Gürgen xanın onlarla amansız rəftarı olmuşdu. Mir Veysin başçılığı ilə baş verən üsyanın gürcü Gürgen xan tərəfindən yatırılması nəinki sovet tarixşünaslığında, həmçinin Türkiyə tarixşünaslığında da yüksək qiymətləndirilmiş, gürcülərin rolu ön plana çəkilmişdi [1, 460].

Bəzi sovet dövrü tarixşünaslıq materiallarında gilzai və abdali tayfalarının daha cəsur olduqları, hətta abdalilərin XVII əsrin ortalarında belə Qəndəhar uğrunda mübarizə apardıqları qeyd edilmişdi. Əfqan tarixini araşdıran sovet dövrü tarixçilərindən V.A.Romodin və V.M.Masson müxtəlif əfqan nəsillərinin Səfəvilərin tənəzzül və durğunluq dövründən istifadə edərək vahid Əfqan dövləti yaratmaq üçün Böyük Moğol və Səfəvi şahlarına qarşı mübarizə apardıqlarını qeyd etmişdilər [8, 69].

1709-cu ildə Mir Veysin rəhbərliyi ilə baş vermiş üsyan Hotaki dövlətinin yaranması ilə nəticələnmişdi. Yüz illər boyu Səfəvilərin tabeliyində olan Qəndəhar ərazisində yeni müstəqil dövlətin yaranması dövlətin zəifləməsindən istifadə edən təbəələrin mərkəzdənqaçma meyli, separatizm hesab edilir. 1715-ci ildə Mir Veysin yerinə İsfahan sarayına meyl edən oğlu Əbdüləziz keçsə də, üsyankar əfqanların maraqlarına uyğun olmadığı üçün qardaşı Mir Mahmud tərəfindən taxtdan endirilmişdi [3, 32]. 1717-ci ildən gilzailərə rəhbərlik edən Mir Mahmudun dövründə Hotaki dövləti çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı.

Gilzailərdən sonra abdalilər müstəqil olmaq uğrunda Səfəvi dövlətinə qarşı mübarizə aparmış, 1716-cı ildə Heratda üsyan qaldırmışdılar. V.A.Romodin və V.M.Masson "Əfqan tarixi" əsərində abdalilərin 1717-ci ilin sonunda Heratı ələ keçirərək, Mırqab, Vadqis, Kusuviyə və Quryana qədər olan ərazilərə hakimiyyətlərini yaydıqlarını qeyd etmişdilər [8, 73]. Qəndəhar və Herat hadisələrinə diqqət yetirsək, abdali və gilzailərin timsalında digər əfqan tayfalarının da hakimiyyətə qarşı mübarizə apararaq müstəqilliyə can atdıqlarının şahidi oluruq.

Əfqanların separatizm meylləri özünü daha çox Mir Mahmudun İsfahan şəhərini mühasirəyə aldığı zaman büruzə verir. Buna XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin paytaxtı İsfahanda yaşamış Y.T.Kruşinskinin əsərində də rast gəlirik. Müəllif Şah Sultan Hüseynin Mir Mahmuda sülh təklifi ehtiva edən məktub göndərdiyini, lakin Mir Mahmudun bundan imtina etməsi barədə geniş məlumat vermişdi [2, 53–57]. Eyni məzmunlu fikirlərə gürcü sovet tarixşünaslığında da rast gəlinir. T.Q.Natroşvili Səfəvi saray nüma-

yəndələrinin Mir Mahmuda düşərgəni tərk etməsi üçün 15 min tümən təklif etdiklərini, lakin əfqanların bundan imtina etdiklərini bildirmişdi [9, 169]. Əfqanlar Səfəvilərin təkliflərini onların zəifləməsi və qorxuya düşməsiylə əlaqələndirərək İsfahanı ələ keçirmək üçün daha qəti addımlar ataraq Gülnabad yaxınlığında məskunlaşmışdılar.

A.P.Volınski bu yürüşü "mənasız" adlandıraraq, şahın Kaşandan geri qayıdacağını bildirmişdi. Bunu şahın 500 nəfərlik qoşun hissəsinə və silah baxımından zəif təmin edilməsiylə izah etmişdi [5, 210]. G.Məmmədova ilkin mənbələrə əsaslanaraq əfqan yürüşlərinin baş verməsini Səfəvilərin zəifləməsi ilə əlaqələndirmişdi [7, 29]. 1722–ci ildə baş vermiş Gülnabad döyüşündə şah qoşunu əfqanlar tərəfindən darmadağın edilmiş, Şah Sultan Hüseyn hakimiyyəti Mir Mahmuda təhvil vermişdi [4, 162]. Qeyd etmək istərdik ki, istər ilkin mənbələrdə, istərsə də gürcü sovet tarixşünaslığında Gülnabad döyüşü haqqında geniş məlumat verilsə də, Azərbaycan sovet tarixşünaslığında dərindən araşdırılmamışdı.

XVII əsrin sonu – XVIII əsrin ilk onilliklərində əfqan tayfaları tərəfindən baş vermiş üsyanlar qızılbaşlar üçün ağır nəticələnmişdi. Sovet tarixşünaslığında bəzi üsyanlar dərindən araşdırılmadığı üçün tarixi gerçəkliyin əldə edilməsi məqsədilə ilkin mənbələrdən istifadə edilmişdi. Əldə edilən məlumatlara əsasən Əfqanıstanda baş vermiş üsyanda Mir Veysin dini məzhəb fərqliliyindən istifadə edərək sünniləri öz ətrafında birləşdirərək mübarizəni daha geniş ərazilərə yaymağa müvəffəq olduğunun şahidi oluruq. Qeyd edilənlərə əsasən əfqanlar tərəfindən baş vermiş üsyanların separatist xarakter daşıdığı qənaətinə gəlirik.

In soviet history the opposite of the rebellion against the central authority in Afghanistan in the first decades of the eighteenth century

At the end of the 17th century and the first decades of the 18th century, rebellions and demonstrations against the Safavid state took place in every region of the empire. So, if we pay attention to the last periods of Shah Sultan Husayn's reign, we witness the economic situation as well as the political speeches. I want to note that the rebellion with the Afghan tribes ended with more serious issues. rebellions of Brakhoi, Abdali, Gilzai, Baloch and other tribes took place in the area. Although the historiography of the Soviet era provides detailed information about the Gilzai uprising, little space is given to the analysis of other uprisings. According to the historiography of the Soviet era, the reason for Gilzais' rebellion was religious sectarian differences. How-

ever, at the same time, the arbitrariness of the king and the central government was also ruled as a reason for rebellion [6, 311]. Reinforcing the repair of rebellions by the Gilzais and the Abdalis was the cruel treatment of them by the Georgian Gurgen Khan. The suppression of the uprising led by Mir Veis by the Georgian Gürgen Khan was highly appreciated not only in Soviet historiography, but also in Turkish historiography, and the role of Georgians was highlighted. [1, 460].

In some Soviet-era historiographical materials, it was mentioned that the Gilzai and Abdali tribes were braver, and even that the Abdali fought for Kandahar even in the middle of the 17th century. V. A. Romodin and V. M. Masson, one of the historians of the Soviet era who studied Afghan history, noted that different Afghan generations fought against the Great Mughal and Safavid kings for a single Afghan state, which was used during the period of decline and stagnation of the Safavids [8, 69].

In 1709, the rebellion of Mir Weiss's union resulted in the goal of the Hotaki state. In the area of Kandahar, which was under the Safavids for a hundred years, the powers of the new independent state are considered to be the centripetal tendency of the subjects, separatism, who took advantage of the weakening of the state. In 1715, Mir Weiss's son Abdulaziz, who favored the court of Isfahan, succeeded him, but was nominated by his brother Mir Mahmud in the interests of the rebellious Afghans [3, 32]. During the reign of Mir Mahmud, who dated Gilzais from 1717, the Hotaki state lived in a period of prosperity.

After the Gilzais, the Abdalites fought against the Safavid state for independence and revolted in Herat in 1716. V. A. Romodin and V. M. Masson in their work "Afghan History" noted that at the end of 1717, the Abdalis crossed Herat and extended their power to the territories of Mirgab, Vadgis, Kusuvia or even [8, 73]. If we pay attention to the events of Kandahar and Herat, we witness that other Afghan tribes, such as Abdali and Gilzai, strive for independence by fighting against the government.

The separatist tendencies of the Afghans manifested themselves more when Mir Mahmud besieged the city of Isfahan. We find this in the works of Y. T. Krushinsky, who lived in Isfahan on the side of the Safavid state of Azerbaijan at the beginning of the 18th century. The author has given extensive information that Shah Hussain sent a letter to the Sultan proposing to Mir Mahmud, but Mir Mahmud refused it [2, 53–57]. Ideas with the same content can be found in Georgian Soviet archeology. T.G. Natroshvili Svi Sarai's all offers to Mir Mahmud for 15 minutes to leave the camp, he told the Afghans to

refuse it. [9, 169] The Afghans had taken more decisive steps to seize Isfahan directly with the proposals of the Swedes weakened and frightened, and settled near Gulnabad.

A.P.Volynsky called this march "pointless" and said that the shah would return from Kashan. Shahin's 500-strong unit and explained it by weak weapons. [5, 210]. Based on primary sources, G. Mammadova attributed the occurrence of Afghan campaigns to the weakening of the Safavids [7, 29]. In the battle of Gulnabad, which took place in 1722, the Shah's army was defeated together with the Afghans, and Shah Sultan Husayn handed it over to the powerful Mir Mahmud [4, 162]. I would like to point out that although the Battle of Gulnabad is widely reported in the first note and in Georgian Soviet historiography, Azerbaijan was deeply studied in Soviet historiography.

At the end of the 17th century - the first decades of the 18th century, the uprisings of the Afghan tribes had a heavy result for the Gilzalbas. Since some uprisings have not been deeply investigated in Soviet historiography, preliminary research was used to obtain the historical reality. Based on the obtained information, we are witnessing that Mir Veys managed to spread the struggle to wider areas by uniting the sectarian Sunnis around him in the uprising that took place in Yaran. According to the records, we come to the ship where the uprisings that took place on the basis of Afghans were of a separatist nature.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Bademci, A. İranda türklerin 1000 yılı / A.Bademci. – İstanbul: Yeditepe, – 2018. – 735 s.
2. Kruşinski, Y.T. Xristian səyyahın tarixi. Farscadan tərcümə edəni Ş.Fərzəliyev / Y.T.Kruşinski. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, – 1993. – 105 s.
3. Lockhart, L. Nadir shah. A critical study based Mainly Upon Contenproary Sources / L.Lockhart. – London: Luzac co, – 1938, – 393p.
4. Nəcəfli, T. H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti / T.H.Nəcəfli. – Bakı: Turxan NPB, – 2020. – 520 s.
5. Бушев П.П. Посольства Артемия Волынского в Иран в 1715–1718 гг. [по русским архивам] / П.П. Бушев. – Москва: Наука, – 1978. – 288 с.
6. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века / В.В.Пигулевская, А.Ю.Якубовский, И.П.Петрушевский [и др.]. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, – 1958. – 390 с.
7. Мамедова, Г.Н. Русские консулы об азербайджане [20–60–е годы XVIII века] / Г.Н.Мамедова. – Баку: Элм, – 1989. – 128 с.
8. Массон, В.М., Ромодин, В.А. История Афганистана: [том II] / В.М.Массон, В.А.Ромодин. – Москва: Наука, – т.2. – 1965. – 551 с.
9. Натрошвили, Т.Г. От машрика до магриба. Пер. с груз. / Т.Г.Натрошвили. – Москва: Наука, – 1978. – 198 с.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ TARİXİ 1933-1938-Cİ İLLƏR TÜRKİYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA

Aynur Kərimli
Bakı Dövlət Universitetinin "Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika" kafedrasının doktorantı
Elmi rəhbər: dosent Sevinc Qasımova
aynurkarimli0@gmail.com

Açar sözlər*: Türk Tarix Qurumu, Birinci dünya müharibəsi, 5-ci piyada firqəsi, 15-ci piyada diviziyası, respublika*
Keywords: *Turkish Historical Institute, World War I, 5th Infantry Division, 15th Infantry Division, Republic*

1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının həyatında çox böyük əhəmiyyət kəsb edən bir dövrdür. Azərbaycan məhz bu taleyüklü dövrdə ilk dəfə olaraq dövlət suverenliyini qazanaraq dünya birliyində layiqli yer tutmağa çalışmışdır. Bu dövr millətin həyatında mühüm mərhələ olmaqla yanaşı, onun gələcəyinin və istiqlalının bünövrəsini qoymuşdur [3, s.434]. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin qazandığı böyük tarixi təcrübə, əsasını qoyduğu demokratik dövlət quruculuğu bu gün onun varisi olan Azərbaycan Respublikasında dönmədən həyata keçirilir və inkişaf etdirilir [3, s.437].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi bu gün öyrənilməsi vacib olan mövzulardan biridir. Məlumdur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının çar Rusiyasına qarşı milli azadlıq mübarizəsi nəticəsində Birinci dünya müharibəsi (1914-1918) dövründə Şimali Azərbaycanda yaranmış (28 may 1918-ci il-27 aprel 1920-ci il) müstəqil və müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika idi [1, s.26]. 1918-ci il May ayının 28-də Milli Şura Azərbaycanın istiqlal bəyannaməsini elan etməklə Azərbaycan xalqının şərəf və namusunu, onun məhv olmaq təhlükəsi ilə qarşılaşmış fiziki mövcudluğunu xilas etdi. Milli müstəqilliyinin elan edilməsi ilə Azərbaycan xalqı ilk növbədə itirilmiş dövlətçiliyini bərpa etdi və XX əsr üçün səciyyəvi olan milli dövlət quruculuğuna başladı. AXC az bir vaxt ərzində parlamenti, hökuməti, ordusu, gömrük və hüquq mühafizə orqanları olan, milli rəmzlərə və dövlət atributlarına malik, vətəndaş haqlarını və hüquqlarını hər şeydən uca tutan demokratik bir respublikaya çevrildi. Bu, XX əsrin əvvəllərində yalnız monarxiya hərbi-feodal rejimlərinin hökm sürdüyü Şərqdə tarixi fenomen idi. Çünki ilk dəfə olaraq Azərbaycanda vətəndaş

həmrəyliyinə əsaslanan demokratik, dünyəvi, unitar dövlət qurulmuşdu [3, s.435].

Belə çətin tarixi-siyasi şəraitdə yaranmış AXC tarixinin araşdırılması yalnız Azərbaycan tarixşünaslığının deyil, xarici dövlətlərin də diqqətindən kənarda qalmamışdır. Xüsusən də, qardaş dövlət olan Türkiyə tarixçiləri üçün xüsusi marağa səbəb olmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, problemin XX əsrin 20-30-cu illərində tədqiqi yox dərəcəsində idi. Buna səbəb Türkiyənin həmin illərdə müharibə vəziyyətində olması, eləcə də ölkədə islahatlar dövrünün başlanması idi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi Azərbaycan mühacirlərinin təsiri altında formalaşmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin tədqiqinə maraq Mustafa Kamal Atatürkün təşəbbüsü ilə 1931-ci ildə Türk Tarix Qurumu təsis edilmişdir (Türk Tarix Qurumu 1931-ci il aprel ayının 15-də Yusuf Akçuranın sədrliyi ilə yaranmışdır). Lakin ilkin əsərlərdə əsasən Azərbaycanda 1918-ci ilin axırınadək baş vermiş hadisələrə toxunulurdu. Bu, Türkiyənin I Dünya müharibəsində məğlub olduqdan sonra Qafqazdan və Azərbaycandan çıxması ilə bağlı olmuşdur. XX əsrin 30-cu illərində əsasən mövzu ilə bağlı memuar əsərlər nəşr edilmişdir. Həmin əsərlərin müəllifləri Türkiyənin Şərq cəbhəsində fəal iştirak etmiş hərbçiləri olan – Bakı (“Büyük Harpte Kafkas cephesi” əsəri) ehtiyatda olan polkovnik-leytenant Rüştü Türker, Kazım Karabekir, Süleyman İzzet və İsmail Hakkı Berkok idilər [2, s.16-18].

“Büyük harptde Bakü yollarında 5. Piyade Firkası” adlı 1934-cü ildə İstanbulda nəşr olunan kitabında yürüşdə birbaşa iştirak etmiş Rüştü Türker dövrün siyasi məsələlərinə səthi toxunmuş, lakin yürüş haqqında geniş məlumat vermişdir. Kitabda həmçinin Azərbaycan hökumətinin rəsmi müraciəti ilə Azərbaycana yürüşə hazırlanan Türkiyə ordusunun hərbi hazırlığı, sayı və Bakı Soveti qüvvələrinə qarşı başlanmış müharibənin müxtəlif səhnələri haqqında çoxlu faktlara rast gəlinir. Rüştü hərbi mütəxəssis kimi hər döyüşdən əvvəl firqələrin strateji mövqeyi və hətta döyüşün başladığı tarixi və sxemi göstərmişdir. Buna görə də əsəri çox qiymətli mənbə kimi də hesab etmək olar. Rüştü Türkerin kitabının müxtəlif fəsillərində göstərdiyi faktlara əsasən Azərbaycan əsgərləri bütün döyüşlərdə fəal iştirak edirdilər. Müəllif eyni zamanda qeyd edir ki, könüllülərdən başqa meydanda “Azərbaycan korpusu” adı ilə vuruşan dəstə 5600 nəfərdən ibarət idi [1, s.19].

Rüştü Türkerin “Büyük harptde Bakü yollarında 5. Piyade Firkası” adlı 1934-cü ildə İstanbulda nəşr olunan kitabı Türkiyə Müdafiə Nazirliyi tərəfindən 2006-cı ildə “Birinci Dünya Harbinde Bakü Yollarında 5-ci Kafkas

Piyade Tümeni" adı ilə yenidən nəşr olunmuşdur. Kitab giriş və 4 fəsildən ibarətdir.

Ehtiyatda olan polkovnik-leytenant Rüştü Türkerin "Birinci Dünya Harbinde Bakü Yollarında 5-ci Kafkas Piyade Tümeni" adlı kitabı hərb tarixi baxımından mənbə əsərdir. R.Türker əsərdə belə yazır: "əvvəlcə Qafqazda əməliyyatın hüquqi infrastrukturu hazırlanır. 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı və Azərbaycan nümayəndələrinin Batumidə imzaladığı "Dostluq müqaviləsi" əsasında Osmanlı qüvvələri Azərbaycana doğru hərəkət edir" [5, s.23-24].

Polkovnik-leytenant Rüştü Osmanlı İmperiyasının Qafqaza daxil olmasının strateji məqsədlərini göstərir:1)İranda ermənilərin ingilislərlə birləşərək Bakını işğal etməsinə mane olmaq; 2) Bakıda müsəlmanlarla bolşeviklər arasında davam edən müharibəyə müdaxilə etmək; 3) Bakıda yeraltı sərvətləri ələ keçirməyə can atan almanların istəklərini puça çıxarmaq; 4) qısaca Qafqaz müsəlmanlarını hər cür hücumdan qorumaq [5, s.117]. Müəllif eyni zamanda Türk qoşunlarının ilk eşalonunun 1918-ci il iyunun 11-də Qazax şəhərinə çatması və diviziyanın xalqın minlərlə atlısı tərəfindən sonsuz sevinc nümayişləri ilə qarşılanmasından da bəhs edir [5, s.28]. Bu tarixdən sonrakı hadisələr əsərdə günbəgün təsvir edilir. Hadisələrlə bağlı müvafiq hesabatlar, sərəncamlar, qarşıya çıxan problemlər kitabda ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır. Hücum əməliyyatı keçirən 5-ci Qafqaz diviziyasının bölmələri müxtəlif cəbhələrə səpələnmişdir. Bölmənin əlində bu qoşunlara kömək etmək və ya meydana çıxan düşmənə qarşı çıxmaq üçün ehtiyat qüvvənin olmadığını yazan müəllif erməni quldur dəstələrinin bu fürsətdən istifadə edərək hər yerə hücum etdiyini qeyd edir [5, s.90].

R.Türker kitabının ikinci fəslində Salyan və Şamaxıdakı vəziyyət, Bakıda olan müharibələr, eləcə də 1918-ci il 5 avqust müharibəsi haqqında geniş məlumat verir. Müəllif eyni zamanda 5-ci Qafqaz diviziyasının əhalisi köçən, kəndləri yandırılan, məhsulu hələ yetişməmiş, xırmanlana bilməyən, maddi-texniki təminat təşkilatı olmayan bir bölgədə çətin şəraitdə necə fəaliyyət göstərdiyindən və rabitə xətlərini və nəqliyyat yollarını özlərinin təşkil və təmin etdiklərindən, hətta diviziyanın silah-sursatsız qalmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyindən bəhs edir [5, s.112]. Müəllif 1918-ci il noyabrın 15-dən - 16-na keçən gecə (1918-ci il 30 oktyabr Mudros müqaviləsinə əsasən) türk qoşunlarının Bakını hüznlə tərk etmələri, 1918-ci il noyabrın 17-də səhər Bakının ingilislərə necə təslim edildiyini də təsvir edir .

Polkovnik-leytenant Rüştü bəyin "Birinci Dünya Harbinde Bakü Yollarında 5-ci Kafkas Piyade Tümeni" adlı təfərrüatlı əsərinin son səhifələrində yazdığı aşağıdakı cümlə dolğundur: "Anadolu türklərinin Azərbaycanın

müstəqilliyi və gələcəyi üçün etdikləri ağır və qanlı döyüşlər, mübarizələr əminəm ki, nəsildən-nəslə ötürüləcək və unudulmaz dastanlar kimi qalacaqdır" [5, s.210].

Türkiyə ordusunda xidmət etmiş digər hərbçi İsmail Berkokun "Büyük harpte Şimali Kafkasyadaki faaliyyetlerimiz ve 15. Firkanin harekatı ve muharebeleri" adlı əsəri də eyni üslubda yazılmışdır. Əsərdə Türkiyə ordusunun bölgədəki fəaliyyəti və Bakını xilas etməsinin geniş şərhi verilmişdir. Hər iki müəllif belə nəticəyə gəlir ki, Türkiyə qoşunlarının Azərbaycana daxil olması beynəlxalq normalarla bağlı müqavilənin şərtlərinə əməl etməsi ilə bağlıdır və yürüşün məqsədi Bakını rus-erməni birləşmələrinin təcavüzündən xilas etməkdir [1, s.18-19].

Türkiyə qoşunlarının Bakıya daxil olması ərəfəsində I Qafqaz korpusunun komandanı digər hərbi mütəxəssis olan Kazım Karabekirin də bu illərdə yazdığı xatirələrində Türk qoşunlarının Azərbaycana yardım məqsədi ilə yürüşü haqqında geniş məlumatlar vardır.

Digər bir hərbi mütəxəssis olan polkovnik-leytenant İzzet Süleymanın 1936-cı ildə nəşr olunan "Büyük harpte 15.piyade tümeninin Azerbeycan və Şimali Kafkasyadaki harekat ve muharebeleri" adlı kitabı Türkiyə Cümhuriyyəti Müdafiə Nazirliyi tərəfindən 2006-cı ildə yenidən "Birinci Dünya harbinde Azerbeycan ve Dağıstan muharebelerinde 15 - ci piyade tümeni" adı ilə nəşr olunmuşdur. Giriş və 4 fəsildən ibarət olan kitabın birinci fəslində 15-ci diviziyanın Bakıya hücumu geniş təsvir olunmuşdur.

Polkovnik-leytenant Süleyman İzzet Yeğin, 15-ci Piyada Diviziyasının Şimali Qafqazdakı döyüşlərinin şahidi kimi qələmə aldığı "Birinci Dünya harbinde Azerbeycan ve Dağıstan muharebelerinde 15 nci piyade tümeni" adlı əsəri ilə Türk hərb tarixinə mühüm töhfə vermişdir. Kitabda 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının alınmasında iştirak edən 15-ci piyada diviziyasının döyüşləri müfəssəl təsvir edilir. Diviziyanın bundan sonrakı əsas vəzifəsinin Dağıstan istiqamətində olduğu qeyd olunur. Süleyman İzzet əsərində Diviziyanın bu bölgədəki fəaliyyətini ətraflı təsvir edərək onların məhz bu regionda olmalarının əsas səbəbi kimi Qafqaz regionunun mis mədənləri və Bakı neft ehtiyatları kimi təbii sərvətləri özündə ehtiva etməsi və Birinci dünya müharibəsində böyük dövlətlərin diqqət mərkəzində olmasını göstəriridi [4, s.62].

S.İzzet kitabın birinci fəslində 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakının Türklər tərəfindən zəbt edilməsi haqqında geniş məlumat verir. Müəllif Bakının tutulması üçün son iki günlük hücumda 15-ci piyada diviziyasının ən çox 56 və 38-ci alaylarının qəhrəmancasına döyüşərək çoxlu itki verdiyini, hücum zamanı diviziyanın tabeliyində olan bu iki alaydan 6 zabit və 84 sıravi əsgərin

şəhid, 12 zabit və 373 sıravi əsgərin isə yaralandığını qeyd edir. S.İzzet eyni zamanda Bakıda məğlub olan ingilislərin bərələrlə Ənzəliyə doğru geri çəkildiyini, təxminən 5000-6000 piyada, 100 pulemyot və 20 topdan ibarət olan erməni və ruslardan ibarət düşmən qüvvələrinin də gəmilərlə Dərbənd və Petrovsk şəhərlərinə köçürüldüyünü təsvir edir [4, s.50].

15-ci Piyada Diviziyasının komandiri polkovnik-leytenant Süleyman İzzət əsərini bu kədərli cümlələrlə bitirir. "Təəssüf ki, Bakı uğrunda gedən döyüşlərdə çoxlu qan tökən türk zabit və əsgərləri Mudros sülh müqaviləsinin sərt şərtlərinə əsasən Şimali Qafqazı və Azərbaycanı tərk edərək yenidən Qaradənizə və ordan da vətənə qayıtdılar" [4, s.253].

Göründüyü kimi, XX əsrin 30-cu illərində də AXC tarixinin araşdırılması Türkiyə tarxişünaslığında aktual mövzu olmuşdur və əsasən Qafqaz İslam ordusunun Bakıya müdaxiləsində birbaşa iştirak etmiş hərbçilərin xatirə əsərlərində öz əksini tapmışdır. AXC tarixinin araşdırılması öz aktuallığını qoruyub saxlayır və iki dövlət arasında günbəgün güclənən ikitərəfli əlaqələr bu aktuallığı daha da artırır.

Hıstory of the Azerbaijan Democratic Republic in the historiology of Turkiye, 1933-1938

The 1918-1920s are a period of great significance in the life of the Azerbaijani people. It was during this fateful period that Azerbaijan tried to take its rightful place in the world community, gaining state sovereignty for the first time. In addition to being an important stage in the life of the nation, this period laid the foundations for its future and independence [3, p. 434]. The vast historical experience gained by the Republic of Azerbaijan in 1918-1920, the democratic state-building it laid down as the basis, is now being implemented and developed in its successor, the Republic of Azerbaijan [3, p.437].

The study of the history of the Azerbaijan Democratic Republic in Turkish historiography is one of the important subjects to be studied today. It is known that the Azerbaijan Democratic Republic was established in Northern Azerbaijan (May 28, 1918-April 27, 1920) during the First World War (1914-1918) as a result of the national liberation struggle of the Azerbaijani people against tsarist Russia and was the first independent parliamentary republic in the Muslim East [1, p.26]. On May 28, 1918, the National Council proclaimed the independence of Azerbaijan and saved the honor and dignity of the Azerbaijani people, their physical existence, which was threatened with

destruction. With the proclamation of national independence, the Azerbaijani people, first of all, restored the lost statehood and began to build a national state, which is characteristic of the 20th century. In a short period of time, the ADR has become a democratic republic with a parliament, government, army, customs and law enforcement agencies, national symbols and state attributes, putting the rights and rights of citizens above all else. This was a historical phenomenon in the East, where at the beginning of the XX century only monarchical military-feudal regimes dominated. Because for the first time a democratic, secular, unitary state based on the solidarity of citizens was created in Azerbaijan [3, p.435].

The study of the history of the ADR, created in such difficult historical and political conditions, did not go unnoticed not only by Azerbaijani historiography, but also by foreign countries. In particular, has been of special interest to historians from Turkiye, which is a brotherly state.

It should also be noted that there was no study of the problem in the 20s and 30s of the 20th century. The reason for this was that Turkiye was at war in those years, as well as the beginning of a period of reforms in the country. In general, the study of the history of the Azerbaijan Democratic Republic in Turkish historiography was formed under the influence of Azerbaijani immigrants. Interest in studying the history of the Azerbaijan Democratic Republic arose with the establishment of the Turkish Historical Institute in 1931 on the initiative of Mustafa Kemal Atatürk (the Turkish Historical Institute was founded on April 15, 1931 under the chairmanship of Yusuf Akçura). However, the initial work mainly concerned the events that took place in Azerbaijan until the end of 1918. This was due to Turkiye's withdrawal from the Caucasus and Azerbaijan after the defeat in the First World War. In the 30s of the 20th century, mainly memoirs related to this topic were published. The authors of these works were servicemen who actively participated in the Eastern Front of Turkiye - Baki (the work "The Great Front of Harpte of the Caucasus"), reserve lieutenant colonel Rüştü Türker, Kazim Karabekir, Suleyman Izzet and Ismail Hakki Berkok [2, pp.16-18].

In his book "The 5th Infantry Division on the Great Baku Harpt Roads", published in Istanbul in 1934, Rushtu Turker, who was directly involved in the campaign, superficially touched on the political issues of the time, but gave extensive information about campaign.

The book also includes many facts about the preparations for the war and the number of the Turkic armies, ready to campaign against the Azerbaijani government on the official basis of the Azerbaijani government, as well

as on the differing points of war against the Bakin Soviet war. As a naval expert, Rushtu has shown a strategic level of division and even the day and the scheme began to paint. Therefore, the work can be considered as a very priceless source. According to the facts, brought to the head of the books Of Rushtu Thurker, the Azerbaijani warrior actively took part in all colors. At the same time, the author notes that in addition to the well-wishers, the group, the voiver in the field of color under the name "Azerbaijani corps", 5600 people were employed [1, p.19].

Rushtu Turker 's book "The 5th Infantry Division on the Roads of Baku at the Big Harp", published in Istanbul in 1934, was republished by the Turkish Ministry of Defense in 2006 under the title "The 5th Caucasian Infantry Division on the Roads of Baku". in the First World War." The book consists of an introduction and 4 chapters.

The book of reserve lieutenant colonel Rushtu Turker "The 5th Caucasian Rifle Division on the roads of Baku in the First World War" is a source work in military-historical terms. R. Turker writes in his work: "First, the legal infrastructure of the operation in the Caucasus is being prepared. On June 4, 1918, on the basis of the "Treaty of Friendship" signed by Ottoman and Azerbaijani representatives in Batumi, Ottoman troops were moving towards Azerbaijan" [5, pp. 23-24].

Lieutenant Colonel Rushtu shows the strategic goals of the Ottoman Empire's entry into the Caucasus: 1) to prevent the unification of the Armenians with the British in Iran and the occupation of Baku; 2) intervene in the ongoing war between Muslims and Bolsheviks in Baku; 3) To prevent the desires of the Germans, who seek to seize the underground resources of Baku; 4) for a short time to protect the Muslims of the Caucasus from all kinds of encroachments [5, p.117]. The author also mentions that the first echelon of Turkish troops arrived in Kazakh on June 11, 1918 and that the division was greeted by thousands of horsemen of the people with endless demonstrations of joy [5, p.28]. Events after this date are described in the work day by day. Relevant reports, orders and problems related to the events are reflected in detail in the book. Units of the 5th Caucasian Division, which conducted an offensive operation, were scattered on different fronts. The author, who writes that the unit does not have reserve forces to help these troops or counter the emerging enemy, notes that the Armenian bandits use this opportunity to attack everywhere [5, p.90].

In the second chapter of R. Turker's book, he gives extensive information about the situation in Salyan and Shamakhi, the wars in Baku, as well

as the war of August 5, 1918. At the same time, the author describes how the 5th Caucasian Division operated in difficult conditions in a region where the population was resettled, villages were burned, the crop was not yet ripe, it could not be threshed, and there was no organization of logistics, and how they organized and provided the communication lines and transport routes themselves, even in the armament of the division it is mentioned that it is in danger of running out of ammunition [5, p.112]. The author also describes how the Turkish troops sadly left Baku on the night of November 15-16, 1918 (according to the Mudros Treaty of October 30, 1918) and how Baku was surrendered with the British on the morning of November 17, 1918.

The following phrase written by Lieutenant Colonel Rushtu Bey on the last pages of his detailed work "The 5th Caucasian Rifle Division on the Roads of Baku in the First World War" has been completed: "I am sure that the heavy and bloody battles and struggle of the Anatolian Turks for the independence and future of Azerbaijan will be passed down from generation to generation and will not be forgotten. " They will remain epics" [5, p. 210].

In the same style, the work of Ismail Berkok, another soldier who served in the Turkish army, entitled "Our activities in the Great Harp in the North Caucasus and the operations and battles of the 15th Firkan" is written. The work provides a broad explanation of the activities of the Turkish army in the region and the salvation of Baku. Both authors come to the conclusion that the entry of Turkish troops into Azerbaijan is associated with compliance with the terms of the agreement on international norms, and the purpose of the march is to save Baku from the aggression of the Russian-Armenian coalition [1, pp. 18-19].

On the eve of the entry of Turkish troops into Baku, the commander of the 1st Caucasian Corps and another military expert, Kazim Karabekir, also wrote in his memoirs during these years that there is extensive information about the campaign of Turkish troops to help Azerbaijan.

Another military expert, Lieutenant Colonel Izzet Suleiman, published in 1936, the book "Operations and Battles of the 15th Infantry Division of the Great Harp in Azerbaijan and the North Caucasus" was republished by the Ministry of Defense of the Republic of Turkiye in 2006 as "Azerbaijan and Dagestan in the First World War". 15th Infantry Division in battles. In the introduction and the first chapter of the book, consisting of 4 chapters, the offensive of the 15th division on Baku is described in detail.

Lieutenant Colonel Izzet Suleyman made an important contribution to the military history of Turkiye with his work entitled "The 15th Infantry Di-

vision in the Battles for Azerbaijan and Dagestan in World War I", written as a witness to the battles of the 15th Infantry Division in the North Caucasus. The book describes in detail the battles of the 15th Infantry Division, which took part in the capture of Baku on September 15, 1918. It is noted that the next main task of the division is in the direction of Dagestan. In his work Suleyman Izzet described in detail the activities of the Division in this region and pointed out that the main reason for their presence in this region is that the Caucasus region contains natural resources such as copper mines and Baku oil reserves and that it was in the focus of attention of the great powers in World War I [4, p. 62].

In the first chapter of the book, S. Izzet provides extensive information about the occupation of Baku by the Turks on September 15, 1918. The author reports that during the last two-day attack on the capture of Baku, the 56th and 38th regiments of the 15th Infantry Division fought heroically and suffered heavy losses.During the attack, 6 officers and 84 privates from these two regiments under the command of the division were killed, 12 officers and 373 privates were killed. At the same time, S. Izzet describes that the British, who were defeated in Baku, retreated to Anzali on ferries, and the enemy forces, consisting of Armenians and Russians, consisting of about 5000-6000 infantrymen, 100 machine guns and 20 cannons, were transferred on ships to the cities of Derbent and Petrovsk [4, p.50].

The commander of the 15th Infantry Division, Lieutenant Colonel Suleiman Izzet, ends his work with these sad phrases. "Unfortunately, Turkish officers and soldiers, who shed a lot of blood in the battles for Baku, left the North Caucasus and Azerbaijan in accordance with the strict conditions of the Mudros Peace Treaty and returned to the Black Sea, and from there to their homeland" [4, p. 253].

As can be seen, in the 30s of the 20th century, the study of the history of the ADR was a topical topic in Turkish historiography, and it was reflected mainly in the memorial works of soldiers who directly participated in the hostilities. Invasion of Baku by the Caucasian Islamic Army. The study of the history of the ADR remains relevant, and the bilateral relations between the two countries, which are strengthening every day, further increase this relevance.

Ədəbiyyat siyahısı/ Reference list:

1. Ağayev İ. 1917-1920-ci illər Azərbaycan tarixi Türkiyə tarixşünaslığında: tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı, 1993, 230 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild, Bakı: Lider 2005, 440 s.
3. Azərbaycan tarixi.7 cilddə, V c.. Bakı: Elm, 2 008, 584 s.
4. İzzet S.Y. Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15nci Piyade Tümeni. Ankara: Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, 2006, 276 s.
5. Türker R. Birinci Dünya Harbinde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Piyade Tümeni. Ankara: Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, 2006, 234 s.

IV BÖLMƏ
AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ İMPERİYASININ TARİXİ

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ DİNİ VƏZİFƏLƏR

Zəhra İslamova
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə)
kafedrasının müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
zahraislamova@bsu.edu.az

Açar sözlər: *Səfəvilər, Azərbaycan, qızılbaşlar, dini vəzifələr, sədr, dini institut*
Keywords: *Safavids, Azerbaijan, Qizilbash, religious positions, sadr, religious institute*

1501-ci ildə Azərbaycanda Qızılbaş Səfəvilər sülaləsi hakimiyyətə gəlmişdilər. Yeni sülalənin hakimiyyətə gəlməsinə baxmayaraq inzibati idarəetmə quruluşu məsələsində XV əsrdə hakim olan və qohumluq əlaqələrinə malik Bayandurilərin dövlətçilik sistemindən yararlanmışdılar. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yarandığı ilk dönəmlərdə inzibati-idarəetmə, eləcə də dini işlərdə sadə prinsiplərdən istifadə edilir. Etimad edilən şəxs eyni zamanda bir neçə vəzifə daşıyırdı. Şah I İsmayılın hakimiyyət illərində (1501-1524) sadə idarəetmə strukturuna malik olan Səfəvilər dövləti zaman keçdikcə yeni-yeni vəzifə və təsisatların yaradılması nəticəsində xeyli mürəkkəbləşdi. [2, 276]

Qızılbaşlar hakimiyyətə gəldikləri ilk dövrdə şiəlik bayrağını qaldırmış və bundan irəli gələrək dini məsələlərə daha çox diqqət etməli idilər. Düzdür, ilk illərdə dini işlər üzrə idarələr Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin hakimiyyətləri dövründə olduğu kimi təşkil edilməsinə baxmayaraq zamanla dəyişikliyə məruz qalmışdı. Sədr vəzifə adına Teymurlular dövründən mənbələrdə təsadüf edilsə də, XV əsrdə Azərbaycanda hakim olan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin hakimiyyəti dövründə sədr vəzifəsinin mövcud olması haqqında məlumatlar vardı. Bu dönəmdə sədrlər geniş səlahiyyətləri ilə seçilməmiş, onlar ancaq vəqflərə nəzarət edir və oradan gələn gəlirlərin düzgün olaraq paylanmasını təmin edirdilər. Sədrlər bəzən bölgələrə hakim təyin olunan sülalə şahzadələrinin sarayında dini başçı rolunu oynamış və dövlət başçısına birbaşa tabe olsalar da, ölkənin dini idarə rəhbəri olan baş qaziyə uyğunlaşmalı olmuşdular. Əlbəttə ki, həmin bölgədə bütün dini məsələləri sədr həll edir, ümumi ölkə və şəriət qanunlarına uyğun hərəkət edirdilər. Birbaşa hökmdara tabe olan sədrlər tərəfindən bölgə üzrə dini

məsələlər tənzimlənir, şahzadənin verdiyi qərar və qaydaları ümumi ölkə qanunları çərçivəsinə uyğunlaşmasını təmin edirdi. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dönəmlərində sədrlərin müəyyən tabelilik xüsusiyyətlərini görsək də, kifayət qədər hörmətli şəxslərdən təyin edildiklərini nəzərə alsaq, nəinki bölgələrdə, hətta deyərdik ki, ölkədə belə öz sözlərini deyə bilən şəxslər olurdular. Bu vəzifənin yüksəliş dönəmi məhz Səfəvilər zamanına təsadüf edir. Buna səbəb Səfəvilərin din bayrağı altında hökumət qurmaları və dini hökmlərdən istifadə edərək öz dövlət təsisatlarını yaratmaları idi. Sədrlərin və digər dini vəzifələrin hüquq və səlahiyətlərinin çərçivəsinin dəqiqləşməsi, həyata keçirdiyi funksiyaların və nəzarət etdiyi sahələrin müəyyən edilməsi, eləcə də dini təbliğat istiqaməti üzrə sədrin səlahiyyətlərinin genişlənməsi Səfəvilər sülaləsinin ilk hökmdarı Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk illərinə təsadüf edir. Dövlətin başçısı olan şah Allahın yer üzündəki kölgəsi və dövlətin dini başçısı hesab edilməklə dini vəzifə pilləkənində ən başda dururdu. Dövrün etibarlı mənbələrindən hesab edilən Budaq Münşi Qəzvininin "Cəvahirül-əxbar" əsərində Şah İsmayıl "dinin sığnağı", "dinin qoruyucusu", "dinin müdafiəçisi" və s. adlarla qeyd edilmişdi. [4, 63-65]. Bu məsələni biz, dövrün digər mənbələrində də görə bilərik. Lakin, onu da unutmayaq ki, dövlət yaranarkən siyasi mübarizə üstünlük təşkil etmiş və hərbi vəzifələr idarəetmədə daha vacib olmuşdu. Bu səbəbdən də hökmdar dini işlərlə bağlı bütün məsələlərin həllini Sədarət divanına yönləndirmişdi.

Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə dini işləri yönləndirən yeni bir vəzifə - sədrlik müəyyən olunması təsadüfi deyildi. Din bayrağı altında hakimiyyətlərini quran Qızılbaş Səfəvilər dönəmində bu vəzifə yeni dini cərəyanın təbliği ilə əlaqədar olaraq daha önəmli yer ala bilmişdir. Şiəliyin rəsmi din olaraq elan edilməsi ilə Sədr vəzifəsi Səfəviyyə dövlətində xüsusi önəm daşımağa başlamış və getdikcə də hüquq və səlahiyyətləri artırılmışdı. Səfəvilərin hakimiyyəti altında olan müəyyən bölgələr üçün yeni olan şiə dini cərəyanının qayda-qanunlarını əhali arasında yaymaq, onlara riayət edilməsini təmin etmək, bütün bunlara nəzarət etmək, eləcə də dövlətə xidmət göstərəcək dini qurumları yaratmaq, sədaqətli din xadimləri yetişdirmək və idarə etmək yeni yaranmış dövlətin qarşısında duran və hakim sülalə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən vəzifələrdən idi.

Religious duties in the period of the Safavids

The Qizilbash Safavid dynasty came to power in Azerbaijan in 1501. When the Qizilbashes came to power, they benefited from the state system

and administrative structure of the Bayanduris, who ruled Azerbaijan in the 15th century and had kinship ties. In the early stages of the formation of the Azerbaijani Safavid state, simple principles were used in administrative, as well as religious affairs. A trusted person in the Safavids held several positions at the same time. During the reign of Shah Ismail I (1501-1524), the Safavid state, which had a simple administrative structure, became much more complex over time as a result of the creation of new positions and institutions [2, 276].

The Qizilbash raised the Shiite flag in the first period of their rise to power and, as a result, had to pay more attention to religious issues. True, in the early years, the departments for religious affairs were organized as they were during the reigns of the Garagoyunlu and Aggoyunlu dynasties, but they underwent changes over time. Although the title of the post "Sadr" is traced in the sources of the Timurid era, there was also information about the existence of the post of Sadr during the reign of the Baharlı and Bayandurlu dynasties. During this period, Sadrs were not elected with broad powers, they only controlled the waqf lands and ensured the proper distribution of income from them. Sadrs sometimes played the role of religious leaders in the palaces of the dynasty's princes who were appointed rulers of the regions and, although they were directly subordinate to the head of state, they had to adapt to the "chief qazi", the head of the country's religious administration. Of course, the Sadr resolved all religious issues in that region and acted in accordance with the general laws of the country and Sharia. Religious issues in the region were regulated by the "Sadr"s who were directly subordinate to the ruler, ensuring that the decisions and regulations issued by the prince were in line with the general laws of the country. Although we see certain subordination features of the "Sadr"s during the Garagoyunlu and Aggoyunlu periods, considering that they were appointed from among quite respected individuals, they were individuals who had their own influence not only in the regions, but even in the country. The period of rise of this position coincides with the Safavid era. The reason for this was that the Safavids established a government under the banner of religion and created their own state institutions using religious rulings. The clarification of the framework of the rights and powers of the Sadrs and other religious positions, the determination of the functions they performed and the areas they controlled, as well as the expansion of the Sadr's powers in the direction of religious propaganda coincide with the first years of the reign of Shah Ismail, the first ruler of the Safavid dynasty. The Shah, the head of the state, was considered the shadow of God on earth and the religious head of the

state, and was at the top of the religious ladder. In the work of Budaq Munshi Qazvini, considered one of the reliable sources of the period, "Javahir-ul-Akhbar", Shah Ismail was mentioned with the names "refuge of religion", "protector of religion", "defender of religion", etc. [4, 63-65]. We can also see this issue in other sources of the period. However, let us not forget that when the state was formed, political struggle prevailed and military duties were more prominent in the administration. For this reason, the ruler directed the resolution of all issues related to religious affairs to the Sadarat Divan.

It was not accidental that with the establishment of the Safavid state, a new position - Sadrlik that directed religious affairs was established. During the period of the Qizilbash Safavids, who established their rule under the banner of religion, this position was able to take a more important place in connection with the propagation of the new religious movement. With the declaration of Shiism as the official religion, the position of the Sadr began to have special importance in the Safavid state, and its rights and powers were gradually increased. Disseminating the rules and regulations of the Shia religious movement, which were new for certain regions under the rule of the Safavids, ensuring their observance, and controlling all of this, as well as creating religious institutions that would serve the state, and training and managing loyal religious figures, were among the tasks facing the newly formed state and of great importance to the ruling dynasty.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Abdüllatif Kazvini. Safevi tarihi. Çeviren: Hamidreza Mohemmednejad. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2011. 132 seh.
2. Bayramlı Z.H., Şabiyev B.Ş. Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI-XVII əsrlər). Bakı: "Avropa" nəşriyyatı, 2016. 344 səh.
3. Bayramlı Z.. Azərbaycan Səfəvi imperatorluğu: dövlət quruluşu. Bakı: "Füyuzat" nəşriyyatı, 2020. 596 səh.
4. Budak Münşi Kazvini. Safeviler Cevahirul-Ahbar (Başlanğıçtan 1576-ya kadar Safevilerin tarihi). Mukaddime, tercüme ve notlar: Şefaattin Deniz. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2023. 176 seh.
5. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-aləmaraye-Abbasi). Bakı: "Şərq-Qərb Nəşriyyat evi, 2010, 1144 səh.

SƏFƏVİYYƏ TƏRİQƏTİ XƏLİFƏLƏRİNİN SİYASİ-İDEOLOJİ FƏALİYYƏTİ

Günel Rəhimli
Qərbi Kaspi Universitetinin müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
gunelrahimli1@gmail.com

Açar sözlər: *Səfəviyyə təriqəti, Qızılbaş, Ərdəbil dərgahı, türkman, xəlifə*
Keywords: *Safavid order, Qizilbash, Ardabil dargah, Turkman, caliph*

Səfəviyyə təriqətinin genişlənməsinə həm dövrün siyasi və sosial şərtləri, həm də Səfəvi şeyxlərinin məharətlə həyata keçirdikləri təbliğat üsulları təsir etmişdir. Ərdəbil təkkəsi tərəfindən müəyyən edilmiş xəlifələr, göndərildikləri ərazilərdə təriqətin ideologiyasını yaymaq vəzifəsi daşıyırdılar. Münəccimbaşıya görə, Anadolu bölgəsində Səfəviyyə təriqətinə xidmət edən xüsusi xəlifələr fəaliyyət göstərirdi və bu, Səfəvi dövlətinin qurulması yolunda ən mühüm amillərdən biri olmuşdur [5, s.428]. Xəlifələr, təriqətin dayaqlarını möhkəmləndirmək məqsədilə maddi dəstək toplamaqla da məşğul idilər. Toplanan vəsaitlər gizli şəkildə Ərdəbil dərgahına göndərilirdi. Ö.F. Teber qeyd edir ki, Ərdəbilə toplanan bu sərvət elə bir səviyyəyə çatmışdı ki, Səfəvilər bu mənbələrdən əhəmiyyətli dərəcədə faydalanırdılar [8, s.70].

Anadolu bölgəsindəki xəlifələrdən biri Təkəli Həsən Xəlifə idi. O, Osmanlıya qarşı üsyan qaldırmış Şahqulunun (Şeytanqulu ləqəbi ilə də tanınan) atası idi. Türkiyəli tarixçi R. Yıldırımın məlumatına əsasən, Həsən Xəlifə Təkəli oymağının Səfəvi təriqətindəki xəlifəsi olmuşdur. O, Şeyx Cüneydin Anadolu səfəri zamanı oymağı ilə birlikdə Səfəvi şeyxinə tabe olmuş və sonralar oğlu Şeyx Heydərin də hörmət etdiyi xəlifələrdən biri olmuşdur. Həsən Xəlifənin ölümündən sonra Təkəli oymağının rəhbəri oğlu Şahqulu olur [9, s.321]. Şahqulu üsyanında Səfəvilərin təsirinin olması bu əlaqəni daha da aydınlaşdırır. Xəlifələrin digər bir vəzifəsi Osmanlıya qarşı təbliğat aparmaq və bu kimi üsyanları təşviq etmək olmuşdur. Osmanlı qaynaqlarında 1512-ci ildə baş vermiş Nurəli Xəlifə üsyanının da Səfəvilərin təsiri ilə başladığı qeyd olunur [2, s.127].

Səfəvi xəlifələrinin əsas məqsədlərindən biri Anadolu türkman əhalisinin Ərdəbil təkkəsinə olan rəğbətini artırmaq və onları təriqət haqqında məlumatlandırmaq idi. Xəlifələr bu məqsədlə Şiə məzhəbi ilə bağlı kitabları Ərdəbildən Anadoluya gətirir və əhaliyə paylayırdılar. Onlar həmçinin təriqətə bağlı olan insanların cəm halında Ərdəbilə köçməsi üçün şərait yaradırdılar. Bu köçlər, Səfəvilərin dövlət qurmaq üçün lazım olan hərbi gücü təmin

etməsinə yardım edirdi. Köç prosesi, Səfəvi dövləti qurulduqdan sonra da davam etmişdir [6, s.4]. Aşiq Paşazade bu köçü belə təsvir edir:

Türklər tərk edib diyarlarını
Satdılar yox bahasına davarlarını [3, s.198].

Vladimir Minorski bildirir ki, Anadolu türkmənlərinin İrana köçü üç böyük dalğa ilə baş vermişdir: birincisi Qaraqoyunlu, ikincisi Ağqoyunlu, üçüncüsü isə Səfəvilər dövründə [7, s.12]. Osmanlı imperiyası bu köç dalğalarının qarşısını almağa çalışsa da, bunun qarşısını ala bilməmişdir. II Bəyazid türkmanların sərhədi keçməsinə mane olmaq üçün fərmanlar versə də, bunlar tətbiq edilməmişdir. Bəyazid, Səfəvilərə qarşı tədbir görmək üçün münasib vaxtı gözləyirdi, eyni zamanda türkmanların nəzarətdən çıxmamasına çalışırdı.

Səfəvi təbliğatı, II Bəyazid dövründə də davam etmişdir. Bu təbliğatın nəticəsi olaraq 1511-ci ildə baş vermiş Şahqulu üsyanı Osmanlıya qarşı böyük çətinliklər yaratmışdır. İsmayıl Aka qeyd edir ki, üsyandan sonra minlərlə təkəli Anadoludan İrana köç etmişdir [1, s.61]. Osmanlı dövləti Səfəvilərlə əlaqələri kəsmək üçün tədbirlər görməyə başlasa da, bu cəhdlər uğursuz olmuşdur. Sultan Bəyazid qızılbaşların Ərdəbili ziyarət etmələrinə qismən icazə versə də, Sultan Səlimin hakimiyyətə gəlməsi ilə sərhədlər tam qapanmışdır.

Səfəvilərin əsas təbliğat üsullarından biri, Hz. Əli nəslindən olduqlarını vurğulamaları və insanın cəmiyyətdəki dəyərini ön plana çıxarmaları idi. Türkmanlar arasında Hz. Əliyə olan sevgi və bağlılıq çox güclü idi. Bu sevgidən istifadə edən Səfəvilər, əhli-beyt sevgisi ilə türkmanları öz ətrafında toplamağı bacarmışdılar.

Səfəvilərin digər təbliğat üsulu Hz. Əli və onun övladlarının günahsız və məsum olduqları barədə yaydıqları inanclardan ibarət idi. Şah İsmayılın, "Bisati" təxəllüsü ilə yazdığı "Mənakübul Əsrar Behçətül Əxbar" adlı əsərində Hz. Əli və əhli-beyt haqqında geniş məlumatlar verərək bu əsəri təbliğat məqsədilə istifadə etdiyi söylənilir [4, s.789]. Anadolu türkmənlərinin Səfəvi təriqətinə bağlılığı bu təbliğatın nə qədər təsirli olduğunu göstərir.

Səfəvi rəhbərlərinin bacarığı və xəlifələrin təbliğatı ilə Anadolu türkmanları və digər qızılbaş tayfalar Səfəvilər ətrafında birləşmiş və öz xəyallarında qurduqları dövləti yaratmağı bacarmışdılar.

The political and ideological activities of the Safavid order's caliphs

The expansion of the Safavid order was influenced both by the political and social conditions of the time, as well as the skillful propaganda methods implemented by the Safavid sheikhs. Caliphs appointed by the Ardabil tekke

were tasked with spreading the ideology of the order in the regions they were sent to. According to Muneccimbaşı, special caliphs of the Safavid order operated in Anatolia, and this was one of the most crucial factors in establishing the Safavid state [5, p. 428]. These caliphs were also responsible for collecting material support to strengthen the order's foundations. The funds collected were secretly sent to the Ardabil dergah. O.F. Teber notes that the flow of wealth to Ardabil had reached such levels that the Safavids were significantly sustained by these resources [8, p. 70].

One of the caliphs in Anatolia was Tekeli Hasan Caliph, the father of Shahkulu (also known as Sheytanqulu), who led a rebellion against the Ottomans. According to Turkish historian R. Yıldırım, Hasan Caliph was the Safavid caliph in the Tekeli tribe. He, along with his tribe, had pledged allegiance to the Safavid sheikh during Sheikh Junayd's journey to Anatolia, and he later became one of the respected caliphs under Sheikh Junayd's son, Sheikh Haydar. After Hasan Caliph's death, his son Shahkulu became the leader of the Tekeli tribe [9, p. 321]. The involvement of the Safavids in the Shahkulu rebellion highlights the influence of these connections. Another duty of the Safavid caliphs was to conduct anti-Ottoman propaganda and encourage such rebellions. Ottoman sources also suggest that the Nur Ali Caliph rebellion in 1512 was initiated under Safavid influence [2, p. 127].

One of the primary responsibilities of the Safavid caliphs was to increase the Anatolian Turkman population's sympathy toward the Ardabil tekke and inform them about the order. To this end, the caliphs brought books on Shiite doctrine from Ardabil to Anatolia and distributed them among the population, encouraging them to read these works. The caliphs also facilitated the migration of people loyal to the order to Ardabil in groups. These migrations helped the Safavids build the military strength needed to establish their state. The migration process continued even after the founding of the Safavid state [6, p. 4]. Aşık Paşazade described this migration as follows:

The Turks left their lands
Sold their livestock at a worthless price [3, p. 198].

Vladimir Minorsky notes that the migration of Anatolian Turkmans to Iran occurred in three major waves: the first during the Karakoyunlu period, the second during the Aggoyunlu, and the third during the Safavid era [7, p. 12]. Although the Ottoman Empire attempted to prevent these migrations, they were unsuccessful. Sultan Bayezid II issued several decrees to stop the Turkmans from crossing the borders, but none of these decrees were enforced. Bayezid waited for the right time to act against the Safavids, while also

trying to maintain control over the Turkmans.

Safavid propaganda continued during the reign of Bayezid II. As a result of this propaganda, the Shahkulu rebellion in 1511 created significant difficulties for the Ottomans. Ismail Aka notes that after the rebellion, thousands of Tekeli migrated from Anatolia to Iran, highlighting the Safavid involvement [1, p. 61]. Although the Ottoman state attempted to sever ties between the Safavids and the Turkmans in Anatolia, these efforts were unsuccessful. While Sultan Bayezid partially allowed the Qizilbash to visit Ardabil on the condition of returning, Sultan Selim, upon ascending to power, completely closed the borders, preventing the Anatolian Turkmans from crossing.

One of the most important aspects of Safavid propaganda was their emphasis on being descendants of the Prophet Muhammad and the lineage of Imam Ali, as well as their focus on the value of individuals within society. Among the Turkmans, there was a deep-rooted love for Imam Ali, likely due to their warrior spirit. The Turkmans, who loved combat and struggle, held Imam Ali in special regard. The Safavids skillfully utilized this affection, claiming to be descendants of Imam Ali and promoting love for the Ahl al-Bayt, thus uniting the Turkmans around them.

Another propaganda method used by the Safavids was the promotion of the belief in the sinlessness and infallibility of Imam Ali and his descendants. Shah Ismail, under the pen name "Bisati," is said to have written a work titled *Menâkibü'l-Esrar Behçetü'l-Ahbâr*, in which he extensively discussed the manners and rituals of Imam Ali, using it as a propaganda tool to win the hearts of the Qizilbash Turks in Anatolia [4, p. 789]. Although the accuracy of this information is debated, it is certain that the Anatolian Turkmans were deeply devoted to the Qizilbash ideology, and this propaganda played a significant role in that devotion.

Thanks to the leadership of the Safavid sheikhs and the propaganda efforts of the caliphs, the Turkmans and other Qizilbash tribes in Anatolia united around the Safavids, ultimately succeeding in their dream of establishing a state in Azerbaijan and the surrounding regions.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Aka İ. Anadolu'dan İran'a Göçler. Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu, - Ankara, 2003*, s.* 57-63.
2. Akyel S. Klassik kaynaklara göre XVI yüzyılda Osmanlı devletinde meydana gelen Kızılbaş ayaklanmaları. İstanbul: Tarih Okulu Dergisi, 2014. Sayı XIX, s.111-148.
3. Aşık Paşazade. Osmanoğulları`nın tarihi. Çev. ve günümüz dil. Ak. K. Yavuz İstanbul: MAS matbaacılık, 2003. 615 s.

4. Gölpınarlı A. Kızılbaş. İslam Ansklopedisi. İstanbul, 1992, c. 6, - s. 789.
5. Müneccimbaşı A. D. Sehaif ül Ahbar fi Vekayi ül Asar. Arap. terc. İ. Erünsal. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1979, c. I, 300 s.
6. Sümer F. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri). Ankara: Güven matbaası, 1976. 265 s.
7. Tadhkirat al-Mulûk, A Manual of Safavid Administration (circa 1137-1725). trans. V. Minorsky. London: Kieth Co., 1943. - 130 p.
8. Teber Ö.F. XVI yüzyılda Kızılbaş farklılaşması. ilahiyat doktoru dok. tezi. Ankara, 2005. 210 s.
9. Yıldırım R. Aleviliğin doğuşu: Kızılbaş sufiliğinin toplumsal ve siyasal temelleri (1300-1501). İstanbul: İletişim, 2017. 400 s.

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNİN TARİXİ G.VAMBERİNİN TƏDQİQATLARI ƏSASINDA

Aysel Qəribova
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
ayxan.aysel611@gmail.com

Açar sözlər: *Vamberi, səyyah, Mərkəzi Asiya, Buxara, Səfəvilər*
Keywords: *Vamberi, traveler, Central Asia, Bukhara, Safavids*

XIX əsrdə Şərq dünyası Avropanın elm adamlarını, səyyahlarını, tacirlərini, iş adamlarını, o cümlədən siyasətçilərini, hökumət nümayəndələrini cəlb edirdi. Buna səbəb ilk növbədə Şərqin, əsasən də Mərkəzi Asiyanın təbii sərvətləri, qızıl, gümüş, qiymətli metal yataqları, zəngin təbii resursları, iqtisadi baxımdan əlverişli şəraiti, iri bazarları, satış mərkəzləri, ticarət yolları və s. hesab edilir. Mərkəzi Asiyanın, nəinki, siyasi və iqtisadi tarixi, o cümlədən etnoqrafik təsviri, dini dünyagörüşləri və mədəniyyəti xüsusi cazibədarlığı ilə diqqət mərkəzinə çevrilmişdi.

Dünya şərqşünaslıq elminin görkəmli nümayəndələrindən hesab edilən German Vamberi (1832-1913) macar mənşəli olmuş, Mərkəzi Asiya tarixinə dair tədqiqatları ilə seçilmişdi. Səyyah, poliqlot və şərqşünas olan G.Vamberi Osmanlı, Qacarlar imperiyaları ərazisində, Təbriz, Tehran, İsfahan torpaqlarında dəfələrlə olmuş, dərviş olaraq Məkkədən qayıdan zəvvarlar ilə birgə Mərkəzi Asiyaya keçmiş, Şiraz, Xivə və Buxara xanlıqlarının ərazisinə keçməklə Mərkəzi Asiya bölgələrinin bir çox yerində olmuş, Heratdan keçməklə

karvanlarla İstanbula geri qayıtmışdı. Avropalı səyyahlardan ilk dəfə Vamberi məhz bu marşrutdan istifadə etmiş, yol xəritəsi, demək olar ki, bütün Mərkəzi Asiyanı əhatə etmişdi. Osmanlı, Qacarlar və Mərkəzi Asiyanı əhatə etməklə yolda başına gələn hadisələri, eşitdiklərini, gördüklərini qələmə alan müəllif "Ən qədim zamanlardan bu günədək Buxara və ya Transoksaniyanın tarixi" əsərində cəmləmişdi. Bu monoqrafiya ilk dəfə 1864-cü ildə çap edilmiş, sonrakı illərdə müxtəlif dillərə, demək olar ki, bütün Avropa dillərinə, hətta fars dilinə belə tərcümə edilməklə yenidən nəşr edilmişdi. Müəllifin adı çıkilən əsərində XVI əsrin 70-ci illəri – XVII əsrin sonuna qədər Mərkəzi Asiya, əlalxüsus da Buxara tarixinə dair mühüm tədqiqat materialları toplanmışdı. Onun bu əsəri ancaq Mərkəzi Asiya tarixini deyil, qonşu dövlətlərin, o cümlədən Səfəvilər tarixinə də mühüm töhfələr vermiş, bu səbəbdən Azərbaycan tarixinin XVI-XVII əsr dövrlərinin tədqiqi zamanı dəyərli tarixi əsər olaraq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Monoqrafiyada Buxara tarixi daha geniş şəkildə təsvir edilmişdi: Abdulla xanın Herat və Məşhədi işğal etməsi, Xarəzm hakimi Hacı Məhəmməd xanın Səfəvi sarayı ilə münasibətləri, Şah Abbasın Xorasan uğrunda mübarizəsi, Həştərxanilər sülaləsinin mənşəyi, Şah Abbasın Bəlxə yürüşü, Buxara xanları Vəli Məhəmməd, İmamqulu, Nəzər Məhəmməd, Əbdüləziz və Sübhanqulu xanın dövründə Səfəvi – Həştərxani münasibətləri, həmçinin Böyük Moğol – Buxara və Buxara – Osmanlı diplomatik danışıqlarında Səfəvi məsələsi ilə bağlı maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır [3, 47-99].

Əsərdə, nəinki Türkmənistan, Xivə xanlığı və Buxara əmirliyinin siyasi məsələləri də ətraflı qeyd edilmiş, eləcə də, təbii şərait, kənd təsərrüfatı və sosial həyatın bütün tərəfləri aydın şəkildə göstərilmiş, köçəri həyat sürən əhalinin təsərrüfat həyatı, adət-ənənələrinə dair bir çox mühüm şəkillər də təsvir edilmişdi. Müxtəlif dillərdə çap edilən bu əsərin həm də etibarlı faktlarla zəngin olması, bir tarixi əsər kimi monoqrafiyanın elmi əhəmiyyətini daha da artırır, mənbə olaraq əsərin elmi ədəbiyyatda geniş istifadə edilməsini daha da mühüm edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsər Səfəvilərin XVII əsr tarixinə dair mühüm elmi əhəmiyyətə malik materiallar ilə zəngindir. Dövrün araşdırılması zamanı Vamberinin verdiyi elə məlumatlar vardır ki, əsasən də Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə Səfəvilərin qarşılıqlı əlaqələri, siyasi diplomatik münasibətlərinə dair mühüm əhəmiyyət kəsb edən tarixi faktlar göstərilmişdir ki, müqayisəli təhlillər zamanı obyektiv tarixi nəticənin əldə edilməsi üçün mühüm aktuallıq kəsb edir. Nəzərə alsaq ki, XVII əsr boyu Qızılbaşlar Mərkəzi Asiya və qonşu bölgələrdə mühüm siyasi gücə və təsiredici hakimiyyətə malik olublar və Buxara və Xivə xanlıqlarının tarixində Səfəvilər ilə diplomatik münasibətlər qarşılıqlı şəkildə uzun müddət davam etmişdir. Vamberinin

əsəri, nəinki Mərkəzi Asiya dövlətlərinin tarixinin öyrənilməsində, eləcə də Səfəvilərin tarixinin araşdırılması, bəzi qaranlıq məsələlərin tədqiqi zamanı mühüm mahiyyətə malikdir. Əsərin araşdırılması, müqayisəli təhlillərin aparılması Azərbaycan Səfəvilər imperiyasının tarixinin obyektiv şəkildə işıqlandırılması üçün mütləq şəkildə tədqiqata cəlb edilməlidir. Xüsusilə Qızılbaşlar sülaləsinin tənəzzül dövrünün əvvəllərinə təsadüf edən XVII əsrin II yarısı dönəminə dair əsərdə verilən materiallara nəzər salsaq, müxtəlif aspektli araşdırmalar ilə müqayisələr aparmaqla obyektiv elmi nəticə əldə etmiş olarıq.

History of Azerbaijan Safavids state based on the research of G.Vamberi

In the 19th century, the Eastern world attracted European scientists, travelers, merchants, businessmen, including politicians and government representatives. The reason for this is primarily the natural resources of the East, mainly Central Asia, gold, silver, precious metal deposits, rich natural resources, economically favorable conditions, large markets, sales centers, trade routes, etc. Not only the political and economic history of Central Asia, but also the ethnographic description, religious worldviews and culture became the center of attention.

German Vambery (1832-1913), who is considered one of the outstanding representatives of the world oriental studies, was of Hungarian origin and was selected for his researches on the history of Central Asia. G. Vamberi, a traveler, polyglot and orientalist, visited the territories of the Ottoman and Qajar empires, the lands of Tabriz, Tehran, and Isfahan many times. As a dervish, he went to Central Asia together with the pilgrims returning from Mecca, he visited many places in Central Asia, passing through the territory of the khanates of Shiraz, Khiva and Bukhara, and he returned to Istanbul with caravans passing through Herat. Vamberi was the first European traveler to use this route, and his road map covered almost all of Central Asia. The author, covering the Ottomans, the Qajars and Central Asia, wrote down the events, what he heard and saw on the way, and summarized them in his work "History of Bukhara or Transoxania from the earliest times to the present day". This monograph was first published in 1864, and in the following years it was republished and translated into various languages, almost all European languages, even Persian. The author's work collected important research materials on the history of Central Asia, especially Bukhara, from the 70s of the 16th century to the end of the 17th century. This work of his has made important contributions not only to the history of Central Asia, but also to the history of

the neighboring states, including the Safavids, therefore, it is of great importance as a valuable historical work during the study of the history of Azerbaijan in the 16th and 17th centuries. In the monograph, the history of Bukhara was described more broadly: Abdullah Khan's occupation of Herat and Mashhad, Kharezm ruler Haji Muhammad Khan's relations with the Safavid court, Shah Abbas's struggle for Khorasan, the origin of the Astrakhan dynasty, Shah Abbas' campaign to Balkh, Bukhara khans Wali Muhammad, Imamgulu, Nazar. Safavid-Astrakhani relations during the time of Muhammad, Abdulaziz and Subhangulu Khan, as well as the Great Mongol-Bukhara and Bukhara-Ottoman diplomatic negotiations, contain interesting information about the Safavid issue [3, 47-99].

In the work, not only the political issues of Turkmenistan, the Khanate of Khiva and the Emirate of Bukhara are mentioned in detail, but also all aspects of natural conditions, agriculture and social life are clearly shown, and there are many important pictures about the economic life and customs of the nomadic population. was also described. The fact that this work, published in different languages, is also rich in reliable facts, increases the scientific importance of the monograph as a historical work, and makes it even more important for the work to be widely used in scientific literature as a source. It should also be noted that the work is rich in materials of important scientific importance on the history of the Safavids in the 17th century. During the investigation of the period, there is information provided by Vamberi, mainly historical facts of mutual relations and political diplomatic relations between the Central Asian states and the Safavids are shown, which are of great importance for obtaining an objective historical result during comparative analysis. Considering that during the 17th century, the Qizilbash had important political power and influential authority in Central Asia and neighboring regions, and diplomatic relations with the Safavids continued for a long time in the history of the Bukhara and Khiva khanates. Vamberi's work is important not only in the study of the history of the Central Asian states, but also in the study of the history of the Safavids, in the study of some obscure issues. Studying the work, conducting comparative analyzes should definitely be involved in the research in order to objectively illuminate the history of the Safavid Empire of Azerbaijan. If we take a look at the materials given in the work about the second half of the 17th century, which coincided with the beginning of the decline of the Qizilbashes dynasty, we will get an objective scientific result by making comparisons with various aspects of research.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Əfəndiyev O.A. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.
2. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Москва: Вост. лит., 2003. 320 с
3. Германомь Вамбери. История Бохары ими Трансоксании съ древнейшихъ временъ до настоящаго. Перевод А.И.Павловского, том I-II, С-Петербиргъ: Издание Я.А.Исакова, 1873, XLVII, с.274-226
4. Материалы по истории туркмен и Туркмении. XVI-XIX вв. Иранские, Бухарские и Хивинские источники. Москва-Ленинград: АН ССР, 1938, 700 с.

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN VENESİYA RESPUBLİKASI İLƏ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ (XVI ƏSRİN ORTALARI – XVII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Sayad Mehti-zadə
Bakı Dövlət Universitetinin Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
sayadmehdizada@bsu.edu.az

***Açar sözlər**: ticarət, Osmanlı, Səfəvi, Venesiya, rəqabət*
***Keywords**: trade, Ottoman, Safavid, Venice, competition*

XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində Avropa ölkələri cəmiyyətində tədricən kapitalist münasibətləri formalaşmağa başladı. Böyük coğrafi kəşflər ticarət əlaqələrinə və dünya xalqları arasında münasibətlərin genişlənməsinə səbəb oldu. Dünya ticarət yolları Aralıq dənizindən Atlantik okeanına keçdi. Beləliklə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemi formalaşmağa başladı. Azərbaycan Səfəvi dövləti də son orta əsrlərin beynəlxalq münasibətlərində fəal iştirak etməyə başladı.

Mərkəzləşmiş Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və getdikcə daha da qüvvətlənməsi Osmanlı imperiyası ilə müharibə vəziyyətində olan Avropa dövlətlərinin nəzər-diqqətinin yenidən Şərqə yönəlməsinə səbəb oldu. XVI əsrin 30-40-cı illərində Səfəvi-Osmanlı qarşıdurması zamanı Venesiya dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında əlaqələr yenidən canlanmağa başladı. Venesiya tacirləri ticarət sahəsində dünya miqyasında çox yaxşı mövqeyə malik olub əski çağlardan Asiya ölkələri, Aralıq dənizi sahilləri, o cümlədən Suriya, Konstantinopol, Trabzon ilə münasibətləri var idi. Venesiya tacirləri Çindən də bir çox mallar, xüsusilə ədviyyat və ipək alıb Avropaya gətirirdilər [7, 80-81; 8, 310]. Buna görə də Azərbaycanın ərazisi ilə yaxşı tanış idilər. Azərbaycan tacirlərinin də Venesiyada geniş ticarət hüquqları var idi. Onlar ən kəskin

hərbi–siyasi toqquşmalar dövründə də Venesiya şəhərinə ticarətə gedir, burada olduqca yaxşı qarşılanırdılar. Azərbaycan tacirlərinə Venesiyada hər cür köməklik göstərilirdi. Onlar hər cür vergi və gömrükdən azad olunurdular. İtalyan tədqiqatçı Corco Rota qeyd edir ki, Venesiyanın Osmanlı dövlətinə münasibəti və Səfəvilər dövlətinə marağı onun öz ticarət maraqlarından irəli gəlirdi. Səfəvilər dövlətindən Venesiyaya göndərilən elçilərin tacirlər olmasına da diqqət edilirdi, çünki bu respublika ilə ticarət əlaqələri Səfəvilər üçün əhəmiyyətli idi. Təbrizli Hacı Məhəmməd və Əli Balının göstərdikləri xidməti yuxarıda qeyd edilənlərə misal çəkmək olar. Şah Məhəmməd Xudabəndə 1580-ci ildə Hacı Məhəmmədə göstərdiyi xidmətə görə mükafat olaraq torpaq sahəsi ilə birlikdə 20 ev vermişdi.

Şah I Abbasın hakimiyyət illəri də Səfəvilər dövlətinin Venesiya ilə ticarət əlaqələrinin genişləndiyi dövr kimi qeyd edilir. Hər iki dövlət arasındakı münasibətlərdə ticarətin çəkisinin artması nəticəsində diplomatiya və ticarət bir-birindən ayrılmaz hala gəlmişdi. Venesiya ilə ticarət əlaqələrinə əhəmiyyət verən şah I Abbasın hakimiyyəti illərində Venesiya dövlətinə 8 elçilik heyəti yola salmışdı [3, 492].

Səfəvilərlə Venesiya respublikası arasındakı münasibətlərə Osmanlı amilinin necə təsir etdiyini də diqqətdən kənarda saxlamaq olmaz. Çünki Osmanlı amili bu münasibətlərə ciddi təsir edirdi. Professor Palmira Brummett bu münasibətlərə fikir bildirərək qeyd edir ki, "*Osmanlı-Venesiya münasibətlərini həddindən artıq düşmənçiliklə xarakterizə etmək düzgün deyil. Belə ki, osmanlılar və venesiyalılar müharibədən daha çox bir-birləri ilə ticarət edirdilər. Bu dövlətlərdən birinin taleyi digərinin taleyi ilə bağlı idi*" [3, 77]. Lakin Venesiya respublikası artan "türk təhlükəsinə" qarşı özünü sığortalayır və Səfəvi dövlətini müttəfiq kimi görürdü. Ümumiyyətlə, Səfəvi-Venesiya münasibətləri Venesiya-Osmanlı münasibətlərindən asılı idi. Eyni münasibət Səfəvilər üçün də keçərli idi. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri Səfəvi-Venesiya əlaqələrinin mahiyyətinə ciddi şəkildə təsir edirdi.Venesiya hökuməti səfəvilərlə və osmanlılarla münasibətində çox ehtiyatlı davranır və hər iki dövləti özünə qarşı təhrik etməməyə çalışırdı. Venesiya Şərqi Aralıq dənizində sahib olduğu mülklər uğrunda osmanlılarla müharibə aparsa da, daha çox dostluq münasibətlərini qorumağa çalışırdı. Buna nümunə olaraq 1580-ci ildə Səfəvi sarayından Hacı Məhəmmədin başçılığı ilə göndərilən elçilik heyətini göstərə bilərik. Osmanlılara qarşı müharibə üçün Venesiyadan dəstək gözləyən elçilik heyətinə Venesiyanın müsbət cavab verməməsi onun Osmanlı dövləti ilə sülh münasibətlərini pozmaq istəməməsindən irəli gəlmişdi [3, 80; 11, 583].

Bu münasibətləri təhlil etdiyimiz zaman belə nəticəyə gəlirik ki, Səfəvi-

Osmanlı qarşıdurmasında sünni-şiə problemi müəyyən rol oynasa da, iki dövlət arasındakı aramsız müharibələri doğuran səbəblərin kökündə Yaxın və Orta Şərqdə hegemonluq üstündə rəqabət, ticarət yollarına nəzarət dayanırdı. Belə ki, Osmanlı dövləti hələ XV əsrin ortalarından başlayaraq, Asiyanın içərilərindən Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərinə gələn karvan yollarının son məntəqələrini ələ keçirməklə Səfəvilərin xarici ticarət mənafeyinə ağır zərbə vurmuşdu. Bundan başqa, Osmanlı imperiyası bütün Cənubi Qafqazı ələ keçirərək Xəzər və İran körfəzi hövzələrində möhkəmlənmək siyasəti yeridirdi. Bu isə Səfəvi dövlətinin varlığı üçün birbaşa təhlükə demək idi. Venesiya isə, digər Avropa dövlətləri kimi bu iki qüdrətli türk dövlətinin bir-biri ilə müharibələr aparmasında və zəifləməsində maraqlı idi.

Trade relations of Azerbaijan Safavid state with the Republic of Venice (middle of the 16th century - early of the 17th century)

At the end of the 15th century - the beginning of the 16th century, the capitalist relations began to gradually form in the society of European countries. Great geographical discoveries led to trade relations and the expansion of relations between the peoples of the world. World trade routes passed from the Mediterranean Sea to the Atlantic Ocean. Thus, the system of international economic relations began to form. Azerbaijan Safavid state also began to actively participate in the international relations of the late Middle Ages.

The creation and strengthening of the centralized Azerbaijan Safavid state caused the European states, which were at war with the Ottoman Empire, to turn their attention to the East again. During the Safavid-Ottoman conflict in the 30s and 40s of the 16th century, relations between the Venetian state and the Safavid state began to revive. Venetian merchants had a very good position in the world of trade and had relations with Asian countries, Mediterranean coasts, including Syria, Constantinople and Trabzon since ancient times. Venetian merchants bought many goods from China, especially spices and silk, and brought them to Europe [7, 80-81; 8, 310]. Therefore, they were well familiar with the territory of Azerbaijan. Azerbaijani merchants also had extensive trade rights in Venice. Even in the period of the sharpest military-political conflicts, they went to trade in the city of Venice, where they were very well received. Azerbaijani merchants were given all kinds of help in Venice. They were exempt from all taxes and customs. Italian researcher Giorgio Rota notes that Venice's attitude towards the Ottoman state and its interest in the Safavid state came from its own commercial interests. Attention was

paid to ensure that the ambassadors sent from the Safavid state to Venice were merchants, because trade relations with this republic were important for the Safavids. The service provided by Haji Muhammad and Ali Bali of Tabriz can be given as an example of the above. In 1580, Shah Muhammad Hudabande gave 20 houses and lands to Haji Muhammad as a reward for his services.

The reign of Shah Abbas I is also noted as the period when the trade relations of the Safavid state with Venice expanded. As a result of the increasing importance of trade in the relations between the two states, diplomacy and trade became inseparable from each other. During the reign of Shah Abbas I, who paid attention to trade relations with Venice, he sent 8 embassies to the state of Venice [3, 492].

How the Ottoman factor affected the relations between the Safavids and the Republic of Venice cannot be ignored. Because the Ottoman factor had a serious impact on these relations. Commenting on these relations, Professor Palmira Brummett notes that "*It is wrong to characterize the Ottoman-Venetian relations with extreme hostility. Thus, the Ottomans and the Venetians traded with each other more than war. The fate of one of these states was connected with the fate of the other*" [3, 77]. However, the Republic of Venice insured itself against the growing "Turkish threat" and saw the Safavid state as an ally. In general, Safavid-Venetian relations depended on Venetian-Ottoman relations. The same attitude was valid for the Sawafis. Safavid-Ottoman relations seriously affected the nature of Safavid-Venetian relations. The Venetian government was very cautious in its relations with the Safavids and the Ottomans, and tried not to provoke either state against itself. Although Venice was at war with the Ottomans over its possessions in the Eastern Mediterranean, it tried to maintain friendly relations. As an example of this, we can show the delegation sent from the Safavid palace in 1580 under the leadership of Haji Muhammad. The fact that Venice did not respond positively to the embassy expecting support from Venice for the war against the Ottomans was due to its unwillingness to break peace with the Ottoman state [3, 80; 11, 583].

When we analyze these relations, we come to the conclusion that although the Sunni-Shia problem played a certain role in the Safavid-Ottoman conflict, the root causes of the continuous wars between the two states were the competition for hegemony in the Near and Middle East and the control of trade routes. The main cause cause of the constant wars between the two states was the competition for hegemony in the Middle East and the control of trade routes. Thus, starting from the middle of the 15th century, the Ottoman state dealt a severe blow to the foreign trade interests of the Safavids by cap-

turing the last points of the caravan routes from the interior of Asia to the coasts of the Black Sea and the Mediterranean Sea. In addition, the Ottoman Empire implemented a policy of strengthening the Caspian and Persian Gulf basins by capturing the entire South Caucasus. This meant a direct threat to the existence of the Safavid state. Venice, like other European states, was interested in these two powerful Turkish states fighting wars with each other and weakening them.

Ədəbiyyat siyahısı / References:

1. Əfəndiyev O. Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 344 s.
2. Ключко В.Н. Первые европейские аксуионерные компании XVI-XVII веков: особенности становления. Журнал "Менеджмент и бизнес-администрирование" №2 / 2014, s. 6-27.
3. Quliyev Ə. Azərbaycan Səfəvi dövlətini diplomatiya tarixi məsələləri Venesiya arxiv sənədlərində. Bakı, "Nəşriyyat" şöbəsi, 2023, 228 s.
4. Quliyev Ə. Səfəvi tarixinə dair Venesiya Dövlət Arxivi və Marçiana Milli Kitabxanasında saxlanılan sənədlərin kataloqu. Bakı: "OCAQ" Nəşriyyat-Poliqrafiya MMC, 2024, 128 s.
5. Lockhart L. European contacts with Persia, 1350–1736. // The Cambridge History of Iran, Cambridge University Press, 2008, pp. 373-410.
6. Mahmudov Y. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Bakı, "Təhsil", 2007, 116 s.
7. Mahmudov Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, "Təhsil", 2006, 416 s.
8. Nəcəfli T. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti (Türkiyə tarixşünaslığında). Bakı: "Turxan NPB", 2020, 520 s.
9. Nəcəfli T. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Venesiya və Papalıqla münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında. "Geostategiya" aylıq ictimai-siyasi, elmi-populyar jurnal. N 1 (25) yanvar-fevral 2015, s.7-12.
10. Süleymanov N. Azərbaycan Səfəvilər dövləti (1501-1736-cı illər). Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 2018, 214 s.
11. Rota G. Diplomatic Relations Between Safavid Persia and the Venice an Overview.The Turks 2 Middle Ages, Ankara, Yeni Türkiye Publications, 2002, 580-587 p.
12. Туманович Н.Н. Европейские державы в Персидском заливе в XVI-XIX вв. М., Наука, 1982, 190 s.

SƏFƏVİ HÖKMDARI ŞAH II ABBAS DÖVRÜNDƏ VERGİ SİYASƏTİ

Solmaz Əzimova
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
solmazazimova2021@gmail.com

Açar sözlər: *Səfəvilər, Şah II Abbas, vergi siyasəti "Abbasnamə" əsəri, sənədli qaynaqlar*
Keywords: *Safavids, Shah Abbas II, tax policy, work "Abbasname", documentary sources*

XVII əsrdə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsas iqtisadi-sosial siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri vergi və mükəlləfiyyətlər sahəsində həyata keçirilən tədbirlər təşkil edirdi. Bildiyimiz kimi, vergi və mükəlləfiyyətlər dövlət xəzinəsinin əsas gəlir mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də yuxarı sosial təbəqələrin dövlətə, hökumətə münasibətinin formalaşmasına mühüm təsir göstərirdi. Bu səbəblərdən irəli gələrək Səfəvilər dövründə hökumət nümayəndələri vergi siyasətinə daha çox diqqət edir və qayğı ilə yanaşırdılar. Tədqiqata cəlb etdiyimiz XVII əsrə dair ilkin mənbələrində, eləcə də Məhəmməd Tahir Vəhidin «Abbasnamə» əsərində XVII əsrin 40-60-cı illərində Səfəvi dövlətində vergi siyasətinin əsas istiqamətləri və prioritetləri, eləcə də vergi və mükəlləfiyyətlərin növləri, onların mahiyyəti haqqında məlumatlara təsadüf olunur. «Abbasnamə» əsərində Səfəvi hökmdarı Şah II Abbasın dövründə (1642-1666) vergilər və vergi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər, vergi güzəştləri və həmçinin bu dövrə aid digər sənədli qaynaqlarda adı çəkilən vergi və mükəlləfiyyətlərin araşdırılması mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

İlkin mənbələrin araşdırılması belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, demək olar ki, bütün Səfəvi şahları tərəfindən ölkədə həyata keçirilən vergi siyasətində əhalinin sosial durumu nəzərə alınmış, vergi sahəsində əhaliyə müəyyən güzəştlər verilmişdi. Bu güzəştlər əksər hallarda ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, əhali narazılıqlarının aradan qaldırılması, bəzi hallarda isə siyasi motivlərlə bağlı olmuşdur. Şah I Təhmasibin h.964-cü il (1556-1557) tarixli fərmanı ilə dövlətin bütün ərazilərində malcəhət və vücuhat vergiləri azaldılmış (8, s.223), 1565-ci ildə tamğa vergisi ümumiyyətlə ləğv edilmişdi [5, s.83]. Şah I Abbas müqəddəs ramazan münasibəti ilə ölkənin şiə əhalisini illik vergilərin 1/12 hissəsindən azad etmişdi [7, s.108]. Şah I Abbasın Ordubad və Dərbənd şəhərlərini vergilərdən azad etməsi isə siyasi motivlə, həmin şəhərlərin əhalisinin Osmanlıya qarşı üsyan qaldırması ilə bağlı

olmuşdur [7 , s.108]. Şah I Səfi də özünün təntənəli tacqoyma mərasimi zamanı rəiyyətin vergi borclarını ləğv etmişdi [1, s.13-14]. Oxşar siyasət Şah II Abbasın hakimiyyəti dövründə də davam etdirilmişdi. Dövrün salnaməçisi Molla Kamalın yazdığına görə, Şah II Abbasın taxta çıxmasından sonra həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri h.1052-ci ilə qədər (1642) rəiyyət və sənətkarların dövlət xəzinəsinə olan borclarının ləğv edilməsi olmuşdur [1, s.98]. Molla Kamaldan fərqli olaraq, M.T.Vəhid bağışlanmış vergi borclarının konkret məbləğini də göstərmişdir. «Abbasnamə»nin İbrahim Dehqani nəşrində göstərilir ki, Şah II Abbas məmaliki-məhrusənin illərlə yığılıb qalmış 500 min tümən vergi qalığını azaltdı və bağışladı [1, s.19-20]. Qaynağın Səttar Əvdi nəşrində isə Şah II Abbasın bütün ölkə üzrə toplanılan 500 min tümən xərac vergisini bağışladığı göstərilmişdir [1, s.7, 16]. Şah II Abbasın bu addımı bir tərəfdən əhalinin yeni hökmdara qarşı inam və etimadını artırmaq, digər tərəfdən illərlə yığılıb qalmış borcları ləğv etməklə əhalinin sosial durumunu yaxşılaşdırmaq, iqtisadi inkişaf prosesini sürətləndirmək məqsədi daşıyırdı. Şah II Abbasın hakimiyyəti dövründə əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinə vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi siyasəti mütəmadi davam etdirilir, bu sahədə rəiyyətin şikayətlərinə operativ reaksiya nümayiş etdirilirdi. Fransız səyyahı J.B.Tavernye yazır ki, Şah II Abbas nəccar (dülgər və xarrat) və bənnaları xəzinənin xeyrinə boniçe ödəməkdən azad etmişdi və bunun əvəzində onlar dövlət üçün öz peşələrinə uyğun müəyyən işləri görməli idilər [1, s.596-597].

Zığ kəndinin rəiyyətlərinin şikayəti əsasında Şah II Abbasın 1656-cı ildə verdiyi fərmandan aydın olur ki, Bibiheybət məqbərəsinə vəqf verilmiş bu kəndin əhalisindən çüftbaşı, dəzgahbaşı və yurtanə vergiləri toplanılırdı. Şah bu məsələnin araşdırılaraq ədalətli qərar çıxarılması haqqında Şirvan bəylərbəyinə tapşırıq vermişdi [3, s.72].

Tədqiqatçıların araşdırmalarına əsasən, Səfəvilər dövründə mövcud olan vergi və mükəlləfiyyətlərin ümumi sayı 40-dan çox olmuşdu. Oxşar mənzərə təbii ki, Şah II Abbasın hakimiyyəti dövründə də qalmaqda davam edirdi. Lakin bu vergilərin bir qismi daimi, digər bir qismi isə qeyri-daimi xarakter daşıyırdı. Digər tərəfdən bütün bu vergilərin hamısının əhalinin bütün təbəqələrindən alınmasını düşünmək doğru deyildir. Belə ki, 40-dan artıq olan vergi və mükəlləfiyyətlər məşğulluq növlərinə görə əhalinin ayrı-ayrı təbəqələri arasında bölüşdürülürdü. Əkinçilik, heyvandarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalidən, həmçinin sənətkar və tacirlərdən fərqli-fərqli vergi və mükəlləfiyyətlər alınırdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr qaynaqlarında adı keçən vergi və mükəlləfiyyətlərin bəyizəri bir-birinin sinonimi kimi işlədilmişdir. XII-XV əsrlərdə üşr, nüzl, konalqa adları altında bəlli olan

vergi və mükəlləfiyyətlərin Səfəvilər dövründə dəhyek, təyin istilahları ilə əvəzlənməsi nəzərə alınmalıdır.

M.T.Vəhidin «Abbasnamə» əsərində dövrün vergi və mükəlləfiyyətlərinin adları xatırlanmasa da, Şah II Abbasın hakimiyyəti dövründə verilmiş şah və bəylərbəylərin hökm və fərmanlarında onların bir qisminin adlarına rast gəlinir. Şah II Abbasın 1643-cü il may, 1651-ci il yanvar tarixli fərmanlarında Şəki mahalında məliklik rüsumu və ya vergisi [4, s.52-53], 1643-cü il may tarixli fərmanında ixracat, avarizat [4, s.67-68], 1650-ci il dekabr, 1648-ci il fevral tarixli fərmanlarında qışlaqbaşı [4, 50-51], 1648-ci il fevral tarixli fərmanında malcəhət [3, s.51-52], 1656-cı il tarixli fərmanında isə dəzgahbaşı, çiftbaşı və yurtanə vergilərinin adları çəkilmişdir [2, s.72]. A.D.Papazyan tərəfindən nəşr olunmuş fərmanlarda da Şah II Abbasın dövründə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində toplanılan vergi və mükəlləfiyyətlərin bir qismi haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Belə ki, II Şah Abbasın 1644-cü il tarixli fərmanında bölgədə cizyə [6, s.342-343], 1645-ci il tarixli fərmanında təfavüti-cizyə [6, s.346-348], 1647-ci il tarixli fərmanında malcəhət, vücuhat, ixracat, avarizat, biyar və şikar, tərx, dəstandaz, peşkəş, salamani [6, s.355-356], 1650-ci il tarixli fərmanında peşkəş [6, s.356-366], Çuxur-Səəd bəylərbəyi Keyxosrov xanın 1647-ci il tarixli fərmanında malcəhət və çobanbəyi vergi və mükəlləfiyyətlərinin adları xatırlanmışdır [6, s.356-358]. Fərmanlarda adları keçən vergi və mükəlləfiyyətlərin məzmun və mahiyyəti səfəvişünas alimlər, o cümlədən İ.P.Petruşevski, S.Aşurbəyli, O.Əfəndiyev, T.Musəvi, Ə.Rəhmani, M.Heydərov, A.D.Papazyan və başqaları tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır.

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, dövrün bütün salnamə tipli qaynaqlarında olduğu kimi, M.T.Vəhidin «Abbasnamə» əsərində də iqtisadi-sosial həyatla bağlı məsələlər, o cümlədən vergi sistemi kimi problemlər ikinci planda saxlanılmışdır. Bununla belə, «Abbasnamə» əsərində Şah II Abbasın dövründə vergi güzəştləri haqqında qiymətli məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bu məlumatlar azlığına baxmayaraq, XVII əsrdə Səfəvilər dönəmində Azərbaycanda mövcud vergi siyasətini öyrənmək baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Tax policy in the period of Safavid ruler Shah Abbas II

In the 17th century, one of the main directions of the economic and social policy of the Azerbaijan Safavid state was measures implemented in the field of taxes and duties. As we know, taxes and fees were the main source of in-

come for the state treasury, but also had an important influence on the formation of the attitude of the upper social classes towards the state and the government. Due to these reasons, during the Safavid period, government representatives paid more attention and care to tax policy. In the primary sources of the 17th century, which we involved in the study, as well as in the work "Abbasname" of Muhammad Tahir Vahid, there is information about the main directions and priorities of the tax policy in the Safavid state in the 40s and 60s of the 17th centuries, as well as the types of taxes and obligations and their nature. In the work "Abbasname", the investigation of taxes and measures implemented in the field of taxation, tax concessions and also the taxes and obligations mentioned in other documentary sources of this period during the reign of the Safavid ruler Shah Abbas II (1642-1666) is of great scientific importance.

Examining the primary sources allows us to come to the conclusion that the social status of the population was taken into account in the tax policy implemented by almost all Safavid shahs in the country, and certain concessions were given to the population in the field of taxation. In most cases, these concessions were related to the improvement of the socio-economic situation of the country, elimination of population dissatisfaction, and in some cases, political motives. By the decree of Shah Tahmasib I dated 964 A.H. (1556-1557), property and property taxes were reduced in all territories of the state [8, p. 223], the stamp tax was generally abolished in 1565 [5, p.83]. Shah Abbas I exempted the country's Shiite population from 1/12 of annual taxes on the occasion of the holy Ramadan [7, p.108]. Shah I Abbas exempting the cities of Ordubad and Darband from taxes was connected with a political motive, the people of those cities rebelled against the Ottomans [7, p. 108]. Shah I Safi also canceled the tax debts of the subjects during his solemn coronation ceremony [1, pp. 13-14]. A similar policy was continued during the reign of Shah Abbas II. According to Molla Kamal, the chronicler of the time, one of the first measures implemented by Shah Abbas II after his accession to the throne was the cancellation of the debts of serfs and artisans to the state treasury until 1052 AH (1642) [1, p.98]. Unlike Molla Kamal, M.T. Vahid also indicated the specific amount of tax debts forgiven. The Ibrahim Dehghani edition of "Abbasname" shows that Shah II Abbas Mamaliki-Mahrusa reduced and forgave 500 thousand dumans tax balance accumulated over the years [1, p. 19-20]. In the Sattar Awdi edition of the source, it is shown that Shah II Abbas donated 500,000 tuman tribute taxes collected throughout the country [1, p.7, 16]. This step of Shah Abbas II aimed to increase the trust and confidence of the popula-

tion towards the new ruler, on the one hand, to improve the social condition of the population by canceling the debts accumulated over the years, and to speed up the process of economic development. During the reign of Shah Abbas II, the policy of applying tax concessions to different sections of the population was constantly continued, and in this area, prompt response to the complaints of the subjects was demonstrated. The French traveler J.B. Tavernier writes that Shah Abbas II exempted najjars (carpenters and craftsmen) and banns from paying boniche for the benefit of the treasury, and in return they had to do certain works for the state according to their profession [1, p. 596-597].

It is clear from the decree issued by Shah II Abbas in 1656 based on the complaint of the subjects of Zigh village, that the chuftbashi, dazgahbashi and yurtane taxes were collected from the people of this village, which was endowed with the Bibiheybat mausoleum. The Shah instructed Shirvan beylarbey to investigate this issue and make a fair decision [2, p. 72].

According to the researchers, the total number of taxes and duties existing during the Safavid period was more than 40. Of course, a similar scene continued during the reign of Shah Abbas II. However, some of these taxes were permanent and some were non-permanent. On the other hand, it is not correct to think that all these taxes should be collected from all sections of the population. Thus, taxes and duties exceeding 40 were distributed among different classes of the population according to the types of employment. Different taxes and duties were collected from the population engaged in agriculture and animal husbandry, as well as from artisans and merchants. It should also be noted that the names of taxes and duties mentioned in medieval sources are used as synonyms of each other. In the 12th-15th centuries, taxes and duties known under the names of ushr, nuzl, and konalga were replaced by the terms dahyek and determination during the Safavid period.

Although the names of taxes and taxpayers of the time are not mentioned in M. T. Vahid's work "Abbasname", the names of some of them are found in the decrees and decrees of the Shahs and Baylarbeys issued during the reign of Shah Abbas II. In the decrees of Shah II Abbas dated May 1643 and January 1651, the ownership fee or tax in Sheki district [4, pp. 52-53], in the decree dated May 1643, export, avarizat [4, pp. 67- 68], winter head [4, pp. 50-51] in the decrees dated December 1650, February 1648, maljahat in the decree dated February 1648 [3, pp. 51-52], and in the decree dated 1656 The names of head, double and yurtane taxes are mentioned [2, p. 72]. In the edicts published by A.D. Papazyan, information about some of the taxes and duties

collected in the territory of Chukhur-Saad Baylarbey during the reign of Shah Abbas II was reflected. Thus, in the decree of Shah Abbas II dated 1644, jizya in the region [6, p. 342-343], in the decree dated 1645, difference-jizya [6, p. 346-348], in the decree dated 1647, maljahat, vujuhat, export, avarizat, biyar and shikar, tarkh, dastanaz, peshkash, salamani [6, p.355-356], peshkash in the decree dated 1650 [6, p.356-366], Chukhur-Saad Baylarbeyi Keykhosrov In the Khan's decree dated 1647, the names of maljahat and chobanbeyi taxes and duties were mentioned [6, pp. 356-358]. The content and nature of the taxes and duties mentioned in the decrees were studied in detail by Safavid scholars, including I.P.Petrushevski, S.Ashurbeyli, O.Efendiyev, T.Musavi, A.Rahmani, M.Heydarov, A.D.Papazyan and others.

Thus, research shows that, as in all chronicle-type sources of the period, in M. T. Vahid's work "Abbasname", issues related to economic and social life, including problems such as the tax system, were kept in the background. However, the work "Abbasname" contains valuable information about tax concessions during the reign of Shah Abbas II. Despite the paucity of these data, they are of significant scientific importance in terms of studying the existing tax policy in Azerbaijan during the Safavid period in the XVII century.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. (Tarixe-aləmaraye-Abbasi). Bakı: “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011, 2163 səh.
2. Musəvi T. M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1965, 142 s.
3. Musəvi T.M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1967, 149 s.
4. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVII əsrlər). Bakı: Elm, 1977, 237 s.
5. Süleymanov N. M.Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: Elm, 2006, 400 s.
6. Персидские документы Метанадарана (1601-1650 гг.). Указы, т.1, вып.2. Составил А.Д.Папазян. Ереван: АН Армянской ССР, 1959, с.296-565.
7. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку: Элм, 1981, 237 с. -
8. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку: Элм, 1981, 307 с.

SON SƏFƏVİ HÖKMDARLARININ XRİSTİANLARA MÜNASİBƏTİ AVROPALI MİSSİONERLƏRİN MƏLUMATLARINDA

Sevinc Məlikzadə
Bakı Dövlət Universitetinin Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
sc.melikzadeh@gmail.com

Açar sözlər: *Azərbaycan Səfəvi dövləti, missionerlər, dini dözümlülük, Şah II Abbas, Şah Süleyman, Şah Sultan Hüseyn*
Keywords: *Azerbaijan Safavid state, missionaries, religious tolerance, Shah Abbas II, Shah Suleiman, Shah Sultan Hussein*

İlk Səfəvi şahlarının imperiya ərazisindəki yaşayan, eyni zamanda Avropadan gələn xristianlara münasibəti xeyli tolerant olmuşdu. Xüsusən də xristianlara Azərbaycan Səfəvi hökmdarı Şah I Abbas (1587-1629) tərəfindən bir sıra imtiyazlar verilmişdir [5, 281]. Bu münasibət son Səfəvi hökmdarlarının dövründə də davam etmişdir. Şah II Abbasın dövründə (1642-1666) imperiya xristianlarının vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq Seyvori yazır ki, 1653-cü ildə İsfahan yaxınlığındakı Culfada və Şirazda Pyer Fransuaz Riqordinin başçılığı altında yezuit icmaları yaradılır. Bununla da Səfəvi dövlətində fəaliyyət göstərən xarici dini ordenlərin sayı beşə çatır: karmelitlər, avqustinlər, dominikçilər, fransiskçilər və yezuitlər [6, 120].

Azərbaycan Səfəvi dövləti ərazisində fəaliyyət göstərən missioner təşkilatlardan biri olan karmelitlərin məlumatlarında Şah II Abbasın adını daşıdığı böyük babası kimi bütün dinlərə qarşı xüsusi, müsbət münasibət bəslədiyi göstərilmişdir. Bu baxımdan "Karmelitlərin xronikası"nda yer almış 18 fevral 1656-cı il tarixli məktubun mətni olduqca maraq kəsb edir. Məktubda deyilirdi: *"II Abbas bütün dinlərə, xüsusilə xristianlara qarşı hər zaman tolerant münasibət bəsləyir"* [1, 364]. Qeyd edək ki, bu məlumatları T.Kruşinski də təsdiq edir [3, 131].

Xronikanın sonrakı məlumatların da görürük ki, Şah Süleyman (1666-1694) sələflərindən fərqli olaraq xristianlara xüsusi rəğbət bəsləməsə də ümumilikdə onlara münasibət heç də pis deyildi. Papa X Klementin Şah Süleymana ünvanlanmış 25 oktyabr 1672-ci il tarixli məktubunda deyilirdi: *"Çox hörmətli və əzəmətli, şah həzrətləri! Zati-müqəddəsləri tərəfindən sələfimiz IX Klementə göndərdiyiniz məktubdan olduqca məmnun qalmışıq. Sələfimizə olan izzət və hörmətinizdən dolayı Səfəvi imperiyasında katolik icmalarının çox rahat şəkildə öz dinlərinə ibadət etmələri bizi çox sevindirir"* [1, 414-415].

XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində iqtisadi və siyasi vəziyyət qənaətbəxş olmasa da bu dövrdə də missionerlərin xristianların vəziyyəti ilə bağlı məlumatlarını izləyirik. Şah Sultan Hüseynin (1694-1722) hakimiyyətinin ilk illərində qatı islamçı mövqe sərgiləndirməsinə baxmayaraq həmin dövrdə də qeyri-müsəlmanlara tolerant münasibət qalmaqda idi. 1694-cü ilin martından etibarən karmelitlərin papa XII İnnokentiyə rahib Elias tərəfindən göndərilmiş bir neçə məktubunda isə Culfada vəziyyətin normallaşması, xristianların təqibinin dayandırılması diqqəti cəlb edir: *"Əvvəlki son 15 ildə Sizə ünvanladığım məktubumda da bəhs etdiyim kimi, Culfada katolik məzhəbi nəzərə çarpacaq formada genişlənib. Biz artıq burada ev götürmüşük, onun genişləndirilməsini arzu edirik, təxminən martın sonlarında 525 quruşa qonşuluqda yeni ev kirayələdim"* [1, 462]. Buna bənzər məlumatlar bir çox mənbələr və tarixşünaslıq materiallarında öz əksini tapmışdı [2,.362; 4, 78].

Rahib Eliasın 1697-ci il 28 iyun tarixli latın dilində Papa XII İnnokentinin şəxsən özünə yazdığı məktubda isə xüsusi minnətdarlıqla qeyd edilirdi: *"Zati-müqəddəslərinin atdığı elə ilk addımdaca Səfəvi hökmdarından gələn cavaba çox məmnun qaldım bu münasibətlə Sizə və səltənətinizə ürəkdən səcdə edirəm. Bundan sonra ermənilərin əsas məskunlaşdığı şəhərdə apostol missiyamızın bərpasına əminəm və beləliklə, İsfahan yepiskopluğu katoliklərin sevincini qeyd edir. Portuqaliya kralından gələn elçi, çox hörmətli Don Qriqorio Perera Fidalqo yuxarıda bəhs etdiyim kimi bizə böyük bir töhfə etdi. Çox çətinliklərə üstün gələndən sonra o, özü bizim Culfaya gəlməyimizə rəhbərlik etdi. Bu münasibətlə Sizə və səltənətinizə dualar edir, öz minnətdarlığımı ifadə edirəm"* [1, 478].

Gördüyümüz kimi, Azərbaycan Səfəvi hökmdarları qeyri-müsəlmanlara kifayət qədər dini dözümlülük nümayiş etdirərək onlara müəyyən imtiyazlar vermişlər. Bu bir daha sübut edir ki, Azərbaycan dövlətlərində tarixin bütün dövrlərində bugünki kimi bütün dinlərə və təriqətlərə münasibət müsbət olmuşdur. Məqalənin elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, problem yalnız Avropa mənbələri əsasında qələmə alınmışdır.

The attitude of the late Safavid rulers towards christians in the records of European missionaries

The attitude of the first Safavid shahs towards the Christians living in the imperial territory and at the same time coming from Europe was quite tolerant. In particular, Christians were given a number of privileges by the Safavid ruler of Azerbaijan Shah I Abbas (1587-1629) [5, 281]. This relation-

ship continued during the last Safavid rulers. Regarding the situation of Christians in the empire during the reign of Shah Abbas II (1642-1666), Seyvori writes that in 1653 Jesuit communities were established in Julfa near Isfahan and Shiraz under the leadership of Pierre François Rigord. Thus, the number of foreign religious orders operating in the Safavid state reaches five: Carmelites, Augustinians, Dominicans, Franciscans and Jesuits [6,120].

According to the information of the Carmelites, one of the missionary organizations operating in the territory of the Safavid state Azerbaijan, Shah II Abbas had a special, positive attitude towards all religions, just like his great-grandfather, whom he was named after. In this regard, the text of the letter dated February 18, 1656, included in the "Chronicle of the Carmelites", is very interesting. The letter said: *"Abbas II always has a tolerant attitude towards all religions, especially Christians"* [1, 364]. Note that these data are also confirmed by T. Krusinski [3, 131].

We can also follow from the later information of the chronicle that, unlike his predecessors, Shah Suleiman (1666-1694) did not have special sympathy for Christians, but in general his attitude towards them was not bad at all. In the letter of Pope Clement X addressed to Shah Suleiman dated October 25, 1672, it was said: *"Most respected and majestic, His Majesty the King! We were very pleased with the letter you sent by His Holiness to our predecessor Clement IX. Because of your honor and respect for our predecessor, we are very happy that the Catholic communities in the Safavid empire worship their religion very comfortably"* [1, 414-415].

Although the economic and political situation in the Safavid state at the end of the 17th - beginning of the 18th century was not satisfactory, we follow the information of the missionaries about the situation of the Christians in this period as well. Despite Shah Sultan Huseyn's (1694-1722) strong Islamist position in the first years of his rule, he still had a tolerant attitude towards non-Muslims. From March 1694, in several letters of the Carmelites sent to Pope Innocent XII by monk Elias, the normalization of the situation in Julfa and the cessation of the persecution of Christians attract attention: *"As I mentioned in my letter addressed to you in the last 15 years, the Catholic denomination in Julfa has expanded in a noticeable way. We have already taken a house here, we wish to expand it, around the end of March I rented a new house next door for 525 kurus"* [1, 462]. Similar information was reflected in many sources and historical materials [2, 362; 4, 78].

Monk Elias's letter in Latin, dated June 28, 1697, written personally by Pope Innocent XII to himself, was noted with special gratitude: *"I was very*

pleased with the response from the Safavid ruler at the very first step taken by His Holiness. On this occasion, I bow down to you and your kingdom from the bottom of my heart. After that, I am sure that our apostolic mission will be restored in the city where the Armenians are the main population, and thus the bishopric of Isfahan celebrates the joy of Catholics. The envoy from the King of Portugal, the very honorable Don Gregorio Perera Fidalgo, made a great contribution to us, as I mentioned above. After overcoming many difficulties, he personally led us to Julfa. On this occasion, I pray to you and your kingdom, I express my gratitude" [1, 478].

As we have seen, the Safavid rulers of Azerbaijan showed enough religious tolerance to non-Muslims and granted them certain privileges. This once again proves that the attitude towards all religions and sects was positive in the Azerbaijani states in all periods of history, as it is today. The scientific importance of the article lies in the fact that the problem was written only on the basis of European sources.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission on the 17th and 18th centuries: in 2 vol. vol.1. London; New-York: İ B. Tauris, 2012, 720 p.
2. Ahmad A.S. Səfəvilər dövründə din və dini münasibətlər. Baku: Mutarcim, 2019, 512 p.
3. Krusinski T. The history of Revolution of Persia. London: J. Pemberton at the Golden Buck street, 1728, 274 p.
4. Lockhart L. The fall of Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia. Cambridge; Cambridge University Press, 1958, 583 p.
5. Makhmudov Y. M. Azərbaycan diplomatiyası. Baku: Tahsil, 2006, 416 p.
6. Savory R. M. Iran under the Safavids. Cambridge: Cambridge University Press, 1980, 273 p.

V BÖLMƏ
MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİLLİ-DÖVLƏT QURUCULUĞU MƏSƏLƏLƏRİ

ORTA DƏHLİZİN PERSPEKTİVLƏRİ KONTEKSTİNDƏ ÇİN-AZƏRBAYCAN BİRGƏ FƏALİYYƏTİ: İQTİSADİ ƏMƏKDAŞLIQDAN STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIĞA

İqbal Ağayev
Bakı Dövlət Universitetinin Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının müdiri, dosent
iqbalagayev@bsu.edu.az

Açar sözlər: *Çin, Rusiya, Azərbaycan, Bir kəmər Bir Yol (BKBY), İpək Yolunun İqtisadi Zolağı (İYİZ), əməkdaşlıq, logistika, Zəngəzur dəhlizi, Trans Xəzər Beynəlxalq Tranzit Marşrutu (TXBTM)*
Keywords: *China, Russia, Azerbaijan, One belt one road (OBOR), Silk Road Economic Belt (SREB), cooperation, logistics, Zangezur corridor*

Təməli 1994-cü ildə qoyulmuş Çin-Azərbaycan əlaqələri bu günədək yüksələn xətlə inkişaf edir. Çin tərəfindən 2013-cü ildə irəli sürülmüş "Bir kəmər bir yol" (BKBY) təşəbbüsünə Azərbaycanın qoşulmasından sonra isə bu əlaqələr həndəsi silsilə ilə artır. Çoxtərəfli əlaqələrin əsas vektorunu tranzit-logistika sahəsində əməkdaşlıq təşkil edir. BKBY nəhəng nəqliyyat təşəbbüsü olduğundan Çin tərəfi əməkdaşlığın bu istiqamətinə xüsusi fikir verir.

Əvvəlki araşdırmalarda qlobal və regional güclərin BKBY təşəbbüsünə münasibətdə tutduqları mövqeyə aydınlıq gətirməyə cəhd edildiyindən burada yalnız Çinin irəli sürdüyü BKBY təşəbbüsündə yer almış İpək Yolunun İqtisadi Zolağı (İYİZ) fonunda Azərbaycanla ilə birgə bu istiqamətdə əməli addımlarından bəhs edəcəyik. Qeyd olunmalıdır ki, elan olunduğu gündən AR bu təşəbbüsü nəinki dərhal qəbul etmiş, 2017-ci ildə Azərbaycanın investisiyaları ilə bərpa olunan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun işə düşməsindən sonra İYİZ-in Mərkəzi Asiya respublikalarından keçən Orta Dəhlizində yer almışdır. 2020-ci ildə "44 günlük Vətən müharibəsi"nə yekun vurmuş Üçtərəfli Bəyannamənin Zəngəzura aid bəndinin həyata keçiriləcəyi təqdirdə Orta dəhlizin Azərbaycana aid hissəsindən keçən yükün ən azı iki dəfə artırılacağına ümid bəsləyən Çinin Azərbaycandakı səfiri öz ölkəsi adından dəfələrlə 2021-2022-ci illərdə Azərbaycan Respublikası XİN və İqtisadiyyat naziri ilə

görüşlərdə Zəngəzur dəhlizinin açılmasında Çinin maraqlı olduğunu bildirmişdi.

Ən yüksək səviyyədə görüş isə 2022-ci ilin sentyabrında baş tutdu. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci ilin sentyabrında ŞƏT-in Səmərqənd sammitində iştirak edərək Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı iştirakçılara "dəhliz açıldıqdan sonra bu, region ölkələrinin nəqliyyat imkanlarını daha da artıracaq və marşrut boyu yerləşən bütün ölkələr üçün faydalı olacaqdır" deməklə problemi bir daha gündəmə gətirmişdir. Prezident elə həmin ərəfədə Ermənistan tərəfinin sərhəddə törətdiyi təxribatlara adekvat cavab verməklə dəhlizin açılmasında israrlı olacağını onun açılmasını "qırmızı xətt" kimi qəbul edən və sammit ərəfəsində İran-Azərbaycan sərhəddində təlimlərə başlayan İran tərəfinin nəzərinə çatdırmışdı. O, eyni zamanda Azərbaycanın "Şərq-Qərb" və "Şimal-Cənub" nəqliyyat dəhlizləri kimi regional kommunikasiya layihələrinin işə düşməsinə sanballı töhfələr" verə biləcəyini xüsusilə vurğulamışdır [9]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Sammitdə müşahidəçi statusunda iştirak etməsinə baxmayaraq, onun ÇXR-in sədri Si Cinpinlə apardığı danışıqlar ŞƏT üzvlərinin diqqətindən yayınmamış və bu görüş Azərbaycanın Çin üçün xüsusi önəm daşıdığını bir daha təsdiq etmişdi. Görüşdə əsas müzakirə obyekti nəqliyyat, logistika, iqtisadi-ticari əlaqələrin inkişafı məsələləri olduğundan Azərbaycan Prezidenti BKBY layihələri çərçivəsində iki ölkə arasında əməkdaşlığın strateji xarakter daşıdığını və "Azərbaycanın Çin ilə Avropa arasında nəqliyyat prosesində mühüm rol oynadığını və ölkəmizin nəqliyyat-logistika imkanlarının beynəlxalq yük daşımalarında böyük əhəmiyyətə malik olduğunu" xüsusilə vurğulamışdı [5].

2022-ci il noyabrın 25-də Bakıda "Orta dəhliz"ə həsr olunmuş konfransda İlham Əliyev Zəngəzur məsələsini qaldırmış və Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlanması ilə Çindən Avropaya gedən ənənəvi marşrutların bağlanması fonunda "Zəngəzurdan keçən marşrutun" xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini iştirakçıların nəzərinə çatdırmışdı. Prezident Zəngəzur dəhlizinin açılmasının təkcə Çin və Mərkəzi Asiya Respublikaları üçün deyil, həm də İrana dəmir yolu əldə etmiş olacaq Ermənistan üçün də əhəmiyyətindən danışmışdı [4].

Konfrans ərəfəsində, 2022-ci ilin oktyabr ayında İlham Əliyevin Aİ Şurasının sədri Ş.Mişel ilə Praqada, Rusiya Federasiyasının prezidenti Vladimir Putinlə görüşlərində Üçtərəfli Bəyannamənin bütün bəndlərinin həyata keçirilməsində israrlı olduğunu bildirmiş, bundan bir az əvvəl NATO-nun sədri Stoltenberq tərəfindən Brüsseldə rəsmi qəbuldan sonra brifinq zamanı Zəngəzur dəhlizinin açılmamasının mümkünsüz olmasını ictimaiyyətin nəzərinə

çatdırmışdı. Həmin dövrdə Qarabağın yüksəklik hissəsinin Rusiya sülh məramlılarının himayəsinə arxalanaraq ağlasığmaz şüarlar və xülyalarla fəaliyyətlərini davam etdirən erməni separatçılarının əlində olması Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun dirçəldilməsinə xarici ölkə (xüsusilə də Çin) investisiyalarının cəlb olunmasına maneçilik törətdiyindən İlham Əliyev 2023-cü ilin iyulunda məhz Şuşada keçirilən birinci media forumda çıxış edərək "Zəngəzur dəhlizini heç kim ləğv etməyib, bu layihə gündəlikdə qalmaqdadır və həyata keçirilməyənədək gündəlikdə qalacaq" deməsi ilə ölkə iqtisadiyyatının xarici investisiyalara açıq olduğunu və eyni zamanda dəhlizin açılmayacağının mümkünsüzlüyünü gündəmə gətirdi [6].

Zəngəzur dəhlizinin işə düşməsinin Çini Avropa ilə birləşdirən Orta dəhlizin ötürücülük qabiliyyətinin daha da artırılmasına öz payını verəcəyi danılmazdır. Əslində dəhlizin açılmasında daha maraqlı olan tərəf Avropa ölkələri olsa da, bu dövlətlər öz ölkələrində mövcud olan erməni lobbilərinin təsiri altında bu məsələdə konstruktiv mövqe sərgiləmir, əksinə dəhlizin ümumiyyətlə bağlı qalmasında maraqlı olan Ermənistan daxilində olan revanşist qüvvələrlə birləşirlər. Erməni təəssübünü yaşayan Avropa skeptiklərini bu məsələdə daha obyektiv olmağa çağıran V.Qasımlı rəqəmlərlə sübut edir ki, İYİZ-in Azərbaycandan keçən hissəsi üzrə Orta Dəhlizə səmərəli alternativi yoxdur: "*Xəzər və Aralıq dənizi hövzələrini, Cənub-Şərqi və Mərkəzi Asiyanı və Avropanı birləşdirən Zəngəzur dəhlizi Orta Dəhlizlə əlavə əlaqə yaratmaqla regionda hərtərəfli kommunikasiya şəbəkəsinin yaradılmasına əhəmiyyətli töhfə verəcək*" [7].

Avropaya gedən alternativ yolların çoxluğunda maraqlı olan Çin Üçtərəfli Bəyannamənin Zəngəzura aid bəndinin həyata keçiriləcəyi təqdirdə Orta dəhlizin Azərbaycana aid hissəsindən keçən yükün ən azı iki dəfə artırılacağına ümid bəslədiyindən ilk əvvəl Mərkəzi Asiya respublikaları ilə 2023-cü il mayın 19-20-də Sian şəhərində 5+1 formatında sammit keçirdi. Si Cinpinin sədrliyi ilə keçirilən sammitin qədim ipək yolunun çıxış nöqtəsi kimi Siyanda baş tutması görüşün əsas hədəfindən xəbər verir. Sammitdə Çin ilə Mərkəzi Asiya ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərinə xüsusi diqqət verilsə də, logistika məsələləri əlahiddə müzakirə mövzusu olmuşdu. Sammitin sonunda qəbul edilmiş Sian Bəyannaməsində Çindən Avropaya uzanan bütün növ nəqliyyat layihələrinə, o cümlədən Trans Xəzər Beynəlxalq Nəqlyyat Marşrutunun inkişafına Çinin dəstək göstərəcəyi öz əksini tapmışdı [10]. Bu isə artlq Çinin planlarında Azərbaycanın yerindən xəbər verir.

Çox keçmədən Sian Bəyannaməsinin əks-sədası özünü Azərbaycan prezidentinin Çinin "China Media Qrup" korporasiyasına verdiyi müsahibədə

tapdı. Belə ki, İlham Əliyev jurnalistin sualına "Biz Azərbaycandan Türkiyə və Avropa istiqamətində gedən əlavə yol olacaq Zəngəzur dəhlizi üzərində çox fəal şəkildə çalışırıq" deməsi ilə yenicə açılmış Ələt azad iqtisadi zonasının Çin şirkətlərinin investisiya qoyuluşu üçün gözəl fürsət olduğu mesajını qarşı tərəfə göndərdi. Prezident bununla ölkəsinin Çin üçün "Şərq-Qərb" dəhlizində təkcə tranzit kimi deyil, həm də bərabərtərəfli iqtisadi tərəfdaş potensialına malik dövlət kimi görmək istədiyini bildirdi [3].

Lakin Qarabağın dağlıq hissəsinin Rusiya sülhməramlılarının "himayəsi" altında erməni separatçılarının əlində qalması və Laçın dəhlizi vasitəsilə onlara silah ötürülməsi Zəngəzur dəhlizinə aparan yolun, yəni Şərqi Zəngəzurdan keçən yolun təhlükəsizliyinə zəmanət vermədiyindən Azərbaycan Respublikasının Ali baş komandanı heç bir qurum, hətta İrəvan tərəfindən tanınmayan bir qrup qaragüruhçunu ləğv etmək və onların əlində girov vəziyyətinə düşmüş erməni əhalisinin yaşayacaqları coğrafiya ilə bağlı azad seçim hüququnu təmin etmək məqsədilə 2023-cü ilin oktyabrında antiterror əməliyyatının həyata keçirilməsinə başlamaq haqqında əmr verdi. 23 saat davam edən əməliyyatdan sonra separatçıların kapitulyasiyasının ardınca Azərbaycan bütün torpaqları üzərində tam suverenliyini bərpa etdi. Həmin anadək "Qarabağ" probleminə fokuslanan və onun həllini yubatmaqla Cənubi Qafqazda əbədi münaqişə ocağı saxlamaq fonunda Zəngəzur məsələsində Azərbaycana "həmrəylik" nümayiş etdirən bəzi Avropa dövlətləri mövqelərini kəskin dəyişdilər. Uğurlu antiterror əməliyyatı artıq Zəngəzur dəhlizinin yeni keyfiyyətdə yenidən gündəmə gətirilməsini şərtləndirdi. Xankəndində narkotrafikə əsaslanan "oyuncaq dövlət yaratmış" Birinci Qarabağ müharibəsinin hərbi canilərindən Azərbaycana "baş ağrısı" kimi təzyiq vasitəsi kimi istifadə edən dövlətlər diqqətlərini Zəngəzur dəhlizi probleminə yönəltməli oldular və qısa müddətdə "Dəhliz məsələsi" əksər dövlətlərin "qırmızı xətlərinin" kəsişdiyi düyün nöqtəsinə çevrildi.

Belə anda heç bir qırmızı xətt nümayiş etdirməyən dövlətlər sırasında "Şərq-Qərb" dəhlizinin əks qütblərində dayanan Çin və Türkiyə oldu. ÇXR sədri Si Cinpin BKBY təşəbbüsünün 5 prinsipinə sadiq qalaraq Zəngəzur dəhlizinin tezliklə işə düşməsinin ölkəsinin maraqlarına uyğun olduğunu müxtəlif səviyyələrdə keçirilən görüşlərdə bildirdi.

Azərbaycan tərəfi də məhz bu anlarda Zəngəzur dəhlizinin işə düşməsi istiqamətində fəaliyyətinin əsas prioritetlərinə sadiq qalaraq müxtəlif səviyyələrdə Mərkəzi Asiya Respublikaları ilə əməkdaşlığı gücləndirmək yolunu davam etdirdi. 2024-cü ilin martında Qazaxıstan prezidenti Qasım-Comərd Tokayevin Bakıya rəsmi səfəri isə əlamətdar hadisə kimi ikitərəfli müna-

sibətlər tarixinə düşdü. Çünki burda əsas müzakirə mövzusu nəqliyyat-logistika sektorunda qəbul edilmiş qərarlar olsa da, ən mühüm hadisə prezidentlərin videobağlantı ilə Siyandan Qazaxstana məxsus Nəqliyyat-Logistika Mərkəzi tərəfindən 11 gün əvvəl yola salınmış altmiş bir konteynerdən ibarət qatarın 7 min kilometr məsafəni 11 günə qət edərək Siyan-Aktau-Bakı marşrutu ilə 11 günə Abşeron stansiyasına gəlişini izləmələri oldu. Əvvəllər 53 günə Orta dəhlizi qət edən qatarın zamanı 11 günədək azaltması Orta Dəhliz inkişafında əsaslı dönüş kimi qiymətləndirilə bilər. Bundan başqa tərəflərin razılığı ilə həmin Mərkəz vasitəsilə Azərbaycana ayda 10 konteyner qatarının yola salınması nəzərdə tutuldu [2]. Bu əlamətdar hadisə tezliklə ŞƏT ölkələrinin Astanada keçirilən sammitində daha əlamətdar hadisə üçün zəmin yaratdı. İkinci dəfə 2024-cü il iyulun 4-də baş tutmuş ŞƏT plyus formatında iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti çıxışında Azərbaycanın ŞƏT üzv dövlətləri ilə əməkdaşlığının mühüm sahəsinin "Şərq-Qərb", "Şimal-Cənub" dəhlizləri üzrə qarşılıqlı fəaliyyəti olduğunu vurğuladı [11].

Prezident həm də lazım olarsa Ələt beynəlxalq dəniz ticarət limanının ötürücülük qabiliyyətini ildə 15 milyon tondan 25 milyona qədər artırılmasının mümkünlüyünü bildirdi. Sammit zamanı artıq ənənəyə çevrilmiş prezidentlərin təkbətək görüşündə ÇXR sədri Si Cinpin İlham Əliyevlə görüşdə çoxtərəfli əməkdaşlığın perspektivlərindən danışıldı. Azərbaycan prezidenti əsas diqqəti iki ölkə arasında əmtəə dövriyyəsinin 3 milyarda çatması ilə Orta dəhliz çərçivəsində Çin ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlığın yüksələn xətlə inkişaf etdiyinə yönəltdi. Sonda ÇXR sədrini təşəbbüsü ilə "Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında strateji tərəfdaşlığın qurulması haqqında Birgə Bəyannamə" qəbul olundu [1].

Bir qədər sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin TXBTM haqqında qərarı Zəngəzur dəhlizini uzunmüddətli disskusiyaya çevirməklə məsələni yubatmaq istəyənlərə tutarlı mesaj oldu. Azərbaycan Prezidenti "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında Çin-Avropa Ekspress Dəmir Yolu üçün Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutlarının İnkişafına dair Anlaşma Memorandumu"nu imzalaması Orta Dəhlizin inkişafında yeni səhifə açdı. TXBTM və ya Orta Dəhliz assosiasiyasına daxil olan 20 nəqliyyat şirkəti yüklərin Çin, Qazaxstan, Xəzər dənizi akvatoriyası, Gürcüstan, Türkiyə, və Qara dənizdən Avropa ölkələrinə qısa müddətdə daşınmasını təmin etməli idi [12]. Beləliklə, Azərbaycanın hələ 2017-ci ildən başlayaraq təşviq etdiyi TXBTM layihəsinin həyatiliyi nəhayət özünü doğrultdu. Təsadüfi deyildi ki, məhz Çin tərəfi böyük təmkin nümayiş etdirərək ilk gündən rentabelliyi opponentləri tərəfindən şübhə altına alınan

bu marşrutun Azərbaycan tərəfindən təqdimatını və həyata keçməsini dəstəkləmişdi. Anlaşma mevorandumunun imzalanmasından sonra iki ölkə arasında əməkdaşlıq real strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qalxdı.

Yuxarıdakı hadisələr və 2024-cü ilin avqustunda RF prezidenti V.Putinin Bakıya tarixi səfərinin yekunları Azərbaycanın BRİCS təşkilatına üzv olmaq istəyini reallaşdırdı. 2024-cü ilin oktyabrında İlham Əliyev BRİCS plus formatında ilk dəfə olaraq iştirak etməklə maraqlı tərəflərə Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasət vektorunun hansı istiqamətə yönələcəyini bildirdi. Çünki "*mütəxəssislərin fikrincə bu təşkilat ilə çoxtərəfli əməkdaşlığımızı inkişaf etdirməklə perspektivli layihələri reallaşdırmaq imkanları əldə edə bilərik*" [8, 5].

Beləliklə, XX əsrin 3-cü dekadasının birinci yarısında Azərbaycan prezidentinin apardığı müdrik balanslaşdırma siyasəti nəticəsində Azərbaycan nəinki torpaqları üzərində tam suverenliyini bərpa etdi, tranzit-logistika vektorlarını düzgün müəyyən edərək iqtisadi-ticari tərəfdaşı olan ÇXR ilə çoxtərəfli əməkdaşlığı daha da gücləndirmək yolu ilə onu strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qaldırdı.

Joint activities of China and Azerbaijan in the context of the Middle Corridor perspective: from economic cooperation to strategic partnership

Since China launched the Belt and Road Initiative in 2013, Sino-Azerbaijani relations, the foundation of which was laid in 1994, have developed exponentially. The main vector of multilateral cooperation is cooperation in the field of transit logistics. Since "One Belt, One Road" is a huge transport initiative and the Chinese side pays special attention to this area of cooperation.

Previous studies have attempted to clarify the position of world and regional powers in relation to the OBOR initiative, so the thesis will narrate the practical steps taken in this direction jointly with Azerbaijan against the backdrop of the Silk Road Economic Belt, including the OBOR initiative put forward by China.

It should be noted that from the day of its announcement, the Republic of Azerbaijan not only immediately accepted this initiative, but also after the launch of the Baku-Tbilisi-Kars railway in 2017, restored through investments from Azerbaijan, it took a place in the Middle Corridor of the Silk Road Economic Belt, which passes through the republics Central Asia.

The Chinese Ambassador to Azerbaijan expressed hope that the cargo

flow passing through the Azerbaijani part of the Middle Corridor will increase in 2021-2022 at least twice if the tripartite Declaration signed at the end of the 44-day Patriotic War in 2020 is implemented. Of course, this meant China's interest in opening the Zangezur corridor.

The summit took place in September 2022. The President of the Republic of Azerbaijan took part in the Samarkand SCO summit in September 2022 and conveyed to the participants his opinion on the Zangezur corridor that "after the opening of the corridor, it will further increase the transport capabilities of the SCO countries."

On the eve of the summit, the president informed the Iranian side that it would insist on opening the corridor, adequately responding to the provocations of the Armenian side on the border.

At the same time, he especially emphasized that Azerbaijan can make a significant contribution to the implementation of regional communication projects, such as the East-West and North-South transport corridors [9].

Despite Ilham Aliyev's status as an observer at the Summit, his one-on-one meeting with Chinese President Xi Jinping did not escape the attention of SCO members and once again confirmed the importance of Azerbaijan for China.

Since the main topic of discussion at the meeting was transport, logistics, and the development of trade and economic relations, the President of Azerbaijan stated that cooperation between the two countries within the framework of BRI projects is of a strategic nature and that "Azerbaijan plays an important role in the transport process between China and Europe and the transport logistics capabilities of our country in international cargo transportation."

Two months later, on November 25, at a conference dedicated to the "Middle Corridor" in Baku, Ilham Aliyev raised the issue of Zangezur and brought to the attention of the participants that the "route through Zangezur" is of particular importance in light of the closure of traditional routes from China to Europe with the beginning of Russian-Ukrainian war.

The President emphasized the importance of opening the Zangezur corridor not only for China and the Central Asian republics, but also for Armenia, which will have a railway to Iran [4].

On the eve of the conference, in October 2022, I. Aliyev, at meetings with the Chairman of the EU Council Charles Michel in Prague and with the President of the Russian Federation V. Putin, expressed insistence on the implementation of all points of the Tripartite Declaration and shortly before that at

a briefing with NATO Chairman Stoltenberg in Brussels after the official reception, he brought to the attention of the public the impossibility of not opening the Zangezur corridor from a tribune.

At the same time, President Ilham Aliyev, speaking at the first media forum in Shusha in July 2023, touching on the obstacles to the revival and attraction of foreign investment (especially China) in the East Zangezur economic region by the Armenian separatists, who relied on Russian peacekeepers in the mountainous part of Karabakh, noted that " the Zangezur corridor has not been cancelled, this project remains on the agenda and will remain on the agenda "until it is implemented," the president also noted that the country's economy is open to foreign investment, and at the same time noted the impossibility of not opening the corridor [6].

It cannot be denied that the launch of the Zangezur Corridor will further increase the capacity of the Middle Corridor connecting China with Europe.

Although Europe is actually more interested in opening the corridor, these states, under the influence of the Armenian lobby in their countries, do not take a constructive position on this issue, on the contrary, they unite with revanchist forces within Armenia, which are interested in closing the corridor as a whole.

Calling on European skeptics who are biased towards Armenians to be more objective in this matter, V. Gasimli proves with figures that there is no effective alternative to the "Middle Corridor" for the part of the "Middle Corridor" that passes through Azerbaijan: "*The Zangezur corridor, which connects the basins of the Caspian and Mediterranean seas, Southeast and Central Asia and Europe, is the "Middle Corridor". By creating an additional connection to the corridor, it will make a significant contribution to the creation of an integrated communication network in the region*" [7].

China, interested in the number of alternative routes to Europe, hopes that if the Zangezur clause of the Tripartite Declaration is implemented, the cargo flow passing through the Azerbaijani part of the Middle Corridor will at least double. The fact that the summit, chaired by Xi Jinping, will be held in Xi'an, as the starting point of the ancient Silk Road, indicates the main purpose of the meeting

Although special attention at the summit was paid to economic cooperation between China and the countries of Central Asia, logistics issues were discussed separately. The Xi'an Declaration adopted at the summit reflected China's support for all types of transport projects from China to Europe, including the development of the Trans-Caspian International Transport Route

[10]. This indicates the place of Azerbaijan in China's plans.

Soon, an echo of the Xi'an Declaration was heard in the interview of the President of Azerbaijan with the Chinese corporation China Media Group. Thus, I. Aliyev, in response to a journalist's question, said:

"We are very actively working on the Zangezur corridor, which will become an additional road from Azerbaijan to Turkiye and Europe," and sent a message to the other side that the recently opened Alyat corridor is free. The economic zone represents an excellent opportunity for Chinese companies to invest.

At the same time, the president stated that he wants to see his country not only as a transit for China in the East-West corridor, but also as a state with the potential of an equal economic partner [3].

However, the fact that the mountainous part of Karabakh remains in the hands of Armenian separatists under the "guard" of Russian peacekeepers and the transfer of weapons to them through the Lachin corridor does not guarantee the safety of the road leading to the Zangezur corridor.

The Supreme Commander-in-Chief of the Republic of Azerbaijan issued an order to begin the anti-terrorist operation in October 2023 with the aim of canceling it. provide them with the right to freely choose the geography of residence of the Armenian population, which is held hostage in their hands. After the surrender of the separatists, after a 23-hour operation, Azerbaijan regained full sovereignty over all its lands.

Until this moment, some European countries, which focused attention on the "Karabakh" problem and, delaying its solution, showed "solidarity" with Azerbaijan in the Zangezur issue against the backdrop of the persistence of the eternal source of conflict in the South Caucasus, changed their positions dramatically.

The successful anti-terrorist operation has already determined the revival of the Zangezur corridor in a new capacity.

Countries that used the war criminals of the first Karabakh war, who created a "puppet state" based on drug trafficking in Khankendi, as a means of putting pressure on Azerbaijan as a "headache", were forced to focus their attention on the problem of the Zangezur corridor. and in a short time the "corridor problem" became the nodal point where the "red lines" of most countries crossed.

China and Türkiye, standing at opposite poles of the East-West corridor, were among those who did not demonstrate any red line at that moment. Chinese President Xi Jinping, adhering to the 5 principles of the OBOR initiative,

at meetings held at various levels, declared as soon as possible that the Zangezur Corridor is in the interests of his country.

The Azerbaijani side continued to strengthen cooperation with the Central Asian republics at various levels, adhering to the main priorities of its activities in the direction of the Zangezur corridor.

The official visit of the President of Kazakhstan J. Tokayev to Baku in March 2024 went down in the history of bilateral relations as a landmark event. Although the main topic of discussion here is decisions made in the transport and logistics sector, the most important event was the observation by the presidents via video link of the arrival of the Baku route to Absheron station in 11 days, which covered a distance of 7 thousand kilometers to Siyan-Aktau.

The reduction of train travel time along the Middle Corridor to 11 days, which previously took 53 days, can be seen as a major turning point in the development of the Middle Corridor.

In addition, by agreement of the parties, it was planned to send 10 container trains per month to Azerbaijan through this Center [2].

This significant event soon laid the foundation for an even more significant event at the SCO summit in Astana. In his speech, the President of the Republic of Azerbaijan, who took part in the SCO Plus format, held for the second time on July 4, 2024, emphasized that an important area of cooperation between Azerbaijan and the SCO member states is mutual activities along the East-West and North corridors. -South" [11].

The President also announced the possibility of increasing the capacity of the Alyat International Sea Trade Port from 15 to 25 million tons per year if necessary.

At the one-on-one meeting of the presidents, which has already become a tradition during the summit, the prospects for multilateral cooperation were discussed at a meeting with Chinese President Xi Jinping and Ilham Aliyev.

The President of Azerbaijan focused on the fact that trade turnover between the two countries has reached $3 billion, and cooperation between China and Azerbaijan within the framework of the “Middle Corridor” is developing in an upward direction. As a result, on the initiative of the President of the People’s Republic of China [1], a “Joint Declaration on the establishment of a strategic partnership between the Azerbaijani Republic and the People's Republic of China» [1].

A little later, I. Aliyev’s decision on the Trans-Pacific Partnership became a clear signal for those who wanted to delay this issue, turning

the Zangezur corridor into a long-term discussion.

The signing by the President of Azerbaijan of the "Memorandum of Understanding between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the People's Republic of China on the development of Trans-Caspian international transport routes for the China-Europe high-speed railway" opened a new page in the development of the Middle Corridor.

20 transport companies belonging to SREB or the Middle Corridor association were supposed to provide short-term transportation of goods from China, Kazakhstan, Georgia, Turkiye and the Black Sea to European countries [12].

The above events and the results of the historic visit of Russian President V. Putin to Baku in August 2024 made Azerbaijan's desire to become a member of the BRICS organization a reality.

Thus, the SREB project, promoted by Azerbaijan since 2017, has proven its viability. It is no coincidence that the Chinese side showed great restraint and supported Azerbaijan's presentation and implementation of this route, the profitability of which was questioned by its opponents from the first day. After the signing of the memorandum of understanding, cooperation between the two countries reached the level of a true strategic partnership.

In October 2024, I. Aliyev took part in the BRICS plus format for the first time and informed interested parties about the orientation of the vector of Azerbaijan's foreign economic policy. Because "*according to experts, we can get opportunities to implement promising projects by developing multilateral cooperation with this organization*" [8, 5].

So, in the first half of the third decade of the twentieth century, as a result of a wise, balanced policy pursued by the President of Azerbaijan, Azerbaijan not only restored full sovereignty over its lands, but also brought it to the level of strategic cooperation by further strengthening multilateral cooperation with the PRC, its economic and trading partner, by correctly determining the raised transit and logistics vectors.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Astanada İlham Əliyevin Çin Xalq Respublikasının Sədri Si Cinpin ilə görüşü keçirilib.03 iyul 2024, https://president.az/az/articles/view/66386(baxılıb: 06.11.2024)
2. Azərbaycan və Qazaxıstan prezidentləri Çindən Bakıya konteyner qatarının gəlişini video bağlantı ilə izləyiblər. 11 mart 2024. https://apa.az/resmi-xeber/azerbaycan-ve-qazaxistan-prezidentleri-cinden-bakiya-konteyner-qatarinin-gelisini-videobaglanti-ile-izleyibler-yenilenib-828332(baxılıb:

06.11.2024)
3. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Çinin “China Media Group” media korporasiyasına müsahibə verib. 24.07.2023 https://azertag.az/xeber/azerbaycan_prezidenti_ilham_eliyev_chinin_china_media_group_media_korporasiyasina_musahibe_verib_video-2705578(baxılıb: 06.11.2024)
4. İlham Əliyev Bakıda keçirilən "Orta Dəhliz boyunca: geopolitika, təhlükəsizlik və iqtisadiyyat” mövzusunda beynəlxalq konfransda iştirak edib. 25 noyabr 2022, https://president.az/az/articles/view/57968) (baxılıb: 06.11.2024)
5. İlham Əliyevin Səmərqənddə Çin Xalq Respublikasının Sədri Si Cinpin ilə görüşü olub.15 sentyabr 2022-ci il. //https://president.az/az/articles/view/57205 (baxılıb: 06.11.2024)
6. İlham Əliyev Şuşa Qlobal Media Forumunda çıxış edib. 21 iyul 2023 https://president.az/az/articles/view/60544(baxılıb: 06.11.2024)
7. Qasımlı V. Zəngəzur dəhlizi Orta Dəhlizlə əlavə əlaqə yaratmaqla regiona əhəmiyyətli töhfə verəcək. 08.09.2023 https://azertag.az/xeber/vusal_qasimli_zengezur_dehlizi_orta_dehlizle_elave_elaqe_yaratmaqla_regiona_ehemiyyetli_tohfe_verecek-2746883(baxılıb: 06.11.2024)
8. Məmmədov S. Azərbaycanin BRICS ilə əməkdaşliği milli maraqlarimiza uyğundur./Xalq qəzeti.- № 236 (30640) 26 oktyabr 2024-cü il
9. Səmərqənddə Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin Sammiti keçirilib. 16 sentyabr 2022. https://president.az/az/articles/view/57224(baxılıb: 06.11.2024)
10. Муратбекова А. Центральная Азия во внешней политике Китая: Сианский саммит. https://www.eurasian-research.org/publication/central-asia-in-chinas-foreign-policy-xian-summit/?lang=ru(baxılıb: 06.11.2024)
11. Президент Ильхам Алиев выступил на встрече в формате "ШОС плюс" в Астане. 4 июля 2024 г. https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/prezident-ilham-aliev-prinimaet-uchastie-vo-vstreche-v-astane-v-formate-shos-plyus/(baxılıb: 06.11.2024)
12. Утвержден Меморандум о транспорте между Азербайджаном и Китаем. 15 августа 2024. https://ru.apa.az/official-news/utverzden-memorandum-o-transporte-mezdu-azerbaidzanom-i-kitaem-583633(baxılıb: 06.11.2024)

TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCAN: "...1920-Cİ VƏ 2020-Cİ İLLƏRIN OXŞAR TALEYİ"

Sevinc Ruintən
Bakı Dövlət Universitetinin Türk xalqları tarixi kafedrasının dosenti
sevinjruintan@bsu.edu.az

Lamiyə Ruintən
İstanbul Universitetinin magistrantı, Türkiyə
lamiyyeruin@gmail.com

Bastığın yerleri toprak diyerek geçme sakın,
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı ...
Mehmet Akif Ersoy. İstiklal marşı

Açar sözlər: *Türkiyə, Azərbaycan, Milli İstiqlal Savaşı, II Qarabağ müharibəsi, Mustafa Kamal Atatürk, İlham Əliyev*
Keywords: *Turkiye, Azerbaijan, National Liberation War, Second Karabakh War, Mustafa Kemal Atatürk, Ilham Aliyev*

Giriş. XX əsrin 90-cı illərindən yeni mərhələsi başlanmış Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri yalnız Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri tərəfindən deyil, eyni zamanda Türk dünyası daxili inteqrasiya prosesləri baxımından, həmçinin regionda nüfuz uğrunda mübarizə aparan böyük güclərarası rəqabət baxımından da daim diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdəndir. ABŞ siyasətçisi, politoloq Z.Bzejinskinin dünya siyasətində, xüsusilə də Avropada sülhün və sabitliyin təmin olunmasında, "Avropa dövlətlərinin Rusiyanın təsir dairəsindən çıxarılması" məsələsində Türkiyə və Azərbaycanın yeri və rolu ilə bağlı fikirlərini də bu deyilənlərə əlavə edərsək [4, s.136-139; 5, s.47, 148 vb.], mövzunun sadəcə elmi deyil, həmçinin siyasi və praktik əhəmiyyət daşıdığını da bir daha vurğulamış olacağıq. Elə bu səbəbdəndir ki, həm Türkiyə və Azərbaycanda, həm də xaricdə iki dövlət arasındakı münasibətlərin fərqli aspektlərinin arasdırılmasına kifayət qədər əsərlər həsr edilmişdir. Hazırki araşdırmada məsələyə bir qədər fərqli rakursdan baxmağa cəhd göstəriləcək, iki dövlət arasındakı münasibətlərdən daha çox, xüsusi olaraq müəyyənləşdirilmiş zaman kəsimində Türkiyənin və Azərbaycanın mövcud vəziyyətlərinin müqayisəli təhlilinin verilməsinə, bu

vəziyyətlərdəki oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinə çalışılacaq.

XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Türkiyənin, XXI əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycanın mövcud vəziyyətlərini ayrı-ayrılıqda müqayisə edərsək, bir çox oxşar və fərqli cəhətlərin olduğunu görmək mümkündür. Bunlar:

Oxşar cəhətlər:

- *XX əsrin 20-ci illərində Türkiyənin, XXI əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın ərazilərinin bir hissəsi işğal altında idi*:

Türkiyə əraziləri 620 ildən çox mövcud olmuş böyük bir imperiyanın varlığının son illərində; Azərbaycan əraziləri isə XX əsrdə dünyanın iki super gücündən biri, Azərbaycan SSR-nin 70 ilə yaxın zaman kəsimində 15 ittifaq respublikasından biri olduğu SSRİ-nin dağılması prosesində işğal edilmişdi;

- *Hər iki dövlətin apardığı müharibə* (Türkiyənin Milli İstiqlal Savaşı, Azərbaycanın II Qarabağ müharibəsi) *ədalətli müharibə idi* [11; 12];

- *Hər iki xalq özünün qəhrəmancasına mübarizəsi ilə yerləşdikləri bölgədə, həmçinin dünya siyasətində yeni geosiyasi reallıqların formalaşmasına əsaslı təsir göstərmiş oldular*;

- *Hər iki dövlətdə işğala məruz qaldığı ilk dövrlərdə kəskin daxili qarşıdurma müşahidə olunsa da, torpaqların işğaldan azad edildiyi son dövrdə danılması mümkün olmayan lider-xalq birliyi özünü göstərmişdir*;

- *Hər iki müharibədə tərəflər arasında imzalanmış müqavilələrə görə "döyüş olmadan geri alınan torpaqlar" oldu*:

13 noyabr 1918 və 16 mart 1920-ci illərdə iki dəfə Müttəfiqlər tərəfindən işğal olunmuş İstanbul 24 iyul 1923-cü il Lozannada imzalanmış "İngilis, Fransız və İtalyan qüvvələrinin işğal etdikləri türk torpaqlarının boşaldılması haqqında protokol və bildiri" haqqında 7 maddəlik "Tahliye Protokolu"na əsasən Türkiyəyə geri qaytarıldı [6, s.27];

30 ilə yaxın müddətdə işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarından isə 10 noyabr 2020-ci ildə "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı"na əsasən 2020-ci ilin 2 noyabr tarixinədək Ağdam rayonu, 15 noyabr tarixinədək Kəlbəcər rayonu, 1 dekabr tarixinədək Laçın rayonu Azərbaycan Respublikasına qaytarıldı [1, maddə 2, maddə 6].

- *Hər iki xalq əzmkarlığı ilə böyük güclərin "parçala, hökm sür" siyasətindən əziyyət çəkən xalqların düşüncələrində özlərinin gələcəkləri ilə bağlı ümid yaranmasına əsas vermiş oldu*.

XX əsrin 20-ci illərində imperializmə qarşı mübarizəsi ilə Mustafa Kamal Atatürk müstəmləkə zülmündən əziyyət çəkən xalqlar üçün, M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə desək "Müstəqil Şərqin simvolu"na [10, s.254] çevrilmişdi;

XXI əsrdə işğal altında olan ərazilərini geri qaytarmağı bacarmış yeganə dövlət Azərbaycan, yeganə Baş komandan Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev oldu. Və bununla da, ərazi bütövlükləri pozulmuş, torpaqları işğal altında olan digər dövlətlər və xalqlar üçün bir növ mənəvi simvola çevrilmiş oldu.

Şəkil 1. XX əsrin 20-ci illərinin əvvəlləri: Türkiyənin Milli İstiqlal Savaşı

Fərqli cəhətlər:

- XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Türkiyə I Dünya müharibəsinin məğlubu Osmanlını məhv olmaqdan qurtarmağa çalışırdı. XXI əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycan isə əslində beynəlxalq aləm tərəfindən tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa, ərazi bütövlüyünü təmin etməyə çalışırdı.

Şəkil 2. XXI əsrin 20-ci illərinin əvvəlləri: Azərbaycanın II Qarabağ müharibəsi

Belə ki, Türkiyənin əraziləri iştirakçısı olduğu I Dünya müharibəsində məğlub olması nəticəsində;

Azərbaycanın əraziləri isə ittifaq dövlətinin dağılması prosesində başlanmış olan, ilk dövrlərdə ara-sıra silahlı toqquşmalarla müşaiyət olunan münaqişənin, Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində elan olunmamış müharibəyə çevrilməsi nəticəsində işğal olunmuşdu;

- Türkiyənin ərazisi Dünya muharibəsinin qalib dövlətləri arasında bölüşdürülmüşdü;

Azərbaycanın əraziləri isə dinc dövrdə, həm də dünyada "sülhü və sabitliyi", "demokratiyanı və inkişafı" təbliğ etdiyi, dəstəklədiyi, qarantı olduğu və s. hesab edilən dövlətlərin birbaşa və dolayısı ilə yardımı nəticəsində qonşu dövlət tərəfindən işğal olunmuşdu;

- Türkiyə xalqı açıq şəkildə məlum olan düşmənləri ilə, açıq şəkildə elan edilmiş müharibə aparırdı;

Azərbaycan xalqı isə:

1) Son mərhələsi 30 ildən artıq davam edən (1988-2020) mübarizəyə / elan edilməmiş müharibəyə cəlb edilmişdi;

2) Rəsmi sənədlərdə adı Qarabağın "öz müqəddəratını təyin etmək istəyən erməni əhalisi" və ya "erməni silahlı qüvvələri" kimi qeyd edilən "qeyri-müəyyən", əslində isə arxasında bölgədə maraqları toqquşan böyük güclərin dayandığı Ermənistanla mübarizə aparmalı olmuşdu;

- Türkiyə ərazilərinin işğalı əvvəlcə müharibə illərində imzalanmış gizli müqavilələrlə müəyyənləşdirilmiş, daha sonra isə qalib dövlətlərin iştirakı ilə keçirilən konfranslarda təsdiqlənmişdi;

Azərbaycan əraziləri isə müstəqilliyini yeni bərpa etmiş Azərbaycanın o dövr hökumətlərinin və ordusunun zəifliyi nəticəsində, böyük güclərin "susqunluğu" şəraitində baş vermişdi və rəsmən heç bir sənədlə təsdiqlənməmişdi. Hətta əksinə, BMT "erməni silahlı dəstələrinin" münaqişə bölgəsindən çıxarılması haqqında 4 qətnamə qəbul etmişdi [9];

- İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa-quruculuq işlərində Türkiyə özünün, qismən də SSRİ-nin yardımından faydalanırdı;

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ bölgəsində bərpa-quruculuq işlərində ilk növbədə Türkiyə, daha sonra İtaliya, Britaniya, İsrail, Macarıstan, Pakistan, İran şirkətləri də istirak etsələr də, maliyyə baxımından bütün işlər Azərbaycanın maddi imkanları hesabına həyata keçirilir [8]. Burada yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan da bərpa işlərinə öz töhfələrini verirlər ki [2; 3; 7], bu da öz növbəsində günümüzün Türk dünyası ilə ötən əsrin Türk

dünyası daxili vəziyyətini açıq şəkildə əks etdirir.

Nəticə. XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Türkiyədə Cümhuriyyət quruculuğu prosesində Türkiyə-bolşevik Rusiyası münasibətləri çərçivəsində olsa belə, Sovet Azərbaycanı Türkiyəyə yardım edirdi. XXI əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycanın öz ərazilərini işğaldan azad etməsində müstəqil Türkiyə Respublikasının əvəzsiz yardımını görməmək mümkün deyil. Günümüzün reallıqları baxımından dəyərləndirmək lazım gəlirsə, Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri sadəcə iki dövlət arasındakı münasibətlər çərçivəsində qalan münasibətlər hesab edilməməlidir. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, hər iki dövlət geosiyasi əhəmiyyəti baxımından sadəcə mövcud olduqları regionda deyil, o cümlədən Avropada, dolayısıyla da dünyada həm qüvvələr balansının müəyyənləşməsində, həm də sülhün və sabitliyin qorunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir dövlətlərdirlər. Və elə bu baxımdan da oxşar tale yaşamaları yəqin ki, təsadüfi deyil.

Turkiye and Azerbaijan: "..the similar fate of the 1920s and 2020s"

Bastığın yerleri toprak diyerek geçme sakın,
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı ...
Mehmet Akif Ersoy. İstiklal marşı

İntroduction. In the early 1990s, a new phase of Turkiye-Azerbaijan relations began. This development has garnered sustained attention not only from the governments of Turkiye and Azerbaijan but also in terms of integration processes within the Turkic world and competition among major powers striving to establish their influence in the region. If we also consider the views of U.S. politician and political scientist Z.Brzezinski regarding the role and position of Turkiye and Azerbaijan in ensuring peace and stability in world politics, particularly in Europe, and the issue of "removing European states from the sphere of influence of Russia" [4, p.136-139; 5, p.47; 148, etc.], we will further emphasize that this topic carries not only scientific but also political and practical significance. For this reason, a considerable number of works have been dedicated to exploring various aspects of the relations between the two states, both in Turkiye and Azerbaijan, as well as abroad. This study aims to approach the issue from a different perspective, with the objective of shedding light on aspects that have not been addressed in previous research. Rather than focusing solely on the relations between the two states, it will aim to provide a comparative analysis of the existing situations of Turkiye and Azer-

baijan during a specifically defined time frame, identifying the similarities and differences in these situations.

A comparative analysis of Turkiye in the early 1920s and Azerbaijan in the early 2020s reveals numerous similarities and differences in their respective circumstances. These include:

Similarities:

- *In the 1920s, a part of Turkiye's territories was under occupation, while in the 2020s, a part of Azerbaijan's territories was under occupation*:

Turkiye's territories were occupied during the final years of a great empire that had existed for over 620 years; Azerbaijan's territories, on the other hand, were occupied during the process of the collapse of the USSR, which was one of the two superpowers in the world in the 20th century and where the Azerbaijan SSR was one of the 15 union republics for nearly 70 years;

- *The wars waged by both states (Turkiye's National Independence War and Azerbaijan's Second Karabakh War) were just wars* [11; 12];

- *Both nations, through their heroic struggles, significantly influenced the formation of new geopolitical realities in their region as well as in global politics*;

- *Although there were sharp internal conflicts in both states during the initial periods of occupation, an undeniable unity between the leaders and the people emerged in the recently when the territories were liberated from occupation*;

- *In both wars, there were "territories regained without fighting" according to the agreements signed between the parties*:

Istanbul, which was occupied twice by the Allies on November 13, 1918, and March 16, 1920, was returned to Turkiye based on the "Evacuation Protocol" consisting of 7 articles regarding the "evacuation of Turkish territories occupied by British, French, and Italian forces," signed in Lausanne on July 24, 1923 [6, p.27];

After being under occupation for nearly 30 years, Azerbaijani territories were returned to the Republic of Azerbaijan based on the "Statement of the President of the Republic of Azerbaijan, the Prime Minister of the Republic of Armenia, and the President of the Russian Federation" on November 10, 2020. According to this statement, the Aghdam district was to be returned by November 2, 2020, the Kelbajar district by November 15, 2020, and the Lachin district by December 1, 2020 [1, Article 2, Article 6].

- *Both nations, through their determination, provided a basis for hope in the minds of peoples suffering from the "divide and rule" policy of great powers regarding their own futures.*

In the 1920s, Mustafa Kemal Atatürk's struggle against imperialism had turned him into a "symbol of Independent East" [10, p.254] for peoples suffering from colonial oppression, as stated by M.E. Rasulzade;

In the 21st century, Azerbaijan became the only country to successfully reclaim its occupied territories, and Azerbaijani President Ilham Aliyev became the sole Commander-in-Chief to achieve this.Thus, Azerbaijan transformed into a kind of moral symbol for other states and nations whose territorial integrity had been violated and whose lands were under occupation.

Differences:

- In the early 1920s, Turkiye was trying to save itself from the destruction of the defeated Ottoman Empire after World War I. In the early 2020s, Azerbaijan, on the other hand, was striving to protect the inviolability of its internationally recognized borders and to ensure its territorial integrity.

Thus, as a result of Turkiye's defeat in World War I, in which it was a participant, its territories were significantly altered;

Azerbaijan's territories, on the other hand, were occupied as a result of a conflict that began during the process of the dissolution of the union state, which was initially accompanied by sporadic armed clashes and later transformed into an undeclared war in the early years of Azerbaijan's independence;

- Turkiye's territory was divided among the victorious states of World War I;

Azerbaijan's territories were occupied by a neighboring state as a result of direct and indirect assistance from those countries that are often regarded as promoting, supporting, and guaranteeing "peace and stability," "democracy and development" in the world during peacetime;

- The Turkish people were openly waging war against their known enemies in a declared conflict;

- The Azerbaijani people, on the other hand:

1) Were involved in a struggle/unannounced war that lasted more than 30 years (1988-2020);

2) Had to fight against Armenia, which was ambiguously referred to in official documents as the "Armenian population of Karabakh seeking self-determination" or "Armenian armed forces," but in reality, was backed by major powers with conflicting interests in the region;

- The occupation of Turkiye's territories was initially determined by secret treaties signed during the war, and later confirmed at conferences held with the participation of the victorious states;

In contrast, the occupation of Azerbaijani territories occurred due to the

weakness of the Azerbaijani government and army at that time, under the "inaction" of major powers, and was not officially confirmed by any documents. On the contrary, the UN had adopted four resolutions calling for the withdrawal of "Armenian armed groups" from the conflict zone [9];

- In the reconstruction and restoration of the territories liberated from occupation, Turkiye benefited from its own resources and partially from the USSR's assistance;

In the reconstruction and restoration efforts in the liberated Karabakh region, Turkish companies participated primarily, followed by companies from Italy, Britain, Israel, Hungary, Pakistan, and Iran. However, financially, all work is carried out at the expense of Azerbaijan's resources [8]. It is worth noting that the Turkish states of Central Asia - Kazakhstan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan - are also contributing to the restoration efforts [2; 3; 7]. This, in turn, clearly reflects the current state of the Turkish world in comparison to the internal dynamics of the Turkic world a century ago.

Conclusion. In the early 1920s, during the establishment of the Republic of Turkiye, Soviet Azerbaijan provided significant assistance to Turkiye, despite the complexities of Turkiye-Bolshevik Russia relations. In the early 2020s, it is impossible to overlook the invaluable assistance of the independent Republic of Turkiye in the liberation of Azerbaijan's occupied territories. When evaluating the current realities, Turkiye-Azerbaijan relations should not be considered merely as relations between two states. As mentioned earlier, both states, in terms of their geopolitical significance, play a crucial role not only in their respective regions but also in Europe and, consequently, in the world, in determining the balance of power and in maintaining peace and stability. This shared destiny between the two nations is likely no coincidence.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı, 10 noyabr 2020 / Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin saytı. - https://president.az/az/articles/view/45923 [01.09.2024].
2. Azərbaycan və Qazaxıstan prezidentləri Füzulidə Kurmanqazı adına Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzinin açılış mərasimində iştirak ediblər, 12 mart 2024 / Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin saytı. – https://president.az/az/articles/view/65310 [01.09.2024].
3. Azərbaycan və Qırğızıstan prezidentləri Ağdamın Xıdırlı kənd tam orta məktəbinin təməlqoyma mərasimində iştirak ediblər, 25 aprel 2024 / Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin saytı. - https://president.az/az/articles/view/65626 [01.09.2024].

4. Brzezinski Z.K., Strategic Vision. America And Crisis of Global Power, Basic Books/New York, 2012, 224 p.
5. Brzezinski Z.K., The Grand Chessboard: American Promacy And Its Geostrategic Imperatives, Basic Books/New York, 1997, 240 p.
6. Bülent Bakar. Esaretten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi // Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İlke), Güz 2009, Sayı 23, s.13-58. - - https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/217265 [01.09.2024].
7. Füzulidə Mirzə Uluqbəy adına 1 nömrəli tam orta məktəbin açılışı olub, 23 avqust 2023 / Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin saytı. – https://president.az/az/articles/view/60907 [01.09.2024]
8. Prezidentin xüsusi nümayəndəsi: Azərbaycan Qarabağda bütün bərpa işlərini öz imkanları hesabına həyata keçirir / AzərTAC, 19.06.2022. - https://azertag.az/xeber/prezidentin_xususi_numayendesi_azerbaycan_qarabagda_butun_berpa_islerini_oz_imkanlari_hesabina_heyata_kechirir-2184350 [01.09.2024].
9. Resolution 822 (1993) / adopted by the Security Council at its 3205th meeting, on 30 April 1993 / United Nations Digital Library. - https://digitallibrary.un.org/record/165604?ln=en; Resolution 853 (1993) / adopted by the Security Council at its 3259th meeting, on 29 July 1993 / United Nations Digital Library. - https://digitallibrary.un.org/record/170257?ln=en; Resolution 874 (1993) / adopted by the Security Council at its 3292nd meeting, on 14 October 1993 / United Nations Digital Library. - https://digitallibrary.un.org/record/174420?ln=en; Resolution 884 (1993) / adopted by the Security Council at its 3313th meeting, on 12 November 1993 / United Nations Digital Library. - https://digitallibrary.un.org/record/176731 [01.09.2024].
10. Resulzade M.E. "Kurtulan Doğunun sembolü". "Azerbaycan" dergisi, Ankara, Kasım-Aralık 1953, Sayı: 8-9 (20-21)). – Nesiman Yagublu. Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi. Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 2015, 503 s.- http://anl.az/el_en/book/2016/yn_mera.pdf [01.09.2024].
11. Sevinc Ruintən. Azərbaycanın dünya əhəmiyyətli müharibəsi: II Qarabağ savaşı (27 sentyabr – 10 noyabr 2020) // International Scientific Journal "Global Science and İnnovations 2022: Central Asia". Astana, Kazakhstan, №4(18), December 2022, s.17-20.
12. Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Cilt I: 1919-1980. Editör: Baskın Oran. 15.Baskı. İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2009, 900 s.

ВЛИЯНИЕ «КОНТРАКТА ВЕКА» НА РОССИЙСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

Ситара Мустафаева
доцент кафедры Истории славянских стран
Бакинского Государственного Университета
sitaramustafayeva@bsu.edu.az

Ключевые слова: *Азербайджан, Россия, «Контракт века», Каспийское море, нефтяная стратегия*
Keywords*: Azerbaijan, Russia, "Contract of the Century", Caspian Sea, oil strategy.*

До 1991 года все вопросы, связанные с Каспийским морем, были прерогативой СССР и Ирана и определялись договорами 1921 и 1940 гг. После распада Советского Союза образовались новые независимые государства в Каспийском регионе – Азербайджан, Казахстан и Туркменистан. Теперь, правопреемница СССР - Российская Федерация вынуждена была считаться с интересами этих республик, так как они имели право самостоятельно добывать и экспортировать нефть и газ на мировые рынки и даже проводить альтернативные трубопроводы в обход территории России. В этот период США стали проводить более активную политику на Южном Кавказе, увеличив интерес к энергоресурсам Каспийского моря. Россия, не заинтересованная в увеличении влияния Соединенных Штатов и Турции в регионе, старалась не дать возможность странам Запада участвовать в добыче и транспортировке углеводородов Каспийского моря. Прикаспийские республики, наоборот проводили политику привлечения западных инвестиций при разработке нефтяных и газовых месторождений. Москва считала, что заключение каких-либо соглашений о разработке углеводородных месторождений невозможно до определения международно-правового статуса Каспийского моря.

Таким образом, в начале 1990-х годов развернулась борьба между Россией и странами Запада за влияние в Каспийском регионе, важном как в стратегическом, так и в энергетическом отношении. В начале 1990-х годов политика России в отношении Южного Кавказа и региона Каспийского моря не была четко определена. Об этом в своей книге «Каспийская нефть Азербайджана» пишет президент Азербайджанской Республики И.Г.Алиев. «Так, жесткую позицию в отношении политики Азербайджана занимал директор Службы внешней разведки Е.Примаков и российский МИД. Под их влиянием 21 июня 1994 г. президент РФ

Б.Ельцин подписал секретную директиву «О защите интересов Российской Федерации в Каспийском море». Данный документ предусматривал введение экономических санкций в отношении Азербайджана в случае подписания Баку «контракта века» с зарубежными нефтяными компаниями» [3, с. 141]. Кроме необходимости проведения Москвой мер по оказанию экономического давления на Баку, в документе также говорилось о том, что Азербайджан должен дать согласие на создание в республике российских военных баз, передачу российским пограничникам право охраны своих внешних границ и использование только российских миротворцев в Карабахском конфликте. Председатель российского правительства В.С.Черномырдин отказался подписать этот документ. Б.Н.Ельцин вынужден был приостановить действия своего распоряжения [3, с. 142]. Этот документ показывает, что Россия любыми способами пыталась удержать Азербайджанскую Республику в орбите своего влияния и не дать возможность подписать «Контракт века». Однако представители Министерства топлива и энергетики РФ и российской нефтяной компании «Лукойл» выступали за расширение присутствия российских нефтяных компаний в консорциумах, создаваемых Азербайджаном и западными партнерами.

На протесты России в связи с нерешенностью вопроса международно-правового статуса Каспийского моря, США заявили, что это не может быть препятствием для подписания контракта и начала разработок каспийских месторождений.

Таким образом, несмотря на все протесты России, 20 сентября 1994 года в Баку относительно нефтяных месторождений «Азери», «Чираг», «Гюнешли» в азербайджанском секторе Каспийского моря было заключено соглашение, которое ввиду его значимости получило название «Контракт века». Соглашение подписали 13 компаний из 8 государств (Азербайджан, Великобритания, Норвегия, Россия, Саудовская Аравия, США, Турция, Япония). Российской нефтяной компании «Лукойл» выделили 10 % долю в проекте «Азери-Чираг-Гюнешли», а чуть позже и в крупном газовом месторождении «Шахдениз». Соглашение 20 сентября 1994 года открыло путь к подписанию новых контрактов. Впоследствии число компаний и стран, участвующих в разработке каспийских нефтегазовых месторождений, увеличилось. Согласно данным на 2019 год, было подписано еще 27 соглашений с 41 нефтяными компаниями из 19 стран [2, с. 221].

Россия отказалась признать «Контракт века», признав его противо-

речащим международному праву, и это несмотря на то, что одним из подписавших контракт был глава Министерства топлива и энергетики РФ Ю.Шафраник. Москва, в связи с этим отправила ноту протеста азербайджанскому правительству.

Россия не сумевшая предотвратить подписание «Контракта века», попыталась заблокировать дальнейший процесс по разработке каспийских месторождений, созданием общего механизма регионального взаимодействия. 12 октября 1994 года на закрытой встрече всех Прикаспийских государств Россия предложила учредить на Каспии региональную организацию для рассмотрения вопросов, касающихся проблем Каспия и разработки углеводородных месторождений. «Азербайджан выступил против российских предложений о праве вето любой из стран Каспийского региона на разработку месторождений другой стороны без предварительного согласования со всеми участниками организации» [3, с. 143]. В результате, эта идея не получила свое воплощение.

После подписания «Контракта века» и начала эксплуатации нефтяных и газовых месторождений в Каспийском море появились проекты трубопроводов для экспорта энергоресурсов на мировые рынки. Россия резко отреагировала на это, потому что Москва предпочитала, чтобы Прикаспийские страны выводили свои энергоресурсы через маршрут, проходящий по ее территории «Баку-Грозный-Тихорецк-Новороссийск». Для России это было очень важно, так как этим она пыталась сохранить рычаги влияния на Прикаспийские страны. Появление новых альтернативных нефтепроводов Москва воспринимала как потерю для себя Кавказского и Центральноазиатского региона. Вашингтон также придавал большое значение Кавказу, и в первую очередь ключевому государству Каспийского региона - Азербайджанской Республике, считая, что ее независимость от России может оказать решающее влияние на развитие и государств Центральной Азии.

Необходимо отметить, что в годы правления Народного Фронта российско-азербайджанские отношения были очень сложными и противоречивыми. После прихода в 1993 году Г.А.Алиева к власти началось улучшение российско-азербайджанских отношений. Азербайджан вошел в СНГ и ДКБ. После подписания «Контракта века» отношения двух стран вновь обострились. Но «…благодаря избранной Гейдаром Алиевым нефтяной стратегии, успешно реализованной в 1900-2000-е годы, международный авторитет независимой Азербайджанской Республики укрепился» [1, с. 8]. Несмотря на все серьезные препятствия, проведение

правильной энергетической политики способствовало укреплению позиции республики на мировой арене.

Таким, образом, если Россия первоначально открыто и выступила против планов Азербайджана при содействии западных компаний начать разработку нефтяных и газовых месторождений в Каспийском море и прокладку альтернативных трубопроводов, которые позволили бы Баку экспортировать углеводороды в Европу, но уже при подписании «Контракта века» она и ее компания «Лукойл» стала непосредственным участником этого договора. Подписанный 20 сентября 1994 года «Контракт века», это гениально разработанная нефтяная стратегия общенационального лидера Г.А.Алиева, которая дает свои плоды и сегодня в начале XXI века. По нефтепроводу «Баку-Тбилиси-Джейхан» и газопроводу «Баку-Тбилиси-Эрзерум», проложенными в начале XXI века, в Европу экспортируются энергоресурсы Каспийского моря, которые в условиях санкций, принятых против Российской Федерации, играют большую роль в обеспечении энергетической безопасности европейских стран.

The impact of the signing of the "Contract of the Century" on Russian-Azerbaijani relations

Until 1991, the USSR and Iran controlled all Caspian Sea concerns, which were determined by treaties signed in 1921 and 1940. Following the breakup of the Soviet Union, Azerbaijan, Kazakhstan, and Turkmenistan emerged as sovereign states in the Caspian area. Now, the Russian Federation, the successor to the USSR, was forced to consider the interests of these republics, which had the right to independently produce and sell oil and gas to global markets, as well as build alternative pipelines that bypassed Russian territory. During this time, the United States began to take a more active role in the South Caucasus, with a growing interest in the Caspian Sea's energy potential. Russia, which was not interested in strengthening the power of the United States and Turkiye in the region, attempted to block Western countries from participating in hydrocarbon production and transportation in the Caspian Sea. In contrast, the Caspian republics followed a policy of encouraging Western investment in oil and gas reserves. Moscow considered that any deals to develop hydrocarbon reserves could not be reached until the Caspian Sea's international legal status was decided.

Thus, in the early 1990s, Russia and Western countries competed for influence in the Caspian area, which is crucial and energy-rich. Russia's strategy

toward the South Caucasus and the Caspian Sea region remained unclear in the early 1990s. This is discussed in the book "Caspian Oil of Azerbaijan" by I.Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan. "As a result, E. Primakov, director of the Foreign Intelligence Service, and the Russian Foreign Ministry adopted a severe stance on Azerbaijan's approach. On June 21, 1994, under their influence, Russian President Boris Yeltsin signed a secret directive "On protecting the interests of the Russian Federation in the Caspian Sea." [3, p. 141]. In addition to requiring Moscow to exert economic pressure on Baku, the document stated that Azerbaijan must agree to the establishment of Russian military bases in the republic, the transfer of the right to guard its external borders to Russian border guards, and the use of only Russian peacekeepers in the Karabakh conflict. The Russian government's Chairman, V.S. Chernomyrdin, refused to sign this paper. B.N. Yeltsin was compelled to suspend his orders [3, p. 142]. This document shows that Russia tried by any means to keep the Republic of Azerbaijan in its orbit of influence and not give the opportunity to sign the “Contract of the Century.” However, representatives of the Ministry of Fuel and Energy of the Russian Federation and the Russian oil company Lukoil advocated expanding the presence of Russian oil companies in consortia created by Azerbaijan and Western partners.

In response to Russian protests regarding the unresolved issue of the international legal status of the Caspian Sea, the United States stated that this cannot be an obstacle to signing a contract and starting development of Caspian fields.

The Azeri, Chirag, and Gunashli oil fields in the Azerbaijani part of the Caspian Sea were therefore the subject of an agreement in Baku on September 20, 1994, in spite of all of Russia's concerns. Because of its importance, this deal was dubbed the "Contract of the Century." Thirteen businesses from eight nations—Azerbaijan, the United Kingdom, Norway, Russia, Saudi Arabia, the United States, Turkiye, and Japan—signed the deal. 10% of the Azeri-Chirag-Guneshli project and, later, the sizable Shah Deniz gas field were given to the Russian oil corporation Lukoil. New contracts were signed after the agreement on September 20, 1994. [2, p. 221].

Even though Y. Shafranik, the head of the Russian Federation's Ministry of Fuel and Energy, was one of the signatories to the "Contract of the Century," Russia refused to recognize it, citing it as illegal under international law. In light of this, Moscow wrote to the Azerbaijani authorities to express its disapproval.

After failing to stop the "Contract of the Century" from being signed,

Russia attempted to stop the Caspian fields' continued development by establishing a single framework for regional communication. Russia suggested creating a regional organization in the Caspian to discuss matters pertaining to the Caspian's concerns and the development of hydrocarbon deposits during a secret summit of all Caspian republics on October 12, 1994. Without first reaching an agreement with all members of the organization, Azerbaijan rejected Russian proposals for the right of veto of any Caspian nation on the development of the other party's fields" [3, p. 143]. Consequently, this concept was never put into practice.

Pipeline projects arose to export energy resources to global markets following the signing of the "Contract of the Century" and the beginning of the development of oil and gas deposits in the Caspian Sea. Because Moscow preferred that the Caspian nations extract their oil resources via the Baku-Grozny-Tikhoretsk-Novorossiysk route that passes through its territory, Russia reacted angrily to this. For Russia, this was crucial because it attempted to keep its influence over the Caspian nations. Moscow saw the development of new alternative oil pipelines as a setback for Central Asia and the Caucasus. Washington also placed a high value on the Caucasus, particularly the Republic of Azerbaijan, the Caspian region's most important state, because he thought that its independence from Russia may have a significant impact on how the Central Asian republics developed.

Russian-Azerbaijani ties were complicated and inconsistent during the years of the Popular Front's reign. Russian-Azerbaijani relations started to strengthen in 1993 after H. Aliyev took office. Azerbaijan became a member of the CST and the CIS. Relations between the two nations worsened once more following the signing of the "Contract of the Century." However, "...the international authority of the independent Republic of Azerbaijan has strengthened due to Heydar Aliyev's oil strategy, which was successfully implemented in the 1900s to 2000s" [1, p. 8]. Notwithstanding all of the significant challenges, the republic's standing on the international scene was strengthened by the adoption of the right energy policy.

Therefore, even though Russia publicly opposed Azerbaijan's plans to start developing oil and gas fields in the Caspian Sea and installing alternative pipelines to enable Baku to export hydrocarbons to Europe with the help of Western companies, her company Lukoil was already a direct party to the "Contract of the Century" when it was signed. The "Contract of the Century," which was signed on September 20, 1994, is the result of H.Aliyev's clever oil strategy, which is still paying off at the start of the 21th century. Energy re-

sources from the Caspian Sea are exported to Europe through the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline and the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline, which were installed at the start of the 21th century. These pipelines are crucial to maintaining the energy security of European nations in the context of the sanctions imposed on the Russian Federation. Nations.

Список литературы / Reference list:

1. Ализаде И.Г. «Контракт века» 1994 и его влияние на внешнюю политику Республики /htts://cyberleninka.ru.article) (date of access: 27.06.2024).
2. Внешняя политика стран СНГ /Под ред. Д.А.Дегтерева, К.Н.Курылева. М.: «Аспект Пресс», 2019, 496 s.
3. Жильцов С.С. Политика России в Каспийском регионе. М.: «Аспект Пресс», 2016, 240 s.
4. Новиков В.В. "Контракт века" и его политико-экономическое значение для Азербайджана //Геоэкономика энергетики. 2020, №4(12), с.106-125 //htts://cyberleninka.ru.article (дата обращения: 07.08.2024)
5. Семенов В.С. Значение "Контракта века" 1994 г для политики западных держав в Каспийском регионе //Известия Тульского Государственного университета. Гуманитарные науки. 2013, № 3-1, с. 114-121 //htts://cyberleninka.ru.article (дата обращения: 13.07.2024)
6 .Халифазаде М. Американская политика "перезагрузки" отношений с Россией и Южный Кавказ //Центральная Азия и Кавказ. 2014, Том 17. Выпуск 3, с. 89-104 //2014, Том 17. Выпуск 3, с. 89-104 //htts://cyberleninka.ru.article (дата обращения: 04.08.2024)

TÜRKİYƏNİN CƏNUBİ QAFQAZ RESPUBLİKALARI İLƏ DİPLOMATİK-SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİ (2001-2003-CÜ İLLƏR)

Hüseyn Hüseynli
Bakı Dövlət Universitetinin Avropa və Amerika ölkələrinin
yeni və müasir tarixi kafedrasının dosenti
huseyn.huseynli@bsu.edu.az

Açar sözlər: *Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan*
Keywords: *Türkiye, Azerbaijan, Gerogia, Armenia*

Türkiyədə Fəzilət Partiyasının Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən ləğv edilməsindən sonra Nəcməddin Ərbakanın “Milli Baxış” xəttindən fərqlənməyə başlayan Rəcəb Tayyib Ərdoğanın rəhbərlik etdiyi “Yenilikçilər” 14 avqust

2001-ci il tarixində Ədalət və İnkişaf Partiyasının əsasını qoydular [4, s.328].

2001-2003-cü illərdə Türkiyədə mövcud olan siyasi qeyri-sabitlik iqtidar dəyişikliyi ilə nəticələndi. 2002-ci ilin noyabrında keçirilən seçkilərdə ƏİP 34,4% səslə Türkiyə Böyük Millət Məclisində 550 mandatdan 365-ni qazanaraq təkbaşına hakimiyyətə gəldi [7, s.180]. Xatırtlatmaq yerinə düşər ki, Türkiyə, Misir, Pakistan kimi ordu ənənəsi olan respublikalara aid sosial-siyasi təhlillərdə adətən bir düstur önə çıxır: sekulyar sistemi qoruyan hərbçilərlə, dindar sistem istəyən və geniş kütlələrdən dəstək ala bilən siyasi qrupların mübarizəsi. Məhz iqtidara gəldikdən sonra ƏİP hökuməti bu istiqamətdə ciddi addımlar ataraq yeni bir cığır açdı. 90-cı illərdə ordunun xarici siyasətə təsirinin artması ilə öz nüfuzunu itirən nazirlik, parlament və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri ƏİP-in platformasına əvvəlki mövqelərini bərpa etmək üçün fürsət kimi baxdılar. Bu məqamda yeni qurulan hökumətin qərarların qəbulunda ordunun çəkisini aşağı salacağı labüd idi. Məhz belə bir şəraitdə Quru Qoşunları Komandanı Yaşar Büyükanıt İraqın yenidən qurulması zamanı hökuməti düzgün siyasət aparmamaqda ittiham etdi. Ona cavab olaraq xarici işlər naziri Abdullah Gül Quru Qoşunları komandanı Büyükanıtın mətbuata açıqlama vermə səlahiyyətinin olmadığını qeyd etdi. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq yeni sistemə keçid edən ƏİP hökuməti sekulyar sistemin qoruyucusu və geniş kütlədən dəstək alan iqtidara çevrildi. [1, s.180-181].

Avropa və Asiya arasında keçid bölgəsi olan Cənubi Qafqaz Avrasiyada qurulan enerji və nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişdiyi nöqtədə yeləşir. Bu baxımdan strateji dəyəri daha da artan bölgə, bütün Avrasiyada sabitlik və rifahın təsisi nöqteyi-nəzərindən də əhəmiyyətə malikdir. Helford Makkinderin "Hartland" və Nikolas Spaykmenin "Rimland" nəzəriyyələrində qeyd etdikləri kimi *"bu bölgəni əlində tutan Asiyanı, Asiyaya sahib olan isə dünyaya hökmranlıq edər"* [3, s.22]. ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik Məsələləri üzrə keçmiş müşaviri Zbiqnev Bjezinski "Böyük Şahmat Taxtası" kitabında XXI əsrdə ən böyük mübarizənin məhz Asiya qitəsində olacağını qeyd edirdi: *"Avrasiya dünya hökmranlığı uğrunda mübarizənin aparıldığı şahmat taxtasıdır. Avropanı Asiya ilə birləşdirən və mühün tranzit məntəqəsi olan Qafqaz regionu bu şahmat taxtasında önəmli yer tutur"* [8, s.31].

Cənubi Qafqaz qlobal və regional və ya bu iddada olan güclər üçün 3 səbəbdən ötrü əhəmiyyətlidir:

1. Geostrateji baxımdan Mərkəzi Asiyaya giriş qapısıdır;

2. Mərkəzi Asiya tərəfdən Qərbə açılan ən mühüm yoldur;

3. Mərkəzi Asiya ilə birlikdə baxıldıqda bölgə əhəmiyyətli dərəcədə neft və təbii qaz ehtiyatlarına malikdir [2, s.133].

Tarixən böyük güclərin maraq dairəsində olan Cənubi Qafqaz regionu 11 sentyabr 2001-ci ildə baş vermiş terror hadisələrindən sonra ABŞ-ın qlobal yayılma siyasətində özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu çərçivədə ABŞ hökuməti dolayı yolla bölgədəki fəallığını artıraraq Rusiyanın "ağalığına" da son qoymağı hədəfləyirdi. NATO çərçivəsində Cənubi Qafqazın hər üç respublikası ilə əməkdaşlığı artıran ABŞ hökuməti, eyni zamanda bölgəyə yaxından bələd olan Türkiyənin də siyasi nüfuzundan istifadə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə dünyanın xüsusi əhəmiyyətli üç münaqişə bölgəsinin mərkəzində yerləşir. Cənubi Qafqaz, Yaxın Şərq və Balkanlar. Bu regionlar arasında xüsusilə Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq enerji ehtiyatları ilə böyük güclərin, eləcə də, Türkiyənin maraq dairəsindədir.

Azərbaycanla etnik, mədəni və dil yaxınlığı, zəngin enerji mənbələri Türkiyənin C.Qafqaz siyasətində əsas rol oynayır. Türkiyə Azərbaycanı Orta Asiyaya körpü və eyni zamanda enerji mənbələrinə görə türkdilli ölkələr arasında strateji müttəfiq kimi qiymətləndirir.

XXI əsrin əvvəllərinə nəzər saldıqda görərik ki, Türkiyə ilə Ermənistan arasında normal diplomatik münasibətlər mövcud deyil. Bunun səbəbi Ermənistanın "soyqırım" iddialarını beynəlxalq müstəviyə çıxarması və bu iddiaları xarici siyasətinin ən vacib prioriteti hesab etməsidir. Bundan başqa Türkiyənin ərazi bütövlüyünü açıq şəkildə tanımaması və keçmişdə mövcud olan "Dağlıq Qarabağ problemi"dir. Ermənistanın Müstəqillik Bəyannaməsində *"Ermənistan Respublikası, Osmanlı Türkiyəsində və Qərbi Ermənistanda törədilən 1915-ci il soyqırımının beynəlxalq səviyyədə tanınması səylərini dəstəkləyəcək"* deyilir [5]. Bundan başqa Ermənistan parlamentində tez-tez Türkiyə-Ermənistan sərhədini müəyyən edən 1921-ci il Qars müqaviləsinin tanınmaması müzakirə edilir [2]. Bütün bunlar 2001-2003-cü illərdə iki ölkə arasında diplomatik-siyasi münasibətlərin gərgin olduğunu sübut edir.

2001-2003-cü illər arasında Gürcüstan və Türkiyə arasındakı diplomatik-siyasi münasibətlər regionda sabitlik, əməkdaşlıq və qarşılıqlı maraqlar əsasında inkişaf etmişdir. Enerji və nəqliyyat layihələri, regional təhlükəsizlik və əməkdaşlıq, eləcə də, sərhəd əlaqələrinin və gömrük əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi iki ölkəni bir-birinə daha da yaxınlaşdırmışdır [6, 586].

Yuxarıda qeyd edilənlərdən də göründüyü kimi, XXI əsrin əvvəllərində Türkiyəni C.Qafqaz siyasəti əvvəlki illərdən fərqli olaraq daha da intensivləşmiş və bir sıra uğurlu layihələrinin reallaşdırılması üçün fürsətlər yaratmışdır. Bu istiqamətdə Azərbaycan və Gürcüstan ilə münasibətlər yüksək səviyyədə inkişaf etsə də, Ermənistanla əlaqələr demək olar ki, dondurulmuş vəziyyətdə olmuşdur. Bu da Türkiyədə hakimiyyətə yenicə gəlmiş ƏİP höku-

mətini C.Qafqaz respublikaları ilə yeni axtarışlar, yeni strategiyalar hazırlamaq istiqamətində öz planlarını daha da genişləndirməyə təşviq etmişdir.

Diplomatic and political relations of Türkiye with the South Caucasus republics (2001-2003)

After the closure of the Fazilet Party by the Constitutional Court in Türkiye, Recep Tayyip Erdogan, who began to diverge from Necmettin Erbakan's "National View" (Milli Görüş) ideology, led the "Reformists" to establish the Justice and Development Party (AKP) on August 14, 2001 [4, p.328]. The political instability in Türkiye between 2001 and 2003 resulted in a change of power. In the November 2002 elections, the AKP secured 34.4% of the votes, winning 365 out of 550 seats in the Turkish Grand National Assembly and forming a single-party government [7, p.180].

It is worth noting that in social-political analyses of republics with strong military traditions, such as Türkiye, Egypt, and Pakistan, a recurring theme emerges: a struggle between the military, which protects the secular system, and political groups that advocate for a religiously oriented system and enjoy broad popular support. After coming to power, the AKP government took significant steps in this regard, carving out a new path. In the 1990s, ministries, parliament, and various segments of society had lost their influence due to the increasing impact of the military on foreign policy. These entities viewed the AKP's platform as an opportunity to regain their previous positions.

It was inevitable that the newly formed government would reduce the military's influence in decision-making processes. In this context, Army Commander Yashar Buyukanit accused the government of pursuing inadequate policies during the reconstruction of Iraq. In response, Foreign Minister Abdullah Gul stated that the Army Commander did not have the authority to make statements to the press. Unlike in previous periods, the AKP government transitioned to a new system, becoming both the guardian of the secular system and a ruling power with broad public support [1, pp.180–181].

The South Caucasus, located at the intersection of energy and transport corridors between Europe and Asia, holds increasing strategic significance. From the perspective of establishing stability and prosperity across Eurasia, the region is vital. As outlined in theories like Halford Mackinder's "Heartland" and Nicholas Spykman's "Rimland," "those who control this region dominate Asia, and those who control Asia dominate the world" [3, p.22]. Zbigniew

Brzezinski, former National Security Advisor of the United States, noted in his book *The Grand Chessboard* that the greatest struggle of the 21st century would take place in Asia: "Eurasia is the chessboard on which the struggle for global dominance is being played. The Caucasus region, as a key transit point connecting Europe and Asia, occupies a critical position on this chessboard" [8, p.31].

The South Caucasus is significant to global and regional powers for three main reasons:

1. Geostrategically, it serves as a gateway to Central Asia.
2. It is the most important route for connecting Central Asia to the West.
3. Together with Central Asia, the region possesses significant oil and natural gas reserves [2, p.133].

Historically, the South Caucasus has been within the sphere of interest of major powers. Following the September 11, 2001, terrorist attacks, the region gained a unique place in the United States' global expansion policy. Within this framework, the U.S. aimed to indirectly increase its activity in the region, thereby ending Russia's "dominance." Through NATO, the U.S. enhanced cooperation with all three republics of the South Caucasus, while also leveraging Türkiye's political influence, given its familiarity with the region.

It is important to note that Türkiye is positioned at the center of three strategically significant conflict zones: the South Caucasus, the Middle East, and the Balkans. Among these, the South Caucasus and the Middle East, due to their energy resources, are of great interest to major powers as well as Türkiye.

Türkiye's ethnic, cultural, and linguistic ties with Azerbaijan, as well as Azerbaijan's rich energy resources, play a key role in Türkiye's South Caucasus policy. Türkiye views Azerbaijan as a bridge to Central Asia and, at the same time, as a strategic ally among Turkic-speaking nations due to its energy resources.

At the beginning of the 21st century, diplomatic relations between Türkiye and Armenia were non-existent. The primary reasons were Armenia's attempts to internationalize its claims of "genocide" and its prioritization of these claims in its foreign policy. Furthermore, Armenia's refusal to explicitly recognize Türkiye's territorial integrity and the longstanding "Nagorno-Karabakh issue" also contributed to the strained relations. Armenia's Declaration of Independence states, "The Republic of Armenia supports international recognition of the 1915 genocide in Ottoman Türkiye and Western Armenia" [5]. Additionally, the Armenian parliament frequently debates the invalidation

of the 1921 Kars Treaty, which defined the Türkiye-Armenia border [2]. All these factors demonstrate that diplomatic and political relations between the two countries were tense from 2001 to 2003.

Between 2001 and 2003, diplomatic and political relations between Georgia and Türkiye developed based on stability, cooperation, and mutual interests. Energy and transportation projects, regional security and cooperation, as well as the development of border and customs relations, brought the two countries closer together [6, p.586].

As can be seen from the above, Türkiye's South Caucasus policy in the early 21st century became more intensive compared to previous years, creating opportunities for the realization of several successful projects. While relations with Azerbaijan and Georgia developed at a high level, ties with Armenia remained almost frozen. This situation prompted the newly formed AKP government to broaden its plans, seeking new strategies and approaches toward the South Caucasus republics.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Bülent A., Kübra Y. Kafkasya'nın ekonomik potansiyeli ve dönüşümü için politika ve stratejiler // Manisa: Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi , – 2013. 20-ci cild, № 2, – s. 131-149
2. Gerard J. Libaridian, Ermenilerin Devletleşme Sınavı, (The Challenge of Statehood), Çev. Alma Taşlıca, Ankara: İletişim Yayınları, 2000, s. 36
3. Meltem K.K. Türkiye'nin Güney Kafkasya ülkeleri ile finansal bağları ve bölgedeki ticari varlığı // Mersin: Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi, – 2017. 4-cü cild, № 7, – s. 20-32.
4. Nurcan Özgür Baklacıoğlu Türk Dış Siyaseti, İstanbul 2010, s.328
5. Stephan H. Astourian, , "From Ter-Petrosyan To Kocharian: Leadership Change In Armenia", Berkeley Program In Soviet And Post-Soviet Studies Working Paper Series, 2000-2001, 202 p.
6. Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan üçlü ilişkilerinin savunma işbirliği boyutu // Karadeniz Araştırmaları. XVI/64: 585-597.s
7. Yurteri, H. AK Parti Dönemi Türk Dış Politikasında Cumhurbaşkanlarının Rolü // Şikaqo: Ortadoğu Etütleri, – 2019. 11-ci cild, № 1, – s. 170-201.
8. Zbigniew B. The Grand Chessboard: American Primacy And Its Geostrategic Imperatives. / – New-York, 1997. – 223 s.

«МЯГКАЯ СИЛА» В КОНЦЕПТУАЛЬНОМ ОБНОВЛЕНИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Айтен Насибова
кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры международного права ФГБОУ ВО «Саратовская государственная юридическая академия»
ayten-nasibova@mail.ru

Ключевые слова: *Азербайджан, «мягкая сила», гуманитарная политика, внешняя политика, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев.*
Keywords: *Azerbaijan, «soft power», humanitarian policy, foreign policy, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev*

Тенденция укрепления гуманитарной линии во внешней политике стала актуальна ещё в 1990-е гг. благодаря популярности неолиберального подхода в теории международных отношений. Со временем тенденция использования так называемой «мягкой силы» укрепилась и сегодня стала неотъемлемой частью внешней политики любого государства.

Считаем важным отметить некоторые теоретические аспекты понятия «мягкая сила» или же «гибкая власть» (англ. «soft power»), под которым понимают средство реализации внешнеполитической стратегии государства, которое хочет играть важную роль в системе международных отношений, на основе добровольного участия, симпатии и привлекательности [1, с.105].

Автором концепции «мягкой силы» является американский профессор Джозеф С. Най. Термин был создан в противовес понятию «жесткой силы», т.е. государственной политике, основанной на оперировании военной мощью и экономикой как объектами принуждения [3, с.62].

Отход от «жесткого», «силового» подхода стал необходим в силу того, что война стала дорогой, доступность ядерного оружия выросла, при этом опасность его применения стала ясна всем политическим силам. Кроме того, в демократических странах традиционно сильны антивоенные настроения.

Дж. Най выводит свою концепцию (1990 г.) из трех составляющих, формирующих эффективный, приятный имидж государства:

- формирование привлекательной системы ценностей в культур-

ной среде;

• идеология государства в области политики;

• результативность «мягких инструментов», т.е. в широком смысле – дипломатия [7, p.6].

В «Глобальном индексе «мягкой силы» 2022 г.» (Global Soft Power Index 2022) консалтинговой компании Brand Finance под показателем «мягкой силы» была выделена «способность нации влиять на предпочтения и поведение различных лиц на международной арене (государств, корпораций, общества и т.д.) через привлекательность и уговоры, а не применение силы». Глобальный индекс оценил известность и узнаваемость нации, влияние, репутацию и семь ключевых элементов силы: бизнес и торговля, порядок, международные отношения, культура и наследие, медиа и коммуникации, образование и наука, люди и ценности [2]. Если соотнести представленные критерии с политикой Азербайджана, то можно сказать, что страна реализует достаточно успешную внутреннюю политику.

В Азербайджане фундамент естественного пути развития «мягкой силы» был заложен Гейдаром Алиевым. Так, начиная с 1994 г. экспрезидент начал реализовывать нефтяную стратегию страны. Превращение Азербайджана из страны, вышедшая из затяжной войны, в страну с большими экономическими и энергетическими перспективами создало положительный имидж страны, повысило её значимость на мировой арене.

Кроме того, такая позиция помогла экономической интеграции Азербайджана. Фраза Г. Алиева «Государство, имеющее сильную экономику, может все» стала девизом в продвижении «мягкой силы» Азербайджана. В последующем политика экономической «мягкой силы» была продолжена Ильхамом Алиевым. Подписание «Контракта века» и дальнейшее углубление энергетической политики сделало из Азербайджана надежного партнёра.

Поэтому политика, при которой происходит конвертация капитала нефтяного в человеческий, на сегодняшний момент дает свои позитивные результаты. Об этом пишут ряд исследователей, в том числе и старший научный сотрудник Института изучения внешнеполитических проблем США Джеральд Роббинс. «Мы наблюдаем ощутимые изменения в подходе Азербайджана к лоббированию своих интересов. Ключевыми процессами в Баку теперь управляет новое поколение, освоившее западную методологию марке-

тинга и продвижения идей», – пишет Дж. Роббинс [5, с.21].

Ряд исследователей выделяют 4 фактора, которые определяют удачную политику «мягкой силы» Азербайджана:

- сбалансированная и многовекторная позиция Азербайджана во многих международных вопросах;
- светский характер страны при том, что большинство население проповедует ислам;
- партнёрские отношения с внешним миром, в том числе западными «немусульманскими» государствами;
- наличие проектов, направленные на сохранение мировой культуры;
- участие и интеграция в международные конкурсы, соревнивания и пр. (например, Европейские и Исламские игры, Формула-1, Евровидение и пр.).

Кстати, стоит отметить, что организация и проведение ряда международных конкурсов в Азербайджане стали последствием реализации искусственного пути «мягкой силы», когда посредством пиара, рекламы и продвижения создается определенный имидж страны. Такого рода мероприятия становятся впоследствии инструментом формирования национального брендинга Азербайджана.

Понятие того, что означает термин «национальный брендинг» в литературе начало рассматриваться в начале 2000-х гг. как область знаний, которая направлена на формирование репутации государства и его национального бренда. Исследователь Саймон Анхольт выделил следующие черты, которые формируют бренд государства: политика внешняя и внутренняя, такие экономические составляющие, как инвестиции и туризм, политика в области иммиграции, традиции и культура населения и народ. При этом в формировании бренда, по мнению Анхольта, участвуют все представленные элементы [6, p.12].

Национальным брендингом могут выступать визуальный символ или слоган, способные создать положительный имидж страны на международной арене, привести к развитию туризма и экспорта определённых товаров и услуг. К примеру, сегодня национальным брендингом страны выступает слоган «страна огней», символизирующий наличие большого количества энергоресурсов в стране. Это, одновременно, создает образ богатой, успешной и привлекательной страны, а, с другой стороны, показывает её вовлеченность в мировые экономические процессы. Такой процесс брендинга стал во многом возможен благодаря

искусственной продуманной политике «мягкой силы».

Таким образом, на сегодняшний день среди основных направлений реализации политики «мягкой силы» Азербайджана можно назвать:

- культурные связи, поддержка и продвижение национального языка;
- экспорт в мировую арену услуг в области образования, научно-технического прогресса и инноваций;
- межгосударственное сотрудничество в области науки, образования и культуры;
- развитие народной дипломатии путём создания диаспоральных сетей, поддержки соотечественников за рубежом;
- развитие и продвижение среди молодёжи Азербайджана международных программ обмена, студенческой мобильности и пр.;
- содействие развитию гуманитарных проектов.

В совокупности эти факторы «мягкой силы» создают благоприятные условия для реализации внешней политики Азербайджана. Сегодня с полной уверенностью можно сказать, что страна успешно реализовала ряд задач благодаря политике «мягкой силы». К ним можно отнести успешную энергетическую политику и участие Азербайджана во многих геополитических проектах.

«Soft power» in the conceptual update of Azerbaijan's Foreign policy

The trend of strengthening the humanitarian line in foreign policy became relevant back in the 1990s due to the popularity of the neoliberal approach in the theory of international relations. Over time the trend of using the so-called «soft power» has strengthened and today has become an integral part of the foreign policy of any state.

We consider it important to note some theoretical aspects of the concept of «soft power» or «flexible power» which is understood as a means of implementing the foreign policy strategy of a state that wants to play an important role in the system of international relations based on voluntary participation, sympathy and attractiveness [1, p. 105].

The author of the concept of «soft power» is the American professor Joseph S. Nye. The term was created in opposition to the concept of «hard power», i.e. state policy based on the use of military power and the economy as objects of coercion [3, p.62].

The departure from the «hard», «forceful» approach became necessary due to the fact that war has become expensive, the availability of nuclear weapons has increased and the danger of their use has become clear to all political forces. In addition anti-war sentiments are traditionally strong in democratic countries.

J. Nye derives his concept (1990) from three components that form an effective, pleasant image of the state:

• formation of an attractive system of values in the cultural environment;

• ideology of the state in the field of politics;

• effectiveness of «soft instruments», i.e. in the broad sense – diplomacy [7, p.6].

In the Global Soft Power Index 2022 by Brand Finance the soft power indicator was defined as «a nation's ability to influence the preferences and behavior of various actors in the international arena (states, corporations, society, etc.) through attraction and persuasion rather than the use of force». The global index assessed a nation's visibility and recognition, influence, reputation and seven key elements of power: business and trade, order, international relations, culture and heritage, media and communications, education and science, people and values [2]. If we compare the presented criteria with Azerbaijan's policy, we can say that the country is implementing a fairly successful domestic policy.

In Azerbaijan the foundation for the natural path of development of «soft power» was laid by Heydar Aliyev. Thus starting in 1994 the former president began to implement the country's oil strategy. The transformation of Azerbaijan from a country emerging from a protracted war into a country with great economic and energy prospects created a positive image of the country and increased its importance on the world stage.

In addition such a position helped the economic integration of Azerbaijan. H. Aliyev's phrase «A state with a strong economy can do everything» became a motto in promoting Azerbaijan's «soft power». Subsequently, the policy of economic «soft power» was continued by Ilham Aliyev. The signing of the «Contract of the Century» and further deepening of energy policy made Azerbaijan a reliable partner.

Therefore the policy which involves converting oil capital into human capital is currently yielding positive results. A number of researchers write about this including Gerald Robbins - a senior research fellow at the US Institute for the Study of Foreign Policy. «We are seeing tangible changes in Azer-

baijan's approach to lobbying its interests. The key processes in Baku are now managed by a new generation that has mastered Western marketing and idea promotion methodology», writes J. Robbins [5, p.21].

A number of researchers identify 4 factors that determine the successful soft power policy of Azerbaijan:

• Azerbaijan's balanced and multi-vector position on many international issues;

• the secular nature of the country, given that the majority of the population preaches Islam;

• partnership relations with the outside world, including Western «non-Muslim» states;

• the presence of projects aimed at preserving world culture;

• participation and integration in international competitions, competitions, etc. (for example, the European and Islamic Games, Formula 1, Eurovision, etc.).

The organization and holding of a number of international competitions in Azerbaijan became a consequence of the implementation of the artificial path of «soft power» when a certain image of the country is created through PR, advertising and promotion. Such events subsequently become a tool for the formation of national branding of Azerbaijan.

The term «national branding» in literature began to be considered in the early 2000s as a field of knowledge aimed at forming the reputation of a state and its national brand. Researcher Simon Anholt identified the following features that form a state brand: foreign and domestic policy, such economic components as investment and tourism, immigration policy, traditions and culture of the population and people. According to Anholt, all the presented elements participate in the formation of a brand [6, p.12].

National branding can be a visual symbol or slogan that can create a positive image of the country in the international arena, lead to the development of tourism and export of certain goods and services. For example today the national branding of the country is the slogan «country of fires» symbolizing the presence of a large amount of energy resources in the country. This at the same time creates the image of a rich, successful and attractive country and on the other hand shows its involvement in global economic processes. This branding process has become possible in many ways due to the artificially thought-out policy of «soft power».

Thus the main areas of implementation of the «soft power» policy of Azerbaijan include:

• cultural ties, support and promotion of the national language;

• export to the world arena of services in the field of education, scientific and technological progress and innovation;

• interstate cooperation in the field of science, education and culture;

• development of public diplomacy by creating diaspora networks, supporting compatriots abroad;

• development and promotion among the youth of Azerbaijan of international exchange programs, student mobility, etc.;

• assistance in the development of humanitarian projects.

Taken together these factors of «soft power» create favorable conditions for the implementation of Azerbaijan's foreign policy. Today we can say with full confidence that the country has successfully implemented a number of tasks thanks to the policy of «soft power». These include a successful energy policy and Azerbaijan's participation in many geopolitical projects.

Список литературы / Reference list:

1. Еханурова И. Р. Теоретические подходы к определению понятия «диаспора» // Вестник Бурятского государственного университета. Педагогика. Филология. Философия. 2019. № 6. С. 102-114.
2. Индекс «Глобальной мягкой силы» Global Soft Power Index 2022: Соединенные Штаты стали лидером // International Wealth [Электронный ресурс]: [сайт]. – URL: https://internationalwealth.info/news-of-the-offshore/indeks-globalnoj-mjagkoj-sily-global-soft-power-index/ (дата обращения: 20.09.2024) – Загл. с экрана.
3. Куприн Д. С., Тулюлюк Е. А. Элементы мягкой и жесткой силы в системе формирования имиджа государства // Коммуникология: электронный научный журнал. 2017. №1 (2). С.59-70.
4. Ларионова М. В. «Мягкая сила» – ресурс внешней политики // Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». 2014. URL: https://www.hse.ru/data/2014/07/08/1311908969/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%BC%D1%8F%D0%B3%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B0%20%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B3.pdf (дата обращения: 20.09.2024) – Загл. с экрана.
5. Сеидов У. Мягкая сила и публичная дипломатия Азербайджана в эпоху цифровых технологий. М., 2019. 217 с.
6. Anholt S. Brand new justice: how branding places and products can help the developing world. Oxford: Butterworth Heinemann, 2005. 276 p.
7. Nye J. S. Soft Power: The Means to Success In World Politics. New York: Public Affairs, 2004. 215 p.

"3+3" FORMATI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ TÜRKİYƏ-GÜRCÜSTAN-AZƏRBAYCAN ƏMƏKDAŞLIĞI

Murad Əsədov
Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya Elmi-tədqiqat laboratoriyasının əməkdaşı
muradasadov@bsu.edu.az

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Türkiyə, "3+3" formatı, münaqişə*
Keywords: *South Caucasus, Turkiye, "3+3" format, conflict*

Münaqişələrlə zəngin Cənubi Qafqazda regional əməkdaşlığın yeni formatlarının yaradılması cəhdləri uzun tarixə malikdir. Son 30 il ərzində müxtəlif xarakterli və konfiqurasiyalı bir neçə belə təşəbbüs ortaya çıxmışdı. Hələ 1996-cı ilin fevralında Gürcüstanın Prezidenti Eduard Şevardnadze tərəfindən irəli sürülən "Sülhsevər Qafqaz" lahiyəsinin əsas məqsəd regiondakı dövlətlərin ərazi bütövlüyü və suverenlik prinsiplərinin toxunulmazlığını qorumaq idi. 2000-ci ildə Türkiyənin Prezidenti Süleyman Dəmirəl çoxtərəfli saziş, Qafqaz Sabitlik Paktı təklif etdi. 2008-ci ildə Rusiya Gürcüstan müharibəsindən sonra regionda mövqeyini artırmaq məqsədi ilə Türkiyə yenidən bu platforma üzərinə qayıtdı. Bu dəfə Qafqaz Sabitlik və Əməkdaşlıq Platformasının yaradılması ideyası Türkiyənin baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu platforma Türkiyə və Rusiya ilə yanaşı, həmçinin Ermənistan, Gürcüstanın və Azərbaycanın iştirakı ilə Cənubi Qafqazın uzunmüddətli sabitliyi və iqtisadi inkişafını təmin etməli idi. Çünki lahiyənin reallaşmasını region dövlətləri öz siyasi maraqlarına və məqsədlərinə uyğun hesab edirdilər. Lakin Gürcüstan əvvəl bu planla razılaşsa da, sonradan Qərbin təzyiqi ilə bu platformada iştirakdan imtina etdi. Regionda sülh və sabitliyin yaradılması üçün təkliflərin çoxluğuna baxmayaraq, onların həyata keçirilməsi heç vaxt siyasi bəyannamələr çərçivəsindən kənara çıxa bilmədi.

3+3 əməkdaşlıq formatı üzrə danışıqlar İkinci Qarabağ müharibəsi başa çatdıqdan dərhal sonra başlamışdır. 2020-ci il dekabrın 11-də Bakının Ermənistanla altı həftəlik müharibədə qələbəsi münasibətilə keçirilən paradda iştirak etmək üçün Azərbaycana gələn Türkiyə prezidenti R.T.Ərdoğan mediaya 6 ölkənin regional əməkdaşlıq platforması konsepsiyasını açıqlamışdır. Bu əməkdaşlıq təşəbbüsünü onun 2008-ci ildəki təklifinin davamı kimi qiymətləndirmək olar. Lakin bu dəfə əlavə tərəfdaşla, yəni İranın da daxil edildiyi yeni regional platforma olmalı idi. Türkiyənin Prezidenti R.T.Ərdoğan bunu

artıq Moskvaya təqdim etdiyini və Vladimir Putindən müsbət rəy aldığını bildirmişdi. Bu bəyanatın ardınca 2021-ci ilin yanvarında regional turu çərçivəsində Moskvaya səfər edən İranın xarici işlər naziri Cavad Zərif tərəfindən İranın bu platformaya maraq göstərməsini vurğulamaqla rəsmi Tehranın altı ölkənin regional birliyi olduğu bu lahiyənin güclü şəkildə dəstəklədiyini bildirmişdi. Moskvadan Ankaraya səfər edən İranın xarici işlər naziri C.Zərif bir daha Türkiyə rəsmiləri ilə birlikdə 3+3 platformasının regionda sabitlik və sülhün yaradılmasında mühüm əhəmiyyətini vuğulayaraq bütün tərəfləri məsələdə müsbət mövqe tutmağa çağırdı.

2008-ci ildən fərqli olaraq, bu dəfə Azərbaycan tərəfindən bu regional platformanın həyata keçirilməsi rəğbətlə qarşılanmışdır. Çünki Türkiyənin Azərbaycana göstərdiyi yardım və qeyd-şərtsiz dəstəyinin böyük rol oynadığı Qarabağdakı tarixi qələbədən sonra Bakı və Ankaranın oxşar təklifi heç bir etirazla qarşılaşmadı. Ona görə ki, qələbədən sonra regionun lider dövləti olan Azərbaycan yeni infrastrukturun inkişafı və tranzit layihələrini həyata keçirmək istəyirdi. Xüsusilə nəzərə alsaq ki, 2020-ci ilin noyabrın 10-da üçtərəfli Bəyannamədə qeyd olunan bəndə əsasən Ermənistan Azərbaycanın öz ərazisi (yəni Zəngəzur dəhlizi) vasitəsilə Naxçıvan anklavı ilə əlaqəni təmin etməyi öhdəsinə götürməsi və rəsmi Bakının regiondakı bütün təşəbbüslərə hakim olması üçün böyük imkanların yaranması göstərilirdi [1].

Gürcüstan tərəfindən isə bu platformaya fərqli reaksiya var idi. Belə ki, 2021-ci ilin martında Gürcüstanın xarici işlər naziri David Zalkaliani Ankaraya rəsmi səfər edərək türkiyəli həmkarı ilə görüşündə müzakirə olunan əsas mövzulardan biri "3+3" platforması olmuşdur. Gürcüstanın xarici işlər naziri N. Zalkaliani 2021-ci ilin oktyabrından fərqli olaraq, bu təşəbbüslə bağlı birmənalı mövqe tutmuşdur [2]. O, bildirdi ki, Rusiyanın işğalı və ölkənin suverenliyinin pozulması fonunda Gürcüstan Moskvanın regionda istənilən lahiyədə iştirakına qarşıdır və bununla da Tiflis lahiyədə iştirakından rəsmi imtina etmişdir [3]. Gürcüstanın xarici işlər naziri Zalkaliani bu bəyanatı onun oktyabrın 7-də verdiyi bəyanat ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Bunun da səbəbi İran və Rusiya xarici işlər nazirləri Sergey Lavrov və Hüseyn Əmir Abdullahyan arasında oktyabrın 6-da Moskvada 3+3 formatına həsr olunmuş görüşü olmuşdur. Qeyd edək ki, 2021-ci ilin əvvəlində tərəflər arasında keçirilən ilkin məsləhətləşmələrdən sonra 3+3 formatı üzrə müzakirə siyasi bəyanat verməklə məhdudlaşmışdır. Belə bir regional əməkdaşlıq platformasının yaradılması bir tərəfdən Azərbaycan və İran arasında münasibətlərin kəskinləşməsindən sonra daha da çətinləşdi. Beləliklə, İran və Rusiya xarici işlər nazirlərinin məsələni yenidən gündəmə gətirməsinin o cümlədən bu mövzunun

ertəsi gün ictimaiyyətə çatdırılması və "yumşaldılmış" mövqe ilə ortaya çıxması həqiqətən də Gürcüstan tərəfindən ayıq-sayıq dinamika idi [5].

Türkiyənin bu formatdan danışarkən vurğuladığı daimi amillərdən biri də Rusiyanın regional münaqişələrdə əsas vasitəçi rolunu öhdəsinə götürmək istəyi idi. Belə ki, Türkiyə iranlı həmkarı ilə birgə mətbuat konfransı zamanı Rusiyanın Ermənistan-Azərbaycan arasındakı münaqişədə həlledici rol oynadığını xatırladaraq Moskvasız regionda sabitliyin yaradılmasının mümkün olmayacağını da qeyd etmişdir. Lakin rəsmi Moskvanın regiondakı münaqişələrin "bitməsini" faktiki nə qədər dəstəkləsə də bu platforma Rusiyanın regionda mövqeyini qoruyub saxlamasının nə qədər vacib olduğunu bir daha nümayiş etdirmişdi. Türkiyənin bu yeni formatda iştirakı isə təbii ki, Rusiyanın təkcə Dağlıq Qarabağla bağlı deyil, ümumilikdə Cənubi Qafqazda özünəməxsus mövqeyinin açıq şəkildə tanınmasına maneədir. Çünki heç kəsin yaxın gələcəkdə Moskvanın regiondakı digər münaqişələrin nizama salınması ilə bağlı siyasətində dəyişiklik olacağı və ya onların tanınması ilə bağlı illüziyası yoxdur. Ona görə də çox güman ki, işğal olunmuş ərazilərin de-fakto hökumətləri Moskvanın dəstəyindən istifadə edəcək və bu formatda iştiraka təkan verəcək. Belə ki, Rusiya və Ermənistanın işğal olunmuş Abxaziyadan keçən dəmir yolu xəttinə verdiyi əhəmiyyəti nəzərə alsaq, Gürcüstanın yeni formatda iştirakının ən çox ehtimal olunan nəticələrindən biri hazırda həmin ərazilərdən keçən nəqliyyat dəhlizlərinin açılması tələbi olacaqdır. Qeyd edək ki, İrəvan və Moskva 2020-ci ilin sonunda Qarabağda hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra bu məsələ ilə bağlı danışıqları bərpa etməyə çalışmışdılar. Belə ki, Rusiyanın bu planı xarici işlər naziri S.Lavrovun 3+3-ün əsas məqsədlərindən birinin "nəqliyyat marşrutlarının və iqtisadi əlaqələrin qarşısının alınmasıdır" ifadəsi ilə tam üst-üstə düşürdü. Aydındır ki, Cənubi Qafqazdakı vəziyyəti nəzərə alsaq, 3+3 platforması Rusiya üçün əslində 3+3+2 formatıdır. Rəsmi Tiflisin bu təşəbbüsə isti baxması isə Rusiyanın mövqeyini dolayı qəbul etməsidir ki, bu da onun Gürcüstanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinə dair mövqeyini yenidən nəzərdən keçirməkdən qəti şəkildə imtina etməsi demək idi [4].

Qeyd olunduğu kimi Gürcüstan Rusiyanın dəstəyi ilə hər hansı yeni regional əməkdaşlıq formatında iştirak etmək imkanı Gürcüstanın suverenliyi və ərazi bütövlüyü üçün ciddi təhlükə ola biləcəyi ilə əsaslandırırdı. Həm də Gürcüstanın bu platformada iştirakı onun Avropa və Avro-Atlantik inteqrasiya ideyasına da maneə yaradırdı. Bundan başqa Gürcüstanın bu prosesdə iştirakı onun xarici siyasət məqsədlərində de-yure dəyişikliyinə səbəb olacaqdır ki, bu da onun Qərbin regionda maraqları və dəyərləri üçün əsas rol oynaya

bilməyəcəyi ilə nəticələnə bilərdi. ABŞ müdafiə nazirinin bu yaxınlarda Tiflisə səfəri və onun Gürcüstan ərazilərinin davam edən işğalı şəraitində Rusiyanın təşəbbüsünün qeyri-adekvat olduğunu sərt şəkildə tənqid etməsi, strateji tərəfdaşların Gürcüstanın hər hansı anti-Qərb regional koalisiyaların bir hissəsi olmasını gözləmədiyinin yaxşı göstəricisidir. Faktiki olaraq hazırda Gürcüstan Türkiyə və Azərbaycanla strateji əməkdaşlıq xəttini gücləndirir, bu vasitə ilə də Rusiyanın təzyiqlərindən qurtulmağa çalışırdı. Bununla Gürcüstan bir tərəfdən də Qərbin strateji tərəfdaşı statusunu saxlamaq və regionda güc oxunu balanslaşdırmaq marağında idi.

Nəticə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, regional əməkdaşlıq üçün "3+3" formatı region dövlətləri arasında ticarət-iqtisadi əlaqələri gücləndirmək üçün yaxşı diplomatik təşəbbüsdür. Lakin Gürcüstan onun ərazisindəki separat qüvvələri dəstəklədiyinə görə Rusiyanın da iştirak etdiyi bu platformada maraqlı deyildir. Bununla belə, digər beş ölkə aralarındakı rəqabətə baxmayaraq, bu platformanı davam etdirə bilərlər. Lakin Rusiyanın Ukraynaya təcavüzündən sonra Moskva ilə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi perspektivində bütün iştirakçılar gözləmə mövqeyi tutmağa üstünlük verdilər. Ona görə də "3+3"ün gələcəyi haqqında nəsə proqnoz vermək hələ düzgün olmazdı. Bu regional əməkdaşlıq formatının Qərbin regionda mövcudluğunu və təsirini istisna etməklə onun rolunu sarsıda biləcək lahiyə hesab olunurdu. Ona görə də lahiyənin reallaşması hələ də sual olaraq qalmaqdadır.

Turkiye-Georgia-Azerbaijan cooperation within the framework of the "3+3" format

Attempts to create new formats of regional cooperation in the conflict-ridden South Caucasus have a long history. Over the past 30 years, several such initiatives of different nature and configuration have emerged. Back in February 1996, the "Peaceful Caucasus" project was put forward by the President of Georgia, Eduard Shevardnadze, whose main goal was to protect the territorial integrity and sovereignty principles of the states in the region. In 2000, Turkish President Suleyman Demirel proposed a multilateral agreement, the Caucasus Stability Pact. Later, in 2008, after the Russia-Georgia war, Turkiye returned to this platform with the aim of increasing its position in the region. This time, the idea of creating the Caucasus Stability and Cooperation Platform was put forward by the Prime Minister of Turkiye, Recep Tayyip Erdogan. This platform was supposed to ensure the long-term stability and economic development of the South Caucasus with the participation of Armenia,

Georgia and Azerbaijan, along with Turkiye and Russia. Because the states of the region considered the implementation of the project to be in line with their political interests and goals. However, although Georgia initially agreed to this plan, it later refused to participate in this platform due to pressure from the West. Despite the abundance of proposals for the creation of peace and stability in the region, their implementation could never go beyond the framework of political declarations.

Negotiations on the 3+3 format of cooperation began immediately after the end of the Second Karabakh War. On December 11, 2020, Turkish President R.T. Erdogan, who came to Azerbaijan to participate in the parade on the occasion of Baku's victory in the six-week war with Armenia, announced to the media the concept of a regional cooperation platform of 6 countries. This cooperation initiative can be considered as a continuation of his 2008 proposal. But this time there was to be a new regional platform with an additional partner, including Iran. The President of Turkiye R.T. Erdogan said that he has already presented it to Moscow and received a positive opinion from Vladimir Putin. Following this statement, Iran's Foreign Minister Javad Zarif, who visited Moscow as part of his regional tour in January 2021, emphasized Iran's interest in this platform and expressed Tehran's strong support for this project, which is a regional union of six countries. Iran's Foreign Minister J. Zarif, who visited Ankara from Moscow, together with Turkish officials, emphasized the importance of the 3+3 platform in creating stability and peace in the region and urged all parties to take a positive position on the issue.

Unlike in 2008, this time the implementation of this regional platform by Azerbaijan was welcomed. Because after the historic victory in Karabakh, in which Turkiye's help and unconditional support to Azerbaijan played a major role, Baku and Ankara's similar proposal did not meet any objection. Because after the victory, Azerbaijan, the leading state of the region, wanted to implement new infrastructure development and transit projects. Especially if we take into account that the clause mentioned in the tripartite Declaration on November 10, 2020 indicated the creation of great opportunities for Armenia to undertake to ensure connection with the Nakhchivan enclave through its territory of Azerbaijan (ie Zangezur Corridor) and for official Baku to dominate all initiatives in the region. [1].

On the part of Georgia, there was a different reaction to this platform. Thus, in March 2021, Georgian Foreign Minister David Zalkaliani paid an official visit to Ankara and one of the main topics discussed in his meeting with his Turkish counterpart was the "3+3" platform. Georgian Foreign Minister N.

Zalkaliani, unlike in October 2021, took an unambiguous position regarding this initiative [2]. He stated that against the backdrop of Russia's occupation and the violation of the country's sovereignty, Georgia is against Moscow's participation in any project in the region, and thus Tbilisi has officially refused to participate in the project. [3]. Georgian Foreign Minister Zalkaliani contradicted his statement on October 7. The reason for this was the meeting dedicated to the 3+3 format between Iranian and Russian foreign ministers Sergey Lavrov and Huseyn Amir Abdullahyan on October 6 in Moscow. It should be noted that after initial consultations between the parties at the beginning of 2021, the discussion on the 3+3 format was limited to making a political statement. The creation of such a regional cooperation platform became even more difficult after the aggravation of relations between Azerbaijan and Iran on the one hand. Thus, the fact that the foreign ministers of Iran and Russia brought the issue to the agenda again, as well as the fact that this topic was brought to the public the next day and appeared with a "softened" position, was indeed a cautious dynamic on the part of Georgia. [5].

One of the constant factors that Turkiye emphasized when talking about this format was Russia's willingness to assume the role of the main mediator in regional conflicts. Thus, during a joint press conference with its Iranian counterpart, Turkiye reminded that Russia played a decisive role in the conflict between Armenia and Azerbaijan and noted that it would not be possible to establish stability in the region without Moscow. However, no matter how official Moscow actually supports the "end" of conflicts in the region, this platform once again demonstrated how important it is for Russia to maintain its position in the region. Turkiye's participation in this new format is, of course, an obstacle to the clear recognition of Russia's unique position not only in relation to Nagorno-Karabakh, but in the South Caucasus in general. Because no one has the illusion that in the near future there will be a change in Moscow's policy regarding the settlement of other conflicts in the region or that they will be recognizedTherefore, it is likely that the de facto governments of the occupied territories will use Moscow's support and encourage participation in this format. Thus, considering the importance Russia and Armenia attach to the railway line passing through occupied Abkhazia, one of the most likely consequences of Georgia's participation in the new format will be the demand to open transport corridors currently passing through those territories. It should be noted that Yerevan and Moscow tried to resume negotiations on this issue after the end of military operations in Karabakh at the end of 2020. Thus, this plan of Russia completely coincided with the statement of the

Minister of Foreign Affairs S. Lavrov that one of the main goals of 3+3 is "blocking transport routes and economic relations". Obviously, considering the situation in the South Caucasus, the 3+3 platform is actually a 3+3+2 format for Russia. The warm attitude of official Tbilisi to this initiative is an indirect acceptance of Russia's position, which meant that it categorically refused to reconsider its position on the territorial integrity and sovereignty of Georgia. [4].

As mentioned, Georgia justified the possibility of participating in any new regional cooperation format with the support of Russia as a serious threat to Georgia's sovereignty and territorial integrity. Also, Georgia's participation in this platform created an obstacle to its idea of European and Euro-Atlantic integration. Besides, Georgia's participation in this process will lead to a de jure change in its foreign policy goals, which could result in it not being able to play a key role for the West's interests and values in the region. The recent visit of the US Secretary of Defense to Tbilisi and his harsh criticism of the Russian initiative as inadequate in the face of the ongoing occupation of Georgian territories is a good indication that strategic partners do not expect Georgia to be part of any anti-Western regional coalitions. In fact, at present, Georgia is strengthening the line of strategic cooperation with Turkiye and Azerbaijan, and was trying to get rid of Russian pressure by this means.

On the one hand, Georgia was interested in maintaining its status as a strategic partner of the West and balancing the axis of power in the region.

In conclusion, we can note that the "3+3" format for regional cooperation is a good diplomatic initiative to strengthen trade and economic relations between the states of the region. However, Georgia is not interested in this platform, in which Russia also participates, as it supports separatist forces on its territoryHowever, the other five countries can continue this platform despite the competition between them. However, in the perspective of deepening cooperation with Moscow after Russia's aggression against Ukraine, all participants preferred to take a waiting position. Therefore, it would not be correct to make any predictions about the future of "3+3". This regional cooperation format was considered a project that could undermine the role of the West by excluding its presence and influence in the region. Therefore, the realization of the project still remains a question.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Aliyev Backs Cooperation Between Russia, Iran, Turkey Amid Tensions https://english.almayadeen.net/news/politics/aliyev-backs-cooperation-between-russia-iranturkey

2. Georgian Foreign Minister Visits Turkey https://civil.ge/archives/403002
3. Joint Press Conference with Vice Prime Minister and Foreign Minister David Zalkaliani of Georgia https://fb.watch/8LDVxsOr3P/
4. Лавров обсудил создание формата «3+3» с Турцией и странами Закавказья https://lenta.ru/news/2021/10/06/3_3/
5. Грузия прокомментировала идею Лаврова создать переговорный формат «3+3» https://lenta.ru/news/2021/10/08/georgia/

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ALMANİYA VƏ FRANSA İLƏ İLK DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏRİNDƏKİ SOYUQLUĞUN SƏBƏBLƏRİNƏ DAİR (VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞI KONTEKSTİNDƏ TƏHLİL)

Balamirzə Məmmədli
Bakı Dövlət Universitetinin "Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika" kafedrasının doktorantı
balamirzamammadli@gmail.com
Elmi rəhbər: professor Anar İsgəndərov

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, Almaniya, Fransa, xarici siyasət, Vətən tarixşünaslığı*
Keywords: *Azerbaijan Republic, Germany, France, foreign policy, domestic historiography*

Azərbaycan Respublikasının Almaniya və Fransa ilə münasibətlərinin Vətən tarixşünaslığında tədqiqini şərtləndirən ilk amil onların G7-yə daxil olan böyük güclər (great power) kimi müasir beynəlxalq münasibətlərdə mühüm rola və xüsusi nüfuza malik olmalarıdır. Aİ və NATO-nun əsas üzvləri olan bu dövlətlər inkişaf etmiş iqtisadiyyata və güclü hərbi-sənaye kompleksinə malikdirlər. Azərbaycan müstəqilliyinin bərpasının ilk illərindən bu dövlətlərlə diplomatik münasibətlər qurmuş, onlar zamanla ölkəmizin strateji tərəfdaşlarına çevrilmişdir. Lakin, Azərbaycanın hər iki aparıcı Qərbi Avropa dövləti ilə ilk münasibətləri soyuq və passiv olmuşdur ki, bunun da konkret səbəbləri var. Məsələnin tarixşünaslıq kontekstində təhlili mühüm aktuallıq və elmi-siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan-AFR münasibətlərinin inkişafı üçün elə ilk vaxtlardan geniş perspektivlər olmuşdur. İki ölkə arasında rəsmi diplomatik münasibətlərin qurulması isə 1992-ci ilin əvvəllərinə təsadüf edir. 1992-ci ilin yanvarında Almaniya ölkəmizin müstəqilliyini rəsmi tanıdıqdan sonra, fevralın 20-də AR

XİN-in AFR XİN-ə göndərdiyi 154 saylı nota göndərərək bildirdi ki, Azərbaycan hökuməti diplomatik münasibətlərin yaradılmasının iki ölkə arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafına və genişlənməsinə təkan verəcəyinə inanır. Martın 17-də AFR bu notaya müsbət cavab verdi ki, bununla da ikitərəfli diplomatik münasibətlər quruldu. Artıq 1992-ci ilin iyununda Bonnda Azərbaycan səfirliyi, sentyabrda isə Bakıda AFR səfirliyi açıldı. Bəs rəsmi Bakı-Bonn münasibətlərinin inkişafına münbit şərait yaradan səbəb nə idi? Vətən tarixşünaslığında bu suala daha konkret cavab verən X.Hacıyeva burada iki məqama diqqət yetirməyin vacibliyini vurğulayır [4, s.124]: 1) Qərbin digər dövlətlərindən fərqli olaraq AFR-də erməni icmasının zəif olması, lobbisinin isə demək olar ki, mövcud olmaması; 2) AFR-də türk icmasının sayca çox və mütəşəkkil olması, biznes dairələrində güclü nüfuza və təsir imkanlarına malik olması. Diaspora və lobbi amili həqiqətən də dövlətlərarası münasibətlərdə əhəmiyyətli rol oynayır. Buna bariz nümunə kimi ABŞ Konqresində 1992-ci ildə qəbul edilmiş "907-ci düzəliş"i göstərə bilərik. AFR isə türk diasporunun həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətcə üstün olduğu aparıcı Qərb dövlətlərindəndir. Bu ölkədə yaşayan türklərin sayı ilə bağlı müxtəlif versiyalar var. Alman sosioloqu S.Şürerin məlumatına görə, AFR-də 2,9 milyon nəfər türk mənşəli əhali yaşayır [10, s.5]. Tarixçi T.Cəfərov isə məlumat verir ki, AFR-də yaşayan türk xalqlarının sayı 9 milyon nəfərdir [3, s.282]. Bu fakt onu göstərir ki, hazırda türklər AFR-də sayca ən böyük etnik azlıqdır.

Mütəllibov və Elçibəy hökumətləri dönəmində Azərbaycan-AFR münasibətlərində bir sıra mühüm addımların atılması (diplomatik nümayəndəliklərin açılması, iqtisadi əlaqələrin yaradılması və s.) ilə yanaşı, Vətən tarixşünaslığında bir çox tədqiqatçılar hökumətin xarici siyasət sahəsində əməli işlər görməməsi və bunun nəticəsində AFR-in yenicə müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycana münasibətdə passiv mövqe tutduğunu qeyd edirlər. Məsələn, professor Əli Həsənov yazır ki, ilk vaxtlar AFR ilə münasibətlərə Azərbaycanda ciddi əhəmiyyət verilməmiş, onun nüfuzundan, beynəlxalq münasibətlərə təsir gücündən, iqtisadi potensialından respublikanın mənafeyi naminə istifadə etmək, onu Azərbaycanın əsas dayaqlarından birinə çevirmək işində heç bir əməli addım atılmamışdır [101, s.94]. Müəllif bu fikrini bir müddət Azərbaycandakı səfirliyə rəhbərliyin AFR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli səfiri tərəfindən həyata keçirilməsi – yəni alman hökumətinin Azərbaycanda ayrıca səfir təyin etməməsi, iki ölkə arasında əməkdaşlıq əlaqələrini tənzimləyən hüquqi-normativ sənədlərin imzalanması sahəsində konkret addımların atılmaması ilə əsaslandırır [105, s.276]. Oxşar mövqedən çıxış edən tarixçi Sona Məhərrəmova yazır: "Dünyanın aparıcı dövlətlərindən olan AFR Azərbaycanın

müstəqilliyini tanıyan ilk ölkələr sırasında olsa da, bu ölkə ilə normal münasibətlər qurmaq, onun imkanlarından istifadə etmək üçün sistemli iş aparılmamışdı [150, s.60]. Fikrimizcə, Azərbaycan-AFR münasibətlərinin ilk mərhələsində müşahidə edilən passivliyi iki əsas amillə əsaslandırmaq olar:

1) Yenicə birləşmiş Almaniyanın öz daxili problemlərinə daha çox diqqət ayırması;
2) Azərbaycanın sabit xarici siyasət kursunun olmaması, xarici siyasət prioritetlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi.

Belə ki, ikitərəfli münasibətlərin ilk illərində müxtəlif sferalarda əməkdaşlığın zəif olmasının bir səbəbi AFR ilə ADR-in vahid ölkədə birləşməsindən sonra Almaniyada sosial-iqtisadi problemlərin meydana gəlməsi idi. Çünki, 1990-cı ildə şərq və qərb torpaqlarının birləşməsi ilə Almaniyada unikal makroiqtisadi proses başlamış, Almaniya öz tarixində yeni bir dövrə qədəm qoymuşdu. Bu prosesin unikallığı onda idi ki, tamamilə müxtəlif sosial və iqtisadi sistemlərə malik iki dövlət birləşmişdi. Təbii ki, fərqli inkişaf səviyyəsinə malik iki dövlətin birliyi ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində bir sıra ciddi problemlərin yaranmasına səbəb oldu. Birləşmiş Almaniyada qiymət artımı, inflyasiya, işsizlik səviyyəsinin yüksəlişi (1994-cü ildə artıq 15,7%) və s. iqtisadi çətinliklər baş qaldırdı [11, s.45]. İkinci səbəb isə ölkəmizdəki hərbi, siyasi və iqtisadi çətinliklər fonunda Azərbaycan rəhbərliyinin AFR ilə diplomatik əlaqələrə lazımi diqqət ayırmaması idi. Təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, həmin vaxt AFR-in Azərbaycandakı nümayəndəliyinin normal fəaliyyəti üçün zəruri şərait belə yaradılmamışdı. Almaniyanın Bakıdakı müvəqqəti işlər vəkili Tomas Terstegenin "Azərbaycan" qəzetinə verdiyi müsahibəsində şəraitsizlikdən və diqqətsizlikdən şikayətlənməsi bunu təsdiq edir [8, s.28].

Vətən tarixşünaslığında Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyan ilk dünya ölkələrindən biri kimi xarakterizə edilən Fransa ölkəmiz ilə ilk diplomatik əlaqələrin qurulması məqsədilə tezliklə konkret addımlar atdı: 1992-ci ilin fevralında Bernar Kuşner başda olmaqla fransız nümayəndə heyəti Bakıya rəsmi səfər etdi, Fransanın Azərbaycanla iqtisadi əməkdaşlığa, habelə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllində vasitəçilik etməyə hazır olduğu bildirdi, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin yaradılması barədə Gülüstan sarayında protokol imzalandı. Bu baxımdan, Kuşnerin səfəri Vətən tarixşünaslığında AR və Fransa arasında diplomatik əlaqələrin başlanğıcını qoyan hadisə kimi nəzərdən keçirilir. 1992-ci ilin martında Bakıda Fransa səfirliyi açıldı. Müstəqilliyin bərpasının ilk vaxtlarından Fransanın gənc dövlətimizə olan fəal marağı heç də təsadüfi deyildi. Vətən tarixşünaslığında

bu, ilk növbədə Azərbaycanın zəngin iqtisadi imkanlara və əlverişli geostrateji mövqeyə malik olması faktı ilə izah edilir [1, s.31; 9, s.491-492]. Bununla belə, ikitərəfli münasibətləri ilk mərhələdə ürəkaçan deyildi. Məsələn, 1992-ci ilin noyabrında Fransanın Azərbaycandakı səfiri J.Perren ölkəsinin ən müxtəlif sahələrdə (iqtisadi, hərbi, mədəni-maarif və s.) AR ilə əməkdaşlıq etmək barədə təklifini hökumətə çatdırmış, lakin Ə.Həsənov və M.Qasımlı yazdıqları kimi, Azərbaycan tərəfi bu təkliflərin həyata keçirilməsi üçün ciddi əməli tədbirlər görməmişdi [5, s.93; 6, s.54]. Halbuki Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin son dərəcə kəskinləşməsi fonunda AR-nın nüfuzlu dünya dövlətlərinin dəstəyinə böyük ehtiyacı var idi. Ümumiyyətlə, 1993-cü ilin ikinci yarısına qədər AR hökumətinin həyata keçirdiyi xarici siyasət kursu çərçivəsində Fransa ilə əlaqələrin yüksəldilməsi istiqamətində ciddi addımlar atılmamışdı. Elə buna görədir ki, Vətən tarixşünaslığında 1991-1993-cü illər Azərbaycan-Fransa münasibətlərinin "soyuq dövrü" kimi qiymətləndirilir. Burada belə bir sual meydana gəlir: nə üçün o dövrdə Azərbaycan hökuməti Fransa ilə geniş əməkdaşlığa meyil etmirdi? M.Qasımlının fikrincə, bunun səbəbi Fransanın ermənipərəst mövqeyi ilə bağlı idi. Müəllif yazır ki, məhz Fransa dövlətinin bu cür mövqeyi qarşılıqlı münasibətlərdə boşluq yaradırdı ki, bu da hər iki tərəf üçün ziyanverici idi [6, s.55]. Z.Adıgözəlov onunla həmfikir olaraq yazır ki, Azərbaycan ictimaiyyətində Fransanın Ermənistanla intensiv əməkdaşlıq edən dövlət kimi tanınması amilini inkar etmək mümkün deyil: "Fransa həmişə Ermənistana münasibətdə xüsusi qayğıkeşlik göstərmiş, onu müdafiə etməyə çalışmışdır" [2, s.51]. Digər tərəfdən, Vətən tarixşünaslığında bir qrup tədqiqatçılar ikitərəfli münasibətlərin soyuq olmasının səbəbkarının həm də Azərbaycan hökuməti olması qənaətinə gəlirlər. Ə.Həsənov yazır ki, dostluq və əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılması üçün tərəflərin hər ikisi, xüsusilə də buna daha çox ehtiyacı olan Azərbaycan Respublikası ardıcıl və düşünülmüş diplomatik addımlar atmalı idi. Lakin, Fransa kimi nüfuzlu Avropa dövlətinə "soyuq müharibə" elan edildi [5, s.80-81]. E.Qasımov eyni mövqedən çıxış edərək yazır ki, rəsmi Bakı ardıcıl və düşünülmüş diplomatik addımlar atmaq əvəzinə Fransanı "Azərbaycanın düşməni, Ermənistanın dostu" kimi qələmə verməklə tənqid etməkdən uzağa getmədi [7, s.23-24]. X.Hacıyeva isə qeyd edir ki, AR rəhbərliyi Fransanın dünya birliyindəki yeri, ümumavropa təhlükəsizliyi sistemindəki həlledici rolunu düzgün qiymətləndirməyərək ikitərəfli əlaqələrin inkişafına səy göstərmədi [4, s.48].

Beləliklə, Vətən tarixşünaslığında Azərbaycan-Fransa münasibətlərinin ilk mərhələsindəki (1991-1993-cü illər) soyuqluq və qarşılıqlı etimadsızlığın səbəbləri müxtəlif prizmalardan izah edilir. Lakin, problemi yalnız Fransa

tərəfdə, yaxud yalnız Azərbaycan tərəfdə görmək məsələyə birtərəfli yanaşma olardı. Bu mənada, Vətən tarixşünaslığındakı müxtəlif mövqelərin müqayisəli təhlilindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, iki ölkə arasında bəhs olunan vəziyyətin yaranması aşağıdakı iki əsas səbəblə bağlı olmuşdur. Birincisi, ABŞ-da olduğu kimi kimi Fransada da güclü erməni lobbisi və diasporu mövcuddur, onlar ardıcıl surətdə təbliğat işi apararaq bu Qərbi Avropa dövlətində Azərbaycanın mənfi imicini formalaşdırmağa çalışırlar. Onlardan fərqli olaraq, Fransada azərbaycanlıların sayı xeyli azdır və ictimai-siyasi həyata güclü təsirləri yoxdur. İkincisi, Azərbaycan hökumətinin fransız-erməni dostluq münasibətlərinin mövcudluğu faktını qabartaraq Fransa ilə münasibətlərdə passiv xarici siyasət yürütmüşdür. Dövlətlərarası münasibətlərdə bu cür mövqe heç də müsbət qiymətləndirilmir. Hələ XIX əsrdə görkəmli ingilis dövlət xadimi lord Palmerston deyirdi ki, dövlətin daimi dostları və daimi düşmənləri yoxdur, yalnız daimi maraqları var. Bu prinsip günümüzədək beynəlxalq münasibətlərdə öz aktuallığını qoruyub saxlayır. O dövrkü Azərbaycan iqtidarının sözügedən prinsipi nəzərə almaması Fransa kimi nüfuzlu dünya dövlətinə qarşı münasibətdə balanslaşdırılmamış xarici siyasət xəttinin yürüdülməsinə səbəb olmuş, bu da ikitərəfli münasibətlərin pisləşməsində öz rolunu oynamışdı.

Vətən tarixşünaslığında Azərbaycan Respublikasının Almaniya və Fransa ilə münasibətlərinin yüksələn xətlə inkişafa doğru istiqamətlənən yeni mərhələnin başlanğıcı 1993-cü ilin ikinci yarısından götürülür ki, bu da həmin vaxt baş verən hakimiyyət dəyişikliyi – təcrübəli dövlət xadimi Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə qayıdışından sonra Azərbaycanın daxili və xarici siyasət kursunda baş verən kardinal dəyişikliklərlə bağlıdır.

On the reasons for the coldness in the first diplomatic relations of Azerbaijan Republic with Germany and France (analysis in the context of domestic historiography)

The first key factor determining the study of the relations of the Republic of Azerbaijan with Germany and France in the domestic historiography is that they have an important role and special influence in modern international relations as great powers. These countries, which are the main members of the EU, NATO and G7, have a developed economy and a strong military-industrial complex. Azerbaijan established diplomatic relations with these states from the first years of restoration of its independence, and over time they became strategic partners of our country. However, the first relations of

Azerbaijan with both leading Western European states were cold and passive due to specific reasons. The analysis of the issue in the context of historiography is of great relevance and scientific and political significance.

From the very beginning, there were broad prospects for the development of Azerbaijan-Germany relations. The establishment of official diplomatic relations between the two republics dates back to early 1992. After Germany officially recognized the state independence of Azerbaijan in January 1992, on February 20, the Azerbaijani Foreign Ministry sent a note No. 154 to the German Foreign Ministry, stating: "Azerbaijani government believes that the establishment of diplomatic relations will give impetus to the development and expansion of mutually beneficial cooperation between the two countries". On March 17, Germany responded positively to this note, thereby establishing bilateral diplomatic relations. In June 1992, the Azerbaijani embassy was opened in Bonn, and in September, the German embassy in Baku. So what was the reason that created favorable conditions for the development of official Baku-Bonn relations? Researcher Khatira Hajiyeva, who gives a more specific answer to this question in the domestic historiography, emphasizes the importance of paying attention to two points here [4, p.124]: 1) Unlike other Western countries, the Armenian community in Germany is weak, and its lobby is almost non-existent; 2) The Turkish community in Germany is numerous and well-organized, and has strong influence and influence in business circles. It should be noted that the diaspora and lobby factor really play a significant role in interstate relations. As a clear example of this, we can cite the "Section 907" adopted by the US Congress in 1992. Germany is one of the leading Western countries where the Turkish diaspora is superior both quantitatively and qualitatively. There are various versions regarding the number of Turks living in this country. According to the German sociologist S. Schürer, 2.9 million people of Turkish origin live in Germany [10, p.5]. Historian T. Jafarov reports that the number of Turkic people living in Germany is 9 million [3, p.282]. This fact shows that Turks are currently the largest ethnic minority in Germany.

Despite the fact that a number of steps were taken in Azerbaijan-Germany relations during the Mutallibov and Elchibey governments (opening diplomatic missions, establishing economic relations, etc.), many researchers in the domestic historiography note that the government did not take practical steps in the field of foreign policy and, as a result, Germany took a passive position in relation to Azerbaijan, which had just regained its independence. For example, professor Ali Hasanov writes that at first, relations with Germany

were not given serious importance in Azerbaijan, and no practical steps were taken to use its influence on international relations, and economic potential for the benefit of the republic, to turn it into one of the main pillars of Azerbaijan [101, p. 94]. The historian justifies this opinion by the fact that for some time the leadership of the embassy in Azerbaijan was carried out by the plenipotentiary ambassador of Germany to Georgia - that is, the German government did not appoint a separate ambassador to Azerbaijan, and no concrete steps were taken in the area of signing legal and normative documents regulating cooperation relations between the two countries [105, p. 276]. Historian Sona Maharramova, who takes a similar position, writes: "Although Germany, one of the world's leading powers, was among the first countries to recognize the independence of Azerbaijan, no systematic work was carried out to establish normal relations with this country and use its opportunities [150, p.60]. In our opinion, the passivity observed in the first stage of Azerbaijani-German relations can be justified by two main factors:

1) the newly united Germany paid more attention to its internal problems;

2) the absence of a stable foreign policy course and a clear definition of foreign policy priorities of the then leadership of the Azerbaijan.

So, one of the reasons for weak cooperation in various spheres in the first years of bilateral relations was the emergence of socio-economic problems in Germany after the unification of the FRG and the GDR into a single country. In 1990, with the unification of the eastern and western lands in Germany, a unique macroeconomic process began, and Germany entered a new era in its history. The uniqueness of this process was that two states with completely different social and economic systems were united. Of course, the unification of two states with different levels of development gave rise to a number of serious problems in all spheres of socio-political and economic life. In the united Germany, there was a rise in prices, inflation, rising unemployment (already 15.7% in 1994) and other economic difficulties [11, p.45]. The second reason was that the leadership of Azerbaijan did not pay due attention to diplomatic relations with the Germany against the background of military, political and economic difficulties in our country. It is enough to note the fact that at that time even the necessary conditions for the normal operation of the German representative office in Azerbaijan were not created. This is confirmed by the fact that the temporary charge d'affaires of Germany in Baku Thomas Terstegen complained in his interview to the newspaper "Azerbaijan" [8, p.28] about the lack of conditions and carelessness.

Characterized in the domestic historiography as one of the first countries in the world to recognize the independence of the Republic of Azerbaijan, France soon took concrete steps to establish its first diplomatic relations with Azerbaijan: in February 1992, a delegation led by French diplomat Bernard Kouchner paid an official visit to Baku, and also declared its readiness to act as a mediator in the peaceful settlement of the Nagorno-Karabakh conflict; a protocol on the establishment of diplomatic relations between the two countries was signed in the Gulustan Palace. From this point of view, Kouchner's visit is considered in the domestic historiography as an event that marked the beginning of diplomatic relations between the Azerbaijan and France. In March 1992, the French embassy opened in Baku. France's active interest in our young state from the first days of the restoration of independence was not accidental. In the historiography, this is explained, first of all, by the fact that Azerbaijan has rich economic opportunities and a favorable geostrategic position [1, p.31; 9, p.491-492]. However, bilateral relations at the initial stage were not encouraging. Thus, in November 1992, the French Ambassador to Azerbaijan J. Perrin conveyed to the government his country's proposal on cooperation with Azerbaijan in various fields (economic, military, cultural and educational, etc.), but, as A. Hasanov and M. Gasimli wrote, the Azerbaijani side did not take serious practical measures to implement these proposals [5, p.93; 6, p.54]. However, against the background of the Nagorno-Karabakh conflict, the Azerbaijan Republic was in dire need of support from influential world powers. In general, until the second half of 1993, within the framework of the foreign policy course implemented by the government of the Azerbaijan Republic, no serious steps were taken to improve relations with France. This is why the domestic historiography considers 1991-1993 as a "cold period" in Azerbaijani-French relations. Here the question arises: why was the government of Azerbaijan not inclined to broad cooperation with France at that time? According to M. Gasimli, the reason for this was related to the pro-Armenian position of France. The author writes that such a position of the French state created a gap in relations, which was harmful for both sides [6, p.55]. In agreement with him, Z. Adigozelov writes that it cannot be denied that in Azerbaijani society France is recognized as a state that intensively cooperates with Armenia: “France has always shown special care for Armenia and tried to protect it” [2, p.51]. On the other hand, a group of researchers of the Azerbaijani historiography comes to the conclusion that the reason for the coldness of bilateral relations is also the government of Azerbaijan. A. Hasanov writes that in order to establish friendly and cooperative relations, both sides, especially

the Republic of Azerbaijan, which needs it more, should have taken consistent and thoughtful diplomatic steps. However, a "cold war" was declared against such an influential European state as France [5, p.80-81]. Taking the same position, E. Gasimov writes that instead of consistent and thoughtful diplomatic steps, official Baku did not go far to present France as "an enemy of Azerbaijan, a friend of Armenia" [7, p.23-24]. K. Hajiyeva notes that the leadership of the Republic of Azerbaijan did not make efforts to develop bilateral relations, underestimating the place of France in the world community and its decisive role in the pan-European security system [4, p.48].

Thus, in the domestic historiography, the reasons for the coldness and mutual distrust at the first stage of Azerbaijani-French relations (1991-1993) are explained from different points of view. However, to see the problem only from the side of France or only from the side of Azerbaijan would be a one-sided approach to the issue. In this sense, from a comparative analysis of various positions in the domestic historiography, we can conclude that the emergence of this situation between the two countries was associated with the following two main reasons. Firstly, in France, as well as in the United States, there is a strong Armenian lobby and diaspora, which are constantly trying to create a negative image of Azerbaijan in this Western European country by conducting propaganda. In contrast, the number of Azerbaijanis in France is significantly smaller, and they do not have a strong influence on socio-political life. Secondly, the government of Azerbaijan pursued a passive foreign policy in relations with France, emphasizing the fact of the existence of Franco-Armenian friendly relations. In interstate relations, such a position is not assessed positively. Still in the 19th century, the outstanding English statesman Lord Palmerston said that there are no permanent enemies, and no permanent friends, only permanent interests. This principle remains relevant in international relations to this day. The failure of the Azerbaijani government to take this principle into account at that time led to an unbalanced foreign policy towards such an influential world power as France, which played a role in the deterioration of bilateral relations.

In Azerbaijani historiography, the beginning of a new stage of relations of Republic of Azerbaijan with Germany and France, aimed at developing of foreign policy in an ascending direction, is usually counted from the second half of 1993, which was the change of power that occurred at that time - after the return of the eminent statesman Heydar Aliyev to the leadership. Thus, in historiography, the reasons for the coldness and mutual distrust at the first stage of Azerbaijani-French relations (1991-1993) are explained from differ-

ent points of view. However, to see the problem only from the side of France or only from the side of Azerbaijan would be a one-sided approach to the issue. In this sense, from a comparative analysis of different positions in historiography, it can be concluded that the emergence of this situation between the two countries was associated with the following two main reasons. Firstly, there is a strong Armenian lobby and diaspora in France, as well as in the United States, which are constantly trying to create a negative image of Azerbaijan in this Western European country by conducting propaganda work. In contrast, the number of Azerbaijanis in France is significantly smaller, and they do not have a strong influence on socio-political life. Secondly, the government of Azerbaijan has pursued a passive foreign policy in relations with France, emphasizing the fact of the existence of Franco-Armenian friendly relations. In international relations, such a position is not assessed positively. Still in the 19th century, the outstanding English statesman Lord Palmerston said that there are no permanent enemies, and no permanent friends, only permanent interests. This principle remains relevant in international relations to this day. The failure of the Azerbaijani government to take this principle into account at that time led to an unbalanced foreign policy towards such an influential world power as France, which played a role in the deterioration of bilateral relations.

In Azerbaijani historiography, the beginning of a new stage in the relations of the Republic of Azerbaijan with Germany and France, aimed at developing in an ascending direction, is usually counted from the second half of 1993, which was the change of power that occurred at that time - after the return to the leadership of the country of the experienced statesman Heydar Aliyev, in connection with the cardinal changes that occurred in the course of the domestic and foreign policy of Azerbaijan.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Abdullayev Ə.İ. Müstəqil Azərbaycan və Fransa. Bakı: İqtisad Universiteti, 2007, 209 s.
2. Adıgözəlov Z.N. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ölkələri ilə siyasi əlaqələri (1991-2006). Bakı: CBS PP, 2015, 200 s.
3. Cəfərov T.V. Türk xalqları və dövlətlərinin tarixi. 2 cilddə. II cild. Bakı: Azərnəşr, 2024, 348 s.
4. Hacıyeva X.Z. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində aparıcı Qərb dövlətləri və NATO (1991-1995). Tarix elmləri namizədi dissertasiyası. Bakı, 2001, 168 s.
5. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996). Bakı: Elm, 2000, 368 s.

6. Qasımlı M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. II hissə. Bakı: Mütərcim, 2015, 640 s.
7. Qasımov E.A. Azərbaycan Respublikasının Qərbi Avropa dövlətləri ilə əlaqələri (Elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində, 1991-2005-ci illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı, 2013, 197 s.
8. Məhərrəmova S.S. Azərbaycan Respublikasının Almaniya Federativ Respublikası ilə münasibətləri (1991-2011-ci illər). Bakı: Turxan NPB, 2020, 208 s.
9. Musa İ. Azərbaycanın xarici siyasəti. 3 cilddə. III cild. Bakı: Bakı Universiteti, 2011, 776 s.
10. Schürer S. Türkeistämmige Personen in Deutschland Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2018, 80 s.
11. Современная Германия. Экономика и политика / Под общ. ред. В.Б.Белова. Москва: Весь Мир, 2015, 720 с.

NATURAL RESOURCES AND NATION-BUILDING: THE CASE OF AZERBAIJAN PETROLEUM

Burcu Temür
Khazar University, Ph.D. Student
burcu.temur@khazar.org

***Keywords**: Nationalism, nation-building, petroleum, Azerbaijan, national identity*
***Açar sözlər:** millətçilik, dövlət quruculuğu, neft, Azərbaycan, milli kimlik*

Although there is still no consensus on the nature of nations and nationalism and when they emerged, it is generally accepted that they appeared with modernity. The emergence of nationalism is referenced in developments of the 18th century, such as the French Revolution and the Industrial Revolution. Concepts such as nation, nation-building, nationalism, and national identity are so intertwined that they cannot be considered separately.

Nationalism is an ideological movement aimed at achieving and preserving autonomy, unity, and identity for a group of people that some members believe form an actual or potential "nation" [7, 73]. Nationalism is fundamentally a political principle asserting that political units and national units should align with each other [2, 1]. Hobsbawm argues that he does not see the nation as a fundamental or unchanging social entity; rather, it is specific to a particular, historically recent period. It is a social construct only in relation to a specific type of modern territorial state, the nation-state, making discussions about nation and nationality irrelevant unless they connect to this context [5,

9-10]. The objectives of nationalist movements include fostering national identity, achieving national unity, and attaining national autonomy [8, 380]. To examine national identity as both a concept and a social phenomenon, it is often essential to investigate the movement that creates nations, known as nationalism [9, 595]. In many ways, this process of self-definition and location is crucial to national identity [7, 27]. In summary, nationalism can be said to be an important factor in the formation of national identities. However, there are several elements that also shape national identity.

After the dissolution of the Soviet Union, Azerbaijan, one of the states that regained its independence, also began the nation-building process. While completing the nation-building process, its rich underground resources have been a crucial factor. Azerbaijan, which holds a significant position in the world due to its rich oil resources, has become a region of interest for big powers.

Baku's oil has been a focus of interest not only in the present day but also hundreds of years ago. The history of oil in Baku can be traced back to very ancient times. As Nusretoğlu mentions, one of the first wells drilled using primitive methods in human history was in the Balakhani region of Baku. During the Middle Ages, Baku gained fame as a center for the trade of oil and salt [6, 1021]. Even famous travelers' works reference Baku's oil. The Arabian historian, geographer, and traveler Ahmed Al-Belaruri noted the dependence of Absheron's economy on oil during the Middle Ages. Similarly, Abu-Ishag Istekhri (10th-11th centuries) and Abu-d-Gasan Ali Masudi (10th century) provided insights about the oil regions of Baku and the white and black oil of Absheron. The Italian traveler Marco Polo (13th-14th centuries) mentioned the revenues generated from transporting Baku oil to Eastern countries. Meanwhile, the German diplomat and traveler Adam Oleari (17th century) and the Turkish traveler Evliya Çelebi (17th century) documented the oil wells and the transportation of oil to Iran, Central Asia, and Turkiye [4]. Azerbaijan's territories have drawn interest for their oil resources since ancient times. Oil is one of the first elements that comes to mind when thinking of Azerbaijan.

After the dissolution of the Soviet Union, it became an important element in completing the nation-building process. Heydar Aliyev succeeded in effectively utilizing this wealth. In this context, a pivotal agreement in Azerbaijan's 20th-century history was signed on September 20, 1994. Known as "The Contract of the Century," this agreement focused on the joint development and production sharing of the "Azeri," "Chirag," and "Gunashli" fields in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea. Valued at $7.4 billion, it involved 11 interna-

tional oil companies ("AMOCO, BP, McDermott, UNOCAL, SOCAR, Lukoil, Statoil, TPAO, Pennzoil, Ramco, Delta") from seven countries ("Azerbaijan, USA, UK, Russia, Türkiye, Norway, and Saudi Arabia") as contracting parties [1].

Furthermore, one of the crucial steps taken by Heydar Aliyev was the construction of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Export Pipeline. The Heydar Aliyev Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Export Pipeline is an international initiative aimed at transporting crude oil extracted from the Azerbaijani sector of the Caspian Sea to global markets (Heydar Aliyev Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Export Pipeline, n.d.). Heydar Aliyev said "We have no other choice but Baku-Ceyhan. This is beneficial to us both economically and politically and is the most important factor for strengthening our independence" [4].

In conclusion, there are specific values that define nations on the international stage. These values not only play a crucial role in nation-building but also form part of national identities. In this regard, Baku's oil, which has attracted attention since ancient times, has been a significant factor in strengthening Azerbaijan's national identity. Particularly thanks to Heydar Aliyev's successful initiatives, Azerbaijan's oil has solidified the country's position in the international arena. The "Contract of the Century" has the significant implications for the Azerbaijani oil industry. Azerbaijan, having managed to use its natural resources quite wisely, holds the power to influence the global market in this regard. Oil, which has become synonymous with Azerbaijani identity, has been essential to these lands for centuries and continues to hold significance today. It is highly likely that this importance will persist until Azerbaijan's oil reserves are completely depleted, as oil remains one of the key factors enabling Azerbaijan to assert its influence in the world.

Təbii resurslar və dövlət quruculuğu: Azərbaycan nefti nümunəsi

Hələ də millətlərin və millətçilik anlayışının mahiyyəti nə zaman meydana çıxdığına dair müəyyən bir fikir olmasa da, ümumiyyətlə, bu anlayışların müasirliklə birlikdə ortaya çıxdığı elmi ədəbiyyatda qəbul edilir. Millətçiliyin yaranması, XVIII əsrdə Fransız İslahatı və Sənaye İnqilabı ilə əlaqələndirilir. Millət, dövlətçilik, millətçilik və milli kimlik anlayışları o qədər bir-biri ilə içiçədir ki, onları ayrı-ayrı nəzərdən keçirmək mümkün deyil.

Millətçilik, müəyyən bir qrup insanın faktiki və ya potensial "millət" təşkil etdiyini düşünən bəzi üzvlərin müstəqillik, birlik və kimlik əldə etmək və qorumaq məqsədini güdən ideoloji bir hərəkatdır [7, 73]. Millətçilik,

əsasən, siyasi və milli vahidlərin bir-biri ilə uyğunlaşmasını tələb edən siyasi bir prinsipdir [2, 1]. Hobsbawm, milləti əsaslı və dəyişməz bir sosial varlıq olaraq görmür; əksinə, onun müəyyən, tarixi cəhətdən yaxın bir dövrə aid olduğunu irəli sürür. Bu, yalnız müəyyən bir müasir ərazi dövlətinin, yəni millət-dövlətin kontekstində sosial bir quruluşdur; bu səbəbdən millət və millilik haqqında müzakirələr, əgər bu kontekstə bağlı deyilsə, mənasızdır [5, 9-10]. Millətçi hərəkatların məqsədləri arasında milli kimliyin təşviqi, milli birliyin əldə edilməsi və milli müstəqilliyin qazanılması vardır [8, 380]. Milli kimliyi həm bir anlayış, həm də sosial bir fenomen olaraq araşdırmaq üçün, adətən, millətləri yaradan hərəkat olan millətçiliyi tədqiq etmək zəruridir [9, 595]. Bu özünü müəyyənləşdirmə və yerləşmə prosesi, milli kimlik üçün bir çox cəhətdən kritik əhəmiyyətə malikdir [7, 27]. Ümumilikdə, millətçiliyin milli kimliklərin formalaşmasında mühüm bir faktor olduğu deyilə bilər. Lakin milli kimliyi formalaşdıran bir sıra başqa amillər də vardır.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqilliyini bərpa edən dövlətlərdən biri olan Azərbaycan, eyni zamanda, dövlət quruculuğu prosesinə də başladı. Dövlət quruculuğu prosesini tamamlayarkən, ölkənin zəngin yeraltı resursları mühüm bir amil olmuşdur. Zəngin neft resursları sayəsində dünya miqyasında əhəmiyyətli bir mövqeyə sahib olan Azərbaycan, böyük güclərin maraq dairəsinə daxil olmuşdur. Belə ki, Bakının nefti yalnızca günümüzdə deyil, yüz illər öncədən də maraq mərkəzi olmuşdur. Bakıda neftin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Nusretoğlunun qeyd etdiyi kimi, insanlıq tarixində primitiv üsullarla qazılan ilk quyulardan biri Bakıdakı Balaxanı bölgəsindədir. Orta əsrlərdə Bakı, neft və duz ticarətinin mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdır [6, 1021]. Məşhur səyyahların əsərlərində də Bakının nefti ilə bağlı məlumatlar qeyd olunur. Ərəb tarixçisi, coğrafiyaşünası və səyyahı Əhməd Al-Belavri Orta əsrlərdə Abşeron iqtisadiyyatının neftdən asılı olduğunu vurğulamışdır. Eynilə, Əbu-İshaq İstəhri (X - XI əsrlər) və Əbu-d-Gasan Əli Masudinin (X əsr) Bakı neft bölgələri və Abşeronun ağ və qara nefti haqqında məlumatları mövcuddur. İtalyan səyyahı Marko Polo (XIII – XIV əsrlər) isə Bakı neftinin Şərq ölkələrinə daşınmasından əldə olunan gəlirlərdən bəhs etmişdir. Bu arada, alman diplomat və səyyah Adam Oleari (XVII əsr) və türk səyyahı Evliya Çelebi (XVII əsr) neft quyularını və neftin İran, Mərkəzi Asiya və Türkiyəyə daşınmasını qeydə almışdır [4]. Azərbaycanın əraziləri qədim dövrlərdən bəri neft resursları ilə maraq doğurmuşdur. Neft, Azərbaycanın düşünüləndə ilk ağla gələn elementlərdən biridir.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra neft, dövlət quruculuğu prosesinin tamamlanmasında mühüm bir amil olmuşdu. AR-nın Prezidenti Heydər Əliyev

bu sərvətdən səmərəli istifadə etməyi bacardı. Bu kontekstdə, Azərbaycanın XX əsr tarixində mühüm bir razılaşma 20 sentyabr 1994-cü ildə imzalandı. "Əsrin müqaviləsi" adlanan bu razılaşma, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Azeri," "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarının birgə istismarı və istehsalı nəzərdə tuturdu. 7,4 milyard dollar dəyərində olan bu müqaviləyə, yeddi ölkədən ("Azərbaycan, ABŞ, Birləşmiş Krallıq, Rusiya, Türkiyə, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı") 11 beynəlxalq neft şirkəti ("AMOCO, BP, McDermott, UNOCAL, SOCAR, Lukoil, Statoil, TPAO, Pennzoil, Ramco, Delta") tərəfdaş kimi cəlb olunmuşdur [1].

Bundan əlavə, AR-nın Prezidenti Heydər Əliyevin atdığı mühüm addımlardan biri Bakı-Tiflis-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin inşası idi. AR-nın Prezidenti Heydər Əliyev BTC Əsas İxrac Boru Kəməri, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundan çıxarılan xam neftin qlobal bazarlara daşınması məqsədini güdən beynəlxalq bir təşəbbüsdür (Heydar Aliyev Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Export Pipeline, n.d.). Heydər Əliyev "Bizim Bakı-Ceyhan xaricində başqa seçimimiz yoxdur. Bu, həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan bizim üçün faydalıdır və müstəqilliyimizin möhkəmlənməsi üçün ən mühüm amildir" demişdir [4].

Nəticə etibarilə, beynəlxalq səhnədə millətləri müəyyən edən spesifik dəyərlər mövcuddur. Bu dəyərlər yalnız dövlət quruculuğunda mühüm rol oynamır, eyni zamanda milli kimliklərin formalaşmasının bir hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan, qədim dövrlərdən bəri diqqət çəkən Bakının nefti, Azərbaycanın milli kimliyinin möhkəmlənməsində əhəmiyyətli bir amil olmuşdur. Xüsusilə Heydər Əliyevin uğurlu təşəbbüsləri sayəsində, Azərbaycanın nefti ölkənin beynəlxalq arenadakı mövqeyini gücləndirmişdir. "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın neft sənayesi üçün mühüm təsirlərə malikdir. Azərbaycan, təbii resurslarını ağıllı şəkildə istifadə etməyi bacardığı üçün bu sahədə qlobal bazara təsir etmə gücünə malikdir. Azərbaycan kimliyi ilə sinonimləşmiş neft, bu torpaqlar üçün əsrlər boyu əhəmiyyətli olmuşdur və bu gün də önəmini qorumaqdadır. Çünki neft, Azərbaycanın dünyada təsirini gücləndirən əsas amillərdən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı/ Reference list:

1. Azerbaijan Energy Projects. (n.d.). President of the Republic of Azerbaijan. Retrieved 18.09.2024, from https://president.az/en/pages/view/azerbaijan/contract
2. Gellner E. (1983). Nations and Nationalism. Oxford: Basil Blackwell Publi sher Limited.
3. Heydar Aliyev Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Export Pipeline. (n.d.). State oil Fund of

the Republic of Azerbaijan. Retrieved 18.09.2024, from https://oilfund.az/en/projects/1
4. History Of Development Of Oil Industry. (2020, 01 31). The Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan. Retreived 18.09.2024, from https://minenergy.gov.az/en/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi
5. Hobsbawm E. J. (1992). Nations and Nationalism since 1780: Programme, myth, reality. Cambridge University Press.
6. Nusretoğlu , T. (2021). Rotşildler ve Bakü Petrolü. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 8(3), s. 1018-1033.
7. Smith A. D. (1991). National Identity. London: Penguin Books Ltd.
8. Smith A. D. (1994). The problem of national identity: Ancient, medieval and modern? Ethnic and Racial Studies, 17(3), s. 375-399. doi:http://dx.doi.org/10.1080/01419870.1994.9993832
9. Triandafyllidou A. (1998). National identity and the 'other'. Ethnic and Racial Studies, 21(4), s. 593-612. doi:http://dx.doi.org/10.1080/014198798329784

TURNING ASYMMETRIC INTERDEPENDENCE TO ADVANTAGE: A CASE STUDY OF AZERBAIJAN'S ENERGY DIPLOMACY

Guljannat Huseynli
Ph.D. Student, Graduate Program in International Studies Old Dominion University United States of America
ghuse001@odu.edu

Keywords: *Asymmetric Interdependence, Energy Diplomacy, Complex Interdependence Theory, Geopolitical Influence, Azerbaijan, South Caucasus, Russia, EU*
Açar sözlər: *Asimmetrik asılılıq, enerji diplomatiyası, Kompleks asılılıq nəzəriyyəsi, geosiyasi təsir, Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, Rusiya, Avropa İttifaqı*

This paper investigates how small states, particularly Azerbaijan, can leverage asymmetric interdependence to gain geopolitical influence. Focusing on Azerbaijan's energy diplomacy since its independence from the Soviet Union, the study explores the country's strategic balancing among major powers—Russia, Iran, the United States, and the European Union (EU). By employing Complex Interdependence Theory, the research analyzes Azerbaijan's use of energy resources to navigate complex geopolitical dynamics, ultimately contributing to discussions on energy diplomacy and small-state foreign policy.

Azerbaijan's independence in 1991 marked a significant shift in the ge-

opolitical landscape of the South Caucasus. As a resource-rich country, Azerbaijan has effectively utilized its oil and natural gas reserves to assert its sovereignty and enhance its international standing. This paper examines how Azerbaijan's energy diplomacy serves as a mechanism for navigating asymmetric interdependence with major powers, enabling it to leverage its resources for geopolitical gain.

Azerbaijan has undertaken key projects, such as the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) pipeline and the Southern Gas Corridor (SGC), to position itself as a crucial player in European energy security. The BTC pipeline, operational since 2006, enables the transportation of Azerbaijani oil to international markets while bypassing Russia, thus reducing Europe's dependency on Russian energy supplies (U.S. Energy Information Administration, 2021). Similarly, the SGC is designed to transport gas from the Shah Deniz field in Azerbaijan to Europe, enhancing energy diversification efforts within the EU (European Commission, 2022).

These initiatives have not only contributed to Azerbaijan's economic development but have also strengthened its relationships with Western powers, particularly the U.S. and the EU. By supplying energy to Europe, Azerbaijan gains political leverage, allowing it to assert its interests in a region where larger powers often dominate. This dynamic showcases how small states can exploit their resources to enhance their geopolitical standing.

This study employs Complex Interdependence Theory, as articulated by Keohane and Nye (1977 and 2013) in combination with Hirschman's 'influence effect' (DaDalt and Park, 2021) to analyze Azerbaijan's relationships with major powers. The theory highlights how the states are interconnected through multiple channels – economic, political, and social ties – which creates varying degrees of sensitivity and vulnerability. Incorporating a contemporary application of Hirschman's theories of "supply effect" and "influence effect" in the context of Russia-Europe gas relations, the conceptualization of power in this research, drawing on Nye's (2013) concept of "smart power," illustrates the nuanced ways in which energy resources, diplomatic leverage, and economic influence intersect. Putting this into the case, Azerbaijan's asymmetric reliance on Russian energy markets, coupled with its integration attempts into Western energy systems, has shaped its foreign policy decisions significantly. The framework allows for an examination of how energy interdependence influences the power dynamics between Azerbaijan and its partners.

The study also explores how Azerbaijan's energy diplomacy intersects with its broader regional security concerns. The country's geopolitical posi-

tion is delicate, bordered by Russia and Iran, both of which exert considerable influence in the region. Azerbaijan must carefully navigate its relationships to maintain its sovereignty while engaging in energy diplomacy. For instance, the need to balance relations with Russia, a dominant regional power, complicates Azerbaijan's efforts to align more closely with Western interests (Naghiyev, 2023).

Through a comparative analysis of Azerbaijan's energy relationships with Western and Russian actors, the study reveals the dual nature of energy resources. On one hand, energy serves as a tool for geopolitical leverage, allowing Azerbaijan to negotiate better terms and secure political support from Western allies. On the other hand, this reliance on energy exports creates vulnerabilities, particularly in the face of changing geopolitical dynamics and market fluctuations.

This research contributes to the literature on energy diplomacy, power relations, and small-state foreign policy by demonstrating how countries like Azerbaijan can navigate asymmetric interdependence to enhance their geopolitical standing. By leveraging its energy resources, Azerbaijan not only secures economic benefits but also positions itself as a significant player in regional and global energy markets. Understanding this dynamic is crucial for policymakers and scholars alike, as it sheds light on the complex interplay between resource management and international relations in an increasingly interdependent world.

Asimmetrik asılılığı üstünlüyə çevirmək: Azərbaycanın enerji diplomatiyasına dair təhlil

Tədqiqat kiçik dövlətlərin, xüsusən Azərbaycanın asimmetrik asılılıqdan geosiyasi təsir əldə etmək üçün necə istifadə edə biləcəyini araşdırılır. Bu məqsədlə, Azərbaycanın enerji diplomatiyasını SSRİ-dən müstəqillik əldə etdikdən sonra əsas diqqət mərkəzində saxlayaraq, ölkənin Rusiya, İran, ABŞ və Avropa İttifaqı (Aİ) kimi əsas güclər arasında strateji balanslaşdırma siyasəti təhlil edilmişdir. Kompleks Asılılıq Nəzəriyyəsinə əsaslanaraq aparılan bu araşdırma, Azərbaycanın enerji resurslarından mürəkkəb geosiyasi dinamikanı idarə etmək üçün necə istifadə etdiyini təhlil edir, enerji diplomatiyası və kiçik dövlətlərin xarici siyasəti üzrə müzakirələrə töhfə verir.

1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik qazanması Cənubi Qafqazın geosiyasi mənzərəsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. Təbii resurslarla zəngin bir ölkə olaraq Azərbaycan, neft və təbii qaz ehtiyatlarından effektiv

şəkildə istifadə edərək, suverenliyini təsdiq etdi və beynəlxalq mövqeyini gücləndirdi. Tədqiqat Azərbaycanın enerji diplomatiyasını əsas güclərlə olan asimmetrik asılılığı idarə etmək mexanizmi kimi araşdırır və ölkənin bu resursları geosiyasi qazanc əldə etmək üçün necə istifadə etdiyini göstərir.

Azərbaycan, Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) boru kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi (SGC) kimi əsas layihələr həyata keçirərək, Avropa enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynayan aktor kimi mövqeləndirilib. BTC boru kəməri 2006-cı ildən etibarən fəaliyyət göstərərək Azərbaycan neftini beynəlxalq bazarlara çatdırmağa imkan yaradır və bununla da Avropanın Rusiya enerji təchizatından asılılığını azaldır (ABŞ Enerji İnformasiya İdarəsi, 2021). Eyni zamanda, SGC Azərbaycanın Şahdəniz yatağından qazı Avropaya nəql etməyi nəzərdə tutur və Aİ-nin enerji şaxələndirməsi səylərini artırır (Avropa Komissiyası, 2022).

Azərbaycanın enerji diplomatiyasının geosiyasi təsiri. Azərbaycanın həyata keçirdiyi bu təşəbbüslər təkcə iqtisadi inkişafına töhfə verməklə qalmayıb, həm də Qərb dövlətləri, xüsusən də ABŞ və Aİ ilə münasibətlərini gücləndirib. Avropaya enerji təchiz etməklə Azərbaycan siyasi təsir qazanır və böyük güclərin üstünlük təşkil etdiyi regionda maraqlarını ifadə edə bilir. Bu dinamika kiçik dövlətlərin resurslarını geosiyasi mövqelərini gücləndirmək üçün necə istifadə edə biləcəyini nümayiş etdirir.

Bu araşdırma, Keohan və Nay (1977 və 2013) tərəfindən irəli sürülmüş Kompleks Asılılıq Nəzəriyyəsini və Hircmanın "təsir effekti" konsepsiyasını (DaDalt və Park, 2021) birləşdirərək Azərbaycanın böyük güclərlə münasibətlərini təhlil edir. Nəzəriyyə göstərir ki, dövlətlər arasında iqtisadi, siyasi və sosial əlaqələr vasitəsilə müxtəlif həssaslıq və zəiflik dərəcələri yaranır. Rusiyanın Avropa qaz münasibətləri kontekstində Hircmanın "təchizat effekti" və "təsir effekti" nəzəriyyələrinin müasir tətbiqini də əhatə edən bu araşdırma, enerjinin diplomatik təsir və iqtisadi güclə necə kəsişdiyini daha dəqiq təsvir edir. Bu çərçivədən istifadə edərək Azərbaycan, Rusiya enerji bazarlarından asimmetrik asılılığını və Qərb enerji sistemlərinə inteqrasiya cəhdlərini balanslaşdıraraq xarici siyasət qərarlarını əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırıb.

Regional təhlükəsizlik və enerji diplomatiyasının kəsişməsi. Tədqiqat, Azərbaycanın enerji diplomatiyasının daha geniş regional təhlükəsizlik məsələləri ilə necə əlaqəli olduğunu da araşdırır. Ölkənin geosiyasi mövqeyi həssasdır; həm Rusiya, həm də İran tərəfindən əhatə olunur və hər iki dövlət regionda əhəmiyyətli təsir gücünə malikdir. Azərbaycan suverenliyini qoruyarkən enerji diplomatiyasında iştirak etmək üçün bu münasibətləri diqqətlə idarə etməlidir. Məsələn, Rusiyanın üstünlük təşkil edən regional güc olduğu

bir mühitdə Azərbaycan Qərb maraqlarına daha sıx uyğunlaşmağa çalışarkən münasibətlərini balanslaşdırmaq məcburiyyətində qalır (Nağıyev, 2023).

Geosiyasi təzyiqlər və çətinliklər. Azərbaycanın Qərb və Rusiya ilə enerji münasibətlərinin müqayisəli təhlili, enerji resurslarının ikiqat mahiyyətini ortaya qoyur. Bir tərəfdən, enerji geosiyasi təzyiq vasitəsi kimi xidmət edir, Azərbaycanın daha yaxşı şərtlərlə danışıqlar aparmasına və Qərb müttəfiqlərindən siyasi dəstək almasına imkan verir. Digər tərəfdən, bu enerji ixracına əsaslanma dəyişən geosiyasi dinamikalar və bazar dalğalanmaları qarşısında həssaslıqlar yaradır.

Əsas nəticələr və töhfələr. Bu araşdırma enerji diplomatiyası, güc münasibətləri və kiçik dövlətlərin xarici siyasəti haqqında ədəbiyyata töhfə verir. O, göstərir ki, Azərbaycan kimi ölkələr asimmetrik asılılığı idarə edərək geosiyasi mövqelərini gücləndirə bilirlər. Öz enerji resurslarından istifadə edərək, Azərbaycan yalnız iqtisadi fayda əldə etmir, həm də regional və qlobal enerji bazarlarında mühüm oyunçu kimi özünü mövqeləndirir. Bu dinamikanı anlamaq siyasətçilər və tədqiqatçılar üçün vacibdir, çünki bu, resursların idarə edilməsi və beynəlxalq münasibətlər arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni aydınlaşdırır.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Acemoglu Daron, and James A Robinson. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. Currency, 2013.
2. ACHENBACH. "Achenbach Signs Agreement in Azerbaijan on the Manufacturing of Aluminium Flat Rolled Products." news release, 2022, https://www.achenbach.de/en/company/newsroom/article/achenbach-signs-agreement-in-azerbaijan-on-the-manufacturing-of-aluminium-flat-rolled-products/.
3. Ahmadzada Shujaat. "Can Energy Ties Prevent an Azerbaijan–Eu Rift?" Carnegie Politica. (2024 2024). Accessed July 2024. https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2024/04/can-energy-ties-prevent-an-azerbaijan-eu-rift?lang=en.
4. Azadlıq Radiosu. "For the First Time Revenues from Natural Gas Exports Outweight the Oil Export (Originial: Il Dəfədir Təbii Qaz Gəlirləri Neft Gəlirlərini Ixracatda Qabaqlayıb)." Radio Free Europe/Radio Liberty's Azerbaijan Branch. (2023). https://www.azadliq.org/a/neft-qaz-ixrac/32508146.html.
5. Azerbaijan, Ministry of Economy of The Republic of. "German Business Delegation on Business Trip to Our Country." news release, 2024, https://www.economy.gov.az/en/post/1900/almaniyanin-biznes-numayende-heyeti-olkemizde-isguzar-seferdedir.
6. Baldwin David A. Power and International Relations: A Conceptual Approach.

Princeton University Press, 2016. doi:10.2307/j.ctt1q1xsp6. http://www.jstor.org/stable/j.ctt1q1xsp6.
7. "Nagorno-Karabakh Profile." BBC News, 2024, accessed April, 2024, https://www.bbc.com/news/world-europe-18270325.
8. Bekmurzaev Nurbek. "Azerbaijan Continues to Strengthen Ties with Central Asia." Euroasia Daily Monitor 21, no. 71 (2024). https://jamestown.org/program/azerbaijan-continues-to-strengthen-ties-with-central-asia/.
9. Butenko Vladyslav. "Eu External Energy Policy: The Case of Azerbaijan." Przegląd Europejski, no. 1 (2022): 61-71.
10. "Eu Action to Address the Energy Crisis." European Green Deal, European Commission, 2024, accessed July 12, 2024, https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/eu-action-address-energy-crisis_en.
11. Commission, European. "Eu and Azerbaijan Enhance Bilateral Relations, Including Energy Cooperation." news release, 2022, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_4550.
12. "The European Green Deal." European Commission, 2024, accessed July 13, 2024, https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.
13. DaDalt Audrey, and Seo-Hyun Park. "Asymmetric Interdependence and the Politics of Energy in Europe: Hirschman's 'Influence Effect' Redux." Journal of International Relations and Development 24, no. 1 (2021/03/01 2021): 101-27. https://doi.org/10.1057/s41268-020-00184-x. https://doi.org/10.1057/s41268-020-00184-x.
14. De Mares, Kelly Chaib, and Soraya Caro-Vargas. "The Emergence of Azerbaijan as a Regional Power: Between Tensions and Neutrality." In Handbook of Regional Conflict Resolution Initiatives in the Global South, 147-70: Routledge, 2022.
15. Dinçer, Melih. "The Role of Azerbaijan as the Eu's Energy Supplier: A Secondary Alternative Partner in Natural Gas." European Politics and Society 25, no. 4 (2024): 624-42.
16. "Deutche Welle." 2024, https://www.dw.com/en/azerbaijan/t-38438597.
17. "Eu Eastern Partnership Summitt." 2017, https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2017/11/24/.
18. Fanger Samantha. "Azerbaijan and Türkiye Solidify Key Energy Alliance with Turkmen Gas Deal." Caspian Policy Center. (2024). https://www.caspianpolicy.org/research/energy/azerbaijan-and-turkiye-solidify-key-energy-alliance-with-turkmen-gas-deal.
19. "Federal Foreign Office of Germany - Official Website." Germany and Azerbaijan: Bilateral relations, 2024, 2024, https://www.auswaertiges-amt.de/en https://www.auswaertiges-amt.de/en/aussenpolitik/azerbaijan/233132.

20. Geri, Maurizio. "Can Eu and Azerbaijan Increase Energy-Transport Cooperation to Also Reinforce Connection between Europe and Central Asia? – Analysis." Analytical Article, Eurasia Review. (2023 2023). Accessed 2024. https://www.eurasiareview.com/14122023-can-eu-and-azerbaijan-increase-energy-transport-cooperation-to-also-reinforce-connection-between-europe-and-central-asia-analysis/.
21. Goldthau Andreas and Nick Sitter. "Power, Authority and Security: The Eu's Russian Gas Dilemma." Journal of European Integration 42, no. 1 (2020/01/02 2020): 111-27. https://doi.org/10.1080/07036337.2019.1708341.
22. Hasanov Fakhri J., Ceyhun Mahmudlu, Kaushik Deb, Shamkhal Abilov, and Orkhan Hasanov. "The Role of Azeri Natural Gas in Meeting European Union Energy Security Needs." Energy Strategy Reviews 28 (2020/03/01/ 2020): 100464. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.esr.2020.100464. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2211467X20300183.
23. Huseynov Vasif. "Opinion: Azerbaijan Is Now a Major Contributor to Europe's Energy Security." commonspace.eu, July, 2024, https://www.commonspace.eu/opinion/opinion-azerbaijan-now-major-contributor-europes-energy-security.
24. Ibrahimov Rovshan. "Successful Implementation of the Energy Strategy by Azerbaijan as a Small Power to Achieve National Interests." In Heydar Aliyev and the Foundations of Modern Azerbaijan, edited by M. Hakan Yavuz, Michael M. Gunter and Shamkhal Abilov, 99-123. Cham: Springer Nature Switzerland, 2024.
25. "The Nagorno-Karabakh Conflict: A Visual Explainer." International Crisis Group, 2024, accessed April 2, 2024, https://www.crisisgroup.org/content/nagorno-karabakh-conflict-visual-explainer.
26. Kakabadze Shota. "The East in the West: South Caucasus between Russia and the European Union." Polity 52, no. 2 (2020): 273-87.
27. Karimova Fatima, "Azerbaijani Political Refugees in a Limbo." Osservatorio Balcani e Caucaso Transeuropa, July, 2022, https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Azerbaijan/Azerbaijani-political-refugees-in-a-limbo-220206.
28. Keohane R.O., and J.S. Nye. Power and Interdependence: World Politics in Transition. Little, Brown, 1977. https://books.google.com/books?id=RmvuAAAAMAAJ.
29. Malici A., & Smith, E. Political Science Research in Practice. Routledge, 2019. doi:https://doi.org/10.4324/9780203732601.
30. Mammadov Seymur. "German Companies Are Entering a New Game on the Azerbaijani Field." bne IntelliNews. (2024). https://www.intellinews.com/german-companies-are-entering-a-new-game-on-the-azerbaijani-field-318057/.
31. "Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan - Official Website." 2024, 2024, https://minenergy.gov.az/en.
32. Morriss Peter. Power: A Philosophical Analysis. Second ed.: Manchester University Press, 2002. https://books.google.com/books?id=P8VWKHFmlVQC.

33. Naghiyev Elnur. "Foreign Policy of Azerbaijan: Maintaining Relations with the West, Turkey and Russia." Vilniaus universitetas., 2023.
34. Natalia Bîrlădeanu. "Eu-Moldova, Ukraine, Belarus, Georgia, Armenia, Azerbaijan, and Russia. Their Power Relations in the Contemporary History." L'Europe Unie 19, no. 19 (2023): 47-54.
35. Nye Joseph S. "Hard, Soft, and Smart Power." In The Oxford Handbook of Modern Diplomacy, edited by Andrew Cooper, Jorge Heine and Ramesh Thakur: Oxford University Press, 2013.
36. Overland Indra. "The Geopolitics of Renewable Energy: Debunking Four Emerging Myths." Energy Research & Social Science 49 (2019/03/01/ 2019): 36-40. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.erss.2018.10.018. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214629618308636.
37. Petersen Alexandros. Integration in Energy and Transport: Azerbaijan, Georgia, and Turkey. Rowman & Littlefield, 2016.
38. Report.az. "Azerbaijan Released the Predictions on Gas Exports for Upcoming Year (Original: Azərbaycanda Bu Il Üçün Neft Və Qaz Hasilatı Və Ixrac Proqnozları Açıqlanıb)." (2023). https://report.az/energetika/azerbaycanda-bu-il-ucun-neft-ve-qaz-hasilati-ve-ixrac-proqnozlari-aciqlanib/.
39. "Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs - Official Website." (2024). https://www.mfa.gov.az/en.
40. RFL "Kremlin Confirms Russian Peacekeepers Leaving Nagorno-Karabakh." Radio Free Europe Radio Liberty 20 April, 2024, https://www.rferl.org/a/azerbaijan-armenia-russia-peacekeepers-leave-karabakh/32909275.html.
41. Rzayeva Gulmira. "The Southern Gas Corridor and Its Importance for South.""Southern Gas Corridor (Sgc) Official Website." 2024, accessed July, 2024, https://www.sgc.az/en.
42. Stevens Colin. "Azerbaijan: A Key Player in Europe's Energy Security." EU Reporter, 2024. https://www.eureporter.co/world/azerbaijan-world/2024/04/29/azerbaijan-a-key-player-in-europes-energy-security/.
43. Waltz Kenneth Neal. "Theory of International Politics." (1979).

VI BÖLMƏ
AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASINA ELMİ-NƏZƏRİ BAXIŞ

XIX ƏSR MAARİFÇİLİK HƏRƏKATININ QADIN TƏMSİLÇİLƏRİNİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Sevinc Qasımova
Bakı Dövlət Universitetinin Mənbəşünaslıq,
tarixşünaslıq və metodika kafedrasının dosenti
qasimovasevinc@mail.ru

Açar sözlər: *Milli-mənəvi dəyərlər, maarifçilik şüuru, Xeyriyyə cəmiyyəti, cəhalət, qadın təmsilçilər*

Keywords: *National-moral values, awareness of enlightenment, Charity society, ignorance, female representatives*

Çoxəsirlik tariximizin səhifələrinə öz qəhrəmanlıq şücaəti ilə adlarını qızıl hərflərlə həkk edən Tomris, Məhsəti Gəncəvi, Sara xatun, Nigar xanım, Həcər xanım, Gövhər ağa, Heyran xanım, Xurşidbanu Natəvan və s.türk qadınları tarixən həm marifpərvər, həm də vətənpərvər olmuşlar və bu gün də onların varisləri azərbaycançılıq ideologiyası missiyasını çox şərəflə davam etdirirlər. Bu da danılmaz həqiqətdir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman Şərqində qadınlara səsvermə hüququ verən ilk dövlət olmuşdur. Qadınlarımız milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında, maarifçilik şüurunun formalaşmasında daim kişilərlə çiyin-çiyinə ölkə quruculuğunun fərqli sahələrində iştirak edib və hal-hazırda da edirlər. Onların keçdiyi şərəfli həyat yolu bu gün gənc nəsillərə örnək sayılır. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən cəhət ondan ibarətdir ki, maarifçilik və maarif işi bütün dövrlərdə vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan maarifçilərinin fəaliyyətinə münasibətini xatırlatmaq yerinə düşər. O qeyd edirdi: "*Keçən əsrdə milli maarifçilik ideyalarının gerçəkləşməsi sayəsində Azərbaycanda demokratik mətbuat, ana dilli məktəb və dünyəvi teatr yaranaraq milli şüurun formalaşmasına güclü təkan verdi*" [6, 10]. O, Azərbaycanın müstəqilliyinə inandığı üçün sovet dönəmində qadınların vəzifəyə irəli çəkilməsinə və eyni zamanda tələbə qızlarımızın Rusiya universitetlərində təhsil almasına şərait yaratdı. Çünki, o Azərbaycanın yenidən müstəqil olacağına və təhsilli qadınların da müstəqil dövlətçiliyimizin inkişafına töhfələr verəcəyinə inanırdı. Bu gün ölkəmizdə birinci vitse-prezidentin, Ambudsmanın, Millət vəkillərinin əksəriyyətinin qadın olması, Azərbaycan qadınına, onun dünyagörüşünə və

siyasi bacarığına inamın parlaq nümunəsidir. “Bir oğlana təhsil verməklə təhsilli bir insan qazanırsan, bir qıza təhsil verməklə isə təhsilli bir millət”. “Millət atası” titulunu qazanan, xeyriyyəçilik və maarifçilik hərəkatında xüsusi xidməti olan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vaxtı ilə dediyi bu sözlər indi də aktuallığını itirməyib.

XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan torpaqları iki yerə parçalandıqdan sonra onun müstəmləkə əsarətində olması maarif və təhsilin inkişafına əngəl törədirdi. Bəhs etdiyimiz dövrdə bir tərəfdən çarlıq rejiminin xalqın savadlanmasına mane olması, digər tərəfdən isə əhalinin mühafizəkar düşüncəli şəxslərinin təhsil məsələsinə, xüsusən də qadınların oxumasına əngəllər törətməsi bu sahədə irəliləmənin qarşısını alırdı. Buna baxmayaraq, dünyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləyən və bu rejimlə barışmayan, müstəmləkəçi dövlətin idarəçilik sisteminə etiraz edən qüvvələr yetişməkdə idi. Məhz bu nəslin nümayəndələri xalqın taleyüklü məsələlərinə biganə qalmayaraq yenilikçilik hərəkatının təmsilçilərinə çevrildilər. Milli intellegentlər adlanan bu nəsil xalqın nə üçün geridə qalması məsələlərini önə çıxarır və bu girdabdan çıxış yolunu axtarırdılar.

XIX yüzilliyin sonlarında yeni münasibətlərin meydana gəlməsi ilə yeniləşmə hərəkatında yeni fikir cərəyanları meydana gəlməyə başladı ki, artıq bu istiqamətin nümayəndələri milli ziyalılar milli burjuaziya ilə birləşmək yolunu seçərək xalqın azadlıq və istiqlaliyyətə çatacaq yolunu müəyyənləşdirmiş oldular. Y.Qarayevin təbirincə desək: “*Həqiqi maarifçiliyin həmişə və hər yerdə həll etdiyi milli tarixi vəzifə - vətəndaşlıq qüruru və azadlıq hissinin tərbiyəsi XIX əsrin məhkum və asılı Şərqində daha qabarıq meydana çıxır və Azərbaycanda maarifçilik öz inkişafının yetkin mərhələsində təkcə fanatizmdən, dini və dünyəvi qəflətdən yox, həm də milli qəflətdən xilas olmağın təliminə çevrilə bilir*” [10, 131]. Ən maraqlısı odur ki, əsrin ikinci yarısında maarifçi-demokratlar öz ailələrinin timsalında bu hərəkatın fövqündə durdular. Azərbaycan qadınlarının bu hərəkatda öncüllər sıralarda olması “bir qadının təhsili ilə bir millət qazanır” fikri demək olar ki, təsdiqləndi. Bunun bariz nümunəsi məhz maarifçilik hərəkatının qadın təmsilçiləri idi və onlar bu hərəkatın hərəkətverici qüvvələri rolunu oynadılar.

“Türklərin” tərcümanı adını qazanmış, “Tərcüman” qəzetinin yaradıcısı İsmayıl Qaspıralının, ilk milli mətbuatımızın yaradıcısı Həsən bəy Zərdabinin, 1879-cu ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin ilk azərbaycanlı tələbələrindən biri Səfərəli bəy Vəlibəyovun, Azərbaycan Cümhuriyyətini de-fakto tanınması yolunda mübarizə aparan Ə.Topçubaşovun, türkçülüyün geniş anlamda yayılmasında böyük rol oynayan Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd Ağaoğlunun, ilk

müstəqil dövlət qurucumuz M.Ə.Rəsulzadənin ailəsinin timsalında bütün milləti oyadacaq qadın fenomenlərini görürük. Belə bir deyim var: "Hər bir uğurlu kişinin arxasında bir mücadiləçi qadın dayanır".

Məhz bunu XIX yüzilliyin maarifçi qadınları ilk dəfə təsdiqlədilər. Bunlardan biri və bəlkə də birincisi Həsən bəy Zərdabinin ailə timsalında gerçəkləşən, sözün həqiqi mənasında maarifçilik hərəkatı idi. İlk maarifçi və mücadiləçi qadınlar sanki Həsən bəy Zərdabinin ailəsində yetişmişdilər. O, millətini maarifləndirmək üçün öz ailəsinin timsalında çəkinmədən və dəyanətlə bu ağır və məsuliyyətli işin öhdəsindən gəlməyə çalışırdı. XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan qadınları milli kimliklərini dərk edərək maarifləndirmə istiqamətində böyük bir marafona qoşuldular [8, 15]. Təsadüfi deyil ki, Hənifə Məlikova-Abayeva, Liza Muxtarova, Pəri xanım Məlikova-Topçubaşova, Qəribsoltan Məlikova, Həmidə xanım Cavanşir, Nigar xanım Vəlibəyova, Şəfiqə xanım Əfəndizadə, Nigar Şıxlinskaya, Sürəyya Ağaoğlu, və s. kimi qadın maarifçilər bu hərəkatın hərəkətverici qüvvələri rolunu öz öhdələrinə götürərək azərbaycançılıq ideologiyasının bilavasitə təmsilçilərinə çevrilirdilər.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Bakıda və ətraf regionlarda da maarifçilik sahəsində xeyli işlər görüldü. "Nəşri – Maarif", "Nicat", "Şəfa", "Şuşa", "Səadət", "Qafqaz Müsəlman Qadınları Xeyriyyə Cəmiyyəti", "Müqəddəs Nina", "Müqəddəs Ripsimi" rus qadın xeyriyyə cəmiyyətləri yaranmışdı [2, 54]. 1850-ci illərdə Tiflisdə fəaliyyət göstərən "Müqəddəs Nina" cəmiyyətinin Azərbaycanda eyniadlı qadın təhsil idarəsi fəaliyyətə başladı. Bu cəmiyyətin üzvləri arasında on yeddi nəfər azərbaycanlı qadın vardı [11, 211]. Onlardan: Xədicə Haqverdiyeva, Fatma Əsədbəyova, Balaxanım Xandəmirova, Gövhər Qurtqaşinskaya, və başqalarını göstərmək olar. Bu cəmiyyətlər ölkədə qadın maarifçilik hərəkatına güclü təkan vermiş oldu [5].

Cəhalət və savadsızlığın hökm sürdüyü bir dövrdə belə bir işin öhdəsindən gəlmək qədər çətin iş yox idi. Lakin, mövcud çətinliklərə rəğmən maarifçi qadın təmsilçilərimiz müxtəlif istiqamətlərdə Azərbaycan qadınlarının təhsilinin önəmini vurğulayır və bu yolda əməli fəaliyyət göstərərək cəhalətdən çıxmağın dərmanını elm və maarifdə görürdülər. Qızların yüksək təhsil almasına çalışan bu təhsilli maarifçi qadınlar gənc qızlarımızı təkcə klassik və Azərbaycan ədəbiyyatı, dərslikləri ilə tanış etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onlara savadlı yazma bacarığını aşılayaraq, dövrün ictimai-siyasi hadisələri ilə yaxından tanış edirdilər. Onlar eyni zamanda dövri mətbuatda yaxından iştirak etməklə qadınlardan ibarət qəzet və jurnallar təsis edib qadınların dünyagörüşlərini artıraraq müstəqil düşünmək bacarığını da aşılayırdılar.

Tədqiqatda müqayisəli-təhlil metodu ilə maarifçilik hərəkatı və onun qadın təmsilçilərindən bəhs edilməklə, hərəkatının qadın təmsilçilərinin bu yoldakı çətinliklərlə necə mücadilə aparmasına, onların fərqli mübarizə formalarına diqqət çəkiləcək, eyni zamanda bu hərəkatın türk dünyasında hansı yeniliklərə yol açdığından da bəhs ediləcəkdir.

The ideology of azerbaijanism of female representatıves of the 19th century enlıghtenment movement

Tomris, Mehsati Ganjavi, Sara khatun, Nigar khanim, Hajar khanim, Govhar agha, Heyran khanim, Khurshidbanu Natavan, etc., who engraved their names in golden letters on the pages of our history of many captivity, were historically both enlightened and patriotic, and still are today. Their successors continue the mission of Azerbaijani ideology with great honor. It is an undeniable fact that the Azerbaijan Democratic Republic was the first country in the Muslim East to give women the right to vote. Our women have always participated shoulder to shoulder with men in different fields of country building in the protection of our national and moral values, and are still doing so. Their honorable life path is considered an example for young generations today. The aspect that determines the topicality of the topic is that education and the work of education have been one of the important issues in all times. It is appropriate to mention the great leader Heydar Aliyev's attitude towards the activity of Azerbaijani intellectuals. He noted: "*Thanks to the realization of the ideas of national enlightenment in the last century, a democratic press, a mother-tongue school and a secular theater were created in Azerbaijan, which gave a strong impetus to the formation of national consciousness*" [6, 10]. Because he believed in Azerbaijan's independence, he created conditions for women to be promoted to positions in the Soviet era and at the same time for our female students to study in Russian universities. Because he believed that Azerbaijan will become independent again and that educated women will contribute to the development of our independent statehood. Today, the fact that the first vice-president, the Ombudsman, and most of the deputies in our country are women is a bright example of confidence in the Azerbaijani woman, her outlook and political skills. "By educating a boy, you get an educated person, and by educating a girl, you get an educated family". These words of Haji Zeynalabidin, who got the title of "Father of the Nation" and had a special service in the charity and enlightenment movement, said at the time of Taghiyev, have not lost their relevance even now.

At the beginning of the 19th century, after the land of Azerbaijan was di-

vided into two parts, its colonial slavery hindered the development of knowledge and education. In the period we are talking about, on the one hand, the tsarist regime hindered the education of the people, and on the other hand, the conservative-minded people of the population created obstacles to the issue of education, especially to the study of women, preventing progress in this field. Despite this, the forces that carefully followed the changes taking place in the world and did not come to terms with this regime and protested against the management system of the colonial state were growing. It is the representatives of this generation who did not remain indifferent to the fateful issues of the people and became the representatives of the innovative movement. This generation, called national intellectuals, paid attention to why the people were left behind and were looking for a way out of it.

At the end of the 19th century, with the emergence of new relations, new currents of thought began to appear in the renewal movement, and the representatives of the national intellectuals of one direction chose the path to unite with the national bourgeoisie and determined the path to freedom and independence of the people. Y. Garayev mentioned, "*The national historical task that real enlightenment always and everywhere solves - the upbringing of civic pride and the sense of freedom appears more prominently in the condemned and dependent East of the 19th century, Enlightenment in Azerbaijan is in the mature stage of its development not only from fanaticism, religious and secular ignorance, but also become an enference to get rid of national negligence*" [10, 131]

The most interesting thing is that in the second half of the century, enlightened democrats stood above this movement in the example of their families. The fact that Azerbaijani women are among the pioneers in this movement has almost confirmed the idea that "a nation wins with the education of a woman". A clear example of this was the female representatives of the Enlightenment movement, who played the role of driving forces of this movement.

Ismayil Gaspiralı, the founder of the "Tarjuman" newspaper, Hasan bey Zardabi, the founder of our first national press, Safarali bey Valibayov, one of the first Azerbaijani students of the Azerbaijan branch of the Gori Teachers' Seminary in 1879, A. Topchubashov, who fought for the de facto recognition of the Republic of Azerbaijan , in the example of the family of Alibey Huseynzade, Ahmet Agaoglu, M.E Rasulzade, the founder of our first independent state, who played a major role in the spread of Turkism, we see the female phenomena that will wake up the whole nation. There is a saying: "Behind every successful

man there is a fighting woman". This was first confirmed by enlightened women of the 19th century.

One of them, and perhaps the first one, was the enlightening movement in the truest sense of the word, which started in the image of Hasan Bey Zardabi's family. The first enlightened and militant women seemed to have grown up in the family of Hasan Bey Zardabi. In order to educate his nation, he tried to cope with this difficult and responsible work without hesitation and persistence in the example of his family. Starting from the middle of the 19th century, Azerbaijani women realized their national identity and joined a big marathon in the direction of education. [8, 15]. It is no coincidence that female educators such as Hanifa Malikova-Abayeva, Liza Mukhtarova, Pari khanum Malikova-Topchubashova, Garibsoltan Malikova, Hamida khanum Javanshir, Nigar khanum Valibayova, Shafiga khanum Efendizade, Nigar Shikhlinskaya, Sureyya Agaoglu, etc.played the role of the driving forces of this movement. They had undertaken.

In the period we are talking about, a lot of work was done in the field of education in Baku and the surrounding regions. Russian women's charitable societies "Nashri – Maarif", "Nijat", "Shafa", "Saadat", "Caucasus Muslim Women's Charitable Society", "Saint Nina", "Saint Ripsimi" were established [2, 54]. In the 1850s, the women's education department of the "Saint Nina" society, operating in Tbilisi, started functioning in Azerbaijan. Seventeen Azerbaijani women were among the members of this society [11, 211]. Among them: Khadija Hagverdiyeva, Fatma Asadbayova, Balakhanim Khandemirova, Govhar Gurtgashinskaya, and others. This societies gave a strong impetus to the women's education movement in the country [5].

In an age of ignorance and illiteracy, there was no task as difficult as undertaking such a task. However, despite the existing difficulties, our enlightened female representatives emphasized the importance of the education of Azerbaijani women in various directions, and by performing practical activities on this path, they saw the cure for getting out of ignorance in science and education. These educated enlightened women, who strived for girls to get higher education, not only introduced our young girls to classical and Azerbaijani literature and textbooks, but at the same time taught them the skill of literate writing and familiarized them closely with the social and political events of the time. At the same time, they founded women's newspapers and magazines by closely participating in the periodical press, and instilled the ability to think independently by increasing women's outlook.

The article will talk about the enlightenment movement and its female

representatives with the comparative-analytical method, how the female representatives of the movement struggle with the difficulties on this path, their different forms of struggle, and at the same time it will be discussed what innovations this movement has opened in the Turkish world.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Azərbaycan qadın ensiklopediyası. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 2002. 404 s.
2. Baykara Hüseyn. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1992. 276 s.
3. Baykara, Hüseyn. Azerbaycanda Yenileşme Hareketleri (XIX. Yüzil) – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 1966. 200 s.
4. Cümhuriyyətə işıq saçan qadınlar : araşdırma yazılar toplusu. Bakı, Nurlar NPM, 2018, 496 s.
5. Əliyeva Lətifə. Azərbaycan qadınları emansipasiya yollarında (1918-1920). Bakı, 2018
6. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. On dördüncü kitab. Bakı, Azərnəşr, 2005, 520 s.
7. Həsənova Məlahət. Azərbaycan milli dövlətçilik tarixində görkəmli qadınlar. Bakı: İmakofset, 2008. 212 s.
8. Məmmədova Nərminə. Mədəni-maarifçilik tariximizdə Azərbaycan qadını. Bakı, Tuna, 2019. 104 s.
9. Məmmədov-Gəncəli Sabir. Azərbaycanın maarifpərvər qadınları. Bakı, 1960. 168 s.
10. Qarayev Yaşar. Seçilmiş əsərləri (5 cilddə). II cild. Bakı, "Elm,", 2015. 632 s.
11. Süleymanova Sevda Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat XIX yüzilliyin sonu XX yüzillik əvvəlləri) (ikinci təkrar nəşr). Bakı, "OPTİMİST", 2022. 492 s.

TÜRK MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ DURNA KULTU

Məhəmməd Məmmədov
Bakı Dövlət Universitetinin
Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının dosenti
mehemmedmemmedli@mail.ru

***Açar sözlər**: durna, həsrət , hakimiyyət, alplıq, güc-qüvvət, bərəkət, ruh, sədaqət*
***Keywords:** crane, longing, power, heroism, strength, prosperity, soul, fidelity*

Giriş. Xalq ədəbiyyatında durna motivi 2 istiqamətdə - aşıq yaradıcılığı və dini–mistik təriqət əsərlərində özünü göstərir. Məhəbbət dastanlarında durna həsrət, qürbət, xəbərləşmə və salam göndərmə funksiyaları daşıyır.

Türk mifoloji düşüncəsində durna kultunun şamanlıq, alplıq, hakimiyyət, qüvvət, cəsarət, uğur, bərəkət, niyyət kimi rəmzləri, həmçinin, qız – gəlinlər arasında gözəllik və bəzək ünsürü olaraq işlədilməsi Azərbaycan folklorşünaslığında araşdırılmadığından, mövzu aktualdır. Tezisdə türk mifoloji düşüncəsində durna kultunun yeri araşdırılır.

Əsas. İslam öncəsi Göy Tanrı inanışından kənarda durna ilah kimi qəbul edilməklə yanaşı, ruhu tanrıya çatdıran vasitədir. Altay türklərində durna müqəddəsdir və ruhun durna donunda göy üzünə yüksəldiyinə inanılır [4, 65]. İbn Fadlanın səyahətnaməsində başqırdlar arasında durna qurtuluşa yol açan bir ilah kimi təsvir edilir [11, 217]. Qu quşu kumu durna da dişi ruhlar bölümünə aid edilən Ayızıtı təmsil etdiyindən öldürülməsi günah sayılır. Durna ölümsüzlük, uzun həyat, zənginlik, sərvət, rifah rəmzidir [3, 153]. Xəbər gətirib-aparan quş hesab edilən durna bəzən Tanrının elçisi kimi də təqdim olunur [9, 553].

İslamda və təsəvvüfdə durna müqəddəs şəxslərlə əlaqələndirilir. Əli ibn Talib, Əhməd Yasəvinin sufi müridlərinin gözünə durna cildində görünməsi haqqında inamlar vardır. Durna xalq inanclarında ovlanması yasaq hesab edilən müqəddəs quşlardandır [4, 65].

Ustad aşıqlar durnaya xüsusi maraq göstərmiş, ondan butasının arxasınca gedərkən bir "xəbər" motivi kimi istifadə etmişlər. Evindən, yurdundan ayrılan aşiqin anası, atası, bacısı, sevgilisi və ya uşaqlarına duyduğu həsrət, vətəndə qalanlarla xəbərləşmə ehtiyacını yaratmışdır. Aşiqlərin bir çoxu öz həyatlarını baharda gəlib, payızda isti ölkələrə köç edən köçəri durna quşuna bənzədərək səyahətlərində onunla dərdləşirlər.

Xalq ədəbiyyatında durna aşiqə xəbər gətirib-aparan, ələvi-bəktaşi ədəbiyyatında Həzrəti Əlinin avazını, səsini təmsil edən köçəri bir quşdur. Köçü rəmzləşdirən durna vətən və qürbətin sinonimi olub xəbər gətirən və ruhları daşıyan bir elçidir. Bir çox ozan və aşıqların yaradıcılığında durna həsrət, nisgil, dərdləşilən və ya xəbər aparıb-gətirən kimi qarşımıza çıxır Heca vəznində olan həmin şeirlərdə qürbət eldə çəkilən iztirab, acı, xəbər dağlara, obalara, şəhərlərə, tarixi şəxsiyyətlərə, təriqət böyüklərinə durna vasitəsi ilə göndərilir. Durnanın xəbər gətirib-aparmaq funksiyasına bir çox dastan örnəklərində rast gəlirik. Aşiqlər durnanı sevgililərinə bənzədirlər. "Əsli-Kərəm" dastanında yolda durna qatarına rast gələn Kərəm magik-ritual formadan istifadə etməklə, durnalarla xəbərləşir və Əslini onlardan xəbər alır: "Qatar-qatar göy üzündə süzürsüz, // Əylən, durnam, əylən, xəbər sorayım. //Bizim yurddan nə xəbərlər bilirsiniz? //Əylən, durnam, əylən, xəbər sorayım..." [1, II c., s. 27].

Prof.S.Rzasoy qeyd edir ki, durna kosmoloji xronotopda eyni zamanda kişi başlanğıcı ilə qadın başlanğıcı arasında, yəni dünyalar arasında əlaqə yaradan mediatordur. Kərəmin durna ilə Əsliyə, öz evlərinə xəbər yollaması durnanın mediativ funksiyasını bir daha təsdiq edir. Durnalarla xəbərləşmə dialoq ritualının 2 tərəfini ortaya qoyur: 1. Kosmoloji kimliyin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edən xəbərləşmə; 2. Dünyalar (Kərəmlə Əsli, Kərəmlə onun vətəni- müəllif) arasında əlaqəyə xidmət edən xəbərləşmə [10, s.153].

Durnaların mediativ funksiyasını nəzərə aldıqda bu dialoq-xəbərləşmədir və onun süjetinin forması passiv, yəni birtərəfli xəbərləşmədir. Xəstələnən Kərəmin dastanda durnalarla evə xəbər yollaması sevən aşiqin qürbət eldəki halının lirik–emosional təqdimidir: "Durna, gedər olsaz bizim ellərə, // Qürbətdə bir xəstə gördüm deyərsiz. // Əgər sizdən sual edən olarsa, Qürbətdə bir xəstə gördüm deyərsiz" [1, 66].

"Koroğlu" dastanında igidlərin papağına durna teli sancması bahadarlıq, qəhrəmanlıq simvolunu təcəssüm edir. Tədqiqatçılar quş tükünün hakimiyyət, alplıq, güc-qüvvət, cəsarət, bərəkət, uğur anlamında işləndiyini qeyd edirlər [4, 65]. Mahmud Kaşqarlı "Divanü lüğət-it-türk" əsərinin Uyğur maddəsində Zülqərneynin uyğur ölkəsinə səfər etməsindən danışaraq türk xaqanının İsgəndərin hüzuruna dəbilqəsinə şahin qanadları taxılmış dörd min adam göndərdiyini və bu adamların həm qabağa, həm də arxaya ox atdıqları söylənilir [2, № 1, 117-132]. Zülqərneyn onların məharətini alqışlamış və "bunlar başqasının yeməyinə möhtac olmazlar, çünki, bunların əlindən ov qurtulmaz... " demişdir [6, I c., 111-112].

Durnanın səsinin Həzrəti Əlinin səsinə bənzədiyinə və uçarkən Anadolunun bir ucundan o biri ucuna salamlar daşıdığına inanılmışdır. Əski türklərdə durna Göy Tanrı ilə əlaqələndirilmişdir. Ölümdən sonra göyə yüksələn ruhun durna cildinə düşdüyünə və bu şəkildə göydə süzdüyünə inanılmışdır. Səsini Həzrət Əlidən alan durna xalq ədəbiyyatı, ələvi və bəktaşi təriqətlərində xəbər motividir. Bülbüldən məhəbbət, güldən sevgi, arıdan hikmət alan haqq aşiqləri, ərənlər ilahi eşqə durna ilə çatmışdır. Təsəvvüfə görə, quşlar könüldən-könülə xəbər, məqamdan-məqama isə sirr daşıyar. Dərvişlərin ruhu, yuxu zamanı quş şəklinə girib mənəvi məqamları dolaşar. Dərvişlər şeyxlərin əmri ilə bağlı olduqları dərgahı buraxaraq qürbətə çıxarlar. Bu qürbət o deməkdir ki, dərviş zaman-zaman Tanrıdan uzaqlaşdığından narahat olaraq gündəlik həyatla əlaqəsini kəsər və tənhalıqda könlündə Allahı axtarar [4, 70]. Qırğız türkləri arasında bir ilah olaraq təsvir olunan durna da göyərçin kimi əski türk sənəti və mənqəbəvi əsərlərdə qarşımıza çıxar. Əhməd Yasəvinin mənqəbəvi həyatı ilə bağlı rəvayətlərdən birində Xorasan ərənlərindən biri

onu məclisə dəvət etmək üçün onun arxasınca yollanarkən durna donuna girər. Əhməd Yasəvi də batini gücü ilə bundan xəbər tutduqda müridlərinə 7 vəlinin gəldiyini söylər, durna cildinə girərək onları qarşılamağa çıxar [7, 62].

İrene Məlikovanın fikrincə, durna tanrının yer üzündəki təcəllilərinin timsalıdır, belə ki, Allahın bəşər surətində təcəllisi olan Əlini təmsil edən quşdur [12, 163]. Türk mifoloji düşüncəsində durna sevgidə sədaqəti, dostluqda əzmkarlıq və sədaqəti rəmzləndirir. Durna cüt yaşayan, gündə iki dəfə suda rəqs edən, cütləşmə dövründə maraqlı rəqsi ilə diqqəti cəlb edən köçəri quşdur. Belə ki, dişisi və ya erkəyi ölən durna yeddi il can yoldaşını gözlər, asanlıqla cütləşməz. Durna vəfalı, evlilik həyatına dönməyən soylu və nəcib bir quşdur.

Durna ilə bağlı xalq inanclarında göstərilir ki, durnanın qonduğu tarla bərəkətli olar. Durna baharda ağzında buğda gətirərsə bolluq, sümük gətirərsə ölüm, ilan gətirərsə fəlakət, alçaqdan uçarsa soyuq, yüksəkdən uçarsa havanın isti olacağı inancları xalq arasında yaşamaqdadır. Türk mifoloji düşüncəsində durna niyyət tutmada bir vasitə kimi çıxış edir. Durna havada istiqamətini dəyişdirdiyi və melodiya ilə ötdüyü zaman niyyət tutulur, dilək edilir. Durnaların qatar bağlayıb yollarına davam etməsi niyyətin qəbulu deməkdir.

Türk xalq ədəbiyyatında durna ovlayan ovçuların bədbəxtliyə düçar olması və ya dəli olması haqqında hekayətlərin mövcudluğu durnanın ovlanmayan və əti yeyilməyən müqəddəs quşlar bölümünə aidliyini təsdiqləyir. İgidlərin papağına durna teli taxması ənənəsi orta əsrlərdə bahadarlıq, qəhrəmanlıq simvolu hesab olunurdu. Tədqiqatçılar quş tükünün hakimiyyət, alplıq, güc-qüvvət, cəsarət, bərəkət, uğur anlamında işləndiyini qeyd edirlər [4, 65].

Mahmud Kaşğarlı Uyğur türkləri dövründə alpların dəbilqələrinin təpəsinə şahin lələyi // qanadı taxdıqların qeyd edir. İslam dönəmində türk akınçılarının dəbilqə və papaqlarında qızıl suyuna batırılmış durna quşu telləri və tükləri taxılardı [5, 118]. Quş tükü hakimiyyət rəmzi olaraq düşünülmüşdür. Yakut türklərində quş formasında paltar geyinən şaman fövqəladə bir güc qazanardı [9, 36-37].

Durna xalq ənənəsinə görə mübarək, ağıllı, hər hərəkəti düzgün, müqəddəs bir quşdur. Uçuşları bir nizam və sıra içində olan durnalar bəzən insanların fəna hərəkətlərindən yollarını çaşırlar. Durnalar qatar halında uçarkən "Daş oyunu"ndakı yerdəki daşların qarışdırılması, papağın tərs geyilməsi, ayaqqabıların tərsinə çevrilməsi kimi hərəkətlər durnaların yollarını azmasına səbəb olur və havada uzun müddət fırlanıb durmalarına yol açar. Anadoluda bəzi yerlərdə yerdə bıçaqla bir dairə çəkildiyi zaman 3 dəfə "İxlas" və "Fatihə" surəsi oxunduqda durnaların yolu açılmış olur və yenə qatar bağlayırlar [4, 65].

Anadoluda durna qız-gəlinlər arasında gözəllik simvoludur. Şükrü Elçin söyləyiciyə istinad edərək qeyd edir ki, durnanın pərisi gözəl bir qızdır. Qızların nişanlı ikən "Mənə dəyməyin, mən bir durnayam, ərə getdikdə qanadı qırıq durna oluram" ifadəsi, görünür, nişanlı vaxtının gözəl, evlilik dövrünün isə ağır olmasına bir işarədir. Durnanın ünsürlərindən sayılan tel gözəllik və uğur əlamətidir [4, 65].

Nəticə. Xalq ədəbiyyatında durna aşiqə xəbər gətirib-aparan, ələvi-bəktaşi ədəbiyyatında Həzrəti Əlinin avazını, səsini, ölümsüzlüyü, əbədi dönüşü və ruhun bədəni tərk edərək səyahətini rəmzləşdirən köçəri müqəddəs quş olmaqla yanaşı, türk cəmiyyətində şamanlıq, alplıq, hakimiyyət, cəsarət, uğur, bərəkət, niyyət rəmzi, həmçinin qız – gəlinlər arasında gözəllik və bəzək ünsürü olaraq işlədilmişdir.

The cult of the crane in Turkic mythological thinking

Introduction. In folk literature, the Crane motif appears in two directions: 1. in Ashug creativity; 2. in religious and mystical works. In love dastans, the Crane performs the function of longing, foreign land, and conveying messages and regards. In Turkic mythological thinking, the cult of the Crane is a symbol of shamanism, heroism, power, strength, courage, luck, prosperity, desires, as well as an element of beauty and decoration among girls and young women. Since this has not been researched in Azerbaijani folklore studies, this topic is relevant. The thesis determines the place of the Crane cult in Turkic mythological thinking.

Basis. Before Islam, outside the belief of Goy Tengri, the crane, accepted as a deity, served as a means of transferring the soul to the Creator. The Altai Turks consider the crane sacred and believe that the soul in the guise of a crane ascends to heaven [4, 65].

In Ibn Fadlan's travel notes, the crane is described as a deity that opens the way to salvation among the Bashkir's [11, 217]. Since the crane, like the swan, personifies Aizit, which relates to female spirits, killing these birds is considered a sin. The crane is a symbol of immortality, long life, wealth, prosperity, welfare [3, 153]. The crane, considered a messenger bird, is sometimes presented as amess age from the Creator [9, 553].

In Islam and mysticism, the crane is associated with holy persons. There are beliefs that Ali ibn Talib, Ahmed Yasevi appeared to Sufi murids in the shape of a crane. According to people's beliefs, hunting the crane, which is considered sacred, is prohibited [4, 65].

Ashug masters showed a special interest in the crane; following their beloved, they used it as a motif of the "message". Being far from his homeland, Ashig missed his parents, sister, lover, children, and this made it necessary to send them a message. Most ashigs, like the cranes that arrived in the spring and flew to warm countries in the fall, shared their sadness with these birds during their travels.

In folk literature, the crane is a migratory bird that bringsa message to the ashig and transmits a message from him. In Alevi - Bektashi literature, the crane is a bird imitating the voice of Prophet Ali. The crane, symbolizing nomadism, is synonymous with the homeland and foreign lands, a messenger bringing messages and carrying spirits. In the works of many ozans and ashugs, the crane appears as a bird with which they share longing, suffering and as a messenger bird. In these syllabic verses, the melancholy, torment, and suffering experienced in a foreign land are conveyed to mountains, villages, cities, historical persons, and heads of religious movements through cranes. The messenger mission of the crane is found in many dastans. Ashigs liken the cranes to their beloved.

In the dastan "Asli-Kerem" Kerem, having met a flock of cranes on his way, with the help of a magical-ritual form, receives news from them about Asli: "Qatar-qatar göy üzündə süzürsüz, // Əylən, durnam, əylən, xəbər sorayım // Bizim yurddan nə xəbərlər bilirsiniz? // Əylən, durnam, əylən, xəbər sorayım..." [1, II c., s. 27].

Professor S. Rzasoy notes that in the cosmological chronotopethe crane is at the same time a mediator, creating a connection between the male and female principles, that is, between the worlds. Kerem sends a message to his beloved, his parents through cranes, and this once again confirms the mediative function of the crane. The exchange of messages with the cranes highlights two sides of the ritual of dialogue:

1. The exchange of messages defining the cosmological essence; 2. Exchange of messages (Kerem with Asli, Kerem with his parents - M.M.), serving as a connection between worlds [10, s.153].

Taking into account the mediative function of cranes, we can say that this dialogue is an exchange of messages and the form of its plot is passive, that is, it is a one-sided message. In the dastan, the sick Kerem conveys a message to his home through cranes, and this is a lyrical-emotional representation of the state of a lover in a foreign land: "Durna, gedər olsaz bizim ellərə, // Qürbətdə bir xəstə gördüm deyərsiz // Əgər sizdən sual edən olarsa, // Qürbətdə bir xəstə gördüm deyərsiz" [1, 66].

In the dastan "Koroglu", the heroes stuck a crane feather into their papaqs, which is a symbol of heroism and courage. Researchers note the use of bird feathers in the concept of power, heroism, strength, prowess, prosperity, luck [4, 65]. Mahmud Kashgari in his work "Diwan Lughat al-Turk" in the section “Uyghurs”, speaking about the journey of Iskandar Zulkarnain to the country of the Uyghurs, points out that the Turkic Khagan sent four thousand people with falcon feathers on their helmets to meet Iskandar, and these people shot arrows back and forth [2, № 1, 117-132]. Zulkarnain applauded their dexterity and skill and said: "They do not need other people's food, because prey will never escape them..." [6, I c., 111-112].

There was a belief that the voice of the crane was similar to the voice of the Prophet Ali, and the crane flying over Anatolia conveyed greetings from one end to the other. The ancient Turks associated the crane with Goy Tengri. They believed that after death the soul ascending to heaven takes the guise of a crane and in this form soars in the sky. The crane, which received its voice from the Prophet Ali in folk literature, in Alevi-Bektashi literature, in religious movements, is the motif of the message. Ashigs, the sages who took love from a nightingale, a flower, and wisdom from a bee, achieved divine love through the crane. According to mysticism, birds convey messages from heart to heart, and from time to time they can convey a secret. The soul of dervishes during sleep takes the form of a bird and wanders in spirituality. Dervishes broke out of the palaces into which they had been locked by order of the sheikhs. Abroad means that the dervish, from time to time, worried that he had moved away from God, broke off contact with everyday life and alone looked for God in his soul [4, 70]. The crane, described by the Kirghiz as a deity, like the dove, appears before us in ancient Turkic art and hagiographic literature. One of the legends about the life of Ahmed Yasevi says that one of the Khorasan holy sages, in order to invite him to a celebration, went after him turning into a crane. Having learned about this with the help of secret power, Ahmed Yasevi informed his murids about the arrival of seven saints and, turning into a crane, flew towards them [7, 62]. According to Iren Melikova, the crane is an example of the emanation of the Creator on earth, that is, this bird represents Ali, who is an emanation of God in human form [12, 63]. In Turkic mythological thinking, the crane symbolizes fidelity in love, steadfastness and devotion in friendship. The crane is a migratory bird that lives in pairs, dances on the water twice a day, and during the mating season attracts attention with an interesting dance. A crane that has lost its mate remains alone and does not create another pair, remaining faithful. The crane is a faithful, pedigreed and noble bird.

According to beliefs associated with the crane, the field on which the crane landed will be fertile. If in the spring a crane brings wheat in its beak, then there will be abundance, but if it brings a bone in its beak, then there will be death, if it brings a snake, then there will be misfortune. If the crane flies low above the ground, then it will be cold, but if the crane flies high above the ground, then the weather will be hot. In some regions of Turkiye, people make a wish when they see a crane. A wish is made at the moment when the crane changes its direction in the air and emits a cry. If the cranes continue their path in a wedge, this means that the wish will come true.

In the Anatolian region there are stories of hunters who suffered misfortune, or went crazy because of hunting cranes. This confirms that the crane is a sacred bird that cannot be hunted and whose meat cannot be eaten. In the Middle Ages, the crane feather on the papaqs of heroes was considered a symbol of courage and bravery. Researchers note the use of bird feathers in the concept of power, heroism, strength, courage, prosperity, and luck [4, 65].

Mahmud Kashgari notes that during the Uyghur period there was a falcon feather/wing on the top of the heroes' helmets. In the Islamic period, the helmets and caps of Turkic spies had gilded crane feathers [5, 118]. The bird feather was considered a symbol of power. Among the Yakuts, a shaman dressed in clothes in the shape of a bird acquires extreme strength [9, 36 -37].

In folk tradition, the crane is a blessed, smart, holy bird. Cranes, whose flights are subject to a beautiful and strict order, according to beliefs, can go astray due to the bad actions of people. It is known that cranes fly in a regular, equilateral wedge. According to Turkic mythological thinking, certain unseemly acts of people can lead the cranes astray from their path, make them hang in the air (for example, moving stones in a game of stones, wearing a cap backwards, shoes turned inside out, etc.). In some places in Anatolia, a circle is drawn on the ground with a knife and the surahs of the Koran "Ikhlas" and "Fatiha" are read three times. It is believed that this opens the way for the cranes and they can form a wedge again [4, 65].

In Anatolia, among girls and young women, the crane is a symbol of beauty. Referring to the storyteller Shukru Elchin notes that the crane fairy is a beautiful girl. Apparently, the expression of the engaged girls, "Don't touch me, I am a crane, and after marriage I will become a crane with a broken wing," hints at a happy life before marriage as a girl and a difficult life in marriage. The crane's crest is considered a sign of beauty and good luck [4, 65].

Conclusion. In folk literature, the crane is a messenger conveying messages to and from the ashig; in Alevi-Bektashi literature the crane is a sacred

migratory bird symbolizing the voice of the Prophet Ali, immortality, the journey of the soul after leaving the body, and also in Turkic society the crane is a symbol of shamanism, heroism, power, courage, luck, prosperity, and among girls and young women it is an element of beauty and decoration.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Azərbaycan dastanları. Beş cilddə. II cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, s. 7-106 s. 448.
2. Cəlilova A. Türk dastanlarında ovçuluq. // Dədə Qorqud, 2021, №1, s. 117-132
3. Çoruhlu Y. Türk mitolojisinin anahatları. İstanbul: Kabalcı yayınevi, 2000, 237 s.
4. Elçin Ş. Türk halk edebiyatında Turna motifi / Halk edebiyatı araştırmaları - 1. Ankara: Akçağ Yay., 1997, s. 63-75
5. Ersoylu H. Türk kültüründe kuşlar. İstanbul: Ötüken, 2015, 132 s.
6. Kaşgarlı M. Divanü Lüğat-it-Türk tercümesi. / Çeviren: Besim Atalay. Cilt 1. Ankara: Türk dil kurumu, 1998, 530 s.
7. Köprülü F. Türk edebiyatında ilk mütasavvıflar. Ankara: Akçağ yayınları, 2009, 383 s.
8. Ögel B. Türk mitolojisi. (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar). I Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, 644 s.
9. Ögel B. Türk mitolojisi. (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar). II Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, 610 s.
10. Rzasoy K. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi (“Əsli-Kərəm” və “ Dədə Qorqud”). Bakı: Elm və təhsil, 2015, 436 s
11. Roux J.-P. Türklerin ve moğolların eski dini. / Çeviren Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalcı yayınevi, 2001, 217), 381 s.
12. Temizkan M. Türk kültüründe ve alevi-bektaşi inancında turna. // Milli folklor, 2014, Yıl 26, sayı 101, s.162-171

NƏRİMAN NƏRİMANOV ŞƏXSİYYƏTİNİN AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ YERİ

Arifə Adıgözəlova
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının dosenti
adigezelova@bk.ru

Açar sözlər: *Nəriman Nərimanov, maarifçi, sosial-demokrat, kommunist, milli məsələ*
Keywords: *Nariman Narimanov, enlightenment, social democrat, communist, national issue*

Azərbaycan tarixinə adını yazdırmış şəxsiyyətlərdən biri də N.Nərimanovdur. Siyasi və milli görüşlərinə görə həm öz müasirləri tərəfindən, həm də sonrakı nəsillər tərəfindən birmənalı qarşılanmayan N.Nərimanov XIX əs-

rin 90-cı illərində Bakıda çoxcəhətli ictimai fəaliyyətə başlayır. N.Nərimanov özü ilk ictimai-siyasi fəaliyyətini xalqının sosial və milli azadlığı uğrunda mübarizənin düzgün yollarının axtarılması dövrü kimi müəyyən edir [7, I c., s.7]. Onun dünyagörüşü XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan həyatının irəli sürdüyü vəzifələr və tələblərlə, xalqımızın ictimai və milli zülmə qarşı mübarizəsi ilə sıx əlaqədə təşəkkül tapmışdı. Maarifçilikdən inqilabi demokratizmə, sonra isə marksizm-leninzmə – N.Nərimanovun dünyagörüşünün təkamül yolu belədir.

Azərbaycanda sosializm quruculuğunun ilk illəri N.Nərimanovun fəaliyyətinin ən çətin, mürəkkəb, ziddiyyətli və məsuliyyətli dövrü idi. N.Nərimanov şəxsiyyətinin böyüklüyü məhz bu illərdə özünü təsdiq etmiş oldu. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan az sonra Q.K.Orconikidze, İ.V.Stalinin ortaya atdığı və partiyaya zorla qəbul etdirməyə çalışdığı "muxtariyyətləşdirmə" ideyası ruhunda səhv bir təklif yeni meydana gələn "müstəqil" Sovet respublikalarını muxtar qurumlar kimi RSFSR-in tərkibinə daxil etmək təklifini irəli sürdü.

Azərbaycan SSR-in suveren hüquqları tez-tez pozulurdu. Bu özünü Azərbaycan respublika hökumətinin işlərinə mərkəzi idarələrin ayrı-ayrı işçilərinin birbaşa müdaxiləsində göstərirdi. Hərbi qüvvəyə əl atılması nəticəsində azərbaycanlılarla sovet hakimiyyəti arasında ədavət dərinləşir və kəskinləşirdi. Azərbaycan xalqının həqiqi səadəti uğrunda çalışan N.Nərimanov respublikanın əsl suverenliyinin və iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsinə, Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun reallığına çalışırdı. O, sosial-siyasi tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı respublikanın spesifik xüsusiyyətlərinin, Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, dilinin, adət ənənələrinin nəzərə alınması zərurətini göstərirdi. N.Nərimanov hakim orqanların ayrı-ayrı nümayəndələrinin özbaşınalığına, kütləvi həbslərə və güllələnmələrə, dövlət aparatı işçilərinin qanunsuz hərəkətlərinə, xüsusi mülkiyyətin müsadirəsi zamanı inzibati tədbirlərə əl atılmasına və i.a. qarşı qətiyyətlə mübarizə aparırdı. Nərimanov mərkəzi orqanların nümayəndələrinin özbaşınalığı haqqında Leninə yazırdı: "Çoxmillətli əhalinin hüququ və hissi ilə belə oynamaq olmaz". N.Nərimanov diqqəti buna cəlb edirdi ki, "*Mərkəz yerlərin hüquqları və səlahiyyətləri ilə hesablaşmayaraq, yerli orqanları müstəqillikdən məhrum edir, simasızlaşdırır*". Respublikaların ittifaqda bu cür birləşməsi, sovet hakimiyyətinin bütün prinsiplərinə ziddir. İttifaq respublikaların suveren hüquqlarına qəti təminat verməlidir, elə bir təminat ki, sonradan respublikaların hüququ heç bir şəkildə pozulmasın [4].

RK MK-nın Siyasi Bürosunun 27 noyabr 1920-ci il tarixli qərarı ilə Orco-

nikidzeyə bir vəzifə olaraq tapşırdı ki, "*Bakıda qalsın, Azərbaycan inqilab Komitəsinə və fəaliyyət şurasına ümumi siyasi rəhbərliyi öhdəsinə götürsün*". Bu qərar əslində Nərimanovu respublikaya rəhbərlikdən uzaqlaşdırmaq, yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda mərkəzin nümayəndəsi kimi Orconikidzenin mövqeyini rəsmən möhkəmləndirmək demək idi [5].

1921-ci ilin sentyabr-dekabrında respublikamızda aparılan təmizləmə kompaniyası bu siyasətin həyata keçirilməsində növbəti addım idi. Təmizləmə zamanı Azərbaycan kommunistlərinin 35 faizi partiyadan çıxarıldı. "Sollar" təmizləmə işindən N.Nərimanovun məsləkdaşlarına divan tutmaq üçün bir vasitə kimi istifadə etdilər, onların bir çoxunu "millətçilik təmayülündə" təqsirləndirirdilər. Azərbaycanın milli mənafeyi o dərəcədə unudulmuşdu ki, belə təkliflər də olurdu: respublikanın paytaxtını Gəncəyə köçürmək, Bakını isə Rusiyanın tərkibinə vermək. Lakin N.Nərimanov və digər Azərbaycan kommunistləri bu təklifləri əsassız və zərərli təklif kimi rədd etdilər.

Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən istismarı, Azərbaycan zəhmətkeşlərinin kölə halına salınması daha amansız və dözülməz idi. Azərbaycanın bütün milli sərvətləri, Bakı nefti mərkəzin sərəncamına keçərək, onu istehsal edənlər məhrumiyyətlərə düçar edilirdi. N.Nərimanov bu haqsızlıqla barışmır, xalqın etiraz səsini müdafiə edirdi. O, 1922-ci ilin yanvarında IX Ümumbakı partiya konfransında Serebrovskinin məruzəsi ilə əlaqədar demişdir: "*Siz hamınız ancaq bu fikirdəsiz ki, Sovet Rusiyasına daha çox neft və ağ neft göndərilsin. İki ildir biz müəyyən etməmişik ki, ora nə qədər neft göndərilib və nə qədər lazım idi? Fəhlələrə yaşamağa imkan verin, ona dəzgah arxasında dayana bilməyə şərait yaradın.*" [6, s.49-50]. Nərimanovun təkidi ilə qəbul edilmiş qətnamədə göstərilirdi ki, Azneftə öz məhsulunun bir hissəsini bazarda reallaşdırmaq hüququ verilir [6, s.69]. Lakin bu, qərar olaraq da qaldı, çünki neftkomda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mənafeyini müdafiə edən kimsə yox idi. Bu müəssisə ruslar, ermənilər və yəhudilərlə doldurulmuşdu [8, s.73].

Genuya konfransından böyük ümidlə qayıdan N.Nərimanov "Kommunist" qəzetinin müxbiri ilə müsahibəsində demişdir: "*Neft mədənlərini hissə-hissə olaraq imtiyaz ilə verilməsini (əvvəlki sahiblərinə) mümkün hesab edir ki, bu da Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün əlverişli olacaq və bizə dövlət sənayemizi lazımi dərəcəyə yetirməyə imkan verəcək*" [2].

N.Nərimanov Siyasi Büro qarşısında məsələ qaldırdı ki, respublikanın ümumi iqtisadi-sosial inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq, Azərbaycan neftinin satışından əldə olunan vəsaitin müəyyən hissəsi hökmən yerli ehtiyaclara sərf olunmalıdır. Bu zaman Nərimanov Azərbaycandan uzaqlaşdırılmışdı, yerli rəhbərlər isə öz vəzifələrini itirməmək üçün heç bir təşəbbüskarlıq göstər-

mirdi. Azərbaycanın xeyrinə ayrılmış vəsaitdən (15%) lazımınca istifadə etmirdilər, daha doğrusu lazımi yerlərə sərf etmirdilər. Bununla əlaqədar N.Nərimanov 1924-cü ilin mart ayında Moskvadan Q.Musabəyovun adına yazdığı məktubda göstərirdi: "*Sizə aydın olmalıdır ki, bu vəsaitdən ehtiyatla istifadə edərək, onu ilk növbədə maarifə və səhiyyəyə yönəltmək vacibdir*" [9].

Azərbaycan xalqının milli və dini hisslərinin təhqir olunması, ana dilinə məhəl qoyulmaması Nərimanovu "Bakinski raboçi" qəzetində "*Bəzi yoldaşlara cavab" məqaləsini nəşr etdirməyə məcbur etmişdi. Bu məqalədə o, məktəblərdə türk dilinin tədrisini məhdudlaşdırmaq və türk teatrında tamaşaların sayını azaltmaq təklifi ilə çıxış edənlərə qarşı çıxaraq qeyd edirdi ki, "Azərbaycan məlum siyasi və iqtisadi mülahizələrə əsasən öz ərazisini, təbii sərvətlərini güzəştə gedə bilər, ancaq öz ana dilindən keçə bilməz və heç kimə Azərbaycanda bu dilin əhəmiyyətini kiçiltməyə ixtiyar verməz*"" [1]. N.Nərimanov milli məsələnin həllində çox ehtiyatlı və məsuliyyətli olmağı tövsiyə edirdi. Milli respublikalarda "yerli şəraitin nəzərə alınmamasının ümumi inqilabi işə" vurduğu zərərə və "şovinist əhval-ruhiyyəli ünsürlərin fəaliyyətinə diqqəti cəlb edərək Nərimanov yazırdı: "Kommunistlər deməlidir: biz rus torpaqlarını deyil, bütün millətlərin fəhlələrini vahid şüurlu qüvvədə birləşdiririk..." [1]. Bu məqsədlə Nərimanov geridə qalmış xalqların mədəni və iqtisadi inkişaf səviyyəsini yüksəltməyin zəruriliyini qeyd edirdi, nəinki müstəmləkəçilik siyasəti yeridib onların inkişafını daha da ləngitməyi.

1922-ci ilin martında ZSFSR-in yaradılması ilə əlaqədar N.Nərimanov göstərirdi ki, Zaqafqaziya respublikalarının birləşməsindən məqsəd onların yaradıcı qüvvələrindən məqsədyönlü istifadə etmək, zəhmətkeşləri daxili və xarici düşmənlərdən müdafiə etməkdir. Bununla bərabər Nərimanov qeyd edirdi ki, hər bir respublikanın bərabərliyinə və xüsusən də xalq təsərrüfatının idarəsi sahəsində müstəqilliyinə riayət etmək vacibdir.(3) N.Nərimanov İttifaq müqaviləsinin də bağlanacağını irəlicədən görür və xəbərdarlıq edirdi: "*İttifaq respublikaların suveren hüquqlarına qəti təminat verməlidir, elə bir təminat ki, sonradan respublikaların hüququ heç bir şəkildə pozulmasın*" [4].

N.Nərimanov "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair" adlı məxfi məruzəsində mərkəzlə milli respublikaların qarşılıqlı münasibətlərinə diqqət yetirərək soruşurdu: "*necə ola bilər ki, respublikanın mənafeyini müdafiə etmək millətçilik kimi, Sovet Rusiyasının mənafeyinin müdafiə edilməsi isə beynəlmiləlçilik kimi qiymətdəndirilsin? Bu bir daha böyük rus xalqının xüsusi hüquqlarından danışmağa əsas verir... Qabaqcadan demək olar ki, biz uçurum kənarındayıq* [8, s.75].

N.Nərimanovun məktublarında Dağlıq Qarabağ məsələsindən tutmuş,

cənub sərhəddimizə qədər bütün problemlərin çox aydın və elmi izahı var.

Hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, Nərimanov sovet hakimiyyəti ilə bağlı öz ümidində yanılırdı. Milli kadrlar mərkəzə yerlərdə hakimiyyəti ələ keçirənədək lazım idi. Bundan sonra mərkəzə tam tabe olmayanlar "millətçi" damğasıyla tezliklə siyasi meydandan kənar edilir, cəmiyyətdən təcrid edilir, daha itaətkarlar isə yüksək vəzifələrə təyin edilir və onların əli ilə respublikanı istədikləri kimi idarə edirdilər. N.Nərimanov da bu siyasətin qurbanı oldu və xalqı ilə bağlı müqəddəs amallarını həyata keçirməmiş 1925-ci ildə Vətəndən uzaqda əbədiyyətə qovuşdu.

The place of Nariman Narimanov's personality in Azerbaijani history

One of the prominent figures who has left a mark in Azerbaijani history is N.Narimanov. Due to his political and national views, he was met with ambivalence not only by his contemporaries but also by later generations. In the 1890's, N.Narimanov began diverse public activities in Baku. He defined his initial socio-political activity as a period focused on seeking the correct paths for the struggle for his people's social and national freedom [7, I c., p.7]. His worldview was closely related to the tasks and demands of Azerbaijan's life in the early XX century and the struggle of our people against social and national oppression. The evolution of N.Narimanov's worldview transitioned from enlightenment to revolutionary democracy and then to Marxism-Leninism.

The early years of socialism's construction in Azerbaijan marked the most difficult, complex, contradictory, and responsible period of N.Narimanov's activity. It was during these years that the greatness of Narimanov's personality was confirmed. Soon after the establishment of Soviet power in Azerbaijan, a misguided proposal was put forth by Q.K.Orzhonikidze, backed by I.V.Stalin, to forcibly admit the newly formed "independent" Soviet republics as autonomous entities into the RSFSR.

The sovereign rights of the Azerbaijan SSR were frequently violated, manifested by the direct interference of various officials from central authorities in the affairs of the Azerbaijani republican government. As military force was applied, animosity between Azerbaijanis and Soviet authority deepened and intensified. N.Narimanov, who worked for the true happiness of the Azerbaijani people, strove for the actual sovereignty and economic independence of the republic, advocating for the reality of the Azerbaijani people's right to self-determination. He emphasized the necessity of considering the specific characteristics of the republic, the culture, language, and traditions of the

Azerbaijani people during the implementation of socio-political measures. N.Narimanov firmly opposed the arbitrariness of certain representatives of the ruling bodies, mass arrests and shootings, the illegal actions of state apparatus workers, and the administrative measures taken during the confiscation of private property. He wrote to Lenin regarding the arbitrariness of representatives of central authorities: "*The rights and feelings of a multiethnic population should not be played with like this*." N. Narimanov drew attention to the fact that "*the central authorities, without considering the rights and powers of localities, deprive local bodies of independence and discredit them."* Such a merger of the republics within the union contradicts all principles of Soviet power. The Union must guarantee the sovereign rights of the republics categorically, ensuring that later the rights of the republics are not violated in any way [4].

By the decision of the Political Bureau of the RK Mk dated November 27, 1920, Orconikidze was assigned a task to "stay in Baku and take over the general political leadership of the Azerbaijan Revolutionary Committee and the Activity Council." This decision essentially meant distancing Narimanov from leadership in the republic and formally consolidating Orzhonikidze's position as the representative of the center not only in Azerbaijan but throughout the Caucasus. The purging campaign carried out in our republic from September to December 1921 was the next step in implementing this policy. During the purging, 35% of Azerbaijani communists were expelled from the party. They used the purging process as a means to target Narimanov's allies, accusing many of "nationalist tendencies." The national interests of Azerbaijan had been so neglected that proposals emerged to move the capital of the republic to Ganja and to include Baku in the territory of Russia. However, N.Narimanov and other Azerbaijani communists rejected these proposals as unfounded and harmful [5].

The exploitation of Azerbaijan from an economic standpoint, reducing Azerbaijani workers to a state of servitude, was more ruthless and unbearable. All of Azerbaijan's national wealth, including Baku oil, was placed at the disposal of the center, subjecting producers to deprivation. N. Narimanov did not reconcile himself to this injustice, defending the voice of the people against such inequity. At the IX Baku Party Conference in January 1922, he stated regarding Serebrovsky's report: "*You all think only about sending more oil and white oil to Soviet Russia. For two years, have we not clarified how much oil has been sent there and how much was needed? Allow the workers to live; create conditions so they can stand behind the machines*." [6, pp. 49-50]. The resolution adopted at N. Narimanov's insistence indicated that Azneft should be

granted the right to realize a part of its product in the market. However, this remained just a decision, as there was no one in the oil committee to defend the interests of Azerbaijani workers. This enterprise was filled with Russians, Armenians, and Jews [8, p.73].

Returning from the Genoa Conference with great hopes, N.Narimanov stated in an interview with a correspondent from the "Kommunist" newspaper: "*I consider it possible to grant oil fields to former owners on a concession basis, which will be beneficial for the Azerbaijan Republic and will allow us to bring our state industry to the necessary level*." [2].

N. Narimanov raised the issue before the Political Bureau that, taking into account the general level of economic and social development of the republic, a certain portion of the proceeds from the sale of Azerbaijani oil must necessarily be allocated for local needs. At that time, N. Narimanov had been removed from Azerbaijan, and the local leaders showed no initiative to keep their positions. They did not adequately utilize the funds allocated for the benefit of Azerbaijan (15%), or rather, they did not allocate them to the necessary places. In this regard, N.Narimanov indicated in a letter to Q. Musabeyov in March 1924 from Moscow: "You must understand that it is important to use this fund cautiously, directing it primarily towards education and health." [9].

The insult to the national and religious sentiments of the Azerbaijani people, along with the neglect of the native language, compelled N. Narimanov to publish an article titled "In Response to Some Comrades" in the "Bakinski Rabochi" newspaper. In this article, he opposed those who suggested restricting the teaching of the Turkish language in schools and reducing the number of performances in Turkish theater, stating that "*Azerbaijan, based on certain political and economic considerations, may compromise on its territory and natural resources, but it cannot give up its native language, and no one has the authority to diminish the importance of this language in Azerbaijan.*" [1]. N.Narimanov advised extreme caution and responsibility in resolving the national issue. He drew attention to the damage caused by the neglect of "local conditions in general revolutionary work" and noted the activities of elements with a "chauvinistic mindset," writing: "*Communists should state: we are not talking about Russian lands, but we unite the workers of all nations into a single conscious force...*" [1]. With this aim, N.Narimanov emphasized the necessity of raising the cultural and economic development level of backward nations instead of implementing colonial policies that further hinder their development.

In March 1922, regarding the establishment of the ZSFSR, N. Narimanov indicated that the purpose of the unification of the Transcaucasian republics

was to make purposeful use of their productive forces and to protect workers from internal and external enemies. Furthermore, N. Narimanov emphasized the importance of adhering to the equality of each republic and, especially, respecting the independence of the management of the national economy [3]. N.Narimanov foresaw the conclusion of the Union Treaty and warned: "*The Union must provide categorical guarantees for the sovereign rights of the republics, such guarantees that the rights of the republics should not be violated in any way thereafter*." [4].

In his secret report titled "Regarding the History of Our Revolution in the Outskirts," N. Narimanov paid attention to the mutual relations of the national republics and asked: "*How can it be that defending the interests of the republic is deemed nationalism, while defending the interests of Soviet Russia is considered internationalism? This once again gives grounds to speak of the special rights of the great Russian people... this path could lead us to the abyss*." [8, p. 75].

Subsequent developments indicated that Narimanov was mistaken in his hopes regarding Soviet authority. It was necessary for national personnel to seize power in central positions. After this, those who were not fully subordinate to the center were quickly expelled from the political arena with the label "nationalist," isolated from society, while more obedient individuals were appointed to high positions and managed the republic as they wished. N.Narimanov also became a victim of this policy, leaving behind his sacred ideals with his people and passing away in 1925, far from his homeland.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. “Бакинский рабочии” qəzeti, 15 iyun, 1922
2. “Kommunist” qəzeti, 16 may , 1922
3. Кулиев Дж. Н.Нариманов – выдавшийся партийный и государственный деятель. Труды Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, 1957, т.XX
4. Köçərli F. N.Nərimanov yeni təfəkkür işığında. “Dalğa” qəzeti, 25 mart, 1991
5. Quliyev D. Əyintilərə qarşı mübarizədə. “Kommunist” qəzeti. 10 mart. 1990
6. Нариманов Н. Речь в IX Обшебакинской партийной конференции. 1922. января /стенограмма/.
7. Нариманов Н. Избранные произведения. т. 1. Баку, 1988
8. Нариманов Н. К истории нашей революции в окраинах. Известия АН Азерб. ССР /серия истории и философии/. 1989, № 4.
9. Письмо товаришу Мусабекову. «Azərbaycan» qəzeti, 7 aprel, 1990-cı il.

"DİFAİ"DƏN "TÜRK-ƏDƏMİ-MƏRKƏZİYYƏT PARTİYASI"NA – NƏSİB BƏY YUSİFBƏYLİNİN İCTİMAİ-SİYASİ FƏALİYYƏTİNƏ DAİR

Cavid Bağırzadə
Gəncə Dövlət Universitetinin Sosial fənlər kafedrasının dosenti
cavid.bagirzade@gdu.edu.az
ORCİD İD: 0009-0000-8358-6497

Açar sözlər: *Nəsib bəy Yusifbəyli, Difai, Türk-Ədəmi Mərkəziyyət partiyası, Gəncə Milli Komitəsi*
Keywords: *Nasib bey Yusifbeyli, Difai, Turkish Federalist Party, Ganja National Committee*

Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının, milli dövlətçiliyinin, milli siyasi intibahının formalaşmasında və inkişafında Gəncə şəhərinin, onun ictimai-siyasi mühitinin mühüm təsiri və rolu olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularının böyük əksəriyyəti Gəncə şəhərinin ictimai-siyasi mühitində formalaşmışdır. Onlardan biri də görkəmli ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri olmuş Nəsib bəy Yusifbəyli olmuşdur. Nəsib bəy Yusifbəyli Azərbaycan siyasi düşüncə tarixində xüsusi yeri vardır.

Nəsib bəy Yusifbəylinin tələbəlik illərindən başlayaraq onun rəhbərliyi altında Gəncə Milli Komitəsinin yaradılmasına qədər, başqa sözlə 1902-1917-ci illər ərzindəki fəaliyyətini mahiyyət və məzmun etibarı ilə fikrimizcə, əsasən üç hissəyə bölmək olar: 1. İctimai-siyasi fəaliyyət. 2. Pedaqoji fəaliyyət. 3. Gəncə şəhər Dumasında və bələdiyyəsindəki fəaliyyəti.

Nəsib bəy Yusifbəylinin ictimai-siyasi fəaliyyətini belə dövrləşdirmək olar: 1. Tələbəlik illəri və Bağçasaray dövrü ictimai-siyasi fəaliyyəti. 2. 1909-cu ildən etibarən 1917-ci ilə kimi Gəncədəki pedaqoji, ictimai-siyasi və şəhər bələdiyyəsi idarəsindəki fəaliyyəti. 3. 1917-1918-ci illərdəki fəaliyyəti. 4. Cümhuriyyət dövrü fəaliyyəti.

"Difai" partiyasının üzvü və Gəncə komitəsinin rəhbərlərindən biri olmuş Nəsib bəy Yusifbəyli, belə hesab etmək olar ki, 1917-ci ilə kimi, yəni Gəncədə "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası"nın yaradılmasınadək difaiçi kimi gizli şəkildə fəaliyyət göstərmişdir. Şübhə yoxdur ki, Birinci Dünya müharibəsi dövründə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması uğrunda mübarizənin başında Nəsib bəy Yusifbəyli durmuşdur.

"Difai" partiyasının Gəncə komitəsinə şəhərin zadəgan və ruhani nümayəndələri daxil idilər ki, onların içərisində Yusif bəy Yusifbəyli və Həmid bəy Yusifbəyli də vardı [4, s.122; 5, s.127]. Bu dövrdə tələbə olan gənc Nəsib bəy

yay tətillərində doğma şəhərə qayıdanda qardaşı və atası ilə birlikdə "Difai"-nin Gəncə komitəsinin işlərində fəal iştirak edirdi. Təsadüfi deyildi ki, Gəncə gəncləri içərisində sayılıb-seçilən, hörmət və nüfuzu olan Nəsib bəy yay tətili dövründə şəhərin gəncləri arasında azadlıq ideyalarının yayılması və aşılanmasında, siyasi hadisə və proseslərin təhlil edilməsində xüsusi rol oynayırdı. Bir sözlə, Gəncə gənclərinin siyasi əqidələrinin formalaşmasında öz töhfəsini verirdi. Bu barədə Nağı bəy Şeyxzamanlı xatirələrində yazırdı: "Nəsib bəy universitet tələbəsi kimi yay tətilində digər tələbələr kimi Gəncəyə qayıdırdı. Biz onun axşam şəhər klubuna gəldiyimiz zaman qarşılayardıq. Nəsib bəyin gəlişində daima bir fövqəladəlik olurdu. Digər tələbələr gəldiyi zaman qohum-əqrəbaları sevinir, dostları da xoş gəldin deyirlər. Ancaq Nəsib bəyin gəlişi klubun hər sinfinə mənsub üzvlər arasında sevincə səbəb olurdu" [6, s.226].

Nəsib bəy Yusifbəylinin bəhs olunan illərdəki fəaliyyətinin bir hissəsi də "Tərcüman" qəzeti ilə bağlı olmuşdur. 1907-ci ildə Odessa Universitetinin müvəqqəti bağlanmasından sonra Nəsib bəy Yusifbəyli Bağçasaray şəhərinə köçmüş, orda görkəmli siyasi və ictimai xadim İsmayıl bəy Qaspıralının redaktoru olduğu "Tərcüman" qəzetində məqalələrlə çıxış etməyə başlamışdır. Həmin illərdə Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərini Bağçasarayda tamaşaya qoyan Nəsib bəy özü də əsas rollarda çıxış etmişdir. İnqilabi fəaliyyət üstündə çarizmin təqiblərinin nəticəsində Nəsib bəy Yusifbəyli 1908-ci ildə Osmanlı dövlətinə getməyə məcbur olur [3, s.41-42]. Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də odur ki, məhz 1908-ci ildə difaiçilərin çarizmin idarələri və xəfiyyələri tərəfindən təqib edilməsi nəticəsində onların bəziləri ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Onların sırasında "Difai" partiyasının rəhbəri Əhməd bəy Ağaoğlu da vardı.

"Difai" partiyasının fəaliyyətinin çarizmin dövlət orqanları tərəfindən izlənilməyə başlanması, difaiçilərin təqib edilməsi geniş vüsət almışdır. "Difai" partiyasının Gəncə komitəsinin digər üzvləri də dövlət orqanlarının təqiblərinə məruz qalmışdılar. Rotmistir Astraxansevin 1909-cu il 5 yanvar tarixli qərarında bildirilir ki, hələ 1908-ci ilin iyun ayından jandarm idarəsinə anonim ərizələr daxil olurdu. Onlar da Yelizavetpol kişi gimnaziyasının müəllimi Mirzə Məhəmməd Axundzadə, vəkil Ələkbər bəy Xasməmmədov, Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə, Həmid bəy Yusifbəyli, Cavad bəy və Muxtar bəy Qazıyev qardaşları və Hacı Mir Qasım Həmzəyevin "Difai" partiyasının üzvü olduqları xəbər verilmişdi. Adları qeyd olunan şəxslərin evlərində də axtarış aparılmışdır [2, s.84]. Göründüyü kimi, 1908-ci ildə difaiçilərin təqib olunmaları artmışdır. O cümlədən də Yusifbəylilərin evində axtarış olmuş, Nəsib bəyin qardaşı və atası da təqibə məruz qalmışdır. Məhz belə bir dövrdə Nəsib bəy

Osmanlı dövlətinə getməyə məcbur olmuşdu. 1909-cu ildə Nəsib bəy doğma Gəncə şəhərinə qayıtmış, bu dövrdən də başlayaraq Gəncədə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Bu illər ərzində də Nəsib bəy gizli şəkildə "Difai" partiyasının Gəncə komitəsinin rəhbərlərindən biri olmuşdur. Onun "Difai"nin Gəncə komitəsinin rəhbəri olması Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələrindən bir daha aydın olur. Nağı bəy Şeyxzamanlı yazır: "Çarlıq Rusiyasının imperalizm rejimi 1917-ci il inqilabından sonra bütün əzəməti ilə çökmüşdü. Hamımız böyük sevinc içərisində idik. Gəncədə gizli təşkilatımızı idarə edən rəhmətlik Nəsib bəy Yusifbəyli ilə rastlaşdığımda təbrik etdim və artıq gizli fəaliyyətdən üzə çıxdıq dedim. O da mənə "Arkadaşlarla görüşdüm, sabah toplanacağıq, sən də gəl, Ədəmi-Mərkəziyyət partiyası quracağıq" – dedi" [7, s.55]. Bu məlumatdan aydın olur ki, Gəncəyə qayıtdıqdan sonra, 1909-cu ildən etibarən Nəsib bəy Yusifbəyli Gəncə şəhər Duması və bələdiyyəsində, eləcə də Gəncə şəhərindəki "Mədrəseyi-ruhaniyyə"də müəllim kimi çalışmaqla yanaşı eyni zamanda da gizli təşkilatı idarə etmiş, onun rəhbəri olmuşdur. Bu dövrdə Gəncədə gizli şəkildə fəaliyyət göstərən, adı belə üzvləri tərəfindən çəkilməyən gizli təşkilatın "Difai" partiyasının Gəncə komitəsi olması şübhə doğurmur. Difai partiyasının Gəncə komitəsinin Birinci Dünya müharibəsi dövründə mühüm fəaliyyətlərindən biri də məhz müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması uğrunda mübarizə olmuşdur. Təsadüfi deyildi ki, hələ çox illər sonra Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazacaqdı ki, Azərbaycan ideyasını siyasi bir tələb maddəsi şəkilində formula etmək şərəfi mərhum Nəsib bəyindir [1, s.441].

Beləliklə, Nəsib bəy Yusifbəyli 1909-cu ildən etibarən Gəncədə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, kitabxana açmış, gənc nəslin maariflənməsinə xidmət etmiş, Difai partiyasının Gəncə komitəsinin rəhbərlərindən biri olmuş, həmçinin şəhər bələdiyyəsində çalışmışdır.

Nəsib bəy Yusifbəylinin rəhbərliyi altında "Difai"nin Gəncə komitəsinin Birinci Dünya müharibəsi dövründəki fəaliyyəti xüsusilə diqqəti cəlb edir.

From "Difai" to the "Turkish Federalist Party" - on the socio-political activities of Nasib bey Yusifbeyli

The city of Ganja and its socio-political environment had an important influence and role in the formation and development of the national movement of Azerbaijan, the socio-political movement, the national liberation movement, the national statehood, the national political renaissance. The vast majority of the founders of the Azerbaijan Democratic Republic were formed in the socio-political environment of Ganja. One of them was a prominent socio-political

figure, one of the prominent founders of the Azerbaijan Democratic Republic, Nasib bey Yusifbeyli. Nasib bey Yusifbeyli is a socio-political and state figure who has a special place in the history of Azerbaijani political thought.

From the student years of Nasib bey Yusifbeyli to the establishment of the Ganja National Committee under his leadership, in other words, the activity during 1902-1917, in our opinion, can be divided into three parts in terms of essence and content: 1. His socio-political activity. 2. His pedagogical activity. 3. Activity in Ganja city Duma and municipality.

Nasib bey Yusifbeyli's socio-political activity can be periodized as follows: 1. Student years and socio-political activity of Baghchasaray period. 2. İn period 1909-1917 years his acctivities in the pedagogical, socio-political and municipal administration of Ganja. 3. Activity in 1917-1918s. 4. Activity of the republican period.

Nasib bey Yusifbeyli, a member of the Difai party and one of the leaders of the Ganja committee, can be considered to have secretly acted as a “Difai”er until 1917, ie before the establishment of the “Turkish Federalist Party” in Ganja. There is no doubt that Nasib bey Yusifbeyli was at the forefront of the struggle for the establishment of an independent Azerbaijani state during the First World War.

The Ganja committee of the Difai party included noble and spiritual representatives of the city, including Yusif bey Yusifbeyli and Hamid bey Yusifbeyli [4, p.122; 5, p. 127]. When the young Nasib Bey, who was a student at that time, returned to his hometown during the summer vacations. He actively participated in Difain's Ganja committee together with his brother and father. It was no coincidence that Nasib Bey, who was respected and influential among the youth of Ganja, played a special role in spreading and instilling the ideas of freedom among the youth of the city during the summer holidays, and in analyzing political events and processes. In short, he contributed to the formation of political beliefs of the youth of Ganja. Nagy Bey Sheikhzamanli wrote about this in his memoirs: "As a university student, Nasib Bey used to return to Ganja like other students during the summer holidays. We would meet him when we arrived at the city club in the evening. There was always a surprise when Nasib Bey arrived. When other students come, their relatives were happy and their friends greeted him. However, Nasib Bey's arrival caused joy among members of every class of the club" [6, p.226].

Part of Nasib Bey Yusifbeyli's activity in the mentioned years was related to "Tarjuman" newspaper. In 1907, after the temporary closure of Odessa University, Nasib Bey Yusifbeyli moved to Bagchasaray, where he began to

write articles in the "Tarjuman" newspaper, which was edited by Ismayil Bey Gasprali, a prominent political and public figure. In those years, Nasib Bey, who staged the works of Azerbaijani playwrights in Bagchasaray, also played the main roles. Nasib Bey Yusifbeyli was forced to go to the Ottoman state in 1908 as a result of the tsarism's persecution for his revolutionary activities [3, pp. 41-42]. One of the issues that attract attention is that in 1908, as a result of the persecution of defenders by the tsarist authorities and secret services, some of them had to leave the country. Among them the leader was Ahmet Bey Agaoglu from Difai party.

The activity of the defense party was started to be monitored by the tsarist state authorities, and the persecution of the defenders became widespread. Other members of the Ganja committee of the Difai party were also persecuted by the state authorities. In the decision of Rotmistir Astrakhansev dated January 5, 1909, it is stated that since June 1908, the gendarmerie department received anonymous applications. It was reported that they were also members of Yelizavetpol male gymnasium teacher Mirza Muhammad Akhundzade, lawyer Alakbar bey Khasmammadov, Akhund Molla Muhammad Pishnamazzade, Hamid bey Yusifbeyli, Javad bey and Mukhtar bey Gaziyev, and members of Haji Mir Gasim Hamzayev's Difai party. The houses of the mentioned persons were also searched [2, p.84]. Apparently, in 1908, the persecution of defenders increased. In addition, the house of the Yusifbeylis was searched, Nasib Bey's brother and father were also persecuted. It was during such a period that Nasib Bey was forced to go to the Ottoman state. In 1909, Nasib Bey returned to his native city of Ganja, and started working in Ganja from this period. During these years, Nasib Bey secretly became one of the leaders of the Ganja committee of the Difai party. The fact that he was the head of Difain's Ganja committee is clear from the memories of Nagy Bey Sheykhzamanli. Nagy Bey Sheikhzamanli writes: "The imperialist regime of Tsarist Russia collapsed in all its glory after the revolution of 1917. We were all in great joy. When I met the late Nasib Bey Yusifbeyli, who managed our secret organization in Ganja, I congratulated him and said that we have already uncovered our secret activities. He also told me, "I met with my friends, we will gather tomorrow, you come too, we will establish the Adami-Merkaziyat party" [7, p.55]. From this information, it is clear that after returning to Ganja, from 1909 Nasib Bey Yusifbeyli worked as a teacher in the Ganja City Duma and municipality, as well as in the "Madrasah-ruhaniyya" in Ganja city, and at the same time managed the secret organization and became its head. There is no doubt that the Ganja committee of the Difai party was a secret organization

operating secretly in Ganja during this period, whose name was not even mentioned by its members. One of the important activities of the Ganja committee of the Difai party was the struggle for the creation of an independent state of Azerbaijan during the First World War. It was not accidental that many years later Muhammad Amin Rasulzade would write that the honor of formulating the idea of Azerbaijan in the form of a political demand belongs to the late Nasib Bey [1, p. 441].

Thus, since 1909, Nasib Bey Yusifbeyli was engaged in pedagogical activities in Ganja, opened a library, served to educate the young generation, became the head of the Ganja committee of the Difai party, and also worked in the city municipality.

The activity of Difain's Ganja committee under the leadership of Nasib Bey Yusifbeyli during the First World War is particularly noteworthy.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. (2 cilddə), II cild, Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2005, 472 s.
2. Bağırzadə C.V. Difai partiyası: yaranması və fəaliyyəti. Bakı, "Nurlan", 2006, 116 s.
3. Əliyeva-Məmmədova G. Nəsib bəy Yusifbəyli və onun Zaqafqaziya Seymindəki fəaliyyəti. // Nəsib bəy Yusifbəyli – milli istiqlal və dövlətçilik mücahidi. Bakı, "Ziya" 2013, s.40-50.
4. Hüseyn Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992, 276 s.
5. Seyidzadə D.B. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, Azərbaycan Respublikası Kitab Cəmiyyəti nəşri, 1998, 253 s.
6. Şeyxzamanlı Nağı. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1997, 176 s.
7. Yaqublu N.Q. Müsavat partiyasının tarixi. Bakı, "Ay-Ulduz", 1997, 328 s.

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN "AZƏRBAYCAN" QƏZETİNDƏ MİLLİ, DİNİ VƏ MULTİKULTURAL İDEYALARA BAXIŞ

Əli Fərhadov
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin aparıcı elmi işçisi, dosent
ali_farhadov@yahoo.com

Açar sözlər: *"Azərbaycan" qəzeti, beynəlmiləlçilik, din, multikulturalizm*
Keywords: *"Azerbaijan" newspaper, internationalism, religion, multiculturalism*

Giriş. "Azərbaycan" qəzeti 1945-1946-cı illərdə S.C.Pişəvərinin rəhbər-

liyi ilə Azərbaycan Demokrat Firqəsi (ADF) tərəfindən Təbrizdə nəşr olunmuşdur. Daha sonra ADF-nin məğlubiyyətindən sonra 1947-1949-cu illərdə Bakıda nəşr edilmişdir. Qəzet milli ideyalar ilə yanaşı İran xalqlarının qardaşlığı, azadlıq və hüquqları, din azadlığı, dini multikulturalizm uğrunda da mübarizə aparırdı. Mətndə qəzetin materialları əsasında bu kimi məsələlər şərh edilmişdir.

"Azərbaycan" qəzetində milli, dini və multikultural ideyalar. Qəzet İranda beynəlmiləlçiliyə zərbə vuran Pəhləvi hakimiyyətinin himayədarı olan Qərb imperializmini belə ifşa edirdi: "*İmperialist dövlətlərin, xırda və zəif ölkələri müstəmərə vəziyyətinə salmaq üçün istifadə etdikləri vasitələrdən biri də ölkələrdə xalq arasına milli ziddiyyət salmaqdan və bu ziddiyyətdən istifadə edib öz ağalıqlarını möhkəmlətməkdən ibarətdir*" [13, s.1, 4]. Qəzetdə göstərilirdi ki, "*İranda bir əyalətdə azadlıq hərəkatı baş verən kimi oraya nazil olub, orada bu və ya başqa tayfanı bir-birinin üzərinə qaldırır və qardaş qırğını salıb, azadlıq hərəkatını fitnə-fəsad içərisində boğurlar. Bu ingilis siyasətçilərinin ən çox sevdigi üsuldur. Hələ Rza şah dövründə bu siyasət icra edilirdi*" [13, s.1, 4].

"Azərbaycan" qəzeti ADF-nin şah rejiminə qarşı mübarizəsini belə təsvir edirdi: "*Azərbaycanda başlamış milli hərəkat həmin xəyanətkar siyasətin əleyhinə olaraq, xalqlar arasında qardaşlıq, dostluq və məhəbbət hisslərini səmimiyyət əsasları üzərində möhkəmlətməkdən ibarət idi. Azərbaycanda yaşayan müxtəlif millətlər arasında vahid bir ailə yaratmaq, onları həqiqi mənada birləşdirmək ADF-nin əsas məqsədlərindəndir. Bu millətlərin dil, adət-ənənələrinə hörmət bəsləmək, siyasi və ictimai hüquqlarını təmin etmək firqəmizin ana xəttidir*" [13, s.1, 4]. Qəzetdə göstərilirdi ki, "ADF İran xalqlarının azadlıq hərəkatının rəhbəridir" [3, s.3].

"Azərbaycan" qəzeti Rza şahın 1941-ci ildə hakimiyyətdən qovulmasına baxmayaraq onun irtica siyasətinin oğlu Məhəmməd Rza şah tərəfindən davam etdirildiyini göstərirdi: "*İran hakim təbəqəsi xarici imperialistlərin əl oyuncağı olaraq İran xalqlarını zülm və əsarət zəncirində saxlayıb və xalqları bu hüquqlardan məhrum etmişdir. Buna görə İran indilikdə bu xalqlar üçün bir zindandır. Ona görə onlar öz azadlıqları uğrunda mübarizə edir və edəcəklər*" [5, s.4].

"Azərbaycan" qəzetində İranda və Cənubi Azərbaycanda din və məzhəbdən siyasi alət kimi istifadə edənlər və onlara bilib-bilmədən tabe olanlar da qınanırdı. Qəzetdə xalqların azadlıq mübarizəsinə dindən silah kimi istifadə edib mane olanlar ifşa edilirdi. Qəzet yazırdı ki, "*Millətlər və xalqların dini və milli təəssüblərindən istifadə edib milli və məzhəbi ədavət və müharibələr qızışdırmaq və başqa fitnəkarlıqlarla xalqların müstəqil və dinc həyat qurmalarına*

maneəçilik törədirlər. Habelə məzhəbi təbliğat pərdəsi altında irticai fikirləri yayıb, xalqların məfkurəsini zəhərləmək və uydurmaqla kütlələri azadlıq mübarizəsindən çəkindirmək istəyirlər" [11, s.4]. Qəzet imperialistlərin istismar etdikləri xalqları zəiflətmək üçün işğalçı ordudan və ya mütəxəssislərdən, din adamlarından istifadə etdiyini, İranda fəaliyyət göstərən xarici missionerlərin imperialistlərin agenti olduğunu yazırdı [11, s.4].

Mürtəce ruhanilər Pəhləvi parlamentində çıxış edərək İran xalqını ADF-ə qarşı mübarizəyə dəvət edirdilər [17, s.148]. Pəhləvi ruhaniləri azərbaycanlıları islam ideyalarına xəyanətdə və ADF-i dinə zidd olmaqda ittiham edirdilər [17, s.215, 354]. Buna qarşı isə ADF müsəlman ruhaniləri ilə əlaqələri normallaşdırmağa çalışırdı. ADF-nin rəsmi orqanı olan "Azərbaycan" qəzeti Pəhləvilərin yanlış din siyasəti nəticəsində yalançı ruhanilərın [2, s.1] minbərləri işğal etdiyini yazırdı. Qəzet ADF-nin qələbəsini "Allahın köməyi və fəthi"ni müjdələyən Quranın "Nəsr" surəsindəki ayələrə bənzədirdi [8, s.1].

Pəhləvilərin islam siyasəti sadəcə zahiri təbliğat xarakteri daşıyırdı. "Azərbaycan" qəzetində Rza şahın özünü əvvəllər dindar kimi göstərdiyi, lakin güclənəndən sonra ruhaniləri təqib etdiyi göstərilir [14, s.4]. Qəzetdə Məhəmməd Rza şahın Vatikanda Roma Papası ilə görüşdüyü, medal aldığı, 1948-ci ildə Vatikan konfransında İranda xristianlığın təbliği üçün qərarlar alındığı, Papanın nümayəndələrinin Tehrana gələrək şahla görüşdüyü, nəticədə İranın müxtəlif bölgələrində xristian missionerlərinin sayının artdığı yazılırdı. Qəzet yazırdı ki, "*Bunların təşkil verdikləri kilsə və xalqın şüurunu zəhərləmək üçün düzəltdikləri məktəblərdə missionerlərin sayı müəllim və həkimlərin sayından artıqdır. Bu məktəb və kilsələrdə tərbiyə olanlar Amerika və ingilis xidmətçisi olub onların xeyrinə təbliğat və casusluq etməyə başlayırlar. Bunlarla bərabər onlar məzhəb təbliğatı altında İranın istiqlalı əleyhinə təşəbbüslər aparıb dini kitablar çap etməklə imperialistləri tərif edirlər*" [11, s.4]. Qəzet xristian missionerlərinin əsasən Cənubi Azərbaycanda SSRİ əleyhinə fəaliyyət göstərdiyini, eyni zamanda İranı imperialistlərin müstəmləkəsinə çevirməyə çalışdıqlarını göstərirdi.

Şah hökuməti ingilis müstəmləkəçilərinin köhnəlmiş şüarı olan "nifaq sal, hökumət et" şüarına əsaslanaraq İranda yaşayan xalqların arasında milli və dini qırğın salmaq istəyir və bu məqsədə çatmaq üçün din və məzhəb amilindən istifadə edirdilər. "Azərbaycan" qəzeti yazırdı ki, şah hökuməti sünni-şiə, müsəlman-erməni, müsəlman-bəhai adı ilə qanlı toqquşmalar törədirdilər [7, s.1; 16, s.88-89]. Şahın diktatura siyasəti mürtəce ruhanilər tərəfindən də dəstəklənir, şahı "Allahın kölgəsi" adlandıran yobaz din xadimləri xalqı istismar etməyə davam edir, bu mənfur siyasətə islam dinini də alət edirdilər [15, s.3].

Şah hökuməti müstəqilliyə meyl edən bölgə mədrəsələrinin ruhanilərinə qarşı öz nəzarətindəki Tehranın ali dini mərkəzlərinin üstünlük qazanmasına çalışır və belə deyirdi: "*Tehran dini təlimatın ən mühüm mərkəzlərindən biri olmalıdır*" [10, s.1]. "Azərbaycan" qəzeti yazırdı ki, "*amerikalılar və ingilislər dövlətin köməyi ilə universitet və sair məktəb və mədrəsələrdə şahpərəstliyi və istismarı təbliğ etmək üçün zəmin yaratmağa səy göstərirlər*" [9, s.4]. Şeyx Məhəmmədəli Alii-İshaq Xoyi kimi demokrat ruhanilər isə şah hökuməti tərəfindən qətl edilirdi [12, s.1].

Bu dövrdə qadınlar da dindən sui-istifadə edən mühafizəkarların təqiblərinə məruz qalır, onların seçki hüquqları, ictimai-siyasi haqları təkcə şah hökumətinin sərt tədbirlərilə məhdudlaşmırdı. Xurafatçı, mövhumatçı mürtəce şəxslər din adından istifadə edərək "təhsil almaq məsələsini də qadınlara günah hesab edir", hətta qəzet və radiolarda qadınların azadlığı əleyhinə məqalə, nitq və çıxışlar təşkil edirdilər. İrticaçı qüvvələr İran qadınlarını cəhalət içərisində saxlamağa çalışırdılar [1, s.1].

Şah hökuməti xalqın gözünü boyamaq üçün qadınların çadra məcburiyyətini ləğv etmək, qadın təhsili kimi addımlar atsa da, qəzet göstərirdi ki, onlar xalqı aldatmağa çalışırlar. Azadlıq arzusunu kişilərə qadağan edən hakim təbəqə qadınlara azadlıq verib demokratik hərəkatın inkişafına razı olmayacaqdır [6, s.4]. Qəzetdə təbrizli Məryəm Firuzun qadın haqları uğrunda mübarizəsi təqdim edilmişdir [4, s.1].

Nəticə. "Azərbaycan" qəzeti XX əsrin ortalarında İranda və Cənubi Azərbaycanda insan haqlarının, multikultural hüquqların qorunmasında böyük rol oynamış, dini radikalizmə, məzhəbçiliyə qarşı çıxmışdır. Qəzetin ortaya qoyduğu beynəlmiləlçilik ideyaları həm öz dövrü üçün, həm də günümüzün şərtləri daxilində böyük beynəlxalq əhəmiyyət daşıyır. "Azərbaycan" qəzeti milliliyi, beynəlmiləlçiliyi, dini radikalizmə qarşı multikultural ideyaları özünə rəhbər seçmiş və bu istiqamətdə məqalələri ilə xalqı maarifləşdirmişdir. Bu ideyalar öz dövründə şah diktaturasına, mürtəce, müstəbid monarxiya rejiminə qarşı güclü silah olduğu kimi günümüzdə də öz aktuallığını qoruyur.

Overview of national, religious and multicultural ideas in "Azerbaijan" newspaper of Azerbaijan Democratic Party

Introduction. "Azerbaijan" newspaper was published in Tabriz by Azerbaijan Democratic Party (ADP) in 1945-1946 under the leadership of S.J. Pishevari. Later, after the defeat of ADP, it was published in Baku in 1947-1949.

Along with national ideas, the newspaper slaughted for the brotherhood, freedom and rights of Iranian peoples, freedom of religion, and religious multiculturalism. Such issues are explained in the text based on the materials of the newspaper.

National, religious and multicultural ideas in "Azerbaijan" newspaper. The newspaper exposed the Western imperialism, which was the patron of the Pahlavi power, which attacked internasionalism in Iran, as follows: "*One of the means used by the imperialist states to colonize small and weak countries is to create national contradictions among the people in the countries and to use this contradiction to strengthen their domination*" [13, pp. 1, 4]. It was stated in the newspaper that "*as soon as the freedom movement takes place in a province in Iran, they descend there, there they raise this or that tribe against each other, commit fratricide, and drown the freedom movement in corruption. This is the favorite method of the English politicians. This policy was carried out even during the reign of Reza Shah*" [13, pp. 1, 4].

"Azerbaijan" newspaper described the ADP's struggle against shah's regime as follows: "*The national movement started in Azerbaijan was to strengthen the feelings of brotherhood, friendship and love between peoples on the basis of sincerity, against that treacherous policy. One of the main goals of ADP is to create a single family among the different nationalities living in Azerbaijan and unite them in the true sense. It is the main line of our party to respect the language and traditions of these nations, to ensure their political and social rights*" [13, pp. 1, 4]. The newspaper stated that "ADP is the leader of the freedom movement of the Iranian people" [3, p. 3].

The "Azerbaijan" newspaper showed that despite Reza Shah's ouster from power in 1941, his reactionary policy was continued by his son Mohammad Reza Shah: "*The ruling class of Iran kept the people of Iran in chains of oppression and slavery and deprived the people of these rights as the puppets of foreign imperialists. Therefore, Iran is now a prison for these peoples. That's why they fight for their freedom and will do so*" [5, p. 4].

"Azerbaijan" newspaper condemned those who use religion and sect as a political tool in Iran and in South Azerbaijan and those who unknowingly follow them. The newspaper exposed those who used religion as a weapon and hindered people's struggle for freedom. The newspaper wrote that "*They use the religious and national prejudices of nations and peoples to incite national and sectarian enmity and wars and prevent people from building an independent and peaceful life with other mischief. Moreover, under the cover of sectarian propaganda, they want to dissuade the masses from the struggle for free-*

dom by spreading reactionary ideas, poisoning and fabricating the ideology of the peoples" [11, p. 4]. The newspaper wrote that the imperialists used the occupying army or specialists, religious people to weaken the people they exploited, and that the foreign missionaries operating in Iran were the agents of the imperialists [11, p. 4].

The reactionary clergy spoke in the Pahlavi parliament and invited the Iranian people to fight against the ADP [17, p.148]. Pahlavi clerics accused Azerbaijanis of betraying Islamic ideas and ADP of being against religion [17, p.215, 354]. Against this, ADP tried to normalize relations with Muslim clerics. "Azerbaijan" newspaper, the official organ of ADP, wrote that as a result of the Pahlavi's wrong religious policy, false clergy occupied the pulpits [2, p. 1]. The newspaper compared the victory of the ADP to the verses of the Qur'an, Surah Nasr, which heralds "Allah help and conquest" [8, p. 1].

The Islamic policy of the Pahlavis was only outward propaganda. It is reported in "Azerbaijan" newspaper that Reza Shah used to pretend to be a religious person, and after he became stronger, he persecuted the clergy [14, p.4]. In the newspaper, it was written that Mohammad Reza Shah met the Pope in the Vatican, received a medal, that in 1948, decisions were made at the Vatican conference to promote Christianity in Iran, that the Pope's representatives came to Tehran and met with the Shah, and as a result, the number of Christian missionaries increased in different regions of Iran. The newspaper wrote that "*The number of missionaries in the churches and schools they organized to poison the minds of the people is more than the number of teachers and doctors. Those brought up in these schools and churches become servants of the Americans and the British and begin to do propaganda and espionage for their benefit. Along with these, they praise the imperialists by taking initiatives against the independence of Iran and publishing religious books under sectarian propaganda*" [11, p. 4]. The newspaper indicated that the Christian missionaries were mainly active against the USSR in South Azerbaijan, and at the same time they were trying to turn Iran into a colony of the imperialists.

The Shah's government wanted to make a national and religious massacre among the peoples living in Iran, based on the outdated slogan of the British colonialists, "divide and rule", and they used the religion and sect factor to achieve this goal. "Azerbaijan" newspaper wrote that the Shah's government was causing bloody clashes in the name of Sunni-Shia, Muslim-Armenian, Muslim-Bahai [7, p.1; 16, p.88-89]. The shah's dictatorial policy is also supported by the reactionary clergy, the cowardly clerics who call the shah "the shadow of Allah" continue to exploit the people, and they use the Islamic religion as a

tool for this hateful policy [15, p. 3].

The Shah's government tried to gain the upper hand of the higher religious centers of Tehran under its control against the clergy of the region's madrasahs, which tended toward independence, and said: "*Tehran should be one of the most important centers of religious instruction"* [10, p.1]. The "Azerbaijan" newspaper wrote that the "*Americans and the British, with the help of the state, are trying to create a foundation for propagating imperialism and exploitation in universities and other schools and madrasas*" [9, p. 4]. Democratic clerics like Sheikh Mohammadali Ali-Ishaq Khoi were killed by the Shah's government [12, p.1].

During this period, women were also persecuted by conservatives who abused religion, and their electoral rights and social and political rights were not limited only by the harsh measures of the Shah's government. Superstitious, superstitious reactionary people, using the name of religion, "consider the issue of getting an education to be a sin for women", and even organized articles, speeches and speeches against women's freedom in newspapers and radios. The reactionary forces tried to keep Iranian women in ignorance [1, p.1].

Although the Shah's government took steps such as abolishing the compulsory veil for women and educating women in order to paint the eyes of the people, the newspaper showed that they were trying to deceive the people. The ruling class, which forbids the desire for freedom for men, will not agree to give freedom to women and the development of the democratic movement [6, p. 4]. The newspaper presented the struggle of Maryam Firuz from Tabriz for women's rights [4, p. 1].

The result. "Azerbaijan" newspaper played a major role in the protection of human rights and multicultural rights in Iran and South Azerbaijan in the middle of the 20th century, and opposed religious radicalism and sectarianism. The ideas of internasionalism that the newspaper presented are of great international importance both for their time and in today's conditions. "Azerbaijan" newspaper chose nationality, internationalism, multicultural ideas against religious radicalism as its guide and enlightened the people with its articles in this direction. These ideas were a powerful weapon against the shah's dictatorship, the reactionary, authoritarian monarchy regime in their time, and are still relevant today.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. 8 Mart dünya qadınlarının beynəlxalq bayramı // "Azərbaycan" qəzeti, 10 mart 1948, s.1.

2. Ağayi Pişəvərinin nitqinin müxtəsəri // "Azərbaycan" qəzeti, 18 sentyabr 1945, s.1.
3. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin 1324-ci il mehr ayının 10-nunda birinci kongre tərəfindən qəbul olunmuş Məramnaməsi // "Azərbaycan" qəzeti, 14 yanvar 1948, s.3.
4. Beynəlxalq Qadınlar Təşkilatının ikinci konqresində İran qadınlar nümayəndəsi xanım Məryəm Firuzun nitqi // "Azərbaycan" qəzeti, 22 dekabr 1948, s.1.
5. Bicari H. Vətən və vətənpərvərlik // "Azərbaycan qəzeti, 4 iyun 1948, s.4.
6. Darəndaşi. İran qadınlarının vəziyyəti haqqında // "Azərbaycan" qəzeti, 28 aprel 1948, s.4.
7. Kəndli Q. Azərbaycan milli hökuməti xalqların azadlığını təmin etmişdi // "Azərbaycan" qəzeti, 9 oktyabr 1948, s.1.
8. Pişəvəri S.C. Mənə xeyir ver, pisliyə ümid yoxdur // "Azərbaycan" qəzeti, 20 sentyabr 1945, s.1.
9. Şəkibxan F. Cavanları boğmaq istəyirlər // "Azərbaycan" qəzeti, 13 noyabr 1948, s.4.
10. Şəkibxan F. Xalq yalançı təşəbbüslərə aldanmayacaq // "Azərbaycan" qəzeti, 23 oktyabr 1948, s.1.
11. Şəmidə Ə. Məzhəbi təbliğatdır, ya siyasi fəaliyyət! // "Azərbaycan" qəzeti, 22 yanvar 1949, s.4.
12. Tərhim və təziyə məclisi // "Azərbaycan" qəzeti,25 noyabr 1946, s.1.
13. Vilayi M. İran xəlqləri arasında ziddiyyət salan fitnəkarlar // "Azərbaycan" qəzeti, 10 yanvar 1948, s.1, 4.
14. Yusifi. Şahın əvamfiribliyi // "Azərbaycan" qəzeti, 1948, 19 iyun, s. 4.
15. Zakir İ. Azərbaycanlıların dili bağlanmaz // "Azərbaycan" qəzeti, 22 dekabr 1948, s.3.
16. Cottam R.W. Nationalism in Iran. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1979, 358 p.
17. Гасанлы Дж. СССР- Иран: Азербайджанский кризис и начало холодной войны (1941 – 1946 гг). Москва: Герои Отечества, 2006, 560 с.

HEYDƏR ƏLİYEV DÜŞÜNCƏSİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ

Paşa Quluzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Fəlsəfə və sosial elmlər kafedrasının müəllimi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
pasha.quluzade@adpu.edu.az

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, azərbaycançılıq, həmrəylik, məfkurə.*
Keywords: *Haydar Aliyev, azerbaijanism, solidarity, ideology*

Azərbaycançılıq XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində formalaşmış, mürəkkəb tarixi proses keçmiş məfkurədir. Bu məfkurə etnik, dünyəvi və dini mənsubiyyətləri özündə ehtiva edir. Lakin sovet dövründə türkçülük və is-

lamçılıq antitürkçülük və din əleyhinə kontekstdə dəyərləndirilməyə başladı. Beləcə yeni sosialist cəmiyyətinin formalaşacağına inanılırdı. Ona görə də azərbaycançılıq məfkurəsinin yayılmasının qarşısı alındı. Müəyyən mənada sovet insanı yaratmaq missiyası ilə cəmiyyətdə həmrəyliyin əldə olunacağına inanıldı [2, 5-6]. Lakin SSRİ-nin süqutu ilə bu siyasətin effektiv olmaması problemi özünü büruzə verdi. Xüsusilə müstəqillik əldə etmiş respublikalarda xaotik mühitin yaranmasına səbəb oldu. Bir çox ölkədə parçalanmağa gətirib çıxaran proses özünü büruzə verdi. Azərbaycan da parçalanmaq təhlükəsi ilə üzləşən ölkələrdən biri idi. Sovet insanı ideologiyası iflas etmiş və onun yerinə yeni düşüncə sisteminə ehtiyac yaranmışdı. Axtarışlar və həyata keçirilən siyasət gözləniləni vermədi. Bura regional münaqişələr, üsyanlar da əlavə olunduqda ölkənin necə çətin günlər keçirdiyini görmək mümkün olur. Yəni cəmiyyətdə birliyi təmin etmək üçün yeni amillər tələb olunurdu.

Milli birliyi təmin etmək üçün siyasi arenaya qayıdan Heydər Əliyevin mübarizəsi nəticəsində Gəncə üsyanı yatırıldı, Talış-Muğan Respublikası probleminə son qoyuldu, vətəndaş müharibəsi dayandırıldı [3, 20]. Beləliklə, Heydər Əliyev ölkənin düşdüyü problemli vəziyyətdən xilası üçün lazımı addımları atmağa başladı. Onu da qeyd edək ki, azərbaycançılıq məfkurəsi 20-ci əsrin ikinci rübündən başlayaraq daha çox xaricdə özünü göstərib. Şübhəsiz ki, bunda sovet idarəsinin və onun ideologiyasının təsiri olub. Çünki SSRİ rəhbərliyi müəyyən mənada öz ideologiyasına qarşı hesab etdiyi bütün ideyalara müharibə elan etmişdi. Sovet administrasiyasının fikrincə, sovet xalqını formalaşdırmaq üçün başqa ideologiyaların yayılmasına imkan verilməməlidir. Onlar müəyyən mənada bu məqsədlərinə nail olmuşdular.

Bunu Azərbaycan cəmiyyətində, xüsusən SSRİ-nin dağılmasından sonra aydın görmək mümkündür. Cəmiyyətdəki parçalanmışlıq həmrəylik yolunda əsas maneə idi. Bütün bunlara baxmayaraq, Heydər Əliyevin praqmatik və strateji addımları problemlərin həlli yolunda müsbət nəticələr verməyə başladı. Legitimliyin əsaslarının qoyulması, siyasətdə maraqların əsas götürülməsi, neqativ tendensiyaların və münaqişəli vəziyyətlərin qarşısının alınması, milli etnik zəmində siyasi sabitliyin təmin edilməsi prosesini sürətləndi [1, 70]. Onun irəli sürdüyü siyasi idarəetmə sisteminin ən təməl proqramı milliliyini, tarixini, xalqını, keçmişini və gələcəyini özündə birləşdirən azərbaycançılıq məfkurəsi idi [4, 49]. Heydər Əliyevin liderliyi onun müxtəlif proseslərin ümumi zəminini və vəhdətini tapmaq bacarığında özünü büruzə verirdi [6, 32].

Ümummilli lider lazımi xarakter və düzgün siyasi addımlar sayəsində Azərbaycan xalqını birləşdirəcək milli-mənəvi enerji ehtiyatlarını özündə

birləşdirən azərbaycançılıq məfkurəsinin reallaşdırılması potensialını ortaya çıxara bildi. Azərbaycançılıq məfkurəsinin heç bir əsas anlayışına üstünlük vermədən (müasirləşmək, islamlaşmaq və türkləşmək) vahid bir şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaratdı. Ümummilli lider bilirdi ki, bu anlayışlardan hər hansı birinə üstünlük verilsə, bu, cəmiyyətdə problemlərin yaranmasına zəmin yaradacaq [2, 7]. Bu məfkurəyə əsaslanmayan istənilən kortəbii fəaliyyət, hətta millətçilik hisslərindən qaynaqlansa belə, son nəticədə cəmiyyətə ziyan vura bilərdi [6, 107].

Azərbaycançılıq məfkurəsi mahiyyətcə müstəqilliyə nail olmaq, vahid və bölünməz Azərbaycanı qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün mühüm mənəvi vasitədir. Bu həm də milli mənsubiyyəti, milli mənəvi dəyərləri qorumaq, onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək deməkdir. Xalqın milli-mənəvi dəyərlərini qoruya bilən, dövlətin və vətəndaşın mənafeyini birləşdirə bilən azərbaycançılıq məfkurəsi ölkədə vətəndaş birliyinin, vahid cəmiyyətin uğurla bərqərar olmasında mühüm rol oynadı [5, 133-134].

Heydər Əliyev xaotik mühitdə müxtəlif icmaları, ayrı-ayrı fərdləri vahid məqsəd uğrunda birləşdirmək zərurətini hiss edirdi. Bir növ Heydər Əliyev əsrin birinci rübündə yarımçıq qalan işləri öz üzərinə götürdü. Amma bu dəfə daha təcrübəli, həmsöhbətlərini çox yaxşı tanıyan biri kimi azərbaycançılıq məfkurəsini həyata keçirməyə başlamışdı. Görünən odur ki, Heydər Əliyev mövcud problemləri yaxşı mənimsəmiş və sələflərinin təcrübəsindən də yararlanaraq problemlərin həlli yollarını ortaya qoymuşdur. Bu da ondakı liderlik bacarığının olması ilə əlaqədardır. Ümummilli lider doğru zamanda doğru yerdə olmağın və lazımi anda necə reaksiya verməyin bariz nümunəsi idi. Sovet hakimiyyətindən sonra Qərblə qarşılaşan cəmiyyətdə ümumi dil tapmaq üçün həm Qərbi, həm sovet düşüncəsini, həm də öz cəmiyyətini tanımaq əhəmiyyətlidir. Heydər Əliyev öz siyasətilə bunları sintez edə bildi.

Azerbaijanism in the Thought of Haydar Aliyev

Azerbaijanism is an ideology that emerged in the late 19th and early 20th centuries and went through a complex historical process. This ideology also includes ethnic, secular and religious affiliations. Therefore, it was adopted and spread in the society in question during the period [2, 5-6]. However, during the Soviet period, Turkism and Islamism began to show themselves in the context of anti-Turkism and anti-religion. Thus, it was believed that a new socialist society would be formed. Therefore, the process of spreading the

ideology in question was prevented. In a sense, the mission of creating a Soviet person was emphasized and it was adopted that unity in society would be achieved. However, with the collapse of the USSR, the problem of this policy not being effective began to become apparent. It provided an opportunity for a chaotic environment, especially in the republics that gained independence. Therefore, a process that extended to disintegration was experienced in many countries.

Haydar Aliyev, who came back to the political arena to ensure national unity. After that the Ganja uprising was put down, the problem of the Talysh-Mughan Republic was put to an end, and the civil war was stopped [3, 20]. Therefore, Haydar Aliyev began to formalize the recipe for getting rid of the situation in which the country fell. We should also note that, starting from the second half of the 20th century, the Azerbaijanism showed their essence mostly abroad. Undoubtedly, the Soviet administration and its ideology had an impact on this. Because the USSR declared war on all ideas that it considered to be against its own ideology. In the opinion of the Soviet administration, the spread of other ideologies should not be allowed to formalize the Soviet people. In a certain sense, they achieved their goal.

It is possible to see this clearly in the Azerbaijani society, especially after the dissolution of the USSR. The fragmentation in the society was the main obstacle. Regardless of all this, Haydar Aliyev's pragmatic and strategic steps began to yield positive results in solving the problems. The process of establishing the principles of education, realizing interests in politics, countering negative tendencies and conflicting situations, and ensuring political stability on national-ethnic grounds was accelerated [1, 70]. The most fundamental program of the political administration system he led was the Azerbaijanism, which essentially united nationality, history, people, past and future [4, 49]. Haydar Aliyev's leadership was distinguished by his ability to find the general basis and unity of various processes [6, 32].

Thanks to the necessary character and the right political steps, the national leader was able to bring out the potential of the realization of the ideology of Azerbaijanism, which includes national and spiritual energy resources that will unite the people of Azerbaijan. It created conditions for the implementation of the ideology of Azerbaijanism in a unified way without giving priority to any of the main concepts (Modernization, Islamization and Turkization). The national leader knew that if any of these concepts were preferred, it would create a foundation for problems in society [2, 7]. Any spontaneous activity that is not based on this ideology, even if it originates from national-

istic feelings, could ultimately harm the society [6, 107].

The ideology of Azerbaijanism is essentially an important moral tool for achieving independence, preserving and strengthening a single and indivisible Azerbaijan. This also means protecting national belonging, national spiritual values, benefiting from their synthesis and integration with universal values. The ideology of Azerbaijanism, which can protect the national and moral values of the people and unite the interests of the state and citizens, played an important role in the successful establishment of civil unity and a unified society in the country [5, 133-134]. Haydar Aliyev felt the need to unite different communities and individuals for a common goal in a chaotic environment. In a way, Haydar Aliyev took over the work left unfinished in the first quarter of the century. But this time, as a more experienced person who knows his interlocutors very well, he started to implement the ideology of Azerbaijanism. It seems that Haydar Aliyev has mastered the existing problems well and using the experience of his predecessors, he has revealed ways to solve the problems. This is related to his leadership skills. The national leader was a prime example of being in the right place at the right time and how to react at the right moment. In order to find a common language in a society facing the West after the Soviet rule, it is important to know both the West and the Soviet thought, as well as one's own society. Heydar Aliyev was able to synthesize them with his policy.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Babaoğlu H., Heydər Əliyev Siyasi İrsinin Politoloji Aspektləri, Bakı, MSA, 2013, 456 s.
2. Cəfərov N., Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq Məfkurəsinin Dövlətçilik İdeologiyası Kimi Təkamülü: Heydər Əliyev Azərbaycanda Dövlət Quruculuğunun Banisidir. (Haz.: Ə.Ağamirzəyev), Bakı, Bilik, 2017, 158 s.
3. Həbibbəyli İ., Heydər Əliyev Dövlətçilik Təlimi və Müasir Dövr, Naxçıvan, Əcəmi, 2013, 272 s.
4. Quliyeva X., Ulu öndər Heydər Əliyev siyasətinin müdriklik gücü: Heydər Əliyevin Siyasi İrsi və Azərbaycançılıq(I kitab), Bakı, AMEA, 2018, 270 s.
5. Sərdarov M., Heydər Əliyev fenomeni və onun azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafında rolu: Heydər Əliyevin Siyasi İrsi və Azərbaycançılıq (I kitab), Bakı, AMEA, 2018, 270 s.
6. Xəlilov S., Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq İdeyası, Bakı, Azərbaycan Universiteti, 2002, 232 s.

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ ELMİ ƏSASLARINA DAİR

Nərmin Əhmədli
Bakı Dövlət Universitetinin Slavyan ölkələri tarixi kafedrasının magistri
ehmedlinermin1@gmail.com
Elmi rəhbər: tarix üzrə fəlsəfə doktoru Aynurə Məmmədova

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, ulu öndər Heydər Əliyev, müstəqillik, azərbaycançılıq ideologiyası*
Keywords: *Republic of Azerbaijan, Great Leader Heydar Aliyev, independence, Azerbaijanism, ideology*

Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasında qədim zamanlardan bu günümüzə qədər mövcud olan Azərbaycan xalqının adətləri, milli dəyərləri mühüm yer tutmuşdur. Məhz buna əsasən qeyd etmək olar ki, azərbaycançılıq ideologiyasına müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş görkəmli şəxslərin fəaliyyətlərində zaman-zaman toxunulmuşdur. Azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını təşkil edən milli dəyərlərin, həmçinin adət-ənənələrin yaranması və inkişafında "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun, "Koroğlu" dastanın və s. rollarını qeyd etmək lazımdır, çünki onlar azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafında mühüm yer tutmuşdur [4, 6].

Azərbaycan xalqının şüurunda köklü dəyişikliklərin başlaması 1828-ci ildən, yəni Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra başlamışdır. Belə ki, bu dövrdən etibarən əsrlərlə mövcud olmuş dini şüur yavaş-yavaş öz yerini etnik şüura verməyə başlamışdır. A.A.Bakıxanov, Mirzə Kazımbəy, M.F.Axundzadə və digər mütəfəkkirlər məhz bu məqsəd üçün fəaliyyət göstərmişdirlər. Bu məsələdə XX əsrdə yeniliklər baş vermişdir. Məsələn: inqilaba qədərki ideologiya türkçülük və etnik millətçilik olmuşdur. Sonra isə yeni ideologiya formalaşdı ki, məhz o ideologiya azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasında keçid olmuşdur. Bu, milli kimlik ideyası idi. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov, F.Xoyski, M.Ə.Rəsulzadə və digər görkəmli şəxslər milli kimlik ideyasının inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışdılar. Əfsus ki, 1920-ci ildən SSRİ-i dağılana qədər Azərbaycan xalqının müstəqillik ideyaları boğulmuşdur. Müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımız milli ideyanın reallaşdırılması üçün şans əldə etmiş oldu. Lakin 1990-cı illərin başlarında Azərbaycanda baş verən siyasi proseslər bu ideyanın həyata keçirilməsinə imkan verməmişdir [3, 265-267]. Nəticədə ideologiyasız bir mühit yarandı, başqa sözlə ideoloji vakuum formalaşdı. Məhz bu qeyri-müəyyənliyin yaratdığı fəsadlar bəllidir. Belə ki, 1988-

1993-cü illərdə hakimiyyətdə olan siyasi qüvvələr ideoloji boşluğu doldura bilmədilər [2, 2].

Azərbaycançılıq məfkurəsinin yaradıcısı, bu ideologiyanın dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların ideyasına çevrilməsində, müasir Azərbaycan gəncinin bu ruhda böyüdülməsində böyük rolu olan, Azərbaycan tarixində unudulmaz iz buraxmış, dahi şəxsiyyət, ümummilli lider Heydər Əliyevdir. Heydər Əliyev həm azərbaycanlı, həm də müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olaraq xalqına, həmçinin Azərbaycanın siyasi, sosial-iqtisadi inkişafına xidmət göstərmişdir. Bir məsələni vurğulamaq lazımdır ki, Heydər Əliyev öz çıxışlarında Azərbaycan Respublikasının milli ideologiyasının əsasının azərbaycançılıq olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir [4,7]. Həmçinin Heydər Əliyev milli ideologiyanın konsepsiyasının mükəmməl şəkildə hazırlanmasını əsas məqsəd hesab etmişdir. Milli ideologiya konsepsiyası onu tələb edir ki, fərqli sosial qruplar, partiyalar bu aspektə birləşsinlər. Məhz Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş azərbaycançılıq milli ideologiyanın əsas istiqamətlərindən biridir. Azərbaycançılıq ideologiyası milli dövlətçilik şüurunun formalaşdırılmasında mühüm yer tutur [2,4]. Həmçinin azərbaycançılıq ideologiyasının əsas məqsədləri içərisində müstəqil Azərbaycan Respublikasını mənəvi və fiziki baxımdan zəiflədilməsinin qarşısını almaq, Azərbaycanın vahid, demokratik ölkə kimi gücləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi məqsədi daşımaqdadır [3,267].

Azərbaycançılıq özünün prinsiplərinə əsasən liberalizm və mühafizəkarlığın bəzi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən neokonservatizm ilə sıx əlaqədardır. Bəzi alimlər coğrafi məkana əsaslanaraq qeyd edirlər ki, azərbaycançılıq ideologiyası neokonservatizmin milli variantıdır [5,2].

Azərbaycançılıq ideologiyasının ətrafında dünyanın müxtəlif dövlətlərində yaşayan azərbaycanlıların toplanmasında Heydər Əliyevin rolu böyük olmuşdur. Məhz bu məqsəd üçün Heydər Əliyevin başçılığı ilə 2001-ci il noyabrın 9-10-da Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi soydaşlarımızın azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında toplaşmasında böyük rol oynamışdır. Həmin qurultayda çıxış edən Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, bütün azərbaycanlıları birləşdirən azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasını hər bir azərbaycanlının öz köklərini unutmamasında, milli adət-ənənələrinə, dəyərlərinə sadiq olmasında görürdü [4,7].

Azərbaycançılıq ideologiyasının əsas istiqamətlərindən biri ana dilimizin qorunması məsələsidir. Bu məsələdə mühüm addımlardan biri ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən 2001-ci il avqustun 1-də latın qrafikalı

əlifbaya keçməklə bağlı verilən Sərəncam olmuşdur. Azərbaycan dilinin inkişafı üçün bu, mühüm addım idi. Bu sahədə aparılan işlərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin gördüyü tədbirlər önəmlidir. Prezident İlham Əliyevin dilimizə göstərdiyi diqqət, qayğı və dilimizin mühafizəsi üçün gördüyü tədbirlər azərbaycançılıq ideologiyasının möhkəmlənib inkişaf etməsində mühüm rol oynayır. Həmçinin Prezident İlham Əliyev imzaladığı "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncam və eyni tarixli "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" Fərman Azərbaycan dilinin inkişafında mühüm rol oynamışdır [5,3].

Azərbaycançılıq ideologiyasının ən mühüm istiqamətləri içərisində türkçülük, islam və müasirlik anlayışları mühüm yer tutur.

Məhz bu komponentlərin bugün inkişaf etdirilməsində Azərbaycanın türk dünyasının üzvü tərkib hissəsi olmasında, həmçinin türk dövlətləri üçün ortaq olan maraqların beynəlxalq müstəvidə müdafiə edilməsində və s. Müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rolu böyükdür [1].

On the scientific foundations of the ideology of Azerbaijanism

In the formation of the ideology of Azerbaijanism, the customs and national values of the Azerbaijani people, which have existed since ancient time until today, have taken a very important place. Based on this, it can be noted that the ideology of Azerbaijanism has been touched on from time to time in the activities of prominent people who have existed in different periods. "Kitabi-Dede Gorgud" epos,"epic of Koroglu" etc., are important in the creation and development of national values and traditions, which are the basis of the ideology of Azerbaijanism, it is necessary to mention their roles, because they played an important role in the development of the ideology of Azerbaijanism [4, 6].

The start of radical changes in the consciousness of the Azerbaijani people began in 1828, that is, after the inclusion of Northern Azerbaijan into the composition of Tsarist Russia. So, since this period, the religious consciousness that existed for centuries gradually started to give way to the ethnic consciousness. A.A.Bakikhanov, Mirza Kazymbey, M.F.Akhundzade and other thinkers worked for this purpose. Innovations in this matter took place in the 20th century. For example: pre-revolutionary ideology was Turkism and ethnic nationalism. Then a new ideology was formed, which was the transition in the

formation of the ideology of Azerbaijanism. It was the idea of national identity. J.Mammadguluzade, M.A.Sabir, H.Zardabi, A.Huseynzade, A.Topchubashov, F.Khoyski, M.A.Rasulzade and other prominent people played an important role in developing the idea of national identity. It is a pity that from 1920 until the collapse of the USSR, the independence ideas of the Azerbaijani people were suppressed. After gaining independence, our people got a chance to realize the national idea. However, the political processes that took place in Azerbaijanin the early 1990s did not allow this idea to be implemented [3, 265-267]. As a result, an environment without ideology was created, in other words, an ideological vacuum was formed. The consequences of this uncertainty are obvious. Thus, the political forces in power in 1988-1993 could not fill the ideology gap [2, 2].

The national lider Heydar Aliyev the creator of the ideology of Azerbaijanism, who had a great role in the transformation of this ideology into the idea of all Azerbaijani youth in this spirit, who left an unforgettable mark in the history of Azerbaijan, was a genius. Heydar Aliyev served his people, as well as the political, socio-economic development of Azerbaijan, both as an Azerbaijani and as the Prezident of the independent Republic of Azerbaijan. It is necessary to emphasize one issue that Heydar Aliyev has repeatedly mentioned in his speeches that the basis of the national ideology of the Republic of Azerbaijan is Azerbaijanism [4, 7]. Also Heydar Aliyev considered the main goal to be the perfect preparation of the concept of the national ideology. The concept of national ideology requires that different social groups and parties unite in this aspect. Azerbaijanism defined by Heydar Aliyev is one of the main directions of the national ideology. The ideology of Azerbaijanism holds an important place in the formation of the consciousness of national statehood [2,4]. Also, among the main goals of the ideology of Azerbaijanism, it aims to prevent the weakening of the independent Republic of Azerbaijan from a moral and physical point of view, and to reinforce and strengthen Azerbaijan as unit, democratic country [3, 267].

According to its principles, Azerbaijanism is closely related to neoconservatism, which contain some features of liberalism and conservatism. Based on the geographical location, some scholars point point out that the ideology of Azerbaijanism is a national variant of neoconservatism [5, 2].

The role of Heydar Aliyev in gathering Azerbaijanis living in different contries of the world around the ideology of Azerbaijanism was great. It is for this purpose Heydar Aliyev, the holding of the 1st Congress of World Azerbaijanis on November 9-10, 20001 played a great role in gathering our compatri-

ots around the ideology of Azerbaijanism. Heydar Aliyev, who spoke at that congress, noted that the ideology of Azerbaijanism unites all Azerbaijanis. In one matter, it shuold be noted that the Heydar Aliyev saw the idea of Azerbaijanism in the fact that every Azerbaijani should not forget his roots, be loyal to his national traditions and values [4, 7].

One of the main directions of the ideology of Azerbaijanism is the protection of our mother language. One of the important steps in this matter was the Order issued by the national leader Heydar Aliyev on August 1, 2001, regarding the transition to the Latin alphabet. This was an important step for the development of the Azerbaijani language. The measures taken by the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief Muzaffar Ilham Aliyev are important in the work carried out in this field. President Ilham Aliyev's attention to our language, care and measures taken to protect our language play an important role in strengthening and developing the ideology of Azerbaijaniism. Also, the Order dated January 12, 2004 "On the implementation of mass publications in the Azerbaijani language with Latin script" signed by President Ilham Aliyev and the Decree "On the establishment of the Azerbaijani alphabet and Azerbaijani language day" of the same date played an important role in the development of the Azerbaijani language [5,3].

The concepts of Turkism, Islam and modernity occupy an important place among the most important directions of the ideology of Azerbaijanism.

It is in the development of these components today that Azerbaijan is a member of the Turkic world, as well as in the defense of the common interests of the Turkic states at the international level, etc. The role of Muzaffar Supreme Commander, President Ilham Aliyev is great [1].

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülündə İlham Əliyev mərhələsi https://www.anl.az/down/meqale/525/2015/dekabr/469647.htm İstinad tarixi: 22.08.2024
2. Musayev H.. Azərbaycançılıq: bu islahın fəlsəfi məzmunu və ya ulu öndərin milli zəminli bəşəri ideyalarının analitik formulu. “Respublika” qəz.,Bakı,2023, 4 may, 11s
3. Hüseynov İ.. Azərbaycançılıq ideologiyası və ulu öndər Heydər Əliyev. “Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə” jurnalı 3(59), Bakı, 2017, 265-274s
4. Kitabxanalarda Heydər Əliyev irsinin və azərbaycançılıq ideyasının təbliği. G.Səfərəliyevanın redaktəsi ilə, Bakı, 2013, 61s
5. Qələndərli N.. Azərbaycançılıq ideologiyası neokonservatizmin milli modeli kimi. “Yeni Azərbaycan” qəz., Bakı, 2016, 17 fevral, 6 s.

VII BÖLMƏ
QARABAĞIN AZAD EDİLMƏSİ VƏ BÖYÜK QAYIDIŞ PROQRAMI

BİRİNCİ VƏ İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNƏ TƏSİRİ

Nərgiz Quliyeva
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun baş elmi işçisi, professor
nergiz1957@rambler.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan, Qarabağ, ermənilər, müharibə, işğal, mülki əhali*
Keywords*: Azerbaijan, Karabakh, armenians, war, occupation, civilian population*

Ermənilər Birinci Qarabağ müharibəsi illərində Xocalı soyqırımı, Qaradağlı soyqırımı, Bağanis-Ayrım soyqırımı, Ballıqaya soyqırımları və işgəncə ilə adamları öldürmə, terrorçuluq əməlləri və digər qeyri-insani əməllər törətmişlər.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü torpaqlarımızın işğalı ilə bərabər ölkəmizdə çoxlu sayda müharibə əlilinin və şəhid ailələrinin yaranmasına da səbəb olub. 2013-cü ilin əvvəlinə olan məlumata görə, Azərbaycanda 13560 şəhid ailəsi, təxminən 11 min Qarabağ əlili var idi. Şəhid ailələri üzvlərinin sayı isə 19 min nəfərə yaxın idi. İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində əlillərin sayı xeyli artdı. Bununla bərabər şəhid və əlil şəxslərin 16 yaşadək uşaqlarına aylıq müavinət verilir.

Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsində itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupunun indiyə qədər apardığı hesablamalara əsasən, bu işğal nəticəsində əhaliyə 147,8 milyard, dövlətə isə 126,46 milyard dollar ziyan dəyib. Təbii sərvətlərə, maddi irsə və digər sahələrə dəyən ziyan da əlavə edilərsə, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğalı nəticəsində ölkəmizə ümumilikdə 818,88 milyard dollar ziyan vurulub. İşçi qrup dəymiş ziyanın hesablanması istiqamətində işini davam etdirir [4; 5].

İkinci Qarabağ müharibəsi, Vətən müharibəsi və ya "Dəmir yumruq" əməliyyatı 27 sentyabr 2020-ci il səhər saatlarında Qarabağ müharibəsindən sonra yaradılmış təmas xətti boyunca erməni ordusunun hücumuna cavab olaraq ilə başladı.

Ermənilər nəinki döyüş bölgələrində, hətta cəbhədən uzaq məsafələrdə

yerləşən Gəncə, Bərdə, Beyləqan və digər ərazilərdə yaşayan mülki əhalini raket və ağır artilleriya hücumlarına məruz qoydu, Azərbaycanın dinc, günahsız vətəndaşlarını evlərində qətlə yetirdi. 2020-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycanın Gəncə şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən 5 dəfə ayrı-ayrı zamanlarda bombalandı. Nəticədə 27 nəfər şəhid oldu, 125 nəfər yaralandı. Həlak olanlar arasında hətta 10 aylıq Narin də vardı. Narin ermənilərin oktyabrın 17-də törətdikləri ikinci Gəncə terrorunun qurbanı oldu. Erməni təcavüzü Bərdədə 31 nəfərin həyatını əlindən aldı, 70 şəxs yaralandı. 2020-ci il sentyabrın 29-da Ermənistan silahlı birləşmələrinin dinc Azərbaycan əhalisini hədəfə alması səbəbindən növbəti dəfə toplarla atəş nəticəsində Naftalanın Qaşaltı kənd sakini Qurbanov Elbrus İsa oğlu və onun 4 ailə üzvü həlak oldu. Artıq itkilər çoxalır və təkrarlanırdı [1; 3].

Azərbaycan tərəfi müharibədən sonra açıqlama verərək bildirib ki, 44 günlük əməliyyat zamanı ölkənin 100-ə yaxın dinc sakini ölüb, 400-dək adam yaralanıb. Baş Prokurorluğun mülki əhaliyə dəyən zərərlə bağlı açıqlamasında deyilir ki, müharibə zamanı Azərbaycan tərəfində 4186 ev yararsız hala düşüb.

Otuz ilə yaxın işğal altında qalan ərazilərdə ekoloji cinayətlər törədilib,. bölgədəki biomüxtəliflik məhv edilib, meşələr qırılıb, faydalı qazıntı yataqları talan edilib, su anbarları və ətraf mühit qəsdən çirkləndirilib. Ən əsası isə təcavüz nəticəsində minlərlə mülki Azərbaycan vətəndaşı həlak olub və yaralanıb, bir milyondan çox insan isə doğma yurdundan didərgin düşüb. 20 faiz Azərbaycan torpaqları işğal edilmiş, 6 mindən çox müəssisə dağıdılmış, 150 mindən çox ev, 320 mindən çox mal-qara məhv edilmişdir.

Azərbaycan dövlətinin və Azərbaycan ordusunun şücaəti nəticəsində torpaqlarımız işğaldan azad edildi. Lakin itkilərimiz də oldu. Birinci Qarabağ müharibəsində 20 min, İkinci Qarabağ müharibəsində 3000 Azərbaycan ailəsinin hərbi qulluqçu övladı şəhid oldu. Şəhidlər, yaralılar, qazilər xalqımıza baş ucalığı gətirdilər.

The impact of the First and Second Karabakh war on the population of Azerbaijan

During the First Karabakh War, Armenians committed the well-known Khojaly Genocide, Garadaghly Genocide, Baganis-Ayrim Genocide, Ballıgaya Genocide, murder by torture, acts of terrorism and other inhuman acts.

Along with the occupation of our lands, Armenia's aggression against Azerbaijan has also led to the creation of a large number of war invalids and families of martyrs in our country. According to the information at the begin-

ning of 2013, there were 13,560 families of martyrs and about 11,000 Karabakh disabled people in Azerbaijan. The number of members of the families of martyrs is about 19 thousand people.

According to the calculations carried out by the Working Group on the evaluation of losses and casualties as a result of the occupation of the territories of the Republic of Azerbaijan by the Armenian armed forces, as a result of this occupation, the population suffered 147.8 billion dollars, and the state suffered 126.46 billion dollars. If the damage to natural resources, material heritage and other areas is added, as a result of Armenia's occupation of Azerbaijani lands, a total of 818.88 billion dollars was damaged in our country. The working group continues to work towards the calculation of the damage [4; 5].

The Second Karabakh War, the Patriotic War or the "Iron Fist" operation of the ongoing armed conflicts in the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan began in the morning of September 27, 2020, with the attack of the Armenian army along the contact line established after the Karabakh war.

The Armenians not only subjected the civilian population living in the war zones, but also in Ganja, Barda, Beylagan and other areas located far from the front, to rocket and heavy artillery attacks, and killed peaceful, innocent citizens of Azerbaijan in their homes. In October 2020, the city of Ganja in Azerbaijan was bombed by the armed forces of Armenia 5 times at separate times. As a result, 27 people were martyred. 125 people were injured. Narin became a victim of the second Ganja terror committed by Armenians on October 17. Armenian aggression took the lives of 31 people and injured 70 people in Barda. On September 29, 2020, Gurbanov Elbrus Isa oghlu, a resident of Gashalti village of Naftala, and his 4 family members were killed again as a result of artillery fire due to the targeting of the peaceful population of Azerbaijan by the armed forces of Armenia. Even 10-month-old Narin was among the dead. Losses were already multiplying and repeating [1; 3].

As a result of the second Karabakh war, the number of disabled people increased significantly. The Azerbaijani side made a statement after the war and said that during the 44-day operation, about 100 civilians died and about 400 people were injured. In the statement of the General Prosecutor's Office regarding the damage to the civilian population, it is said that during the war, 4186 houses on the Azerbaijani side became unusable.

Environmental crimes have been committed in the occupied territories for nearly thirty years. Biodiversity in the region has been destroyed, forests have been cut down, mineral deposits have been looted, reservoirs and the environment have been deliberately polluted. Most importantly, as a result of

aggression, tens of thousands of Azerbaijani citizens were killed and injured, and more than a million people were displaced from their homeland. 20 percent of the lands of Azerbaijan were occupied, more than 6 thousand enterprises were destroyed, more than 150 thousand houses, more than 320 thousand cattle were destroyed.

In addition, the children of some persons under the age of 16 are given a monthly allowance. As a result of the bravery of the Azerbaijani army of the Azerbaijan state, our lands were liberated. But we also had losses. These losses: 20,000 children of Azerbaijani families were martyred in the First Karabakh War, and 3,000 in the Second Karabakh War. Martyrs, wounded, veterans brought glory to our nation.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. İşıq qadın. Ədəbi, ictimai, elmi, mədəni jurnal. №3 (103). Bakı, 2020.
2. Cəfərov V. Qarabağ müharibəsinin əlilləri və şəhidləri. Ekspress qəzeti, 18 mart, 2014, s. 4.
3. Gəncə terroru // http://human.gov.az/az/munaqise/veten-muharibesi/gence-terroru.html
4. Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində ölkəmizə 818,88 milyard dollar ziyan dəyib. 18.11.2015 // https://azertag.az/xeber/ermenistanin_azerbaycan_torpaqlarini_isgal_etmesi_neticesinde_olkemize_81888_milyard_dollar_ziyan_deyib-903089
5. Prezident Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində mülki əhaliyə dəymiş ziyanın ödənilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlərə dair Sərəncam imzalayıb 14.12.2020 // https://yeniazerbaycan.com/SonXeber_e75275_az.html
6. Süleymanov M. Milli qəhrəmanlar. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1994

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN MÜSAHİBƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN HƏQİQƏTLƏRİ

Aynurə Hüseynova
Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti
aynure8@mail.ru

Açar sözlər: *İlham Əliyev, Qarabağ müharibəsi, müsahibə, mətbuat*
Keywords: *Ilham Aliyev, Karabakh war, interview, press*

İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev yerli və dünya mediasında faktiki sü-

butlarla erməni yalanlarını bir-bir ifşa edir, düşmənə ağır "zərbələr" endirirdi.

Uzun sürən sülh danışıqlarının nəticəsiz qalması, verilən vədlərin yerinə yetirilməməsi, işğal siyasətinin dəstəklənməsi və davam etdirilməsi xalqı yormuşdu. İkinci Qarabağ müharibəsi tarixin ənənəsini dəyişdi, millətimiz çoxdan bəri gözlədiyi qələbə, zəfər xəbərlərini arda-arda aldı və cəmiyyətin ümumi düşüncəsində böyük ruh yüksəkliyi formalaşdı. Döyüşlərin başladığı ilk gündən qələbə xəbərləri gəlməyə başladı. Bu böyük zəfərin əldə edilməsində ölkə başçısı İlham Əliyevin misilsiz rolunu qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan eyni zamanda informasiya müharibəsində qələbə qazanmağı bacardı. Bu sahədə Prezident İlham Əliyevin xarici kütləvi informasiya vasitələrinə müsahibələri göstərirdi. Buna görə də İlham Əliyevin xarici mətbuata verdiyi müsahibələrin araşdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Araşdırmada "Rossiya-1", "Pervıy Kanal", "Əl-Cəzirə", "TRT Haber", "CNN-Türk", "EuroNews", "SKY News", "France 24", "NTV", "A Haber", "BBC News" kanallarına 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında verdiyi 26 müsahibə araşdırılacaqdır. Bu müsahibələr zamanı 600-dən çox sual cavablandırılmışdır [1, s.7].

Bu müsahibələrdə Prezident İlham Əliyev nə qədər tarixi faktlardan çıxış etsə də, bəzən xarici KİV nümayəndələri jurnalistikanın etik prinsiplərinə zidd şəkildə davranır, qərəzli suallar ünvanlayırdılar.

Verilən suallar içərisində bəzən xarici jurnalistlərin mətbuatın diqqətini çəkən problemlərə fokuslanmaq istəkləri də nəzərə çarpır. Ancaq *"Prezident İlham Əliyevlə müsahibələrə baxdıqda dərhal hiss etmək olurdu ki, müsahibəni götürənlərin böyük qismi ölkəmizə heç də xoş məramla gəlməmişdilər. Ona görə də müsahibəni də xoş niyyətlə götürmürdülər. İlk olaraq verdikləri suallardan, təkid etdikləri məsələlərdən aydın görünürdü"* [1, s. 255].

Müsahibələrdə ünvanlanan suallardan bir çoxu fakta əsaslanmır, sübutu olmayan iddialardan ibarət idi. 44 günlük Vətən müharibəsi dönəmində ermənilər azərbaycanlı əsgərlər içərisində suriyalı muzdlu döyüşçülərin olması ilə bağlı sosial şəbəkələrdə feyk xəbər yaydılar. Xarici jurnalistlər bu feyk xəbərə xüsusi diqqət yetirirdilər.

"Rossiya-1" telekanalının "60 dəqiqə" proqramına verilən müsahibədə aparıcı heç bir fakta söykənmədən belə bir sual ünvanlayır:

-Mümkündürsə lap qısa cavab verin: hə, ya yox. İndi cəbhədə Suriyadan olan muzdlular varmı?

Prezident İlham Əliyev bu suala çox soyuqqanlı və ustalıqla cavab verir:

- Yoxdur. Bu, növbəti feyk-nyusdur. Suriyadan heç bir muzdlu yoxdur. Bu barədə heç bir fakt, heç bir sübut yoxdur [2].

Eyni bu qəbildən olan sualları bir neçə müsahibədə görə bilərik. Prezi-

dentin "Əl-Cəzirə" televiziya kanalına müsahibəsində suriyalı muzdlularla bağlı ermənilərin sübutu olduğuna dair verilən suala cavabı belə olur:

- Qoy göstərsinlər. Haradadır dəlil? Təkcə Ermənistan deyil, əfsuslar olsun, mən dünən eşitdim ki Fransa prezidenti də bəyanat verib. O, bu bəyanatı heç bir dəlil olmadan verib. Qoy o, bizə dəlil versin, sübut versin. Yalnız sözlərdir [3].

Prezident İlham Əliyev dəfələrlə öz çıxışlarında mülki vətəndaşlara, dinc erməni millətinə heç bir zərər vermək niyyətinin olmaması ilə bağlı fikirlərini dəfələrlə bildirsə də, yenə də xarici jurnalistlər eyni sualları verməkdə davam edirdilər. Bundan başqa, İlham Əliyevin "CNN İnternational" televiziya kanalının "Connect The World" verilişinə verdiyi müsahibədə də jurnalistin qərəzli suallarından biri Qarabağda ermənilərin min illər boyu yaşadığına görə əhalisinin 95 faizinin ermənilər olması iddiası idi. Ölkə başçısı isə günümüzdə Azərbaycan şəhərlərində, əsasən də paytaxt Bakıda minlərlə erməni əsilli vətəndaşın yaşadığını bildirərək, etnik təmizləmənin mümkün olmadığını vurğulayır. Azərbaycanlılar müxtəlif illərdə Qərbi Azərbaycandakı evlərindən sürgün edilmiş və qovulmuşdur. Hazırda Ermənistan əhalisinin 99 faizinin erməni olması buna sübutdur.

İlham Əliyevin Qarabağ həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında ən vacib fikirlərini səsləndirdiyi müsahibələrindən biri də "SKY News" televiziya kanalına müsahibəsidir. Jurnalistin əsassız suallarına Prezident tarixi faktlarla və sənədlərlə cavab verir, yalan informasiyaların qarşısını alır. *"Mülki obyektlərə nəyə görə zərbələr vurulur?", "Sovet İttifaqı qurulandan Dağlıq Qarabağda etnik erməni əhali azərbaycanlılardan çox olub.", "Ermənilər günahlandırmaq asandır, lakin siz siyasi cəhətdən münaqişəni həll edə bilmədiyiniz üçün əsgərlərinizin indi cəbhədə öldüyünə görə şəxsən öz üzərinizə məsuliyyəti götürürsünüzmü?"* kimi suallar verən jurnalistə Prezident İlham Əliyev təmkinlə və sübutlarla cavab verirdi [4, s.152-156].

Cənab Prezident hər cavabı dəqiqliklə, yerində verir, həqiqəti əks etdirir və Azərbaycanın mövqeyini bildirirdi. *"Biz heç vaxt mülki şəxslərə hücum etmirik. Erməni əsgərləri hansı torpaqda ölürlər? Onlar Füzulidə, Cəbrayılda, digər Azərbaycan ərazilərində ölürlər. Onların orada nə işləri var? Siz Paşinyandan soruşmalısınız onun əsgəri orada nə edir?"* kimi cavabları Azərbaycanın 44 günlük Vətən müharibəsində həqiqətlərinin carçısı rolunu oynayır [4, s.152-156]. Dünyanın erməni təbliğatı qarşısında acizliyinə mübarizə olaraq səsləndirilən bu fikirlər Azərbaycanın haqq savaşının simvolizə edir və tapdanmış hüquqların bərpası üçün çağırış rolunu oynayır. Ölkə başçısı tək başına mənfur düşmənin sözçüləri rolunu üstləmiş bu media qurumlarına sillə effektli cavablar verir və döyüş meydanında olduğu kimi informasiya mühitində də

qalibiyyət əldə edirdi. İlham Əliyevin qətiyyətli duruşu və faktlara əsaslanan cavabları 44 gün boyunca Azərbaycanın həm hərbi, həm diplomatik, həm də informativ gücünü, üstünlüyünü göstərirdi. Amma bütün bunlara baxmayaraq, dünya media vasitələri müharibə başlayan gündən, son günə qədər öz qərəzli mövqeyindən əl çəkmir, beynəlxalq standartları tapdalayırdı.

Prezident İlham Əliyevin təxribatçı, qərəzli suallara cavab verdiyi müsahibələrdən biri də Fransanın "Figaro" qəzetinə verdiyi müsahibədir. Jurnalist Gəncə terroruna haqq qazandırmağa çalışaraq, Ermənistanın vəkili kimi çıxış edir. Ali Baş Komandan İlham Əliyev isə bu sualda səsləndirilən fikirlərin həqiqəti əks etdirmədiyini və yalan məlumat olduğunu bildirir.

"CNN Türk" televiziyasına müsahibəsi zamanı jurnalistin sosial mediada və dünya mediasında Azərbaycana qarşı aparılan qara təbliğatla bağlı verdiyi suala çox tutarlı cavab verir. O bildirir ki, müharibə başlayandan Azərbaycana qarşı müntəzəm olaraq bəzi ölkələrin dairələri və media nümayəndələri hərəkətə keçdilər. Onlar böhtan xarakterli informasiyalar yayımlayır, Azərbaycanın imicinin ləkələnməsini istəyirdilər.

44 günlük Vətən müharibəsi dünya informasiya müharibəsində Azərbaycan mediası üçün böyük təcrübə qazandırdı. Bütün bunlarla yanaşı müharibə və post-müharibə dövründə medianın cəmiyyət üzərindəki vəzifələri təbliğ olunmalı və məsuliyyətin nələrdən ibarət olması istiqamətində biliklər artırılmalıdır.

Azerbaijan truths in the interviews of president Ilham Aliyev during the Second Karabakh War

During the Second Karabakh War, President of the Azerbaijan Republic, Commander-in-Chief Ilham Aliyev exposed Armenian lies one by one with actual evidence in the local and world media and dealt heavy "blows" to the enemy.The people were tired of the long-term peace negotiations being fruitless, the promises not being fulfilled, and the occupation policy being supported and continued. The second Karabakh war changed the tradition of history, our nation received the news of the victory and victory that it had been waiting for a long time, and great enthusiasm was formed in the general thinking of the society. From the first day of the battles, news of victory began to arrive. It is necessary to mention the unparalleled role of the head of the country Ilham Aliyev as a personality factor in achieving this great victory. At the same time, Azerbaijan managed to win the information war. In this field, it was manifested in the interviews of President Ilham Aliyev and his foreign mass media. Therefore, the investigation of the Ilham Aliyev's interviews is great im-

portance to the foreign media. In the research "Rossiya-1", "Perviy Kanal", "Al-Jazeera", "TRT Haber", "CNN-Turk", "EuroNews", "SKY News", "France 24", "NTV", "A Haber" ", 26 interviews he gave to "BBC News" channels in September-November 2020 will be investigated. More than 600 questions were answered during these interviews [1, p.7].

No matter how many historical facts President Ilham Aliyev used in these interviews, sometimes the representatives of the foreign media behaved contrary to the ethical principles of journalism and asked biased questions.

Among the questions asked, foreign journalists sometimes want focus on problems that attract the attention of the foreign press. However, "watching the interviews with President Ilham Aliyev, one could immediately feel that most of the interviewees did not come to our country with good intentions. Therefore, they did not take the interview with good intentions. It was clear from the questions they asked and the issues they insisted on" [1, p. 255].

Many of the questions addressed in the interviews were not based on facts and consisted of unsubstantiated claims. During the 44-day Patriotic War, Armenians spread fake news on social networks about the presence of Syrian mercenaries among Azerbaijani soldiers. Foreign journalists dwell on this fake news on the interviews.

In an interview with the "60 minutes" program of the "Rossiya-1" TV channel, the host addresses the following question without relying on any facts:

- *If possible, give a short answer: yes or no. Are there mercenaries from Syria at the front now?*

President Ilham Aliyev answers this question very coolly and skillfully:

- *There is none. This is another fake news. There are no mercenaries from Syria. There are no facts, no evidence about this* [2].

We can see the same questions in several interviews. In an interview with the Al-Jazeera TV channel, the President answered the question about the evidence of Armenians regarding the Syrian mercenaries as follows:

- Let them show. Where is the evidence? Not only Armenia, unfortunately, I heard yesterday that the French president also made a statement. He made this statement without any evidence. Let him give us evidence, give us proof. It's just words [3].

Although President Ilham Aliyev repeatedly stated in his speeches that he had no intention of harming civilians and the peaceful Armenian nation, foreign journalists still asked questions from the same point.

Besides, in the interview given by Ilham Aliyev to the "Connect The World" program of the "CNN International" television channel, one of the biased questions of the journalist is the claim that 95 percent of the population are Armenian because Armenians have lived in Karabakh for thousands of years. The head of the country stated that thousands of citizens of Armenian origin live in the cities of Azerbaijan, mainly in the capital Baku, and emphasizes that ethnic cleansing is impossible. Azerbaijanis were exiled and expelled from their homes in West Azerbaijan in different years. This is evidenced by the fact that 99 percent of the population of Armenia is currently of Armenian nationality.One of Ilham Aliyev's interviews in which he voiced his most important views on conveying the truth of Karabakh to the world is an interview with the "SKY News" TV channel. The President answers the journalist's baseless questions with historical facts and documents, and prevents false information. "Why are civilian objects being attacked?", "Ethnic Armenian population in Nagorno-Karabakh has been larger than Azerbaijanis since the establishment of the Soviet Union.", "It is easy to blame Armenians, but do you personally take responsibility for the fact that your soldiers are dying on the front because you could not resolve the conflict politically?" " President Ilham Aliyev answered the journalist who asked such questions with restraint and evidence [4, pp. 152-156].

These ideas, voiced as a struggle against the world's impotence in the face of Armenian propaganda, symbolize Azerbaijan's war of rights and play the role of a call for the restoration of trampled rights. The head of the country gave effective answers to these media organizations, which alone took on the role of spokesmen of the hated enemy, and achieved victory in the information environment as well as on the battlefield. Ilham Aliyev's decisive stance and fact-based answers for 44 days showed Azerbaijan's military, diplomatic, and informational strength and superiority. But despite all this, the world's media did not give up their biased position from the beginning of the war until the last day, trampling on international standards.

One of the interviews in which President Ilham Aliyev answered provocative and biased questions is the interview he gives to the French newspaper "Figaro". The journalist acts as Armenia's lawyer, trying to justify the Ganja terror. Commander-in-Chief Ilham Aliyev states that the opinions expressed in this question do not reflect the truth and are false information:

During an interview with "CNN Turk" television, he gave a very convincing answer to the journalist's question about the black propaganda against Azerbaijan in social media and the world media. He states that since the be-

ginning of the war, circles and media representatives of some countries regularly took action against Azerbaijan. They broadcast slanderous information and wanted to tarnish the image of Azerbaijan.

The 44-day Patriotic War gained great experience for the Azerbaijani media in the world information war. In addition to all this, the responsibilities of the media in the war and post-war period should be regularly promoted and increased, and knowledge should be increased in the direction of responsibility.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Zəfər yolu: Qarabağ savaşından Şuşa bəyannaməsinədək. Nəşrə hazırlayanlar: İ. Həbibbəyli, K.Şükürov. Bakı, Elm, 2021, 904 s.
2. "Rossiya-1" telekanalının "60 dəqiqə" proqramına müsahibə, 29 sentyabr 2020, 21:30.
3. "Əl-Cəzirə" televiziya kanalına müsahibə, 2 oktyabr 2020, 16:05.
4. Zəfər yolu, 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin çıxışları, müsahibələri, tvitləri. Bakı, 2021. 336 s.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ QƏDİM MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ HAQQINDA

Nigar Axundova
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent
nigar-akhundova@yandex.com

***Açar sözlər**: Azərbaycan, Qarabağ, Şuşa, mədəniyyət abidələri*
***Keywords:** Azerbaijan, Karabakh, Shusha, culture monuments*

Maddi-mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan Qarabağ Azərbaycanın qədim tarixi bölgəsidir. Şuşa şəhəri – Azərbaycan xalqının milli mədəniyyəti tarixində müstəsna yer tutur. Dünya musiqi sənəti xəzinəsini zənginləşdirən muğam, xalq mahnıları, aşıq musiqisi Azərbaycanın mədəniyyət xadimlərinin yaradıcılığında şərəfli yer tutur. Nəfis memarlıq abidələri - məscidlər, məbədlər, saraylar, alban xristian kilsələri, körpülər, türbələr, xanəgahlar, karvansaraylar və qalalar xalqımızın bədii mədəniyyətinin bir növ "genofondu"nu formalaşdıraraq onun zəngin irsini təşkil edir.

Əsası xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş inkişaf strategiyası 2003-cü ildən Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham

Əliyev tərəfindən uğurlu davam etdirilmiş, qalib ölkəmiz həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, mədəni-mənəvi inkişaf sahəsində də mühüm uğurlar əldə etmişdir. Bu uğurlar Azərbaycan dövlətinin, Ali baş komandanı İlham Əliyevin düşünülmüş siyasəti əsasında reallığa çevrilir. Bu dövrdə İlham Əliyev mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə bağlı fərmanlar və sərəncamlar imzalamışdır ki, onların həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan mədəniyyəti dünyanın mədəniyyət məkanında layiqli yer tutmuşdur.

Azərbaycan dövləti, onun müvafiq strukturları ermənilərin xalqımızın bir çox nadir mədəni-tarixi sərvətlərini özününküləşdirmək, dünya ictimaiyyətinə onların erməni xalqının maddi irsi kimi təqdim etmək cəhdlərinə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparır.

Erməni millətçiləri maddi mədəniyyət abidələri ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının folklorunu, musiqisini, ədəbiyyatını və digər mənəvi sərvətlərini mənimsəmişlər. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı həyata keçirdiyi hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixini, şərəfli keçmişini əks etdirən dünya əhəmiyyətli 11, ölkə əhəmiyyətli 223, yerli əhəmiyyətli 453 tarix və mədəniyyət abidəsi işğalın qurbanı olmuşdur. Tunc dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin ən xarakterik arealı olan Xocalı şəhərində ermənilər, misli görünməmiş vəhşiliklər törətmiş, bir gecənin içərisində yerlə-yeksan etmişlər [3, s.20]. Erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edilmiş geniş ərazidə on minlərlə eksponatın və 4 rəsm qalereyasının toplandığı 22 muzey fəaliyyət göstərirdi. Orada Azərbaycanın görkəmli rəssamları Səttar Bəhlulzadə, Mikayıl Abdullayev, Toğrul Nərimanbəyov, Salam Salamzadə, Maral Rəhmanzadə, Böyükağa Mirzəzadə və bir çox başqalarının əsərləri nümayiş etdirilmişdir. I Qarabağ müharibəsi zamanı işğal olunmuş torpaqlarda olan 520 mədəniyyət evi və klub, 735 kitabxana, 6 mədəniyyət və istirahət parkı, 47 musiqi məktəbi, 3 teatr, 4 rəsm qalereyası, 470 tarixi abidə də erməni vandalizminin qurbanı olub [2, s.175].

Azərbaycan xalqı II Qarabağ müharibəsində (2020) qələbə çaldıqdan sonra UNESCO-nun nümayəndələrinə erməni qəsbkarları tərəfindən vəhşicəsinə dağıdılmış 927 kitabxana (4.600.000 kitab), 700 tarix və mədəniyyət abidəsi, 808 saray, ev və mədəniyyət klublar, 85 musiqi və incəsənət məktəbi, 22 muzey və muzey filialları (100.000 eksponat), 4 rəsm qalereyası, 4 teatr konsert zalları, Xudafərin körpüsü (VII-XII əsrlər), Xaçın-Türbətli və Ağdam rayonlarında türbələr (XIV əsr), Azıx mağarası, Azərbaycan xalqının incəsənət və mədəniyyət obyektləri oğurlanmış, 1240 ədəd xalça məmulatı haqqında məlumat verilmişdir [3, s.20]. Ümumilikdə I Qarabağ müharibəsi zamanı tarix və mədəniyyət abidələrinə 177 milyard ABŞ dolları miqdarında zərər dəymişdir.

5000-ə yaxın eksponatı olan Şuşa Tarix Muzeyi, 1000-ə yaxın eksponatı olan Qarabağ Dövlət Tarix Muzeyi, 300-dən çox əşyası olan Azərbaycan professional musiqisinin banisi, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun Ev Muzeyi, 400-dək əşyası olan Azərbaycan klassik vokal musiqisinin banisi Bülbülün Ev Muzeyi, 1000-dən çox eksponatı olan Mir Mövsüm Nəvvabın Ev Muzeyi, əvəzolunmaz tarzən Qurban Pirimovun Memorial Muzeyi və minlərlə başqa abidələr I Qarabağ müharibəsi zamanı erməni təcavüzünə məruz qalmışdır. [1, səh.33]

2021-ci il avqustun 29-da İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərə kompleksinin təmir-bərpa və yenidənqurma işlərindən sonra açılış mərasimində iştirak etmişlər [6]. 2023-cü il 7 may-da Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa səhərində Heydər Əliyev Fondu və Mədəniyyət Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə "Xarıbülbül" Beynəlxalq Musiqi Festivalı başladı [7]. Burada TÜRKSOY-a daxil olan ölkələr, regionun türk ölkələri və xalqlarının yaradıcı kollektivləri iştirak etmişlər. 9-11 may 2023-cü il tarixlərində festivalda Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova Respublikasının Qaqauziya Muxtar Ərazi Qurumu (QaqauzYeri), Özbəkistanın Qaraqalpaqıstan Muxtar Respublikası, Rusiya Federasiyasının Altay, Xakasiya, Saxa (Yakutiya), Tatarıstan, Tıva Respublikaları, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti, Türkiyə, Türkmənistan təmsil olunmuşdu [8], çünki Şuşa şəhəri 2023-cü ildə Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY) tərəfindən "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilmişdir [5].

Bu gün hər birimiz Azərbaycanın 270 yaşlı mədəniyyət paytaxtı, vaxtilə "Kiçik Paris", "Qafqazın sənət məbədi" adlandırılan əziz Şuşanın Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilməsinin sevincini yaşayırıq. Çünki bəşər mədəniyyətinin incisi sayılan Şuşa indi öz keşməkeşli tarixinin ən şərəfli günlərini yaşayır. Şuşanın Azərbaycan-BMT tərəfdaşlığının 30 illiyinə həsr olunmuş toplantısına ev sahibliyi etməsi bunun bariz nümunəsidir. Vətən müharibəsində əldə edilən Zəfər nəticəsində Şuşada həyat yenidən dirçəlməyə başladı. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, dilbər guşəmiz Şuşada bərpa işləri uğurla aparılır. Vaqif Poeziya Günləri və "Xarıbülbül" festivalı bərpa olundu [5]. Bu gün Qarabağın bütün abidələri bərpa olunur və canlandırılır. Onlar Azərbaycanın mədəni irsinin sərvəti və tarixidir. Buradakı yüzlərlə mədəniyyət abidəsi qədim sivilizasiyanı təsdiq edir və Azərbaycanın genofondunun əsasını təşkil edir.

About the ancient culture monuments in the territories liberated from the occupation in the Republic of Azerbaijan

Karabakh, rich in material and cultural monuments, is an ancient historical region of Azerbaijan. The city of Shusha occupies an exceptional place in the history of the national culture of the Azerbaijani people. Exquisite architectural monuments - mosques, temples, palaces, Albanian Christian churches, bridges, tombs, khanaghs, caravanserais and castles form a kind of "gene fund" of artistic culture of our nation and constitute its rich heritage.

The development strategy, the foundation of which was laid by the national leader of our people, Heydar Aliyev, was successfully continued by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev in 2003. Achieving these successes is becoming a reality based on the well-thought-out policy of the Supreme Commander-in-Chief of Azerbaijan, Ilham Aliyev. During this period, Ilham Aliyev signed decrees and orders related to the development of various fields of culture, and as a result of their implementation, Azerbaijani culture took a worthy place in the cultural space of the world.

The state of Azerbaijan and its relevant structures are resolutely fighting against the attempts of Armenians to appropriate many rare cultural and historical resources of our nation and to present them to the world community as the material heritage of the Armenian people.

On August 29, 2021,President Ilham Aliyev and First vice – president Mehriban Aliyeva participated in the opening ceremony of Molla Panah Vagif's museum-mausoleum complex after the repair, restoration and reconstruction works [6].

Along with material cultural monuments, Armenian nationalists have systematically and systematically appropriated the folklore, music, literature and other spiritual resources of the Azerbaijani people. As a result of the military aggression carried out by Armenia against the Republic of Azerbaijan, there are 11 world-important, 223 nationally important, and 453 locally important historical and cultural monuments that reflect the centuries-old history and glorious past of the Azerbaijani people. Khantepe, Kultepe, and Shomutep archaeological monuments of the Eneolithic era, which date back to the 7th-6th centuries and are still scientifically relevant for studying human civilization, as well as Albanian monuments, mosque complexes, ancient cemeteries, tombs, palaces, castles, bridges from the Christian era of Azerbaijan , ancient settlements, archaeological monuments, etc. was a victim of the Armenian fascist occupation. In the Khojaly city, which is the most characteristic area of Khojaly-Gadabey archaeological culture of the Bronze Age, Armenians

committed unprecedented atrocities and destroyed them in one night. [3, p.20] 22 museums with tens of thousands of exhibits and 4 art galleries were operating in the vast territory occupied by the Armenian usurpers. The works of prominent Azerbaijani artists Sattar Bahlulzadeh, Mikayil Abdullayev, Togrul Narimanbeyov, Salam Salamzadeh, Maral Rahmanzadeh, Bayugagha Mirzazadeh and many others were exhibited in them. 520 culture houses and clubs, 735 libraries, 6 cultural and recreation parks, 47 music schools, 3 theaters, 4 art galleries, and 470 historical monuments in the occupied lands during the First Karabakh War were victims of Armenian vandalism [2, p. 175]. 1240 pieces of carpet products were reported. [3, p.20] In total, historical and cultural monuments were damaged in the amount of 177 billion US dollars during the first Karabakh war.

On May 9, 2023, in the cultural capital of Azerbaijan- Shusha, the "Kharibulbul" [7]. International Music Festival, organized by the Heydar Aliyev Foundation and the Ministry of Culture, began. The creative collectives of the countries included in TURKSOY, Turkic-speaking countries and peoples of the region participated here. On May 9-11, 2023, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Gagauzia Autonomous Territorial Authority of the Republic of Moldova (GagauzYeri), Karakalpakstan Autonomous Republic of Uzbekistan, Altai, Khakassia, Sakha (Yakutia) of the Russian Federation, Tatarstan, Tiwa Republics, Turkish Republic of Northern Cyprus, Turkiye and Turkmenistan [8]. were represented because the city of Shusha was declared the "cultural capital of the Turkic world" by the International Organization of Turkish Culture (TURKSOY) in 2023 [5].

Today, each of us is enjoying the election of the 270-year-old cultural capital of Azerbaijan, the dear Shusha, once called "Little Paris", "the art temple of the Caucasus", as the cultural capital of the Turkic world. Because Shusha, considered a pearl of human culture, is now living the most glorious days of its turbulent history. A clear example of this is that this city recently hosted a meeting dedicated to the 30th anniversary of the Azerbaijan-UN partnership. As a result of the Victory in the Patriotic War, life in Shusha began to revive again. Restoration works are being successfully carried out in our charming corner, Shusha, the cultural capital of Azerbaijan. Vaqif Poetry Days and "Kharibulbul" festival were restored. [5]Today all monuments of Karabakh are being restored and revived.

They are the property and history of Azerbaijani cultural heritage. Hundreds of cultural monuments confirm ancient civilization here and are the basis of the gene pool of Azerbaijan.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Arxivi, İllik hesabatlar 2016, s.33.
2. Axundova N. "Qarabağ müharibəsi zamanı (XX-ci əsrin 90-cı illəri – XXI əsrin əvvəlləri) Azərbaycan xalqının maddi-mədəni dəyərlərinə qarşı erməni vandalizmi" // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnstitutunun materialları. "XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarının soyqırımı" V Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Xüsusi buraxılış, № 70, 71, 72 / 2018, s.175
3. Aslanova F. Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində erməni vandalizmi (1991-2010-cu illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının avtorefaratı, Bakı, 2014, s.20
4. Prezident İlham Əliyev xalqa müraciət edib //https://president.az/articles/4171309 oktyabr 2020
5. Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // https://president.az/az/articles/view/58115
6. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərə kompleksinin təmir-bərpa və yenidənqurma işlərindən sonra açılış mərasimində iştirak ediblər // https://president.az/az/articles/view/52876
7. "Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı – Şuşa şəhəri haqqında" Azərbaycan Respublikasinin Qanunu // https://e-qanun.az/framework/47678
8. Zəfər zirvəsində "Xarıbülbül" təntənəsi // https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/zefer-zirvesinde-xaribulbul-tentenesi-1683842511

QARABAĞDA "YAŞIL ENERJİ" SİYASƏTİ REGİONUN HİDROTƏHLÜKƏSİZLİK MÜSTƏVİSİNDƏ

Yeganə Baxşıyeva
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun Ermənişünaslıq şöbəsinin elmi işçisi,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
ybakhshiyeva@gmail.com

Açar sözlər: *Qarabağ, yaşıl enerji, hidrotəhlükəsizlik, su ehtiyatları, hidrosiyasət, ekologiya*
Keywords: *Karabakh, green energy, hydro security, water resources, hydropolitics, ecology*

Ermənistanın Azərbaycana qarşı 30 il ərzində həyata keçirdiyi işğala cavab olaraq 2020-ci il 27 sentyabr – 10 noyabr tarixində başlayan Vətən müharibəsi Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi, müzəffər Azərbaycan Ordusunun qələbəsilə bitdi və regionun hidrotəhlükəsizlik sahəsində yeni dövr başlamış oldu.

Bu gün Azərbaycan dövlətinin "yaşıl iqtisadiyyat" konsepsiyasının təcrübədə uğurla tətbiqi və yeni "yaşıl sənaye" şəhərlərinin yaradılması hidrotəhlükəsizlik siyasətilə bilavasitə bağlıdır. Bu əhəmiyyətli konsepsiya dövlətimizin "Böyük Qayıdış" proqramının tərkib hissəsidir. Prezidentin 2021-ci il mayın 3-də "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində "yaşıl enerji" zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında" sərəncamı əsasında Qarabağ "yaşıl enerji" (bərpa olunan enerji mənbələri-külək, günəş, su, biokütlə, geotermal mənbələr "yaşıl enerji" sayılır) zonası elan edilmişdir. Hal-hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə "yaşıl enerji" zonasının yaradılması ilə əlaqədar müvafiq konsepsiyanın və baş planın hazırlanması ilə bağlı dövlətimiz ixtisaslaşmış beynəlxalq məsləhətçi şirkətlərlə birlikdə işbirliyi həyata keçirir [3].

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin zəngin su ehtiyatları bütövlükdə region üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin bütün su ehtiyatlarının 25%-i (2 milyard 560 milyon kubmetr su) məhz bu ərazidə formalaşır. 1990-cı ildən sonra Ermənistanın qanunsuz və qeyri-düzgün istismarı nəticəsində regionda təxminən 120-dək mineral su yatağında, yeraltı sularda qidalanma balansı pozulmuşdur. İşğaldan öncə Qarabağda ümumilikdə 604 mln m^3 su ehtiyatı olan 24 su anbarı var idi və bunlardan 20 su anbarı erməni təxribatının hədəfi seçilmiş, 125 800 ha suvarılan torpaq sahəsi yarasız hala salınmış, su hövzələri qəzalı vəziyyətdə qalmışdı [1].

Qarabağ regionunun su hövzələri bütün Cənubi Qafqazın su təsərrüfatında əhəmiyyətli rol oynayır. Qafqaz regionunda ən hündür bəndli su anbarı olan Sərsəng su anbarı buraxma sistemi vasitəsilə "Sərsəng" HES istiqamətinə saniyədə 70 m^3 su ötürməyə qadirdir. Həmçinin meliorasiya tədbirləri üçün zəruri hallarda su anbarının suvarma kilidləri ilə anbardan saniyədə 30 m^3 su buraxılması mümkündür [4].

Qarabağ regionunda Sərsəng su anbarından başqa Tərtər çayından qidalanan Suqovuşan-1, Suqovuşan-2 su anbarları yerləşir. Sərsəng su anbarı (50 mqvt) kimi Suqovuşan su anbarları da enerji istehsal edən anbarlardır. Tərtər rayonuna birləşdirilən kəndlərdən biri olan Suqovuşan kəndinin eyni adlı su anbarları SSRİ dövründə kənd təsərrüfatında suvarma məqsədilə istifadə edilirdi [2]. Baxmayaraq ki, Suqovuşan 1991-1992-ci illərdə Azərbaycan Ordusu tərəfindən işğaldan azad edilmişdi, 1994-cü ilin aprelində Ermənistan tərəfi yenidən bu kəndi işğal etdi. İşğal dövründə Ermənistan hakimiyyəti Suqovuşanda 49971 saylı, "6-cı müdafiə rayonu" kimi qeyd etdiyi 33651 saylı hərbi hissəsini yerləşdirərək bölgənin hidromühitində müvəqqəti nəzarəti ələ keçirmişdi [6].

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-yə rəhbərliyi dövründə inşa edilən su anbarlarının texniki layihələri I Qarabağ müharibəsindən sonra qorunub saxlanmamış, əksinə bilərəkdən məhv edilmişdir. Sonradan isə Suqovuşan, Xaçın və Vərəndə (Vərəndə çayı üzərində sovet dövründə inşa edilən 3 su anbarı - Vərəndə-1, Vərəndə-2, Vərəndə-3 su anbarları mövcud olub) su anbarlarının texniki layihələri yenidən hazırlandı [6].

Eləcə də Azərbaycan Respublikası azad olunan su hövzələrinin yenidən bərpası istiqamətində silsilə tədbirlər həyata keçirir. Ölkədəki böyük su anbarlarında kəskin aşağı səviyyə müşahidə edilir. Belə ki, 20,5 milyard kubmetr həcmlik su anbarlarında cəmi 10,5 milyard kubmetr su vardır, mövcud suyun 8,6 milyard kubmetri də ölü həcmdədir [1].

Bu baxımdan, Azərbaycan dövləti yaxın gələcəkdə hidrosiyasətdə əsaslı tədbirlərin yerinə yetirilməsini qarşıya məqsəd qoymuşdur. Qarabağ regionunda inşa olunacaq su anbarlarının sayı 50-yə çatdırılması dövlətin hidrosiyasi strategiyasına daxildir. Belə ki, Azərbaycan hökuməti hədəf olaraq su anbarlarında suyun həcmini əvvəlki üç illə müqayisədə daha yüksək səviyyəyə, ən azı 2016-cı ilin səviyyəsinə çatdırmağı planlaşdırır.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş regionların fasiləsiz və dayanıqlı elektrik enerjisi ilə təminatı məsələsi dövlətin prioritet məsələlərindən biridir. Bununla əlaqədar olaraq Prezident İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı ilə su ehtiyatlarının formalaşması və istifadəsi üzrə ümumi dəyərləndirmələrin aparılmasına imkan verən su təsərrüfatı balansı tarixdə ilk dəfə təsdiq edilmiş və yeni yaradılan elektron su təsərrüfatı informasiya sisteminə inteqrasiya olunmuşdur.

"Green energy" policy in karabakh at the level of hydro security of the region

From September 27 to November 10, 2020, the Patriotic War, which began in response to Armenia's occupation of Azerbaijan Karabakh region for 30 years, ended with the victory of the victorious Azerbaijani Army under the leadership of President Ilham Aliyev, and a new era in the region's hydro security began.

Today, the successful implementation of the "green economy" concept of the Azerbaijani state and the creation of new "green industrial" cities are directly related to the hydro security policy. This important concept is part of our state's "Great Return" program. On May 3, 2021, based on the Presidential Decree "On measures related to the creation of a "green energy" zone in the

liberated territories of the Republic of Azerbaijan", Karabakh was declared a "green energy" zone (renewable energy sources - wind, sun, water, biomass, geothermal sources are considered "green energy"). Our state is cooperating with specialised international consulting companies to prepare the relevant concept and master plan for creating the "green energy" zone in the liberated territories [3].

The rich water resources of the Karabakh region of Azerbaijan are of exceptional importance for the region as a whole. 25% of the country's water resources (2 billion 560 million cubic meters of water) are formed in this area. After 1990, as a result of the illegal and improper exploitation of Armenia, the nutritional balance of about 120 mineral water deposits and underground waters in the region was disturbed. Before the occupation, there were 24 reservoirs in Karabakh with a total water reserve of 604 million m^3, and 20 of them were targeted by Armenian provocations, 125,800 ha of irrigated land were rendered unusable, and water basins were left in a state of emergency [1].

The water basins of the Karabakh region play an important role in the water management of the entire South Caucasus. The Sarsang reservoir, which is the highest dam reservoir in the Caucasus region, can transfer 70 m^3 of water per second to the "Sarsang" HPP through the release system. It is also possible to release 30 m^3 of water per second from the reservoir with the irrigation locks of the reservoir if necessary for melioration measures [4].

Apart from the Sarsang reservoir, there are Sugovushan-1 and Sugovushan-2 reservoirs fed by the Tartar River in the Karabakh region. Like Sarsang reservoir (50 MW), Sugovushan reservoirs are also energy-producing reservoirs. The reservoirs of the same name in the village of Sugovushan, one of the villages connected to the Tartar region, were used for irrigation purposes in agriculture during the USSR. [2] Although Sugovushan was freed from occupation by the Azerbaijani Army in 1991-1992, the Armenian side occupied this village again in April 1994. During the occupation, the Armenian authorities deployed the military unit No. 49971 and No. 33651, which it marked as the "6th defense district", in Sugovushan and took temporary control over the region's water environment [6].

The technical projects of the reservoirs built during the leadership of the great leader Heydar Aliyev to the Azerbaijan SSR were not preserved after the First Karabakh war but were deliberately destroyed. Later, the technical projects of the water reservoirs in Sugovushan, Khachin and Varenda (there were 3 water reservoirs built in the Soviet period on the Varenda River - Varenda-1, Varenda-2, Varenda-3) were prepared again [6].

Also, the Republic of Azerbaijan is implementing a series of measures in the direction of restoration of freed water bodies. A sharp low level is observed in large water reservoirs in the country. Thus, there are only 10.5 billion cubic meters of water in the water reservoirs with a volume of 20.5 billion cubic meters, and 8.6 billion cubic meters of the existing water is dead volume. [1]

In this regard, the state of Azerbaijan has set the goal of implementing fundamental measures in hydropolitics shortly. Increasing the number of water reservoirs to be built in the Karabakh region to 50 is included in the hydropolitical strategy of the state. Thus, the government of Azerbaijan plans to increase the volume of water in reservoirs to a higher level than in the previous three years, at least to the level of 2016.

The issue of the provision of uninterrupted and sustainable electricity to the liberated regions of Azerbaijan is one of the priority issues of the state. In this regard, by the Decree of the Cabinet of Ministers of President Ilham Aliyev, the water management balance, which allows for general assessments of the formation and use of water resources, was approved for the first time in history and integrated into the newly created electronic water management information system.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Aslanov H.Q. Kürün aşağı axarının ekocoğrafi problemləri: [Elektron resurs] / - Bakı: - 2013. URL:http://anl.az/el/Kitab/2014/Azf-276462.pdf -202 s.
2. Füzulidə su anbarına balıqlar buraxıldı: [Elektron resurs] / aprel 28, 2021.URL: https://report.az/ekologiya/fuzulide-su-anbarina-baliqlar-buraxildi/
3. İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasının ümumi debatlarında videoformatda çıxış edib: [Elektron resurs] / sentyabr 24, 2020. URL:https://president.az/az/articles/view/40937.
4. İlham Əliyev yerli və xarici media nümayəndələri üçün mətbuat konfransı keçirib: [Elektron resurs] / fevral 26, 2021. URL:https://president.az/az/articles/view/50738.
5. İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib: [Elektron resurs] / URL:https://president.az/az/articles/view/49933.
6. Qarabağdakı su anbarları: Sərsəngdən kiçik su anbarlarına qədər - araşdırma (fotolar): [Elektron resurs] / URL:https://ordu.az/az/news/144368.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏN SONRAKI DÖVRDƏ QEYRİ-MADDİ MƏDƏNİ İRSDƏ BİR ASPEKT KİMİ ROLU

Təranə İsmayil
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının baş müəllimi
ismayilova.terane@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, Vətən müharibəsi, şəhidlər, qeyri-maddi mədəni irs, döyüş terminologiyası, folklor*
Keywords: *Azerbaijani language, Patriotic war, martyrs, intangible cultural heritage, war terminology, folklore*

2020-ci ildə baş verən Vətən müharibəsi, xalqın milli-mədəni kimliyini qoruma və yeni mərhələyə daşıma prosesində mühüm rol oynadı. Bu müharibə yalnız siyasi və hərbi hadisə olmaqla qalmadı, həm də Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında və milli irsində dərin izlər buraxaraq dilin və mədəniyyətin inkişafında yeni bir dövrün başlanğıcı oldu. Azərbaycan dili müharibədən sonrakı dövrdə qeyri-maddi mədəni irsin bir aspekti kimi xüsusi əhəmiyyət qazandı və bu irsin qorunmasında və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm vəzifə daşıdı.

Qeyri-maddi mədəni irs bir xalqın əsrlər boyunca topladığı və nəsildən-nəsilə ötürdüyü ənənəvi bilikləri, inancları, adət-ənənələri, dilləri, folkloru və s. ehtiva edir. Dil bu irsin ən önəmli daşıyıcısıdır, çünki o, mədəniyyətin və tarixin güzgüsü kimi çıxış edir, bir xalqın dünyaya baxışını, düşüncə tərzini, dəyərlərini və kimliyini əks etdirir. Azərbaycan dili də bu baxımdan xalqın tarixi və mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsi kimi, xüsusilə Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə yeni məna və simvollar qazandı.

Müharibənin Azərbaycan dili və mədəni irsinə təsiri. Vətən müharibəsi dövründə və sonrasında dilin rolu həm sosial, həm də mədəniyyət sahəsində gücləndi. Müharibə dövründə yaranan yeni şərait, dilin inkişafına və zənginləşməsinə səbəb oldu. Əsasən, müharibə zamanı meydana çıxan yeni anlayışlar, döyüş terminologiyası və qəhrəmanlıq dastanları dilin qeyri-maddi mədəni irsin bir hissəsi kimi önəmini artırdı. Yeni yaranan söz və ifadələr yalnız hərbi sahədə deyil, eyni zamanda xalqın gündəlik həyatında, ədəbiyyatında, sənətində və folklorunda öz əksini tapdı.

Müharibə nəticəsində formalaşan dil fenomenlərindən biri döyüş terminologiyasıdır. Döyüşlə bağlı yeni ifadələr, hərbi texnikalar və əməliyyatlar nəticəsində yaranan anlayışlar dilə daxil oldu. Bu ifadələr yalnız hərbi müstəvidə qalmadı, həm də xalq arasında istifadə edilərək gündəlik dilin bir

hissəsinə çevrildi. Bu dövrdə formalaşan yeni söz və ifadələr, xalqın keçirdiyi qələbə sevincini, şəhidlərin xatirəsinə olan hörməti və qəhrəmanlıq ruhunu ifadə edən simvollara çevrildi.

Əlavə olaraq, Azərbaycan dilinin qeyri-maddi mədəni irs kimi inkişafı qəhrəmanlıq dastanları və xalq arasında yaranan şifahi ədəbiyyat nümunələri ilə də gücləndi. Bu dövr xalqın milli birliyini, mübarizə əzmini və qələbə sevincini ifadə edən şeir, hekayə və mahnıların yaranmasına səbəb oldu. Xüsusən də şəhidlərin qəhrəmanlığı və onların xatirəsi ilə bağlı yaranan ifadələr və hekayələr, milli yaddaşda dərin izlər buraxdı. Bu dastanlar və şifahi ədəbiyyat nümunələri xalqın yaddaşında qorunaraq gələcək nəsillərə ötürüləcək mədəni mirasın bir parçası oldu.

Şəhidlərin və qazilərin xatirəsinin Azərbaycan dilində əbədiləşdirilməsi. Vətən müharibəsi zamanı və sonrakı dövrdə dilin qeyri-maddi mədəni irsin bir hissəsi kimi önə çıxmasında ən mühüm elementlərdən biri şəhidlərin və qazilərin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi oldu. Müharibə nəticəsində şəhidlərin və qazilərin göstərdiyi qəhrəmanlıq, xalqın dilində və ədəbiyyatında öz əksini tapdı. Onların xatirəsinə ithaf olunan şeirlər, mahnılar, hekayələr və memorial mətnlər, dilin bir irs kimi qorunub saxlanılmasına və mədəniyyətin davamlılığının təmin edilməsinə töhfə verdi.

Xalq arasında şəhidlərin və qazilərin xatirəsi ilə bağlı yaranan yeni anlayışlar və ifadələr, dilin inkişafına təsir edərək milli kollektiv yaddaşın bir parçası oldu. Onların qəhrəmanlıq hekayələri şifahi və yazılı ədəbiyyatda geniş yer aldı və yeni nəsillərə vətənpərvərlik ruhunun aşılanmasında mühüm rol oynadı. Şəhidlərin adlarının əbədiləşdirilməsi və onların şərəfinə yaradılan memorial məkanlar həm milli birlik, həm də dilin qorunması baxımından əhəmiyyətli idi.

Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan dilinin mədəni irs kimi qorunmasında media və sosial şəbəkələrin də rolu böyük oldu. Xüsusilə sosial şəbəkələrdə dilin fəal istifadəsi və yeni yaranan ifadələrin geniş yayılması dilin daha da inkişafına şərait yaratdı. Hərbi qələbə ilə bağlı sözlər, ifadələr və mətnlər, geniş auditoriyaya çatdırıldı və bu, dilin sosial mühitdə rolunu gücləndirdi.

Müharibə terminologiyasının Azərbaycan dilinə təsiri. Azərbaycan dili Vətən müharibəsi dövründə və sonrasında hərbi terminologiya ilə zənginləşdi. Müharibə zamanı istifadə edilən hərbi texnikalar, əməliyyatlar və taktiki anlayışlar nəticəsində yeni söz və ifadələr dilə daxil oldu. Bu terminologiya, ilk növbədə, hərbi sahədə istifadə edilsə də, xalq arasında yayıldıqca gündəlik dilin bir parçasına çevrildi. Müharibədən sonrakı dövrdə bu terminlər media, ədəbiyyat və sənətdə geniş istifadə olunmağa başladı. Döyüş taktikasını və müharibə qəhrəmanlığını əks etdirən bu terminlər, dilin daha da

zənginləşməsinə şərait yaratdı.

Müharibə dövründə yaranan qəhrəmanlıq dastanları da dilin qeyri-maddi mədəni irs kimi önəmini artırdı. Xalqın döyüşçülərin igidliyini və vətənpərvərliyini təsvir edən şifahi ədəbiyyat nümunələri dilin qorunmasında və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynadı. Bu dastanlar, xalqın yaddaşında dərin iz buraxaraq yeni nəsillərə milli kimliyin və mədəniyyətin bir hissəsi kimi çatdırıldı.

Beynəlxalq arenada dilin rolunun güclənməsi. Vətən müharibəsi dövründə və sonrakı mərhələdə Azərbaycan dilinin beynəlxalq arenada rolu da gücləndi. Müharibə ilə bağlı xəbərlər və hadisələr dünya ictimaiyyətinə çatdırılarkən Azərbaycan dili beynəlxalq informasiya platformalarında da istifadə edilməyə başladı. Xüsusən də müharibə nəticəsində qazanılan qələbə beynəlxalq miqyasda Azərbaycan xalqının mübarizə ruhunun və milli birliyinin təcəssümü kimi təqdim olundu. Bu baxımdan, dilin beynəlxalq səviyyədə tanıdılması və təbliğ edilməsi, onun qeyri-maddi mədəni irs kimi dəyərinin daha da artmasına səbəb oldu.

Müharibə zamanı və sonrakı dövrdə yaranan yeni anlayışlar və ifadələr, tərcümə edilərək dünya ictimaiyyətinə çatdırıldı. Bu proses Azərbaycan dilinin beynəlxalq arenada tanınmasına və qəbul edilməsinə kömək etdi. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar və media platformalarında Azərbaycan dili istifadə edilərək ölkənin mədəni irsi və tarixi haqqında məlumatlar geniş auditoriyaya çatdırıldı. Bununla yanaşı, müharibə zamanı yayılan qəhrəmanlıq dastanları, xalq mahnıları və digər folklor elementləri də beynəlxalq müstəvidə Azərbaycan dilinin irs kimi tanınmasında mühüm rol oynadı.

Vətən müharibəsi dövrü və sonrakı mərhələdə Azərbaycan dili qeyri-maddi mədəni irsin bir hissəsi kimi xüsusi əhəmiyyət qazandı. Müharibə zamanı yaranan yeni anlayışlar, ifadələr və dil fenomenləri dilin zənginləşməsinə və inkişafına şərait yaratdı. Bu prosesdə dil, yalnız milli kimliyin və mədəniyyətin qorunması baxımından deyil, həm də beynəlxalq arenada Azərbaycan xalqının tarixi və mədəni irsinin təbliğində mühüm rol oynadı.

The role of the Azerbaijani language as an aspect of intangible cultural heritage after the in the post-war period following the patriotic war

The Patriotic War of 2020 played a significant role in the process of preserving the national-cultural identity of the people and transitioning to a new phase. This war was not only a political and military event, but also left deep marks in the historical memory and national heritage of the Azerbaijani peo-

ple, marking the beginning of a new era in the development of language and culture. In the post-war period, the Azerbaijani language gained particular significance as an aspect of intangible cultural heritage, playing a vital role in its preservation and transmission to future generations.

Intangible cultural heritage encompasses the traditional knowledge, beliefs, customs, languages, folklore, and more that people have accumulated and passed down through generations. Language is the most significant carrier of this heritage, as it serves as a mirror of culture and history, reflecting a people's worldview, mindset, values, and identity. In this regard, the Azerbaijani language has gained new meanings and symbols, particularly in the post-war period, as an integral part of the nation's history and culture.

The impact of the war on the Azerbaijani language and cultural heritage. During and after the Patriotic War, the role of language was strengthened in both social and cultural spheres. The new conditions that arose during the war contributed to the development and enrichment of the language. In particular, the emergence of new concepts, battle terminology, and tales of heroism during the war enhanced the significance of language as part of intangible cultural heritage. Newly created words and expressions found their place not only in the military sphere but also in the daily life, literature, art, and folklore of the people.

One of the linguistic phenomena that emerged as a result of the war is battle terminology. New expressions related to warfare, concepts arising from military techniques and operations were incorporated into the language. These expressions not only remained within the military context but also became part of everyday language used among the people. The new words and phrases formed during this period became symbols expressing the joy of victory experienced by the nation, respect for the martyrs, and the spirit of heroism.

Additionally, the development of the Azerbaijani language as intangible cultural heritage was strengthened by heroic tales and examples of oral literature that emerged among the people. This period led to the creation of poems, stories, and songs expressing national unity, determination to fight, and the joy of victory. Particularly, expressions and stories related to the heroism of martyrs and their memory left a deep mark in the national consciousness. These epics and examples of oral literature became part of the cultural heritage preserved in the people's memory and passed down to future generations.

The immortalization of the memory of martyrs and veterans in the Azerbaijani language was one of the most important elements in highlighting the language as part of intangible cultural heritage during and after the Pat-

riotic War. The heroism demonstrated by martyrs and veterans as a result of the war found reflection in the language and literature of the people. Poems, songs, stories, and memorial texts dedicated to their memory contributed to the preservation of the language as heritage and ensured the continuity of culture.

New concepts and expressions arising in the public discourse regarding the memory of martyrs and veterans influenced the development of the language and became part of the national collective memory. Their heroic stories found extensive representation in both oral and written literature, playing a significant role in instilling a spirit of patriotism in new generations. The immortalization of the names of martyrs and the memorial sites created in their honor were significant for both national unity and the preservation of the language.

In the post-war period, the media and social networks played a major role in the preservation of the Azerbaijani language as cultural heritage. In particular, the active use of the language on social media and the widespread dissemination of newly created expressions facilitated further development of the language. Words, phrases, and texts related to military victory were communicated to a broad audience, strengthening the role of the language in the social environment.

The Impact of War Terminology on the Azerbaijani Language. The Azerbaijani language was enriched with military terminology during and after the Patriotic War. New words and expressions emerged as a result of the military techniques, operations, and tactical concepts used during the war. Although this terminology was initially employed in the military context, it gradually became part of everyday language as it spread among the people. In the post-war period, these terms began to be widely used in the media, literature, and art. Terms reflecting battle tactics and wartime heroism contributed to further enriching the language.

The heroic tales that arose during the war also enhanced the significance of language as intangible cultural heritage. Examples of oral literature depicting the bravery and patriotism of the fighters played a crucial role in preserving the language and transmitting it to future generations. These epics left a deep mark in the collective memory of the people and were conveyed to new generations as part of their national identity and culture.

Strengthening the Role of Language in the International Arena – During and after the Patriotic War, the role of the Azerbaijani language in the international arena also intensified. As news and events related to the war

were communicated to the global community, the Azerbaijani language began to be used on international information platforms. Particularly, the victory achieved as a result of the war was presented internationally as a reflection of the spirit of struggle and national unity of the Azerbaijani people. In this context, the promotion and recognition of the language on an international level led to an increased appreciation of its value as intangible cultural heritage.

New concepts and expressions that emerged during and after the war were translated and conveyed to the global community. This process facilitated the recognition and acceptance of the Azerbaijani language in the international arena. The use of the Azerbaijani language in various international organizations and media platforms disseminated information about the country's cultural heritage and history to a broad audience. Additionally, the heroic tales, folk songs, and other folklore elements that spread during the war played a significant role in establishing the Azerbaijani language as a recognized heritage internationally.

Significance of the Azerbaijani Language as Intangible Cultural Heritage During and after the Patriotic War, the Azerbaijani language gained special importance as part of intangible cultural heritage. The new concepts, expressions, and linguistic phenomena that emerged during the war contributed to the enrichment and development of the language. In this process, the language played a vital role not only in preserving national identity and culture but also in promoting the historical and cultural heritage of the Azerbaijani people on the international stage.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Məmmədli C. Nisgilimizin və qürurumuzun ədəbi toplusu: Qarabağ dastanı. 22.09. 2021, "525-ci qəzet".

2. Tehran Əlişanoğlu. Çağdaş ədəbiyyat dastanı. 25.12.2021, "Ədəbiyyat" qəzeti, 30-31 s.

İnternet Resurslari

3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) - Azərbaycan dilinin müasir problemləri və mədəniyyət: http://science.gov.az/ (Baxılma tarixi: 28.09.2024).
4. Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Qorunması ilə bağlı UNESCO Konvensiyası (İngilis dilində): https://ich.unesco.org/en/convention (Baxılma tarixi: 28.09.2024).
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Vətən müharibəsi ilə bağlı çıxışları və məqalələr: https://president.az/articles/ (Baxılma tarixi: 28.09.2024).
6. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin Qeyri-Maddi Mədəni İrs haqqında səhifəsi: https://heritage.gov.az/ (Baxılma tarixi: 28.09.2024).

TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN QARABAĞIN BƏRPA VƏ QURUCULUQ İŞLƏRİNDƏ İŞTİRAKI

Aliyə Hacıyeva
Azərbaycan Milli Tarixi Muzeyinin dissertantı /
Azərbaycan Universitetinin müəllimi
haciyev.a.liya99@mail.ru

Açar sözlər: *Qarabağ, Şuşa, Türk Dövlətləri Təşkilatı, "Qarabağ" bəyannaməsi, Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan*

Keywords: *Karabakh, Shusha, Organization of Turkic States, "Karabakh" declaration, Azerbaijan, Turkiye, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan*

II Qarabağ müharibəsində parlaq qələbə qazanıb, işğal altında olan tarixi torpaqlarını geri qaytardıqdan sonra Azərbaycanın qarşısında artıq yeni hədəflər və vəzifələr dayanır. Bunlardan ən önəmlisi Azərbaycanın əzəli doğma diyarı olan Qarabağı yenidən dirçəltmək, onu ölkə iqtisadiyyatına, turizminə, mədəniyyətinə və yerli əhalisinə qovuşdurmaqdır. Bu istiqamətdə ilk addımlar müharibədə qələbə qazanıldıqdan dərhal sonra artıq atılmağa başlanmışdır. Qarabağ bütün zamanlarda həm region dövlətlərinin, həm də dünyanın böyük dövlətlərinin daim diqqət mərkəzində, maraq dairəsində olmuşdur. Təbiidir ki, onun yenidən bərpası və dirçəldilməsi Azərbaycanla yanaşı, Türk dövlətləri qarşısında da yeni perspektivlər açmışdır. Qələbədən sonra Qarabağdakı bərpa və quruculuq işlərində Azərbaycana dəstək olmağa çalışanlar arasında Türkiyə və digər Türk dövlətləri ön sırada dayanır.

Əsası 2009-cu il oktyabrın 3-də Naxçıvan şəhərində qoyulan Türk Dövlətləri Təşkilatı Türk dövlətlərinin həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni baxımından birliyini təmin etmək məqsədilə yaradılmışdır. Təşkilata daxil olan dövlətlər: Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və üç müşahidəçi dövlət: Türkmənistan, Şimali Kipr Türk Respublikası və Macarıstan II Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın tarixi torpaqlarının işğaldan azad edilməsi uğrunda apardığı müharibənin haqlı bir mübarizə olduğunu vurğulamışdılar. Müharibədən sonra Qarabağda həyata keçirilən tikinti və quruculuq işlərində də yaxından iştirak etməyə dəvət edilmişdilər. Bu yolda atılan ən önəmli addımlardan biri də məhz 2024-cü il iyulun 6-da Türk Dövlətləri Təşkilatının dövlət başçılarının növbəti zirvə görüşünün Qarabağın göz bəbəyi, Türk dünyasının və İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı olan Şuşada keçirilməsi olmuşdur. Bu görüşün Şuşa şəhərində keçirilməsi də rəmzi məna ifadə edirdi. Prezident İlham Əliyevin də vurğuladığı kimi: "*Qarabağın tacı olan Şuşa şəhəri*

həm regionun, həm də Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında önəmli rol oynayır" [6]. Qeyd etmək lazımdır ki, bəyannamənin məhz Şuşada imzalanması həm də Azərbaycanın bir sıra aspektlərdən dünyaya çatdırmaq istədiyi fikirləri ifadə edirdi:

1. Qarabağda bərpa və quruculuq işləri dayanmadan davam edir və bu Azərbaycanın haqlı mübarizəsində zəfərinin göstəricisidir.
2. Vaxtilə ermənilər tərəfindən tarixi saxtalaşdırılmağa çalışılan bölgənin və şəhərin gerçək tarixi yalnız türklər və azərbaycanlılarla bağlıdır.
3. Beynəlxalq arenada gedən siyasi-iqtisadi və mədəni proseslərdə önəmli rol oynayan, Türk dövlətlərinin birliyini təmin edən əsas qərarların müzakirə olunduğu və həlli istiqamətində ciddi addımların atıldığı, önəmli görüşlərin keçirildiyi Şuşanın Bakı kimi, İstanbul kimi, Daşkənd və digər paytaxtlar kimi böyük əhəmiyyəti vardır.
4. Türk Dövlətləri Təşkilatının dövlət başçıları və dövlət nümayəndələrinin Şuşaya gəlmələri və "Qarabağ" bəyannaməsini imzalamaları həm də Azərbaycanın türk birliyinin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi istiqamətində verdiyi töhfələrin yüksək qiymətləndirilməsidir.

İlham Əliyev zirvə görüşündəki çıxışı zamanı Azərbaycanın Türk Dövlətləri Təşkilatına və Türk dövlətlərinin birliyinə verdiyi önəmi xüsusi vurğulamışdır: "*Türk ölkələri ilə əlaqələrin genişləndirilməsi, Türk dünyasının və Türk Dövlətləri Təşkilatının gücləndirilməsi Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritet istiqamətidir. Azərbaycan həmişə Türk dünyasının sıx birləşməsi, onun siyasi, iqtisadi və hərbi qüdrətinin artması, qlobal arenada güc mərkəzinə çevrilməsi naminə səylər göstərmişdir*" [6].

Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv dövlətlər həm birlikdə, həm də ikitərəfli müstəvidə siyasi, iqtisadi, mədəni və hərbi sahələrdə əlaqələrin güclənməsi və inkişaf etdrilməsi üçün səyləri artırmaqda qərarlıdırlar. Özbəkistan və Qazaxıstan tərəfindən Qarabağ bölgəsində məktəb və yaradıcılıq mərkəzi inşa edilməsi və əhalinin istifadəsinə verilməsi qardaş yardımının bariz nümunələridir. 2024-cü il mart ayının 12-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev Füzuli şəhərində inşa olunan Kurmanqazı adına Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzinin açılış mərasimində iştirak ediblər. Açılış mərasimində Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomartın da vurğuladığı kimi "Yaradıcılıq Mərkəzi Qazaxıstanın Azərbaycan xalqına səmimi hədiyyəsidir və qardaşlıq hisslərimizin də maddi ifadəsidir" [8]. Özbəkistan Respublikası tərəfindən Azərbaycanda Füzuli şəhərində 960 şagird yeri olan məktəb inşa edilib və artıq vətəndaşlarımızın xidmətinə verilmişdir. Özbəkistan Respublikası tərəfindən Füzulidə bu məktəbin

tikintisi iki qardaş ölkə arasında münasibətlərin yüksək səviyyəsindən xəbər verir, bunu Özbəkistan Respublikasının Prezidenti Şavkat Mirziyoyev də öz çıxışında bildirmişdir: "Azərbaycan bizim üçün yaxın dost və zamanın sınağından çıxmış etibarlı strateji tərəfdaşdır". 2024-cü il mayın 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva, Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyoyev tərəfindən məktəb binasında gedən tikinti işlərinin gedişi ilə tanışlıq keçirilib. Tikintinin bu ilin dekabr ayında yekunlaşacağı qeyd olunur.

Şuşada keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatının qeyri-rəsmi zirvə görüşündə qarşıda duran bir sıra önəmli prioritet məsələlər və onların həlli istiqamətində görüləcək tədbirlər də müzakirə olunmuşdur. Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin genişləndirilməsi, enerji sahəsində Türk Dövlətlərinin strateji tərəfdaşlığı, "Rəqəmsal İpək Yolu", Türk İnvestisiya Fondunun təsis iclasının keçirilməsi və iqtisadi sahədə əlaqələrin dərinləşməsinin təmin edilməsi, bunun sayəsində yeni bir çox layihələrin həyata keçirilməsi və s. önəmli müzakirə olunan məsələlər sırasında olmuşdur. 2024-cü il iyulun 6-da Şuşada imzalanmış "Qarabağ" bəyannaməsi, həmin zirvə toplantısı nəzdində müzakirə olunan və qəbul edilən digər qərarlar həm Türk Dövlətlərinin həmrəyliyini təmin edəcək, həm də Türk Dövlətləri Təşkilatının beynəlxalq arenada nüfuzunun və gücünün artmasına xidmət edəcəkdir.

The significance of the Karabakh declaration on the participation of the Turkic states in the restouration and reconstruction of Karabakh

After winning a brilliant victory in the Second Karabakh War and returning its occupied historical lands, Azerbaijan faces now new goals and tasks. The most important of these is to revive Karabakh, the ancient homeland of Azerbaijan, to bring it back to the country's economy, tourism, culture and local population. The first steps in this direction were taken immediately after the victory in the war. At all times, Karabakh has always been in the center of attention and interest of both the regional states and the great powers of the world. İts restoration and revival has opened up new perspectives not only for Azerbaijan, but also for the Turkish states. After the victory, Turkiye and other Turkic states are in the forefront among those trying to support Azerbaijan in the reconstruction and construction works in Karabakh.

The Organization of Turkic States, which was founded on October 3, 2009 in Nakhchivan, was established in order to ensure the unity of Turkish states from the political, economic, and cultural point of view. The member

states of the organization: Turkiye, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and three observer states: Turkmenistan, the Turkish Republic of Northern Cyprus and Hungary emphasized that the war waged by Azerbaijan for the liberation of the historical lands from occupation in the Second Karabakh War was a just right struggle. After the war, they were invited to closely participate in the construction and construction works carried out in Karabakh. One of the most important steps taken on this path was the holding of the next summit meeting of the heads of state of the Organization of Turkic States on July 6, 2024 in Shusha, the apple of Karabakh's eye and the cultural capital of the Turkic world and the Islamic world. The holding of this meeting in the city of Shusha also had a symbolic meaning. As President Ilham Aliyev emphasized: *"The city of Shusha, which is the crown of Karabakh, plays an important role in the socio-political and cultural life of the region and Azerbaijan"* [6]. It should be noted that the signing of the declaration in Shusha also expressed the ideas that Azerbaijan wanted to convey to the world from a number of aspects:

1. The restoration and construction works in Karabakh are continuing at an unceasing pace, and this is an indicator of Azerbaijan's victory in its just struggle.
2. The real history of the region and the city, which was tried to be falsified by the Armenians, is only related to the Turks and Azerbaijanis.
3. Shusha, is one of the cities where international cultural and economic issues are discussed between the Turkic states, just like Baku, Istanbul, Tashkent and other capital cities.
4. The visit of heads of state and state representatives of the Organization of Turkic States to Shusha and the signing of the "Karabakh" declaration is also a high assessment of Azerbaijan's contributions to the strengthening and development of the Turkish unity.

During his speech at the summit, Ilham Aliyev emphasized the importance of Azerbaijan to the Organization of Turkic States and the unity of Turkic states: "*Expanding relations with Turkic countries, strengthening the Turkic world and the Organization of Turkic States is the priority direction of Azerbaijan's foreign policy. Azerbaijan has always made efforts to unite the Turkic world, increase its political, economic and military power and become a power center in the global arena*" [6].

The member states of the Organization of Turkic States are determined to increase efforts to strengthen and develop relations in the political, economic, cultural and military fields both together and bilaterally. Construction of a school and a creative center in the Karabakh region by Uzbekistan and Ka-

zakhstan and making it available to the population are clear examples of fraternal assistance. On March 12, 2024, the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and the President of the Republic of Kazakhstan Kasim-Jomart Tokayev participated in the opening ceremony of the Children's Creativity Center named after Kurmangazy, built in the city of Fuzuli. As the President of Kazakhstan Kasim-Jomart emphasized at the opening ceremony, "Creative Center is a sincere gift of Kazakhstan to the people of Azerbaijan and a material expression of our feelings of brotherhood." A school with 960 places for students was built by the Republic of Uzbekistan in the city of Fuzuli in Azerbaijan and has already been put to the service of our citizens. The construction of this school in Fuzuli by the Republic of Uzbekistan indicates the high level of relations between the two brotherly countries, which was also stated by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev in his speech: "*Azerbaijan is a close friend and a reliable strategic partner that has stood the test of time*" [8]. On May 5, 2024, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and First Lady Mehriban Aliyeva, President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev were introduced to the progress of construction works in the school building. It is noted that the construction will be completed in December of this year.

At the unofficial summit meeting of the Organization of Turkic States held in Shusha, a number of important priority issues and measures to be taken in order to solve them were discussed. Expansion of the East-West transport corridor, strategic partnership of Turkish States in the field of energy, "Digital Silk Road", holding the founding meeting of the Turkish Investment Fund and ensuring the deepening of relations in the economic field, thanks to which many new projects will be implemented, etc. was among the important discussed issues. The "Karabakh" declaration signed in Shusha on July 6, 2024, and other decisions discussed and adopted at that summit will ensure the solidarity of the Turkic States and will also serve to increase the authority and power of the Organization of Turkic States in the international arena.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). 2 hissədə. Bakı: II hissə, Mütərcim, 2015, səh 648.
2. Özsoy B. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə münasibətləri. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2021, 157 səh, s.18; 55.
3. Türk dili konuşan ülkelerin işbirliği konseyi` nin kurulmasına dair Nahçıvan anlaşması

https://web.archive.org/web/20121024060432/http://www.turkkon.org/docs/02_a_NahcivanAnlasmasi_Turkce.pdf İstinad tarixi: 21.09.2024
4. "Türk Keneşi" https://www.qha.com.tr/haber-arsivi/turk-dunyasinin-cati-kurulusu-turk-kenesi-10-yilinda-93438 İstinad tarixi: 21.09.2024
5. Şuşada Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət başçılarının qeyri-rəsmi Zirvə görüşü https://president.az/az/articles/view/66415 İstinad tarixi: 21.09.2024
6. Şuşada Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət başçılarının qeyri-rəsmi Zirvə görüşündə Qarabağ Bəyannaməsi https://president.az/az/articles/view/66416 İstinad tarixi: 21.09.2024
7. Füzuli şəhərində Özbəkistanın inşa etdiyi məktəbdə son tamamlama işləri görülür https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/fuzuli-seherinde-ozbekistanin-insa-etdiyi-mektebde-son-tamamlama-isleri-gorulur-1692504324 İstinad tarixi: 05.10.2024
8. Azərbaycan və Qazaxıstan prezidentləri Füzulidə Kurmanqazı adına Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzinin açılış mərasimində iştirak edi-blərhttps://president.az/az/articles/view/65310 İstinad tarixi: 05.10.2024
9. Qazaxıstan Füzulidə Yaradıcılıq Mərkəzi, Özbəkistan isə məktəb tikir https://vetensesi.az/page/19/news/13464 İstinad tarixi: 05.10.2024

U.S. PERSPECTIVE ON THE KARABAKH CONFLICT IN THE 21ST CENTURY

Malahat Eynalizade
Graduated Master's student from Maria Curie-Skłodowska University, Specialization of International Relations, Poland
malahateynalizade@gmail.com

Keywords*: U.S., Azerbaijan, Armenia, peace, peace agreement*
Açar sözlər: *ABŞ, Azərbaycan, Ermənistan, sülh, sülh sazişi*

Karabakh, a region in southern Azerbaijan. The name is also used to refer to an autonomous province of the former Azerbaijan Soviet Socialist Republic. The previous autonomous region covered around 1,700 square miles (4,400 square kilometers), while the troops of the self-proclaimed Republic of Nagorno-Karabakh held roughly 2,700 square miles (7,000 square kilometers) [6].

Beginning in the late 1990s, the United States involved in the region through financial aid, support for the improvement of democratic institutions, bilateral and NATO military cooperation, and diplomatic involvement in regional crises [3, p. 6].

The Nagorno-Karabakh conflict affects not only the South Caucasus but also international conflicts that weigh the opposing values of national self-determination and territorial integrity. The balance of power in the region has shifted as a result of Azerbaijan's military victories in 2020, which has complicated diplomatic efforts to settle the conflict. Since 1992, the main structure mediating in reaching a peace agreement between Armenia and Azerbaijan has been the Minsk Group of the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), co-chaired by the United States, Russia and France. But in reality, nothing has been achieved, because the governments of both countries have not changed their maximalist positions, which the other refuses to accept. While senior officials from Armenia and Azerbaijan have agreed on several of the proposed ideas, not much has changed since the group revised the Madrid Concepts, known as the guiding principles, in 2009 [2]. In this dynamic climate, the United States plays a significant role as co-chair of the OSCE Minsk Group. Nevertheless, there have not been many possibilities for U.S. foreign policy to have a direct impact on the situation on the ground until recently [2]. By boosting its diplomatic presence in the region, the United States may gain more influence and broker a more long-term settlement. Regional stability will be impacted by the next administration's stance on the Armenia-Azerbaijan dispute, especially in light of the impending U.S. presidential elections.

Nikol Pashinyan, who was elected Prime Minister of Armenia in 2018, took a pro-Western position, and over time, the issue of signing a peace agreement with Azerbaijan came up. [2].

In June 2024, the U.S. Assistant Secretary of State for European and Eurasian Affairs James O'Brien has expressed his willingness to serve as a host and mediator in the peace process between Azerbaijan and Armenia. He hopes that the foreign ministers will find an opportunity to meet soon, if in Washington. O'Brien also noted that the two sides have effective direct communication, which is helping bring peace to the region. Both sides are actively working for their citizens' sake. The U.S. is committed to supporting the peace process [5].

A peace deal between Armenia and Azerbaijan, according to Secretary Antony J. Blinken, may put an end to decades of hostilities and foster regional economic growth and connectivity. The participation of Azerbaijan in this process is crucial. In order to assist in reaching a peace deal between Azerbaijan and Armenia, Blinken has made significant investments in diplomacy and cooperation with the European Union. He thinks this is doable and beneficial for Armenia and Azerbaijan as well as the region at large. Establishing economic

growth and connectivity between the two nations is the aim [7].

Significant barriers to concluding a peace deal have been the Armenian Constitution's territorial claims against Azerbaijan and the parties' inability to agree on a timeline for amendments to remove these claims. It is unclear if work has started on the modifications, despite reports in May that Pashinyan instructed the Council on Constitutional Reforms to prepare a new constitution by the end of 2026. Aliyev reaffirmed on July 1 that until Yerevan implements the necessary constitutional adjustments, Azerbaijan has no intention of signing a peace treaty with Armenia. According to some recent sources, Armenia does not intend to amend its constitution until at least the end of 2026 [4].

In the U.S. presidential election scheduled for November 5, Baku is now siding with Donald Trump. Claiming that Trump is a champion of traditional values and a custodian of peace, President Ilham Aliyev has stated that he would like for Trump to retake the White House. Aliyev added that there has always been a positive and effective relationship with Republican regimes. Trump has tried to rally Armenian American votes by pointing to the 2023 Armenian exodus from Karabakh, but Aliyev's position has remained unchanged in recent days [1].

From 1991 until 2024, the U.S.-Azerbaijan relationship was characterized by a combination of strategic goals, geopolitical maneuvering, and shifting political dynamics. The United States is still focused on the unresolved political, economic, humanitarian, and security challenges between Azerbaijan and Armenia, and U.S. continue to urge both sides to continue having high-level discussions.

In the end, the presidential elections will not completely change the policy of the USA regarding Azerbaijan. Naturally, however, we are already accustomed to Trump's policy tempo. Let's see how the United States will affect that region under the incoming administration.

ABŞ-ın XXI əsrdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə baxışı

Qarabağ Azərbaycanın cənub-şərqində yerləşən bölgədir. Bu ad həm də keçmiş Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının muxtar vilayətinə aid edilir. Əvvəlki muxtar bölgə təxminən 1,700 kvadrat mil (4,400 kvadrat kilometr) ərazini əhatə edirdi, özünü elan etmiş Dağlıq Qarabağ Respublikasının qoşunları isə təxminən 2,700 kvadrat mil (7,000 kvadrat kilometr) ərazini işğal etmişdi [6].

1990-cı illərin sonlarından başlayaraq ABŞ maliyyə yardımı, demokratik təsisatların təkmilləşdirilməsinə dəstək, ikitərəfli və NATO hərbi əməkdaşlığı və regional böhranlarda diplomatik iştirak yolu ilə bu regiona cəlb olundu.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi təkcə Cənubi Qafqaza deyil, həm də milli öz müqəddəratını təyinetmə və ərazi bütövlüyü kimi bir-birinə zidd olan dəyərləri cəlb edən beynəlxalq münaqişələrə də təsir etmişdir. Azərbaycanın 2020-ci ildə əldə etdiyi hərbi qələbələr nəticəsində regionda güc balansı dəyişib və bu, münaqişənin həlli üçün diplomatik səyləri çətinləşdirib. Ermənistan və Azərbaycan arasında sülh sazişinin əldə edilməsində vasitəçilik edən əsas struktur 1992-ci ildən ABŞ, Rusiya və Fransanın həmsədrlik etdiyi Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) Minsk Qrupu olmuşdur. Lakin reallıqda heç bir nəticə əldə olunmayıb, çünki hər iki ölkənin hökumətləri digərinin qəbul etməkdən imtina etdiyi maksimalist mövqelərini dəyişməyiblər. Ermənistan və Azərbaycanın yüksək səviyyəli rəsmiləri təklif olunan ideyaların bir neçəsi üzrə razılığa gəlsələr də, qrup 2009-cu ildə əsas prinsiplər kimi tanınan Madrid konsepsiyalarına yenidən baxdıqdan sonra çox şey dəyişməyib [2]. Bu dinamik şəraitdə ABŞ ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri kimi mühüm rol oynamağa çalşırdı [2]. Buna baxmayaraq, yaxın vaxtlara qədər ABŞ-ın xarici siyasətinin yerlərdə vəziyyətə birbaşa təsir göstərməsi üçün çoxlu imkanlar yox idi. Bölgədə diplomatik mövcudluğunu artırmaqla ABŞ daha çox nüfuz qazana və daha uzunmüddətli nizamlanmaya vasitəçilik edə bilər.

2018-ci ildə Ermənistanın Baş naziri seçilmiş Nikol Paşinyan qərbyönlü mövqe tutmuşdu və zaman keçdikcə Azərbaycanla sülh sazişi imzalamaq mövzusu gündəmə gəlmişdi.

ABŞ dövlət katibinin Avropa və Avrasiya məsələləri üzrə köməkçisi Ceyms O'Brayen 2024-cü ilin iyun ayında Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh prosesində ev sahibi və vasitəçi kimi xidmət etməyə hazır olduğunu bildirmişdir. O ümid edir ki, xarici işlər nazirləri Vaşinqtonda olarsa, tezliklə görüşmək imkanı tapacaqlar. O`Brayen həmçinin qeyd edib ki, iki tərəf arasında effektiv birbaşa əlaqə mövcuddur və bu, regionda sülhün bərqərar olmasına kömək edir. Hər iki tərəf öz vətəndaşları üçün fəal işləyir. ABŞ sülh prosesini dəstəkləməyə sadiqdir [5].

Katib Antoni J.Blinkenin fikrincə, Ermənistan və Azərbaycan arasında sülh sazişi onilliklər boyu davam edən hərbi əməliyyatlara son qoya, regional iqtisadi artıma və əlaqələrin inkişafına təkan verə bilər. Azərbaycanın bu prosesdə iştirakı həlledicidir. Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh sazişinin əldə edilməsinə kömək üçün ABŞ diplomatiyası Aİ ilə birlikdə çox səy

göstərib. Onun fikrincə, sülh sazişi Ermənistan və Azərbaycan, eləcə də bütövlükdə region üçün vacibdir və əldə edilə bilər. Məqsəd iki xalq arasında iqtisadi artımın və əlaqənin yaradılmasıdır [7].

Ermənistan Konstitusiyasının Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və tərəflərin bu iddiaların aradan qaldırılması üçün düzəlişlər etmək üçün vaxt qrafiki ilə bağlı razılığa gələ bilməməsi sülh sazişinin bağlanması yolunda mühüm maneələr olub. May ayında Paşinyanın Konstitusiya İslahatları Şurasına 2026-cı ilin sonuna qədər yeni konstitusiya hazırlamağı tapşırdığı barədə xəbərlərə baxmayaraq, dəyişikliklər üzərində işin başlanıb-başlanmadığı bəlli deyil. Əliyev iyulun 1-də bir daha vurğuladı ki, İrəvan lazımi konstitusiya düzəlişlərini həyata keçirənə qədər Azərbaycan öz səlahiyyətlərini icra edəcək. Ermənistanla sülh müqaviləsi imzalamaq niyyətində deyil. Bəzi son mənbələrə görə, Ermənistan ən azı 2026-cı ilin sonuna kimi öz konstitusiyasına dəyişiklik etmək niyyətində deyil [4].

ABŞ-da noyabrın 5-nə təyin edilmiş prezident seçkilərində Bakı indi Donald Trampın tərəfindədir. Trampın ənənəvi dəyərlərin müdafiəçisi və sülhün qoruyucusu olduğunu iddia edən prezident İlham Əliyev Trampın Ağ Evi geri almasını istədiyini bəyan edib. Əliyev əlavə edib ki, respublikaçı rejimlərlə həmişə müsbət və səmərəli əlaqələr olub. Tramp 2023-cü ildə ermənilərin Qarabağdan köçməsinə işarə edərək, erməni amerikalıların səslərini toplamağa çalışsa da, Əliyevin mövqeyi son günlərdə dəyişməz qalıb.

1991-ci ildən 2024-cü ilə qədər ABŞ-Azərbaycan münasibətləri strateji hədəflər, geosiyasi manevrlər və dəyişən siyasi dinamikanın vəhdəti ilə xarakterizə olunurdu. Birləşmiş Ştatlar hələ də Azərbaycan və Ermənistan arasında həll olunmamış siyasi, iqtisadi, humanitar və təhlükəsizlik problemlərinə diqqət yetirir və ABŞ hər iki tərəfi yüksək səviyyəli müzakirələri davam etdirməyə çağırmaqda davam edir.

Nəhayət, prezidenti seçkiləri ABŞ-nın Azərbaycana qarşı siyasətini tamamilə dəyişməyəcək. Təbii ki, biz artıq Trampın siyasət tempinə öyrəşmişik. Gəlin görək ABŞ gələn administrasiya altında həmin bölgəyə necə təsir edəcək.

Reference list / Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azerbaijan: Aliyev rooting for Trump win, 04.11.2024, https://eurasianet.org/azerbaijan-aliyev-rooting-for-trump-win [06.11.2024].
2. Borshchevskaya A. Nagorno-Karabakh's Perpetual Conflict Shows Soviet Union Still Crumbling, The Washington Institute for Near East Policy, 25.09.2023.
3. Gafarlı O., Anapiosyan A., Chapichadze Kh., Öztarsu M.F. The Role of Global and Regional Actors in the South Caucasus, Journal of Conflict Transformation, 01.06.2016, p. 6.

4. Huseynov V. United States Encourages Armenia and Azerbaijan to Sign Peace Treaty 'Without Delay', Eurasia Daily Monitor, Volume: 21 Issue: 103. https://jamestown.org/program/united-states-encourages-armenia-and-azerbaijan-to-sign-peace-treaty-without-delay/ [06.11.2024].
5. James O'Brien: Azerbaijan and Armenia have very effective direct communication, 28.06.2024. https://azertag.az/en/xeber/james_obrien_azerbaijan_and_armenia_have_very_effective_direct_communication-3074174, [06.11.2024].
6. Nagorno-Karabakh region Azerbaijan, Encyclopedia Britannica, https://www.britannica.com/place/Nagorno-Karabakh, [06.11.2024].
7. Secretary Antony J. Blinken at a Conversation on U.S. Foreign Policy at the Brookings Institution, 01.07.2024, https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-at-a-conversation-on-u-s-foreign-policy-at-the-brookings-institution/, [06.11.2024].

VIII BÖLMƏ
QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ETNO-SİYASİ VƏ DEMOQRAFİK PROSESLƏR. QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ KONSEPSİYASI

XANLIQLAR DÖVRÜNDƏ XRİSTİAN VƏQFİ OLAN ÜÇKİLSƏ MONASTRININ FƏALİYYƏTİ

Mehman Abdullayev
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının dosenti
Dos.mehman.abdullayev@gmail.com

Açar sözlər: *Üçkilsə monastrı, İrəvan xanlığı, Çuxur Səəd, vəqf, katolikos*
Keywords: *Uchkilsa monastery, Iravan khanate, Chukhur Saad,* waqf*, catolikos*

Xanlıqlar dövründə müsəlman dini idarələri və müəssisələrinə məxsus torpaqlarla yanaşı, kilsə və monastrlara məxsus torpaqlar və əmlaklar da vəqf hesab edilirdi [5]. Belə vəqflər içərisində Azərbaycan torpağı olan Çuxur Səəd bəylərbəyliyinin ərazisində Üçkilsə monastrı təsərrüfatı xüsusilə seçilirdi. Azərbaycan hökmdarı Cahan şahın razılığı ilə 1441-ci ildə Osmanlı ərazisindəki Kilikiya (Rum qala) vilayətinin Sis şəhərindən İrəvana köçürülən erməni katolikosluğu 300 ildən çox bir müddətdə Azərbaycan türklərinə məxsus çoxlu kəndi, torpaq sahələrini, meyvə və üzüm bağlarını, alqı-satqı, vəqf bəxşişləri və digər yollarla ələ keçirərək Üçkilsə adı ilə tanınan iri monastr təsərrüfatına çevirmişdi [3, s.113-114]. İ.P.Petruşevskinin hesablamalarına görə, artıq XVIII əsrdə Üçkilsə monastrı bir hissəsi bəxşiş, bir hissəsi satınalma yolu ilə əldə edilən 22 kəndə (26 kənd aldığı da göstərilir – M.A.) mülk hüququ ilə sahiblənmişdi [4, s.234]. 1763-cü ildən 1780-ci ilə qədər Üçkilsə monastrının başında duran katolikos Rəvanlı Simeon "Cambr" (Papa arxivi mənasını bildirir - M.A.) əsərində katolikosluğun XV əsrdə bu bölgədə (İrəvanda – M.A.) yerləşməsindən XVIII əsrin sonlarınadək bu dini müəssisənin yerli müsəlman–türk əhalidən alqı-satqı və digər üsullarla əldə etdiyi kəndlər, əkin sahələri və sair əmlaklar haqqında çoxsaylı faktlar və məlumatlara rast gəlinir [1] Adı çəkilən mənbədən, xüsusilə xanlıqlar dövrünə aid materiallardan tarixşünaslığımızda az istifadə olunmuşdur. İrəvanlı Simeon Üçkilsə monastrının XVIII əsrin sonlarınadək Azərbaycan türk əhalidən satın aldığı Əştərək, Batrinc, Naraqavit, Ağunatun, Kirəşli, Müğini, Məstər, Oşaqan, Kültəpə, Yaycı,

Saatlı və digər kəndlərdəki mülklər haqqında ətraflı məlumat vermişdir [1, s.171-199].

XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanın Çuxur Səəd bölgəsində meydana gələn İrəvan xanlığında Üçkilsə monastrı bir vəqf mülkiyyəti kimi özünün əvvəlki imtiyazlı statusunu nəinki qoruyub saxlaya bilmişdi, hətta İrəvan xanlarının xeyirxah münasibətlərindən yararlanaraq mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdi. Həmin dövrə kilsənin katolikosu Simeonun yazdığına görə İrəvan hakimi Hüseynəli xan miladi 1760 (hicri 1173)-cı ildə ondan əvvəl Səfəvi və digər hökmdarlar tərəfindən verilmiş şah fərmanları əsasında Üçkilsə monastrının vəqf mülkiyyəti kimi toxunulmazlıq hüququnu (muaf) təsdiq edən 14 maddəlik bir fərman imzalamışdı.

Beləliklə, Üçkilsə monastr təsərrrüfatı İrəvan xanlığı dövründə xeyli genişlənmişdi. Artıq monastr 190 xalvar məhsul əkilə bilən (375 hektar; 1 xalvar= 1.97 hektar- M.A) torpaq sahəsinə malik idi [2, s.52]. Üçkilsə monastrının bu qədər böyük əmlakı və geniş təsərrüfatı əldə etmək üçün hansı üsullardan istifadə etdiyini göstərmək üçün birbaşa erməni müəllifinin təkzibedilməz mənbə rolunu oynayan əsərinə bir daha müraciət edək. Rəvanlı Simeon belə yazırdı: "Üçkilsə monastrının ətrafında türkcə Qarasu adlanan (ermənilər adını dəyişdirib Metsamar qoymuşdular) çay geniş düzənlikdən sürətlə axaraq böyük Araz çayına tökülürdü. Süleyman şahın vaxtında (1666-1694) İrəvanın hakimi Səfi xanın əmri ilə bu çaydan iki kanal çəkilmişdi. Xan həmin kanalların suyunu əbədi olaraq vəqf elan edərək bildirmişdi ki, hansı şəxslər, istər yerli əhali və yaxud başqa yerlərdən gəlmə, istər müsəlman və yaxud erməni olsun öz əkinlərini bizim kanallardan suvararsa, alınan məhsulun onda birini təşkil edən mülk vergisini heç kimə ödəməsin. Halhazırda (yəni xanlıqlar dövründə) həmin kanallarla suvarılan əkinlərdən sakinlər xəzinəyə (xan) yalnız məhsulun beşdə birini təşkil edən bəhrə vergisi ödəyirlər [1, s. 230]. Böyük kanal Əlibəyli kəndindən keçərək Qarasu çayına tökülən Oşaqan çayı ilə kəsişərək çox məhsuldar otla örtülmüş, düyü və tərəvəz yetişdirilə bilən, hər tərəfi su ilə əhatələnmiş münbit bir ada yaratmışdı. Həmin ada Əlibəyli kəndinə, su isə Səfiabad kəndinə məxsus idi. 1718-ci ildə (hicri 1131-ci ildə) Üçkilsənin başçısı katolikos Astvaçatur həmin ərazini otlaq yeri kimi 25 tümənə Əlibəyli kəndinin sakinlərindən satın alır. Ancaq iki ildən sonra Əlibəyli sakinləri həmin torpağı geri istəyirlər. Katolikos Əlibəylinin müsəlman kəndlilərinə bildirir ki, mən sizə 25 tümən pul ödəmişəm və məhkəmədə də 15 min dinar xərcim çıxdığı üçün 26.5 tüməni geri qaytarın və öz torpağınızı geri götürün. Kəndlilərin xahişi ilə Katolikos 14 tüməni bağışlayır, 12 tümənin ödənilməsi üçün sakinlərdən yazılı sənəd-

iltizam alaraq həmin sənəddə iki şərt irəli sürür: 1) Müəyyən müddət ərzində 12 tüməni ödəyərək öz torpağınızı geri almalısınız. Ödəməsəniz, torpaq monastra qalır. 2) Pulu ödəyib torpağı geri alsanız, onu sata bilməzsiniz. Əgər satmaq istəsəniz, hökmən mənə satmalısınız [1, s.231]. Təbii ki, torpağın əsl sahibi olsalar da, İrəvan xanı tərəfindən müdafiə olunmayan Əlibəyli sakinləri Üçkilsə monastrına on səkkiz il ərzində 12 tümən pulu ödəyə bilmədiyindən doğma torpaqlarından əl çəkməli oldular. Miladi 1736-cı ildə türk dilində tərtib olunan qəbalə ilə Əlibəyli kəndinə məxsus torpaq monastrın mülkiyyətinə keçdi [1, s. 232].

Üçkilsə monastrının katolikosu monastrın yerləşdiyi ərazidən hətta bir qədər aralıda Azərbaycan türkünün öz ata-baba torpaqlarında ev tikməsinə, təsərrüfat yaratmasına qətiyyən imkan vermirdi. İrəvan hakimi Hüseynəli xanın razılığı əsasında müsəlman Kolanı tayfasının monastr təsərrüfatına yaxın boş ərazidə əkin işləri aparmağa başlanmasından qorxuya düşən katolikos Simeon müsəlman əhalinin burada daha əsaslı şəkildə möhkəmlənməsinin qarşısını almaq üçün 1768-ci ildə İrəvan xanından əhalinin bu torpaqdan çıxarılması haqqında yazılı sərəncam almağa müvəffəq olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, monastr ətrafında yerləşən və bu yerin əsl sahibi olan Azərbaycan kəndlərinin əhalisi tez-tez İrəvan xanına şikayət edib öz haqlarını tələb edirdi. Monastr təsərrüfatından cənubda yerləşən Kültəpə sakinlərinin Üçkilsə monastrı ilə su üstündə, əkin-biçin və mal–qaranın otarılmasına görə tez-tez mübahisələri düşürdü. Maraqlıdır ki, monastr Azərbaycan kəndlilərinə xanlığa məxsus suvarma şəbəkələrindən, arxlardan istifadə edib əkin-biçin aparmağa hər vasitə ilə mane olurdu. Kültəpə sakinlərinin İrəvan hakimi Fərzəli xana 1769- cu ildə yazdıqları ərizədə deyilirdi: *"Biz yaşadığımız bu kənddə 80 ildir öz zəmilərimizdə həmişə taxıl əkmişik. İndi isə Üçkilsənin sakinləri buna mane olurlar. Xan eşikağası Nəcəfəli bəyi bu məsələni yerində araşdırıb həll etmək üçün göndərir*" [1, s.234].

Qeyd etməliyik ki, xan azərbaycanlı, eşikağası azərbaycanlı, Kültəpə sakinləri azərbaycanlı, ancaq bu məsələ ilə bağlı Şeyx-ül islamın və çoxlu müsəlmanın möhürləri ilə təsdiq edilmiş yekun qərardan yenə monastr qazanclı çıxır. Katolikos Smeonun yazdığına görə, Kültəpə kəndində olan arxın kənarındakı Şəhribanlı torpaqları, Turabhasar və Nur Məhəmməd hasar arasındakı torpaqlar Üçkilsəyə otlaq yeri kimi ayrılır. Həmin arxdan qərbdəki torpaqlar isə Kültəpə sakinlərinin mal-qarasının otarılması üçün ayrılmaqla, burada əkin aparmaq Kültəpəlilərə qəti qadağan edilir. Hələ üstəlik həmin kəndin sakinləri Turabhasarın yuxarı hissəsindən monastrın heyvanlarının su içmək üçün yaxınlıqdakı gölə gedib-gəlməsi üçün yol da çəkməli idilər. Bu qərarı

kim pozardısa, xan xəzinəsinə 50 tümən cərimə ödəməli idi [1 s.234]. Göründüyü kimi, İrəvan xanları xristianlara məxsus Üçkilsə monastrının vəqf əmlaklarını, hətta bəzi hallarda müsəlman-türk əhalinin mülkiyyət hüquqlarının pozulmasına yol verilməsi bahasına belə qeyd-şərhsiz şəkildə qoruyurdular.

The activity of Uchkilsa monastery as a Christian waqf during the kingdoms

During the khanate period, in addition to lands belonging to Muslim religious offices and institutions, lands and properties belonging to churches and monasteries were also considered waqf. With the consent of the ruler of Azerbaijan, Jahan Shah, in 1441, the Armenian Catholicos was transferred from the city of Sis, Cilicia (Roman fortress) province in the Ottoman territory to Iravan. In more than 300 years, many villages, plots of land, orchards and vineyards belonging to the Turks of Azerbaijan, purchase and sale, endowment gifts and captured it in other ways and turned it into a large monastery farm known as Uchkilsa [3, pp. 113-114]. According to I.P. Petrushevski's calculations, already in the 18th century, Uchkilsa monastery owned 22 villages (it is also indicated that he bought 26 villages - M.A.) which were obtained partly by donation and partly by purchase [4, p.234]. In his work Simeon "Cambr" (meaning Papal archive - M.A.), who was the head of Uchkilsa monastery from 1763 to 1780, the Catholicos from the location of Catholicism in this region (Iravan - M.A.) in the 15th century until the end of the 18th century. There are numerous facts and information about the villages, farmlands and other properties acquired by the religious institution from the local Muslim-Turkish population through purchase and sale and other methods [1]. In our historiography, the mentioned source, especially the materials related to the period of khanates, has been little used. Simeon from Yerevan gave detailed information about the properties in Ashtarek, Batrinj, Naragavit, Agunatun, Kireshli, Mughini, Mastar, Oshagan, Kultepe, Yayci, Saatli and other villages, which the Uchkilsa monastery bought from the Turkish population of Azerbaijan until the end of the 18th century [1, pp. 171-199].

In the Iravan khanate, which was formed in the Chukhur Saad region of Azerbaijan in the 40s of the 18th century, Uchkilsa monastery not only managed to preserve its previous privileged status as a waqf property, but even strengthened its position by taking advantage of the good relations of the Iravan khans. According to Simeon, the Catholicos of the church, in 1760 AD (1173 Hijri), the judge of Yerevan, Huseynali Khan, signed a 14-article decree

confirming the right of immunity (exemption) of Uchkilsa monastery as a waqf property based on the royal decrees issued by Safavid and other rulers before him.

Thus, the Uchkilsa monastery farm expanded considerably during the Iravan Khanate. Already the monastery had 190 halvars of arable land (375 hectares; 1 halvar = 1.97 hectares- MA) [2, p. 52]. In order to show what methods the Uchkilsa monastery used to acquire such a large property and large farm, let us once again refer directly to the work of the Armenian author, which serves as an irrefutable source. Smeon of Ravan wrote: "The river called Garasu in Turkish (the Armenians changed its name to Metsamar) around the Uchkilsa Monastery flowed rapidly through a wide plain and flowed into the great Araz River. During the time of Suleyman Shah (1666-1694), two canals were built from this river by the order of Safi Khan, the ruler of Iravan. Khan declared the water of those canals to be a waqf forever and stated that any person, whether local or from other places, whether Muslim or Armenian, who irrigates his crops from our canals, should not pay the properity tax, which is one tenth of the obtained product, to anyone. At present (that is, during the period of khanates), residents pay only one-fifth of the harvest tax to the treasury (khan) from crops irrigated by those canals [1, p. 230]. The big canal passed through the village of Alibeyli and intersected with the Oshagan River, which flows into the Garasu River, creating a fertile island surrounded by water on all sides, covered with very fertile grass, where rice and vegetables can be grown. That island belonged to the village of Alibayli, and the water belonged to the village of Safiabad. In 1718 (1131 Hijri), the head of Uchkilsa, Catholicos Astvachatur, bought that area from the residents of Alibeyli village, district 25, as a pasture. However, after two years, residents of Alibeyli wanted that land back. Katolikos tells the Muslim villagers of Alibeyli that I have paid you 25 tumans, and since I have incurred 15,000 dinars in court, return 26.5 tumans and take back your land. At the request of the villagers, Katolikos donates 14 districts, receives a written request from the residents for the payment of 12 districts, and puts forward two conditions in that document: 1) You have to buy back your land by paying 12 tumas within a certain period of time, if you don't pay, the land remains in the monastery. 2) If you pay the money and buy back the land, you cannot sell it, if you want to sell it, you must sell it to me (1, p. 231). Of course, although they are the real owners of the land, the residents of Alibeyli, who were not protected by the Khan of Iravan, had to give up their native land because they could not pay 12 tumans to the Uchkilsa monastery for eighteen years. In 1736 AD, the land belonging to the

village of Alibeyli became the property of the monastery with a qabala written in Turkish [1, p. 232].

The Catholicos of Uchkilsa Monastery did not allow azerbaijani Turks to build a house or create a farm on their ancestral lands, even at a distance from the territory where the monastery is located. In 1768, in order to prevent the Muslim population from establishing itself there, Catholicos Simeon, who was afraid that the Muslim Kolani tribe would start farming on the empty land near the monastery farm, with the consent of the Iravan judge Huseynali Khan, managed to get a written order from the Iravan Khan to evict the population from this land.

It should be noted that the people of the azerbaijani villages located around the monastery and who are the real owners of this place often complained to the Khan of Iravan and demanded their rights. Residents of Kultepe, located south of the monastery farm, often had disputes with the Uchkilsa monastery over water, crops and cattle grazing. It is interesting that the monastery prevented the Azerbaijani peasants from using irrigation networks and ditches belonging to the khanate and planting and harvesting by all means. It was stated in the petition written by the residents of Kultepe to the Iravan judge Farzali Khan in 1769. "In this village where we live, we have always planted grain on our land for 80 years. And now residents of Uchkilsa are preventing it. Khan sent the butler Bey Najafili to investigate and solve this issue on the spot [1, p. 234].

It should be noted that the khan is azerbaijani, the butler is azerbaijani, and the residents of Kultepe are Azerbaijani, but the final decision on this matter, approved by the seals of Sheikh-ul-Islam and many Muslims, is still profitable for the monastery. According to Katolikos Smeo, the lands of Shahribanli on the edge of the ditch in the village of Kultepa, and the lands between Turabhasar and Nur Mahammad fence, are allocated to Uchkilsa as grazing land. The lands to the west of that ditch are set aside for grazing the cattle of the residents of Kultepe, and the people of Kultepe are strictly prohibited from farming here. Moreover, the inhabitants of that village had to build a road from the upper part of Turabhasar for the animals of the monastery to go to the nearby lake for drinking. Whoever violated this decision had to pay a fine of 50 tumens to the Khan's treasury [1 p. 234]. Evidently, the Yerevan khans unreservedly protected the endowment properties of the Christian Uchkilsa monastery, even at the cost of violating the property rights of the Muslim-Turkish population in some cases.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Ереванци Симеон. Джамбр. Памятная книга зерцало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Москва, Издательство восточной литературы. 1958, 399 с.
2. Əliyev F, Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 141 s.
3. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Müəlliflər kollektivi. Elmi redaktoru Y.M.Mahmudov. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2010, 620 c.
4. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Баку, 1949, 379 с.
5. Musəvi T.M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı 1967, 149 s.

ÜÇKILSƏ KATOLİKOSLARININ GƏLİR MƏNBƏLƏRİ (SUVARMA SUYU)

Bəymirzə Şabiyev
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə)
kafedrasının dosenti
shabiyevbeymirze@gmail.com

Açar sözlər: *İrəvan, Çuxur-Səəd, Səfəvi, Üçkilsə, katolikos*
Keywords: *Yerevan, Chukhur-Saad, Safavid, Uchkilsa, catholic*

XV-XVIII əsrlərdə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində iyirmiyə qədər xristian məbədləri, kilsə və monastrları fəaliyyət göstərirdi. Onların böyük əksəriyyəti bölgənin aborigen xristian türklərinə məxsus olmuş, lakin XV əsrin ortalarından etibarən erməni katolikosluğunun mərkəzinin Üçkilsəyə köçürülməsindən sonra həmin kilsə və monastrlar ciddi surətdə ermənileşmə və qriqoryanlaşma siyasətinin qurbanına çevrilməyə başlamışdılar. Müsəlman ibadətgahları və dini idarələri kimi xristian məbədləri və dini təsisatları da Azərbaycan hökmdarlarından çoxsaylı güzəşt və imtiyazlar alaraq bölgədə iqtisadi fəaliyyətlə də məşğul olurdular.

1441-ci ildə erməni katolikosluğunun mərkəzinin Sis şəhərindən Valarşabada köçürülməsindən sonra erməni din xadimlərinin bölgədə dini-ideoloji, siyasi və iqtisadi fəaliyyətinin mühüm mərhələsinin başlanğıcı qoyuldu. Bütün XV-XVIII əsrlər boyu İrəvan bölgəsində müxtəlif üsullarla daşınar və daşınmaz əmlakları ələ keçirən Üçkilsə katolikosluğu mühüm iqtisadi güc mərkəzinə çevrilməklə dünya ermənilərinin fəaliyyətinin koordinasiyasına nəzarəti ələ alaraq öz məkirli məqsədlərini həyata keçirmək üçün ardıcıl və

ciddi mübarizə yoluna qədəm qoydu. Aydın məsələdir ki, itirilmiş erməni dövlətçiliyinin bərpa edilməsi, uydurma "Böyük Ermənistan" xülyasının gerçəkləşdirilməsi olduqca güclü iqtisadi bazis, resurslar olmadan mümkün ola bilməzdi. Bunu çox gözəl başa düşən erməni din xadimləri, həmçinin dünyəvi erməni əyanları və tacirləri həmin iqtisadi resursların formalaşdırılması uğrunda ciddi mübarizəyə başladılar. Bütün bu məqsədlərin reallaşdırılmasının həm dini-ideoloji, həm də siyasi-iqtisadi lokomotivi missiyası Üçkilsə katolikosluğunun üzərinə düşürdü.Üçkilsə katolikosluğu Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi və digər ərazilərdə çoxlu sayda əkin sahələri, meyvə bağları, müxtəlif xarakterli emal müəssisələri, ticarət köşkləri və s. ələ keçirmişdilər.Qeyd olunan sahələrdən katolikosluğun xəzinəsinə külli miqdarda gəlirlər daxil olurdu. Üçkilsənin gəlir mənbələrindən birini də dünya ermənilərindən toplanılan çoxsaylı dini vergilər, həmçinin varlı ermənilərin müxtəlif məqsədlərlə etdiyi ianələr təşkil edirdi.

Katolikosluğun gəlir qaynaqlarından birini də su üzərində mülkiyyət hüququ əsasında suvarma sistemlərindən əldə olunan gəlirlər təşkil edirdi. Üçkilsə katolikosluğu XV-XVIII əsrlər boyu su üzərində mülkiyyət hüququ əldə etmək, suvarma suyunu satın almaq və yeni-yeni su kanalları çəkməklə həm öz təsərrüfatlarının suya olan tələbatını təmin edir, həm də suvarma suyunu ətraf kəndlərin əhalisinə satmaqla mənfəət də əldə edirdi. Təqdim olunan tədqiqatda dövrün əsasən sənədli, qismən də narrativ qaynaqları əsasında, Üçkilsə katolikosluğunun suvarma suyundan əldə etdiyi gəlirlər məsələsi araşdırılmışdır.

Sources of income of Uchkilsa Catholicosate (irrigation water)

In the 15th-18th centuries, up to twenty Christian temples, churches and monasteries were operating in the territory of Chukhur-Saad Baylarbey. The vast majority of them belonged to the indigenous Christian Turks of the region, but after the transfer of the center of Armenian Catholicism to Uchkilsa from the middle of the 15th century, those churches and monasteries began to seriously become victims of the policy of armenianization and Gregorianization. Like Muslim temples and religious offices, Christian temples and religious institutions also engaged in economic activity in the region, receiving numerous concessions and privilges from the rulers of Azerbaijan.

In 1441, after the transfer of the center of Armenian Catholicism from the city of Sis to Valarshaba, the beginning of an important stage of the religious-ideological, political and economic activity of Armenian clerics in the re-

gion was established. Throughout the XV-XVIII centuries, the Uchkilsa Catholicosce, which seized movable and immovable properties in the Yerevan region in various ways, became an important center of economic power, took control of the coordination of the activities of the Armenians of the world, and embarked on a consistent and serious struggle to realize its insidious goals. It is clear that the restoration of the lost Armenian statehood and the realization of the fictitious "Great Armenia" dream would not be possible without a very strong economic base and resources. Understanding this very well, Armenian clerics, as well as secular Armenian dignitaries and merchants, started a serious struggle for the formation of those economic resources. The mission of the religious-ideological and political-economic locomotive for the realization of all these goals fell on the Uchkilsa Catholicos. The Uchkilsa Catholicos took over a large number of farmlands, orchards, various types of processing enterprises, trading kiosks, etc. A large amount of income came to the treasury of the Catholic Church from the mentioned areas. One of the sources of income of the Church was numerous religious taxes collected from Armenians around the world, as well as donations made by wealthy Armenians for various purposes.

One of the sources of income of the Catholic Church was the income from irrigation systems based on the property rights over water. During the 15th and 18th centuries, the Catholic Church of Uchkilsa obtained property rights over water, purchased irrigation water, and built new water channels to meet the water needs of their households, and also made a profit by selling irrigation water to the population of the surrounding villages. Based on mainly documentary and partly narrative sources of the period, the issue of the revenues obtained from the irrigation water of the Uchkilsa diocese was investigated.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Şabiyev B.Ş. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin İrəvan vilayəti. Mingəçevir, “Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi” MMC, 2019,542 s
2. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области въ эпоху ея присоединения къ Российской Империи. Санкт-петербургъ, В типографии Императорской Академии Наукъ..1852,1232 с.
3. Арутюнян Б. М. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв. Ереван, Из-во Армфан,1940,126 с.
4. Симеон Ереванци. Джамбр. памятная книга, зерцало и сборник всех обстоятельств св. престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Перевод С. Малхасянца. Под. ред.и с предисловием П.Т. Артюнян. Москва, Из-во Восточной литературы, 1958,399 с.
5. Персидские документы Матенадарана. I, Указы. — Вып. II. (1601-1650 гг). Составил А.Д.Папазян. Ереван, Из-во АН.Арм.ССР,1959,593 с

TARİXİ TORPAQLARIMIZ OLAN QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞIN TƏMƏLİ

Ülkər Məmmədzadə
Bakı Dövlət Universitetinin Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
ulkar_m23@hotmail.com

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, qayıdış konsepsiyası, tarixi yaddaş, 44 günlük müharibə, İlham Əliyev*
Keywords: *Western Azerbaijan, concept of return, historical memory, 44-day war, Ilham Aliyev*

Azərbaycan xalqı tarixən erməni təxribatlarından və terrorizmindən əziyyət çəkmiş, tarixi torpaqlarının bir hissəsindən məhrum edilmiş, haqsız ərazi iddiaları və əhalisinin fiziki məhvi ilə mübarizə aparmışdır. Ermənilər Azərbaycanın zaman-zaman düşdüyü ağır vəziyyətdən istifadə edərək xristian həmrəyliyinə ümid edib torpaqlarımızı qanunsuz zəbt etdilər. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan 44 günlük Vətən Müharibəsi nəticəsində XX əsrin 90-cı illərində Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan əraziləri geri qaytarılıb. Qələbənin qazanılmasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu xarici və daxili siyasəti, ordumuzun qüdrəti, xalqın birliyi əsas rol oynamışdır. Müharibə zamanı Ermənistan Respublikası dinc əhalinin qətlə yetirilməsi siyasətini bir daha sübut etdi.

Azərbaycan Ordusunun 44 günlük Vətən Müharibəsində əldə etdiyi möhtəşəm qələbəsi XX əsrin əvvəllərində zorla Ermənistana verilmiş ərazilərimizin də yenidən diqqət mərkəzinə salınmasına, həmin ərazilərdən məcburi şəkildə köçürülmüş soydaşlarımızın problemlərinin gündəmə gəlməsinə geniş imkanlar yaratmışdır. Prezident İlham Əliyev bununla bağlı demişdir: *"Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ və Zəngəzura XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq erməni əhalisinin yerləşdirilməsi, demoqrafik vəziyyətin zorla dəyişdirilməsi 1905, 1918-ci illərdə Azərbaycanlı əhalisini qorxutmaq və qovmaq məqsədi güdən kütləvi qırğınlar, 1920-ci ildə Zəngəzurun Ermənistana verilməsi, 1948-1953-cü illərdə yüz minlərlə Azərbaycanlının indiki Ermənistan ərazisindəki əzəli yurdlarından köçürülməsi xalqımıza qarşı erməni təcavüzünün qanlı səhifələridir."* [5]. Təsadüfi deyil ki, bu gün biz artıq Zəngəzura, İrəvana və digər əzəli Azərbaycan torpaqlarına getmək kimi tarixi hüququmuzu beynəlxalq birlik qarşısında qaldırırıq. Zorla didərgin salınmış dədə-baba yurdlarına geri qayıtmaq hər bir soydaşımızın haqqıdır.

Əldə etdiyimiz zəfər və tarixi reallıqların nəticəsidir ki, qarşıda soydaşlarımızı Qərbi Azərbaycana böyük qayıdış gözləyir. Bu prioriteti Prezident İlham Əliyev 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündəki nitqində bəyan etdi: *"Əminəm ki, gün gələcək və Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Mən əminəm ki, bu gün gələcək və əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar böyük coşqu və həvəslə öz doğma torpaqlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar"*, – deyə dövlətimizin başçısı qeyd edib. Prezident İlham Əliyev Böyük Qayıdış ilə bağlı hədəfi bəyan edərkən azərbaycanlıların tarixi yaddaşına istinad edib. Müqayisə aparan dövlətimizin başçısı bildirib: *"Bu gün Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində yaşayan insanların böyük əksəriyyəti, eyni zamanda uşaqlar, gənclər onlar üçün doğma olan o torpaqları heç vaxt görməmişlər. Torpaq həsrəti və Vətən sevgisi onları oraya getməyə vadar etdi. Onların arasında hətta Bakıdan, Sumqayıtdan gedənlər də az deyil. Yəni bu, xalqımızın xüsusiyyətidir, torpaq həmişə çəkir. Əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar da bu fikirlə, bu arzu ilə yaşayırlar"*[5]. Görüşdə Prezident tarixi faktlara nəzər salaraq Qərbi Azərbaycanın qədim tarixi Azərbaycan torpaqları olduğunu dünya ictimaiyyətinə bir daha bəyan edərək bildirdi ki, Qərbi Azərbaycan Azərbaycanın tarixi torpağıdır və ayrılmaz hissəsidir. Bunu sözsüz ki, bir çox tarixi sənədlər, tarixi xəritələr təsdiqləyir. Amma, təəssüflər olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bütün qədim tarixi, Azərbaycana məxsus dini abidələri yerlə yeksan ediblər, tarixi coğrafi adları dəyişiblər və təbii ki, burada əsas məqsəd Azərbaycan irsini bu torpaqlardan silmək olub, ancaq buna nail ola bilməyiblər. XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və bu bir daha sübutdur ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb [1]. Azərbaycanın qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, bu faktı bütün dünya ictimaiyyətinə bildirsin. Artıq bu istiqamətdə bir sıra mühüm işlər başlamışdır və Qərbi Azərbaycan İcması bu işləri daha məqsədyönlü şəkildə və nəticəyə hesablanmış tərzdə aparacaqdır.

Bu gün bütün dünya ictimaiyyətinə ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası barədə məlumat verilir, müxtəlif tədbirlər, konfranslar və anım mərasimləri keçirilir. Azərbaycan hər zaman soyqırım və deportasiya məsələsini gündəmdə saxlayır və bunu unutmamağa çalışır. Prezident İlham Əliyevin düşünülmüş siyasəti və xalqın dəstəyi ilə bir gün azərbaycanlılar öz ata-baba yurdlarına mütləq qayıdacaqlar.

The basis of the returning to our historical lands in Western Azerbaijan

The people of Azerbaijan have historically suffered from Armenian provocations and terrorism; they have been deprived of part of their historical lands, and they have struggled with unjust territorial claims and the physical destruction of their population. Armenians took advantage of the difficult situation that Azerbaijan is in from time to time, hoping for the protection of hegemon, and illegally occupied our lands. As a result of the 44-day Patriotic War, which began on September 27, 2020, the territories of Azerbaijan occupied by the Republic of Armenia in the 90^{s} of the 20th century were returned. The successful foreign and domestic policy of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev; the power of our army; and the unity of the people played a key role in winning the victory. During the war, the Republic of Armenia once again proved its policy of killing civilians.

The Republic of Azerbaijan solved this fateful issue with honor in the 44-day (September 27 - November 10, 2020) Patriotic War. This great victory of the Azerbaijani Army has created ample opportunities to put our territories that were forcibly transferred to Armenia at the beginning of the 20th century into the center of attention and to raise the issues of our compatriots who were forcibly relocated from those territories. President Ilham Aliyev said in this regard: "*The settlement of the Armenian population in Karabakh and Zangezur, which are historical Azerbaijani lands, from the beginning of the 20th century, the demographic situation was forcibly changed, the mass massacres aimed at scaring and expelling the Azerbaijani population in 1905 and 1918, and the transfer of Zangezur to Armenia in 1920, the displacement of hundreds of thousands of Azerbaijanis from their ancestral homes in the territory of present-day Armenia in 1948-1953 are the bloody pages of Armenian aggression against our people"* [5]. It is no coincidence that today we are raising our historical right to go to Zangezur, Yerevan, and other ancient lands of Azerbaijan before the international community. It is the right of every compatriot to return to their ancestral homelands.

As a result of our victory and historical realities, our compatriots are waiting for a great return to Western Azerbaijan. President Ilham Aliyev declared this priority in his speech at a meeting with a group of intellectuals from West Azerbaijan on December 24, 2022: "*I am sure that the day will come and our compatriots from West Azerbaijan, their relatives, children, and grandchildren will return to our historical land, West Azerbaijan. I am sure that this day will come, and I am sure that the West Azerbaijanis will return to their native land with great enthusiasm*," the head of state said. President Ilham Aliyev

referred to the historical memory of Azerbaijanis when announcing the goal of the Great Return. The head of our state, who made the comparison, said: "*Today, the vast majority of people living in Agali village of the Zangilan region, as well as children and young people, have never seen those lands that are native to them. Longing for the land and love for the Motherland made them go there. Among them there are not a few, even those who go from Baku and Sumgait. That to is, this is the characteristic of our people: the land always attracts. I am sure that Western azerbaijanis also live with this idea and this dream*" [5]. At the meeting, the president looked at the historical facts and once again declared to the world community that Western Azerbaijan is the ancient historical land of Azerbaijan and stated that Western Azerbaijan is the historical land of Azerbaijan and is an integral part of it. This is undoubtedly confirmed by many historical documents and historical maps. But, unfortunately, the Armenians destroyed all the ancient historical and religious monuments belonging to Azerbaijan, changed the historical geographical names, and, of course, the main goal here was to erase the Azerbaijani heritage from these lands, but they did not succeed. The map dating back to the beginning of the 20th century once again shows that Western Azerbaijan is the historical land of Azerbaijan; the names of cities and villages are of Azerbaijani origin, and this is another proof that the Azerbaijani people have lived in the territory of today's Armenia throughout history [1]. One of the most important tasks facing Azerbaijan is to inform the whole world community of this fact. A number of important works in this direction have already started, and the West Azerbaijan Community will carry out these works in a more purposeful and result-oriented manner.

Today, the entire world community is informed about the genocide and deportation of Azerbaijanis by Armenians; various events, conferences, and memorial ceremonies are held. Azerbaijan always keeps the issue of genocide and deportation on the agenda and tries not to forget it. With the well-thought-out policy of President Ilham Aliyev and the support of the people, one day Azerbaijanis will definitely return to their ancestral homeland.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti, Bakı: Çıraq, 2011, 288səh.
2. Muradverdiyev A. Zəngəzur - tariximizin yaddaşı, Bakı: Xəzər, 2007, 1024 səh.
3. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı: Nurlan, 2007, 272 səh.
4. Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı (tərtib edəni: Nazim Mustafa), Bakı: Təhsil, 2006, 92 s.
5. Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə İlham Əliyevin nitqi https://president.az/az/articles/view/58470 İstinad tarixi: 25.09.24

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ EVLƏR MADDİ İRSİMİZİN NÜMUNƏSİ KİMİ

Fəxriyyə Həvilova
Bakı Dövlət Universitetinin Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
fexriyyehavilova@mail.ru

Açar sözlər: *mədəni irs, maddi mədəniyyət, yaşayış məskənləri, yurd, yaylaq*
Keywords: *cultural heritage, material culture, settlements, yurt, steppe*

Azərbaycan mədəni irsi dünya mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla özündə maddi və mənəvi dəyərləri əks etdirir. Onun mühafizəsi, qorunması və təbliği dövlətimizin prioritetləri arasında xüsusi yer tutur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycana qayıdış konsepsiyasının hazırlanmasının vacibliyi ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər də məhz bu istiqamətdə həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətin tərkib hissəsidir.

Qərbi Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin araşdırılması Azərbaycan etnoqrafiyası elmi qarşısında duran aktual problemlərdən biridir. Bəşər tarixinin ayrılmaz hissəsi olan maddi mədəniyyət, əsrlər boyu təkamül və inkişaf yolu keçmişdir. Maddi mədəniyyət ictimai-iqtisadi inkişafın göstəricisi olmaqla, həm də xalqın etnik tarixi və etnik sərhədləri probleminin həlli üçün ən etibarlı mənbə sayılır.

Maddi mədəniyyət sahələrindən biri olan yaşayış məskənlərinin tarixi çox qədimdir. Neolit dövründə istehsal təsərrüfatına keçidlə əlaqədar meydana çıxan kənd tipli yaşayış məskənləri daha geniş inkişaf tapmışdır. Buraya tarixən yaranmış oba, şenlik, yurd, qışlaq, yaylaq, yataq, binə və başqa yaşayış məskəni tiplərini daxil etmək olar.

Azərbaycanda geniş yayılmış yaşayış məskənlərinin xarakterik tarixi tiplərindən başlıcası kənd olmuşdur. Kənd oturaq əhaliyə məxsus daimi yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri, həyətyanı sahələri, inzibati, sosial-mədəni, dini mərkəzləri, ümumi otlaqları, əkin sahələri, içməli suları, ayrıca qəbiristanlığı olan və əhalinin etnik tərkibinin ümumiliyi ilə xarakterizə olunan tarixən formalaşmış məskəndir. XIX əsrdə təkcə Şərur-Dərələyəz qəzasındakı yaşayış məskənlərinin 85 faizi məhz bu tipdə idi. İ. Şopenin 1829–1832-ci illərdə tərtib etdiyi kameral təsvirə görə, İrəvan əyalətinin Şərur mahalında 50 kənd qeydə alınmışdı [9].

Vadi kəndləri də Azərbaycan yaşayış məskənlərinin relyef təsnifatında xüsusi yer tutur. Əsasən dağ yamaclarının və çaylarının olduğu mülayim iqlimli ərazilərdə salınan vadi kəndləri Qərbi Azərbaycan torpaqlarının həm dağlıq, həm də düzənlik hissələrində mövcud olmuşdur.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanın yaşayış məskənləri daimi (kənd, şəhər) və müvəqqəti (oba, binə, yurd, yaylaq) olmaqla iki mühüm qrupa bölünür. Qərbi Azərbaycan əhalisinin maddi mədəniyyətinin tarixi-mədəni köklərinin əsasında da bu cür spesifik əlamətlər və təsnifat durur. Konkret olaraq Göyçə mahalında çox az qarışıq tərkibli kəndlər mövcud olmuşdur.

Qərbi Azərbaycanda müşahidə olunmuş ənənəvi ev tiplərindən bir neçəsinə nəzər yetirək**:** Adları çəkilən ev tipləri içərisində qazma, yarımqazma evlər, həmçinin Azərbaycanın Kiçik Qafqaz, Gəncəbasar və qərb bölgələrində "pəyə" adlandırılan evlər Azərbaycan ərazisindəki arxaik ev tiplərinə aid edilir. Qazma evlərin yayılma arealı çox geniş olmuşdur. Qazma və daxal tipli evlər, əsasən, dağətəyi kəndlərdə, Bağdadi və kərtmə evlər meşə materialı bol olan ərazilərdə geniş yayılmışdır.

Qaradamlar süni mağaraların və qazmaların inkişaf etmiş forması kimi Qərbi Azərbaycan ərazisində də mövcud olmuşdur. Yerüstü qaradamlar plan quruluşlarına görə adi evləri xatırladır. Onun döşəməsinin yerin səviyyəsindən bir qədər aşağıda salınan növünə "qazma qaradamlar" deyilirdi. Quraşdırma işlərinin divarlar yox, enli diametrli dirəklər üzərində aparılması Azərbaycan qaradamlarının səciyyəvi xüsusiyyəti olmuşdur. Belə evlərin digər xarakterik cəhəti isə dam örtüyünün tam ortasından kvadratşəkilli bacanın qoyulması idi. Bu həm evə işığın düşməsini, həm də evin ortasında yandırılan ocağın tüstüsünün bayıra çıxmasını təmin edirdi.

Patriarxal ailələrin bölünməsi qaradam tipli yaşayış evlərinin yeni ev tipləri ilə əvəzlənməsinə səbəb oldu. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar patriarxal ailələrin tərkibindən ayrılan fərdi monoqam ailələr daxal, çovustan, bağdadi adlanan evlərdə məskunlaşırdılar. Tikintisi tez və nisbətən asan başa gəldiyindən əhali aran və düzənlik ərazilərdə, əsasən, bu tipli evlərdə yaşayırdı. "Qom ev", "qarğı ev", "qamış ev", "tapan ev" adları ilə tanınan çovustanlar, eləcə də daxallar qarğı, qamış hörüklərindən və bu kimi digər materiallardan inşa edilirdi. "Belə ki, bu evlər Naxçıvan, Qarabağ və Cənubi Azərbaycan bölgələrində "çovustan", Quba-Xaçmaz bölgəsində "çubuq ev", "darbənd", Muğanda "qom ev", "hörmə ev", Şəki-Zaqatala bölgəsində "çubuq hörmə", "çəpərə ev", "çitəmə", Şirvanda "qarğı ev", "qamış ev", "tapan ev", qərb bölgəsi və Gəncəbasarda isə "durma" ev adlanırdı. Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Qərb bölgəsində durma tipli yaşayış evinin iki forması-yay evi və

müvəqqəti daldalanacaq kimi nəzərdə tutulan "qarğı durma" və qış evi kimi daimi istifadə edilən "kərpic durma" geniş yayılmışdı" [1, 58].

Elat evləri alaçıq, kühül, daxal, koma və s. adlanırdı. Dairəvi və ya uzunsov plan quruluşuna malik dəyə, coma, qarakeçə, muxru və bu kimi alaçıq növləri də geniş yayılmışdı. "Dəyə" sözü tarixən müxtəlif mənalarda işlədilmişdir. Azərbaycanın qərb bölgələrində dəyə alaçığın bir növü hesab edilirdi. Bir çox türkdilli xalqlar arasında da geniş yayılan bu termin əsasən yaşayış yeri mənasında istifadə olunur. Belə tipli evlərin ən xüsusi cəhəti köç edərkən əlverişli olması, yəni asanlıqla sökülüb qurula bilməsi idi. "*Yaylaq şəraitində evlərin daxili quruluşunda köçmə və yarım köçmə həyat şəraitinin elementləri nəzərə çarpırdı*" [2, 134].

Bu bölgədə sonradan məskunlaşmış ermənilər azərbaycanlılardan fərqli olaraq özləri üçün daimi yaşayış yerləri və dayanıqlı təsərrüfat tikililəri inşa etməmişlər. Onlar Azərbaycan torpaqlarında yad və müvəqqəti olduqlarını dərk etmiş, ona görə də həmişə xidmət sahələrində – bənna, dərzi, pinəçi, rəngsaz və digər yerlərdə işləməklə vaxt keçirmişlər.

Bölgənin maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirən faktoloji materialların etnoqrafik təhlilindən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, göstərilən nümunələrin hər biri ümum-Azərbaycan tipindədir və ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir.

İnanırıq ki, biz tezliklə öz doğma yurdumuza qayıdacaq, oradakı maddi-mənəvi və mədəni dəyərlərimizə - irsimizə sahib çıxacağıq!

Settlements and houses in Western Azerbaijan as an example of our material heritage

Azerbaijan's cultural heritage, being an integral part of world culture, reflects material and spiritual values. Its preservation, protection and promotion are among the priorities of our state. The ideas put forward by the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, regarding the importance of developing the concept of return to Western Azerbaijan are part of the purposeful policy implemented in this direction.

Researching the material culture of Western Azerbaijan is one of the urgent problems facing the science of Azerbaijani ethnography. Material culture, which is an integral part of human history, has evolved and developed over the centuries. Material culture, being an indicator of socio-economic development, is also considered the most reliable source for solving the problem of ethnic history and ethnic boundaries of the people.

The history of settlements, which is one of the areas of material culture, is very ancient. During the Neolithic period, the village-type settlements that appeared in connection with the transition to the production economy were more widely developed. It can include the historically created village, festival, yurt, winter camp, meadow, bed, house and other types of settlements.

The village was the main characteristic historical type of settlements widespread in Azerbaijan. A village is a historically formed settlement with permanent residential houses, farm buildings, courtyards, administrative, socio-cultural, religious centers, common pastures, agricultural fields, drinking water, a separate cemetery and characterized by the generality of the population's ethnic composition. In the 19th century, 85 percent of the settlements in the Sharur-Derelayaz district alone were of this type. I. According to Chopin's commeral map compiled in 1829-1832, 50 villages were registered in Sharur district of Yerevan province [3].

Valley villages also occupy a special place in the relief classification of Azerbaijani settlements. The valley villages, which were established mainly in the mild climate areas with mountain slopes and rivers, existed in both the mountainous and plain parts of the West Azerbaijan lands.

At the beginning of the 19th and 20th centuries, the settlements of Western Azerbaijan were divided into two important groups: permanent (village, city) and temporary (village, building, yurt, meadow). Such specific signs and classification are also the basis of the historical and cultural roots of the material culture of the population of Western Azerbaijan. Concretely, there were very few mixed composition villages in Goycha district.

Let's take a look at some of the traditional house types observed in Western Azerbaijan: Among the mentioned house types, dug and semi-dug houses, as well as houses called "paya" in the Lesser Caucasus, Ganjabasar and western regions of Azerbaijan belong to the archaic house types in Azerbaijan. The distribution area of dug houses has been very wide. Digma and dakhal type houses are mainly found in the foothill villages, Bagdadi and kertma houses are widespread in areas with abundant forest material.

Black dams existed in the territory of Western Azerbaijan as a developed form of artificial caves and excavations. Above-ground black roofs resemble ordinary houses due to their plan structure. The type of its floor, which was laid slightly below the ground level, was called "excavated black roofs". It has been a characteristic feature of Azerbaijani black roofs that the construction work is carried out on poles with a wide diameter, not on walls. Another characteristic feature of such houses was the installation of a square chimney

in the middle of the roof. This ensured that light fell into the house and that the smoke of the hearth lit in the middle of the house went out.

The division of patriarchal families led to the replacement of black-roof type dwellings with new types of houses. Due to the development of productive forces, individual monogamous families separated from patriarchal families lived in houses called dakhal, chovustan, and baghdadi. Since its construction was quick and relatively easy, the population lived mainly in this type of houses in the lowlands and plains. Chovstans, known by the names "Gom ev", "gargi ev", "kamysh ev", "tapan ev", as well as dachals, were built from corn, reed braids and other similar materials. "Thus, these houses are called "chovustan" in the regions of Nakhchivan, Karabakh and South Azerbaijan, "stick house", "darband" in the Guba-Khachmaz region, "gom house", "wicker house" in Mughan, "stick wicker" in the Sheki-Zagatala region. "hedge house", "chitama", "gargi house", "reed house" in Shirvan. It was called "tapan ev", and "durma" ev in the western region and Ganjabasar. It is clear from the ethnographic materials that in the Western region, two forms of durma-type residential houses were widespread - "gargi durma" intended as a summer house and a temporary shelter, and "brick durma" which was used permanently as a winter house [1, 58].

Elat's houses are alaqi, kuhul, dakhal, coma, etc. was called Deya, coma, karakeche, mukhru, and similar types of shacks with a circular or elongated plan structure were also widespread. The word "Daya" has historically been used in different meanings. In the western regions of Azerbaijan, it was considered a type of aladakh. This term, which is widespread among many Turkic-speaking peoples, is mainly used in the sense of a place of residence. The most special feature of this type of house was that it was convenient when moving, that is, it could be easily dismantled and built. "*Elements of nomadic and semi-nomadic living conditions were noticeable in the internal structure of houses in steppe conditions*" [2,134].

Unlike the Azerbaijanis, the Armenians who later settled in this region did not build permanent residences and stable farm buildings for themselves. They realized that they were strangers and temporary in the lands of Azerbaijan, so they always spent their time working in service fields - tailors, cobblers, painters and other places.

From the ethnographic analysis of the factual materials reflecting the material and spiritual culture of the region, it is possible to conclude that each of the examples is of the all-Azerbaijani type and is an integral part of all-Turkic culture.

We believe that we will soon return to our native country, we will take possession of our material, moral and cultural values - our heritage!

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. II c., Bakı: Şərq-Qərb. Bakı 2007. 384 s. (s.125).
2. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı:Elm. 1991, 256 s. (122 s.)
3. Şərur-Dərələyəzqəzası. https://www.google.com/search?q=XIX+%C9%99srd%C9%99+t% C9 % 99kc%C9%99+%

MODERN ANALYSIS OF THE ETHNO-CULTURAL HERITAGE OF THE WESTERN ZANGAZUR REGION

Birja Bayramova
Baku State University, Ph.D. of The Faculty of History
birjabayramova@bsu.edu.az

***Açar sözlər*:** *etno-mədəni irs, Qərbi Zəngəzur bölgəsi, toponimlər, köçürmə siyasəti, Zəngəzur əhalisi*
Keywords: *ethno-cultural heritage, Western Zangezur region, toponyms, resettlement policy, Zangezur population*

As is known, ethnocultural heritage is an inherited culture, passed on from previous generations to subsequent generations. Historically, it is known that in order to destroy ethnocultural heritage, either monuments were destroyed or plundered, or a policy of forced displacement and expulsion was carried out against the population, or measures were taken to destroy the cultural heritage of indigenous peoples. Zangezur district also became a victim of such a policy at various times.

70 percent of the population living in the area were Azerbaijanis. This area stretched from Mehri to Akara, to the mountains of Gapychig, Khusdub and Bargushat [1, 10] In order to erase the people's ethnocultural heritage, the Armenians falsified and Armenianized several historical sites after the Azerbaijanis were forcibly deported. Example of this policy is the Veng Church, which was built by the daughter of the Albanian king Sanakari in 913. It was located near the village of Shekherdzhik in the Gafan region. Other samples are the historical monument in the village of Dovrus (Ejanin Valley), and several monuments in the villages of Urud and Vagudi in the Sisian region [1, 10].

The fact that monuments such as the temples in Veng are also found in Karabakh, Ismayilli, Gakh, Balaken, and Sheki indicates the formation of a historical and cultural layer [1, 22].

Azerbaijani Turkic toponyms were also being changed as part of the hateful strategy. A. Alakbarli's "Ancient Turkic-Oguz Land Armenia", A. Rustamli's "Turkic Origin of Place-Place Names of Ancient Oguz Land Zangezur", I. Bayramov's "Turkic Origin of Toponyms of Western Azerbaijan", V. Aliyev's "Our Remaining Trace in Zangezur" and other authors' works show lists or toponyms proving the changing of place names of Turkic origin in the Western Zangezur region.

For example, the names of the villages listed below have changed as follows:

in Gorus district, Bayandur to Vaghatur, Muganchiq to Hadegzor, Koru to Dzorashen;

in Gafan district, Akhtakhana (Khladagh) to Chorasten, Kilsekand to Srashen, Pirmirza to Katnarat;

in Mehri district, Pushgah to Aygudrov, Lok to Vartanadzor;

in Sisyan district, Marza to Bartsravan, Malik to Spardaryan, Urud to Vagudi [1, 14-15].

According to Ali Asker's book, "*Russia attempted to expand its power in the region by diminishing the influence of the Muslim population in the early 1800s after seizing power in the territories under Azerbaijani control in the South Caucasus"* [2, 42-43]. What did this signify? To reduce the demographic balance against the Muslims! The demographic decline of the local peoples could, of course, lead to the gradual disappearance of the ethno-cultural heritage. This process continued until the beginning of the 20th century. Thus, as a result of ethnic cleansing, the cultural heritage of tens of thousands of Azerbaijani families was plundered and appropriated by the Armenians [3]. This is demonstrated by the remains of almost 900 historical and cultural monuments in the Western Zangezur administrative settlements of Gafan, Mehri, Khot, Shinuair, and Alidara [3].

George Burnutyan, an Armenian historian, highlights that the first official census was taken in 1897 and that demographic studies carried out in Russia and the South Caucasus throughout the 19th century were negligible [2, 47]. However, Ali Asker notes that the 1897 census cannot diminish the importance of previous censuses. The Armenian author does not deny the fact that Armenians settled in the South Caucasus after the Turkmenchay Treaty. That is, "*the 1897 census included all Armenians who had arrived in the region*

before that date and were alive" [2, 48] In that year, the South Caucasus consisted of six provinces (governorates), of which Zangezur was part of the Yelizavetpol province. İn this area, out of a population of 878,415, 552,822 (60 percent) were Muslims. It is known that the number of Azerbaijanis was greater. In the same work, published in 2017, Bournoutian claimed the numerical superiority of Christians by giving the total number of Georgians and Armenians, and made arguments by separating Azerbaijanis from other Muslims such as Kurds. This approach is obviously incorrect [2, 50-51].

As a result of research, it is known that dozens of epigraphic monuments existed in the historical territories of Azerbaijan. One of them is the runic inscription depicted on Mount Gargadashi near the village of Nuvedi in the Mehri region [4]. The people of Western Zangezur have left behind a wealth of stories, folklore, and lyrical examples that have persisted to this day. Aziz Alakbarli reminds that the Zangezur region is identical to the Karabakh Turks in terms of customs and lifestyle. Regional features related to the environment are observed in ceremonies and traditions, which are also indicators of Turkic-Islamic culture [4].

An intriguing fact is that Western Zangezur's total area was 4505.5 km2 after 1920. However, the reason for this territory being given to Armenia still remains a mystery as a historical forbidden zone [1,11]. The goal of many researchers has now become to study the history, geography, and culture of Western Zangezur in detail with facts. As a result, scholars believe that a more thorough study of this area is required, going beyond the writings of Strabo, Orkhon Yenisei monuments, and Musa Kalankatli.

As a result, we must admit that the policy of the Russian Empire regarding the historical territories of Azerbaijan, especially the Western Zangezur region, as well as the aggressive policy of Armenia, has been successful. Today, researchers pursuing our ethno-cultural heritage are witnesses to the destruction or concealment of important documents. The customs, religion, language, culture of the aboriginal people of Western Zangezur, their social and economic life should be investigated and proven with facts from the point of view of the concept of lost lands and published in scientific journals in different languages.

Therefore, we have to acknowledge that the aggressive approach of Armenia and the Russian Empire's attitude towards the historical areas of Azerbaijan, particularly the Western Zangezur region, have been successful. Important documents are either being destroyed or hidden from scholars studying our ethno-cultural past. From the perspective of the idea of lost

lands, the customs, religion, language, culture, and social and economic life of the indigenous people of Western Zangezur should be studied and supported by facts, and they should be published in scientific publications in many languages.

Qərbi Zəngəzur bölgəsinin etno-mədəni irsinin müasir təhlili

Bildiyimiz kimi, etno-mədəni irs dedikdə əvvəlki nəsillərdən sonraki nəsillərə ötürülən, yəni miras qalmış mədəniyyət başa düşülür. Tarixən məlumdur ki, etno-mədəni irsi yox etmək məqsədilə ya abidələr dağıdılıb- talan edilmiş, ya əhaliyə qarşı zorla köçürülmə-sürgün edilmə siyasəti yeridilmiş, ya da aborogen xalqın mədəni mirasını yox etmək məqsədilə bir sıra addımlar atılmışdır. Zəngəzur bölgəsi də müxtəlif dövrlərdə belə siyasətlərin qurbanı olmuşdur.

Mehridən Akaraya qədər, Qapıcıq, Xüsdub və Bərgüşat dağlarına qədər uzanan ərazidə yaşayan əhalinin 70 faizi azərbaycanlı olmuşdur [1,10]. Azərbaycanlıların zorla deportasiyasından sonra ermənilər xalqın etno-mədəni irsini yox etmək niyyəti ilə bir sıra tarixi abidələri ermənileşdirərək saxtalaşdırmışdılar. Buna misal olaraq Qafan rayonundakı Şəhərcik kəndindən kənarda Alban çarı Sənəkərinin qızının 913-cü ildə tikdirdiyi Vəng kilsəsini, Dovrus kəndindəki (Ecanın dərəsi) tarixi abidəni, həmçinin Sisyan rayonunda Urud və Vaqudi kəndlərindəki abidələri misal göstərə bilərik [1,10]. Vəngdəki ibadətgahlar kimi abidələrə həmçinin Qarabağ, İsmayıllı, Qax, Balakən, Şəkidə rast gəlinməsi isə vahid tarixi əbədi-mədəni təbəqənin mövcudluğunu göstərir [1,22].

Azərbaycana aid türkmənşəli toponimləri dəyişdirmək də ermənilərin mənfur siyasətinin bir parçasıdır. Ə.Ələkbərlinin "Qədim türk -oğuz yurdu Ermənistan", Ə.Rüstəmlinin "Qədim oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları", İ.Bayramovun "Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri", V.Əliyevin "Zəngəzurda qalan izimiz" və digər müəlliflərin əsərlərində Qərbi Zəngəzur bölgəsində türk mənşəli yer adlarının dəyişdirilməsini sübut edən siyahı və ya toponimlər göstərilmişdir. Məsələn, Gorus rayonunda Bayandur - Vağatur, Muğancıq Hadeqzor, Körü Dzoraşen ilə, Qafan rayonunda Axtaxana (Xladağ) Corasten, Kilsəkənd Sraşen, Pirmirzə Katnarat ilə, Mehri rayonunda Püşgah Ayqudrov, Lok Vartanadzor ilə, Sisyan rayonunda Mərzə Bartsravan, Məliklər Spardaryan, Urur Vorotan ilə dəyişdirilmişdir [1,14-15].

Əli Əsgər öz əsərində qeyd edir ki, "*Rusiya Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların nəzarəti altında olan ərazilərdə hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra,*

1800-cü illərin əvvəllərində müsəlman əhalinin təsirini azaltmaqla regiondakı gücünü artırmağa çalışdı" [2, 42-43]. Bu nə demək idi? Demoqrafik balansı müsəlmanların əleyhinə azaltmaq! Yerli xalqların sayının azalması, əlbəttə, etno-mədəni irsin getdikcə yox olmasına səbəb ola bilərdi. Bu proses 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər davam etdi. Belə ki, etnik təmizləmə nəticəsində on minlərlə azərbaycanlı ailəsinin mədəni irs nümunələri ermənilər tərəfindən qarət edilmiş və mənimsənilmişdir [3]. Qərbi Zəngəzurun Qafan, Mehri, Xot, Şinuayr, Əlidərə inzibati yaşayış məntəqələrində 900-dən çox tarixi və mədəni abidələrinin xarabalıqları buna sübutdur [3].

Erməni tarixçisi Corc Burnutyan XIX əsrdə Rusiya və Cənubi Qafqazda aparılan demoqrafik araşdırmaların əhəmiyyətsiz olduğunu və ilk, rəsmi siyahıyaalınmanın 1897-ci ildə həyata keçirildiyini vurğulayır [2, 47]. Əli Əskər isə qeyd edir ki, 1897-ci ildəki siyahıyaalınma öncəki siyahıyaalınmaların əhəmiyyətini azalda bilməz. Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin Cənubi Qafqazda məskunlaşması faktını erməni müəllifi belə inkar etmir. Yəni "*1897-ci siyahıyaalınmasına həmin tarixdən əvvəl bölgəyə gələn və həyatda olan bütün ermənilər daxildir"* [2, 48]. Həmin ildə Cənubi Qafqaz altı quberniyadan ibarət idi ki, Zəngəzur Yelizavetpol quberniyasının tərkibində idi. Burada 878, 415 nəfər əhalidən 552,822 nəfəri (60 faiz) müsəlmanlar idi. Məlumdur ki, azərbaycanlılar daha çox yaşayırdılar. Burnutyan 2017-ci ildə nəşr etdiyi həmin əsərdə gürcülərlə erməni əhalisinin ümumi sayını verərək xristianların sayca üstünlüyü iddia etmiş, azərbaycanlıları kürdlər kimi digər müsəlmanlardan ayırmaqla arqumentlər gətirmişdir. Bu yanaşmanın yalnış olduğu aydındır [2, 50-51].

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, Azərbaycanın tarixi ərazilərində onlarla epiqrafik abidələr mövcud olmuşdur. Bunlardan Mehri rayonunda,Nüvədi kəndi yaxınlığında Qarqadaşı dağında təsvir edilmiş runik yazısıdır [4]. Qərbi Zəngəzur əhalisinin zəngin folklor, mif, poetik nümunələri dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Əziz Ələkbərli qeyd edir ki, Zəngəzur mahalı adət-ənənə, məişətinə görə Qarabağ türkləri ilə eynilik təşkil etmişdir. Mühitlə əlaqədar olaraq regional xüsusiyyətlər isə mərasim, adət-ənənələrdə müşahidə edilir ki, bu da türk-İslam mədəniyyətinin göstəriciləridir [4].

Maraqlı məqam isə budur ki,1920-ci ildən sonra Qərbi Zəngəzurun ərazisi 4505,5 km^2 olmuşdur. Lakin bu ərazinin Ermənistana hansı səbəblə verilməsi hələ də tarixi qadağan zonası kimi sirr olaraq qalır [1, 11]. Artıq bir çox təqdiqatçıların hədəfində xüsusilə Qərbi Zəngəzurun tarixini, coğrafiyasını, mədəniyyətini ayrı-ayrılıqda faktlarla araşdırmaq dayanmışdır. Buna görə tədqiqatçılar Musa Kalankatlı, Orxon Yenisey abidələri, Strabon və başqa

tarixi qeydlər əsərlərindən daha da kənara çıxmaq, bu bölgəni daha dərindən öyrənməyi zəruri hesab edirlər.

Nəticə etibarilə, etiraf etməliyik ki, Rusiya imperiyasının Azərbaycanın tarixi əraziləri ilə, xüsusilə Qərbi Zəngəzur bölgəsi ilə bağlı hökm sürdüyü siyasət, eləcə də Ermənistanın təcavüzkar siyasəti uğur qazanmışdır. Bu gün etno-mədəni irsimizin ardınca gedən təqdiqatçılar mühüm sənədlərin yox edilməsinin və ya gizlin saxlanılmasının şahididirlər. Qərbi Zəngəzurun aborogen xalqının adət-ənənələrini, dinini, dilini, mədəniyyətini, onların sosial, təsərrüfat həyatını itirilimiş torpaqlar konsepsiyası nöqteyi-nəzərindən faktlarla araşdırılıb sübuta yetirilməli və müxtəlif dillərdə elmi jurnallarda dərc edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı/ Reference list:

1. Vilayət Əliyev. Zəngəzurda qalan izimiz. Bakı, -Nurlan-2004, 295 səh. [elektron resurs]// https://qerbiazerbaycan.com/wp-content/uploads/2023/08/Zengezurda_qalan_izimiz.pdf
2. Əli Əskər. Etnik təmizləmənin dörd mərhələsi. XX əsrdə Qərbi Azərbaycanlıların öz torpaqlarından deportasiyasının tarixinə və nəticələrinə dair araşdırma. Bakı, 2023, 240s.
3. Qərbi Azərbaycanda mədəni irs soyqırımı. "Xalq Qəzeti"-13.01.2023-[elektron resurs]// https://science.gov.az/az/news/open/23498
4. Əziz Ələkbərli. Qərbi Azərbaycanda folklor- 2024-[elektron resurs]// https://qerbiazerbaycan.com/q%C9%99rbi-az%C9%99rbaycan-folkloru/
5. Bournotian G. The Population of the South Caucasus according to the 1897 General Census. Iran & the Caucasus. Vol. 21, No.3 (2017), pp.324-340
6. Medetli Eynulla. Azərbaycan Halk Cümhuriyyəti"nin Türkiye ile İlişkileri İran Tarihçiliğinde (1918-1920 yılları). [elektron resurs]- [elektron resurs] // https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/03/06-EynullaMedetli.pdf
7. Necefoğlu Hacali ."Ermenistan'ın Azerbaycanı İşgali: Geçmişi ve Bugünü" [elektron resurs]// https://tasam.org/Files/Icerik/File/ermenistanin_azerbaycani_isgali_gecmisi_ve_bugunu_d4fcae76-1b80-482e-9b67-906caec3f6ca.pdf

XIX ƏSRDƏ RUSİYANIN QAFQAZ SİYASƏTİNİN İRƏVAN VİLAYƏTİNİN ETNO-DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Günay Aşurova
Bakı Dövlət Universitetinin "Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya" elmi-tədqiqat laboratoriyasının elmi işçisi, dissertant
elgun041@gmail.com

Açar sözlər: *İrəvan vilayəti, Rusiyanın Qafqaz siyasəti, ermənilərin köçürülməsi, demoqrafik vəziyyət, etnik təmizləmə siyasəti*
Keywords: *Iravan province, Caucasus policy of Russia, resettlement of Armenians, demographic situation, ethnic cleansing policy*

Tarix göstərdi ki, imperiyaların ölçüsü, forması, idarə üsulları və bir çox başqa cəhətləri dəyişə bilir, lakin mahiyyəti demək olar ki, dəyişməz olaraq qalır. Rusiyanın imperiya siyasətində bunu aydın şəkildə görmək mümkündür. Hələ XVIII əsrdən bu regiona olan baxışı bu dövləti yeni bir strateji qarşıdurma içinə salacaqdır. II Yekaterinanın ölümü Rusiyanın təcavüzkar siyasətini yarımçıq qoysa da, I Aleksandrın (1801-1825) hakimiyyəti dövründə Qafqaz regionunun Rusiya üçün əhəmiyyəti, Avropa güclərinin, xüsusilə Fransanın Avropadakı hegemonluğu səbəbindən artmış oldu. İrəvan xanlığı XIX əsrdə Qafqaz regionun açar nöqtəsi hesab edilirdi. Bu səbəbdəndir ki, hər iki Rusiya-Qacar müharibələrində (1804-1813, 1826-1828) ən kəskin mübarizələr İrəvan qalası uğrunda aparılan döyüşlər olmuşdur. Geopolitik olaraq bu çoğrafiyanın əhəmiyyətini, həm regional güclər, həm də qlobal güclər anlayırdı.

XIX əsrdə Qafqazda və Orta Şərqdə öz təsirlərini artırmağa çalışan Avropa güclərindən olan İngiltərə və Fransa Qacar dövlətinə öz maraqları çərçivəsində yardım etməyə çalışmışdılar. Rusiyanın bölgədə irəliləməsinə mane olmaq üçün Qacarlar dövlətinə hərbi yardımlar etməyə çalışırdılar. Qafqazda Qacarları Rusiyaya qarşı qoyaraq, həm də Rusiyanı Avropadakı maraqlarından uzaqlaşdırmaya çalışırdılar. Rusiya imperiyası uzun müddətdi ki, Şərqi Anadolunu ələ keçirmyə çalışırdı. Bu mübarizədə də ən təsirli vasitə ermənіləri həm Osmanlıya qarşı, həm də Qacarlar dövlətinə qarşı istifadə etmək idi. Bu amil istər-istəməz Rusiyanın Qafqazda möhkəmlənməsinə yardımçı olmuşdur. Həm Rusiya-Osmanlı, həm də Rusiya-Qacarlar arasında baş verən müharibələrdə qalibiyyətdən sonra "erməni məsələsi" Qafqaz siyasətində vacib yerlərdən birini tutdu. Təbii ki, ermənilərin Qafqazda sayının artırılması, gələcəkdə bu regiondakı yeni geosiyasi qarşıdurmaların başlanğıcını

qoyacaqdır. Çünki təkcə Rusiya deyil, o cümlədən Avropa gücləri İngiltərə və Fransa da bu məsələyə müsbət baxır, hətta "erməni məsələsi" ilə yaxından maraqlanırdılar. Təbii ki, Rusiyanın cənuba doğru irəliləməsi ən çox İngiltərənin siyasi-iqtisadi maraqlarına böyük təhlükə yaradacaqdır. İstər Qafqazda, istərsə də Osmanlı coğrafiyasında erməni probleminin yaranma səbəbi Avropa dövlətlərinin bölgədə müxtəlif məqsədə və gözləntilərlə ermənilərə həvəsləndirici və təxribatçı dəstək verməsi idi. Erməni din xadimlərinin bu məsələdəki rolunu da unutmamalıyıq. İmperialist güclər erməniləri öz maraqları üçün istifadə etmək məqsədiylə onların bir çox məzhəblərə bölünməsinə şərait yaratmışdılar. Beləliklə, ilk öncə ermənilərin dini bütövlüyünü pozmağa başladılar. Bu ölkələr, Fransız ermənisi, Amerikan ermənisi, ingilis ermənisi və rus ermənisi yaratma yolunu tutdular və bunda da uğurlu oldular.

XIX əsrdə İrəvan ərazisində qonşu regionlardan gələn ermənilərin sayı getdikcə artırdı. Bu proses həm Rusiya-Qacar müharibələri dövründə, həm də müharibələrdən sonra da davam etmişdir. Beləliklə, ermənilərin uzun müddət siyasi alət kimi istifadə edilməsi prosesinin başlanğıcı qoyuldu.

Rusiya imperiyası İrəvan xanlığını işğal etdikdən sonra, burda yaşayan türkləri hər vasitə ilə təzyiq və zülmə məruz qaldıqları üçün öz yerlərini tərk edirdilər. Köçmüş türklərin yerlərinə xüsusi canfəşanlıqla ermənilər yerləşdirməyə davam edirdilər. Rus hərb tarixçisi V.Potto bu məsələ ilə bağlı olaraq qeyd edirdi: *"Rus hərbçilərin gəlişinə qədər, İrəvan vilayətində 20-ə qədər müxtəlif tatar (Azərbaycan türkü) boyları yaşayırdı. İndi isə türk boyları Araz çayının o biri sahilinə köçürülüb. Tərəkəmə tatarları da torpaqlarını tərk etmişdirlər. Az bir hissəsi Türkiyəyə, əksəriyyəti isə İrana köçməyə məcbur qalmışdırlar*" [3, 52].

General Paskeviçin, Kont Nesselroda göndərdiyi 1827-ci il iyun ayının 27-inə aid hesabata görə həmin ilin ilk yarısında İrəvan xanlığını 4500 tərəkəimə (elat) müsəlman türk tərk etmişdi. Yerli Azərbaycan türkləri olan qarapapaqlılardan 800 ailə Araz çayının o biri sahilinə yerləşmişdi, ayrıca olaraq qarpapaqlılardan 100 ailə və ayrım türklərindən 300 ailə Qarsa, güclü Uluxanlı tayfasından 600 ailə Bəyazidə köç etmək məcburiyyətində qalmışdır. 1827-ci il boyunca İrəvan xanlığını tərk edən müsəlmanların sayı 8700 ailə, olmuşdur [1, 18].

XIX əsrdə yaşamış məşhur rus tarixçisi və etnoqrafı İvan Şopen İrəvanı bölgəsini demoqrafik məlumatlarını aydın dildə öz hesabatlarında vermişdir. İ.Şopen tərəfindən tutulmuş ümumi əhali siyahısına görə, İrəvan vilayətinin 15 mahalında əhalinin sayı 115155 nəfər olmuşdur. Bu rəqəm bundan əvvəlki Məhəmməd Həsən Vəlilinin verdiyi rəqəmlər ilə üst-üstə düşürdü [3, 31].

Rusiya işğalının ilk günlərində İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin 49875 nəfəri müsəlman, 324-ü kürd, 20073-ü isə erməni olmuşdur [2, 42-43].

Beləliklə İrəvanla bağlı mənbə və rəsmi sənədlərin təhlilindən bizə bir daha aydın olur ki, bu şəhər türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı ən qədim şəhərlərindən biri olmuşdur. Yerləşdiyi strateji çoğrafi ərazidə yerləşdiyi və əlverişli yollar üzərində olduğu üçün İrəvan bölgəsi daima bu regionda hakim olmaq isyəyən güclərin maraq dairəsində olmuşdur. Bu səbəbdən İrəvan bölgəsinin etno-demoqrafik vəziyyəti süni şəkildə dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

The influence of the Caucasian policy of XIX century Russia on the ethno-demographic situation of Iravan province

History has shown that empires can change in size, shape, management methods and many other aspects, but their essence remains almost unchanged. This can be clearly seen in the imperial policy of Russia. His view of this region since the 18th century will bring this state into a new strategic conflict. Although the death of Catherine II interrupted Russia's aggressive policy, during the reign of Alexander I (1801-1825), the importance of the Caucasus region for Russia increased due to the hegemony of European powers, especially France. In the 19th century, the Iravan Khanate was considered the key point of the Caucasus region. For this reason, the fiercest battles in both Russian-Qajar wars (1804-1813, 1826-1828) were the battles for the Iravan fortress. Both regional powers and global powers understood the geopolitical importance of this geography.

In the 19th century, England and France, European powers trying to increase their influence in the Caucasus and the Middle East, tried to help the state of Qajar within the framework of their interests. In order to prevent Russia from advancing in the region, they tried to provide military aid to the Khajar state. By setting the Khajars against Russia in the Caucasus, they also tried to distance Russia from its interests in Europe. The Russian Empire had been trying to capture Eastern Anatolia for a long time. In this struggle, the most effective means was to use the Armenians both against the Ottomans and against the Gajar state. This factor inevitably contributed to the strengthening of Russia in the Caucasus. After the victory in both the Russo-Ottoman and Russo-Qajar wars, the "Armenian issue" took an important place in Caucasian politics. Of course, increasing the number of Armenians in the Caucasus will start new geopolitical conflicts in this region in the future. Because not only Russia, but also the European powers, England and France, viewed this issue positively, and were even closely interested in the "Armenian issue". Of course,

the advance of Russia to the south will create a great threat to the political and economic interests of England. The cause of the Armenian problem, both in the Caucasus and in the Ottoman geography, was the encouraging and provocative support of the European states to the Armenians in the region with different goals and expectations. We should not forget the role of Armenian religious figures in this issue. In order to use the Armenians for their own interests, the imperialist powers created conditions for their division into many sects. Thus, first of all, they began to violate the religious integrity of Armenians. These countries took the path of creating French Armenian, American Armenian, English Armenian and Russian Armenian and were successful in this.

In the 19th century, the number of Armenians from neighboring regions in Yerevan increased. This process continued both during the Russo-Qajar wars and after the wars. Thus, the process of using Armenians as a political tool for a long time was started. After the Russian Empire occupied the Iravan Khanate, the Turks living here were subjected to pressure and oppression by all means and left their places. They continued to settle Armenians in the places of Turks who had moved with special zeal. Russian military historian V. Potto noted in connection with this issue: "*Before the arrival of Russian soldiers, up to 20 different Tatar (Azerbaijani Turk) clans lived in Iravan province. Now the Turks have been moved to the other side of the Araz river. Tarakama Tatars also left their lands. A small part of them were forced to move to Turkiye, and the majority to Iran*" [3, 52].

According to the report of June 27, 1827 sent by General Paskevich to Count Nesselrode, 4,500 Muslim Turks left the Iravan Khanate in the first half of that year. 800 families from Karapags, local Azerbaijani Turks, settled on the other side of the Araz River, 100 families from Garapags and 300 families from separate Turks were forced to migrate to Kars, and 600 families from the powerful Ulukhanli tribe were forced to migrate to Beyazi. During 1827, the number of Muslims who left the Iravan Khanate was 8700 families [1, 18].

Ivan Chopin, a famous Russian historian and ethnographer who lived in the 19th century, gave the demographic information of the Yerevan region in his reports in clear language. According to the general population list kept by I. Chopin, the number of population in 15 districts of Yerevan province was 115155 people. This number coincided with the previous numbers given by Muhammad Hasan Valili [3, 31].

In the first days of the Russian occupation, 49,875 of the population living in Iravan Khanate were Muslims, 324 were Kurds, and 2,0073 were Armenians [2, 42-43].

Thus, from the analysis of sources and official documents related to Iravan, it becomes clear to us once again that this city was one of the oldest cities inhabited by the Turkish-Muslim population. Due to its strategic geographical location and convenient roads, the Yerevan region has always been in the interest of the powers that want to dominate this region. For this reason, the ethno-demographic situation of the Yerevan region has undergone artificial changes.

Ədəbiyyat siyahısı /Reference list:

1. Beydilli Kemal, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler". Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi, Cilt: XIII, Sayı 17'den ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,1988 s.12-34
2. Əmrahov Ziyad. İrəvan quverniyasıbıb tarixi 1850-1917-ci illər, Bakı,2022, 367 s.
3. Memmedova İrade. İrevan Hanlığı'nın Nüfusu (Seyyahların Bilgisi, Sosyal, Dini, Nüfus Yapısı, Uğraş Alanları, İrevan Hanlarının Nüfus Politikası, Ermenilerin Hanlığa Göç Ettirilmesi), Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, cilt 4, sayı11, 2017, s.25-57.

1948-1953-CÜ İLLƏR DEPORTASİYASINA MƏRUZ QALMIŞ QAÇAQ NƏSLİ

Sarışan Adışova
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının doktorantı
sarishanadishova@gmail.com
Elmi rəhbər: dosent Kəmalə Nəcəfova

Açar sözlər: *deportasiya, qaçaq, Qərbi Azərbaycan, Qəmlo, köçürülmə*
Keywords: *deportation, kachagh, Western Azerbaijan, Gamlo, resettlement*

XX əsr tariximizdə özünəməxsusluğu ilə seçilən məsələlərdən biri də xalqımızın başına gətirilmiş qanlı-qadalı deportasiyalardır. Yüzlərlə insan tələfatına və ölümünə səbəb olmuş bu faciəvi hadisənin Sovet hakimiyyəti dövründə tədqiqat mövzusu olaraq araşdırılmasından söhbət belə gedə bilməzdi. Azərbaycanın qərb bölgəsindəki əhalinin kütləvi surətdə Azərbaycan SSR-in Mərkəzi Aran və eləcə də ətraf ərazilərə köçürülməsini nəzərdə tutan 1947-ci il 23 dekabr və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarlar amansızlığı ilə tarixə iz qoymuşdur [4; 5]. Qeyd edək ki, müstəqillik illərində əvvəlcə ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən həqiqi tarixi qiymət verilmiş deportasiya mövzusu sonralar geniş şəkildə elmi tədqiqata cəlb edilmişdir [1]. Lakin nəzərdə tutulan

məsələnin hələ də işıq üzü görməyən aspektlərindən biri köçürülməyə məruz qalan əhalinin tərkibi olmuşdur.

Bu deportasiyanın həyata keçirilməsi səbəblərinə nəzər salarkən, əsasən, bir tərəfdə ermənilərin yalançı torpaq iddiaları dayanırdısa, digər tərəfdə də eyni zamanda öz siyasi mövqeyini güdən Sovet rəhbərliyi dururdu desək, yanılmarıq. Hələ çox yaxın keçmişdə Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparan bəzi qaçaqların ailə üzvlərinin də köçürülənlərin içərisində yer alması bir növ Sovet hakimiyyətinin xeyrinə olmuşdur. Deportasiyaların kütləvi xarakter alması səbəbi ilə, hətta Qərbi Azərbaycan torpaqlarındakı əhalinin böyük bir hissəsi rəhbərliyin icazəsi olmadan öz yaşadıqları əraziləri tərk etmiş və Azərbaycan SSR-in müxtəlif bölgələrində məskunlaşmışdırlar.

Keçmiş qaçaq ailələrindən biri kimi köçürülənlər içərisində Qərbi Azərbaycanın Vedi mahalının məşhur el qəhrəmanlarından Qəmbəralı İsmayıl oğlu Abbasovun ailəsi də yer almışdır. Köçürülmənin qurbanı olan bölgələrdən biri kimi Qəmlonun doğulub böyüdüyü Vedi rayonunun (əvvəlcə Qarabağlar) İcraiyyə nümayəndəsinin Ermənistan SSR rəhbərliyinə verdiyi məlumatda həmin ərazidən olan 700-dən çox azərbaycanlılara məxsus təsərrüfatın özbaşına şəkildə müxtəlif bölgələrə getməsi barədə məlumat da rəsmi mənbələrdə öz əksini tapmışdır [3, 93]. Belə ki, 1931-ci ildə Qəmlonun ölümündən sonra ailənin də çətin günləri başlayır. Sovet rəhbərliyi tərəfindən müxtəlif təzyiqlərə məruz qalmış şəcərə nümayəndələri də Kür-Araz ovalığına deportasiya olunanlar içərisində yer almışdırlar. Lakin bu məcburi köçürülmə digər deportasiya olunan ailələrə nisbətdə həmin nəslin nümayəndələri üçün öz ağırlığı ilə seçilmişdir. Sonralar məhz xalq qəhrəmanı Qəmlonun ailə üzvləri və yaxınları olduqları üçün onlar ictimai həyatda müxtəlif siyasi təzyiqlərə məruz qalmışdırlar.

Yaxınlarının verdiyi məlumatlara istinadən, Qəmbəralı kişinin həyat yoldaşı olan Töhfə xanım ailənin əlində olan külli miqdarda qızıl və digər zinət əşyalarını məhz köçürülmə illərində itirmiş, acınacaqlı vəziyyətdə öz doğma torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdırlar. Qəmlonun ölümündən sonra onlar öz torpaqlarından ayrı düşərək əvvəlcə Heranis kəndində, sonra Haxıs, Xosrov kəndlərində, daha sonra Məngük kəndində məskunlaşmışdırlar. Nəhayət, 1947-ci il deportasiyası qurbanı olan bu şəcərəyə İmişli rayonunun Şahverdili kəndində məskunlaşmağa icazə verilmişdir [6, 163-164].

Qəmlonun doğma qardaşı Vəli kişinin nəvəsinin dediklərinə əsasən, Qəmlonun anadan bir atadan ayrı qardaşı Mehdiqulu kişi ilə ailə həyatı quran Töhfə xanım köçürülmədən sonra özlərinə edilən siyasi təzyiqlər ucbatından Qəmbəralı kişiyə Atatürk tərəfindən verilən, gizli şəkildə qoruyub saxladıqları

bir çox medal və ordenləri də yox etməli olmuşdur. Hətta nəvəsinin söylədiklərinə görə, Qəmlodan yadigar qalan tək bir xəncərin belə ailənin əlindən alınması üçün Töhfə xanım dəfələrlə Sovet orqanları tərəfindən həbs hədəsi ilə təhdid olunmuşdur. Nəticə etibarilə, hələ Sovet hakimiyyətinin müxtəlif yollarla xalqın gözündən salmağa çalışdığı bu qaçaq ailəsi deportasiyanın ağırlığını bütün varlığı ilə hiss etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, köçürülmə prosesindən sonra Ermənistan SSR ərazisindəki xarabazarlığa çevrilən bütün azərbaycanlı kəndləri kimi Qəmbəralının ata yurdu olan Hand kəndi də öz tarixi sahiblərini itirmişdir. Qarabağlar rayonu öz ərazisinin kiçikliyi səbəbindən 1951-ci il mart ayının 19-da bölünərək Vedi və Qəmərli bölgələrinə birləşdirilmişdir [2, 180].

Bunlar onu deməyə əsas verir ki, 1948-1953-cü illər ərzində Sovet hakimiyyət orqanları tərəfindən ədalətsiz və heç bir bəşəri dəyərə əsaslanmadan həyata keçirilən deportasiya siyasəti əslində təkcə Ermənistan tərəfinin birtərəfli mövqeyi əsasında baş tutmamışdır. Sovet rəhbərliyinin daim diqqət mərkəzində saxladığı Qərbi Azərbaycan ərazisinin münaqişəli bölgə olması, digər tərəfdən, burada hakimiyyət əleyhinə üsyanları həyata keçirən nəsillərin mövcudluğu deportasiyanın həyata keçirilməsi səbəbləri içərisində, şübhəsiz ki, yer almışdır. Heç bir məntiqə əsaslanmadan verilən bu qərar həmin torpaqlardakı azərbaycanlı əhalinin doğulub böyüdükləri yurd yerlərindən qoparılmasına gətirib çıxarsa da, el öz tarixi yaddaşını heç bir şəkildə itirmir və həqiqi sahiblərini unutmur.

The kachagh generation exposed to the deportation of 1948-1953

One of the significant issues in the history of the 20th century is the bloody deportations of our people. This tragic event, which caused the loss and death of hundreds of people, was out of the question of being investigated as a research topic during the Soviet rule. The decisions of December 23, 1947 and March 10, 1948, which provided for the mass deportation of the population of the western region of Azerbaijan to the Central Aran of the Azerbaijan USSR and the surroundding areas, left a mark on history with their cruelty [4; 5]. It should be noted that during the years of independence, the topic of deportation, which was first given a true historical value by the great leader Heydar Aliyev, was later widely involved in scientific research [1]. However, one of the aspects of the intended issue that has not yet been brought to light is the composition of the resettled population.

When looking at the reasons for this deportation, we would not be

wrong if we say that if the Armenians' false land claims were on one side, the Soviet leadership, which was pursuing its own political position, was on the other side. Even in the very recent past, the fact that the family members of some fugitives who fought against the Soviet government were among the resettled ones was somehow in favor of the Soviet government. Due to mass deportations, even a large part of the population in West Azerbaijan lands left their territories without the permission of the administration and settled in different regions of Azerbaijan USSR.

The family of Gambarali Ismayil oghlu Abbasov, one of the famous heroes of the Vedi district of Western Azerbaijan, was among those relocated as one of the former fugitive families. In the information provided by the Executive representtative of the Vedi region (formerly Karabakhlar) where Gamlo was born and grew up as one of the regions that were victims of relocation to the leadership of the Armenian USSR, the information about the arbitrarily moving of more than 700 azerbaijanis from that area to different regions was also reflected in official sources [3, 93]. So, after Gamlo's death in 1931, the hard days of the family began. Representatives of the genealogy, who were subjected to various pressures by the Soviet leadership, were among those deported to the Kura-Araz lowland. However, this forced resettlement was chosen by its hardship for members of that generation compared to other deported families. Later, precisely because they were family members and relatives of the peoples hero Gamlo, they were subjected to various political pressures in public life.

Referring to the information given by relatives, Mrs. Tohfa, who is the wife of Gambarali, lost a large amount of gold and other jewelry belonging to the family in the years of deportation, and they had to leave their native land in a miserable situation. After the death of Gamlo, they were separated from their land and settled first in the village of Heranis, then in the villages of Hakhis, Khosrov, and then in the village of Manguk. Finally, this family, a victim of the 1947 deportation, was allowed to settle in Shahverdili village of Imishli district [6, 163-164].

According to the grandson of Gamlon's brother Vali, Tohfa Khanum, who married Gamlo's half-brother Mehdigulu, had to destroy many medals and orders given to Gambarali by Atatürk, which they kept secretly, due to political pressures on them after the deportation. Even according to her grandson, Tohfa khanum was repeatedly threatened with arrest by the Soviet authorities in order to take even a single dagger from the family, which was a relic from Gamlo. As a result, this fugitive family, which the Soviet authorities tried to

discredit among the public in various ways, felt the hardness of deportation with their whole being.

It should be noted that after the resettlement process, like all Azerbaijani villages in the territory of the Armenian SSR, the village of Hand, the ancestral home of Gambarali, lost its historical owners. Due to the smallness of its territory on March 19, 1951 after the division of Karabaghlar region its land was connected Vedi and Gamarli regions [2, 180].

These indicate that the deportation policy carried out by the Soviet authorities during the years 1948-1953 was unjust and based on no human values, and was not actually carried out only on the basis of the unilateral position of the Armenian side. The fact that the territory of Western Azerbaijan, which the Soviet leadership always focused on, is a conflict region, and on the other hand, the presence of generations who carried out rebellions against the government, was undoubtedly one of the reasons for the deportation. Although this decision, made without any logic, led to the uprooting of the Azerbaijani population of those lands from their homeland, they did not lose their historical memory and did not forget their real owners.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında.// https://e-qanun.az/framework/4099 İstinad tarixi: 25.08.2024
2. Arzumanlı V. Mustafa N. Tarixin qara səhifələri: Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
3. Paşayev A. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar. Bakı: Çaşıoğlu, 2011, 148 s.
4. SSRİ Nazirlər Sovetinin "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 saylı qərarı.// https://azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/07.pdf İstinad tarixi: 25.08.2024
5. SSRİ Nazirlər Sovetinin "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 23 dekabr 1947-ci il tarixli 4083 saylı qərarına əlavə olaraq SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli qərarı. // https://azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/08.pdf İstinad tarixi: 25.08.2024
6. Turan A. Bayramlı C. On yeddi illik mücadilə.Azərbaycanda Sovet işğalına qarşı milli müqavimət hərəkatı. 1920-1937. Bakı: "QHT" nəşriyyatı, 2016, 256 s.

IX BÖLMƏ
AZƏRBAYCANIN MADDİ VƏ QEYRİ-MADDİ MƏDƏNİ İRSİ

QAZAX XALÇAÇILIQ MƏKTƏBİNƏ MƏXSUS TOXUCULUQ NÜMUNƏLƏRİ ETNOQRAFİK MƏNBƏ KİMİ

Samirə Qasımova
AMEA Gəncə Bölməsinin Diyarşünaslıq İnstitutunun Arxeologiya və Etnoqrafiya şöbəsinin müdiri, dosent / ADAU, İctimai fənlər kafedrasının dosenti
samira.qasimova82@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan, Qazax xalçaçılıq məktəbi, toxuculuq nümunələri, xalça təsvirləri, naxışlar, etnoqrafik mənbə*
Keywords*: Azerbaijan, Gazakh school of carpet weaving, weaving patterns, carpet images, patterns, ethnographic source*

Azərbaycan xalqının milli və ümumbəşəri mahiyyət daşıyan mədəni dəyərlərindən biri də xalçaçılıq sənətidir. Azərbaycan xalçaları üzərindəki naxışlar vasitəsilə əcdadlarımızdan bizə tarix ərməğan edilmişdir. Xalçalar üzərinə toxunan hər hansı naxış müəyyən bir ideyanı, dünyagörüşü, təxəyyülü ifadə etməklə, Azərbaycan xalqının etnogenezinin, dini inanclarının, təsərrüfat və ailə məişətinin, adət-ənənələrinin öyrənilməsi baxımından olduqca mühüm tarixi-etnoqrafik mənbə hesab olunur. Xalça sənətini Azərbaycan üçün əvəzsiz və tükənməz sərvət adlandıran əməkdar rəssam Məmmədhüseyn Hüseynov haqlı olaraq bildirir ki, tarixi mübarizələrlə keçmiş olan bir xalq maddi-mədəni, mənəviyyat tarixini xalı-xalçalara toxuyaraq əsrlərdən-əsrlərə ötürüb yaşatmışdır. İbtidai halından tarixin bütün səhifələrində sanki iştirak edən xalça sənətimiz oxunması gərək olan, səhifələrinin sayı bilinməyən bir kitabəyə çevrilmişdir [6].

Beləliklə, məmulat üzərində əks edilmiş hər bir naxış bir əfsanənin, ənənənin, tarixi hadisənin, inancın izi olaraq bizim dövrlərədək gəlib çatmışdır və Qazax xalçaçılıq məktəbinə məxsus toxuculuq məmulatlarını da buna nümunə göstərmək mümkündür. Xalçalarımız və xalça məmulatlarımız üzərinə heyvandarlıqla əlaqədar təsvirlər də toxunmuşdur ki, onlardan biri də dəvə təsvirləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, dəvəçilik Azərbaycanda hazırda tənəzzülə uğrasa da, keçmişdə bu təsərrüfat növü kifayət qədər geniş ərazidə yayılmışdı. Dəvəçilik müəyyən dövrlərdə əhalinin təsərrüfat həyatında

mühüm bir yer tutmuşdur və onunla bağlı xalq arasında müəyyən inamlar formalaşmağa başlamışdır. Hətta dəvə tükünün guya nitq qüsurlarına, psixi və ruhi şikəstliklərə malik olan xəstələrin müalicəsində effektli təsiri olduğuna inanılmışdır [5, 82].

Xalça və xalçaçılıq məmulatları üzərində dəvələr iki cür təsvir olunmuşdur: biri maldarlıqla müştərək qurulmuş dəvəçilik təsərrüfatını, digəri isə çarvadar dəvəçiliyini ifadə etmişdir [3, 111]. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya Fondunda qorunan 6858 inventar nömrəli Qazax xalçası üzərində həm bir, həm də ikihürgüclü dəvə təsvir olunmuşdur [5, 79].

Xalça və xalça məmulatları üzərində ən çox diqqətçəkən naxışlardan biri rombdur. Geniş tədqiq olunmasa da, bu həndəsi fiqurla əlaqədar elmi ədəbiyyatda müəyyən fikirlər vardır. Bu fikrə əsasən də rombun qadın-ana inancı ilə əlaqədar olmasının doğruluğunu düşünmək mümkündür. Lakin sonradan romb stilizə olunaraq göz formasına düşmüşdür. Bütün digər türk xalqları kimi Azərbaycan xalqının da ən qədim və bu günədək gəlib çıxmış inanclarından biri də bədnəzərə, yaxud, el arasında deyildiyi kimi, "pis göz"ə inam olmuşdur. Bu inanc özünü toxuculuq nümunələri, əsasən də xalçalar üzərində daha aydın büruzə verir. Belə ki, xalçalarımızın bir çoxunda bədnəzərdən qorunmaq üçün konkret olaraq göz toxunmuşdur. Bəzi toxuculuq nümunələri üzərində ilk baxışdan bu naxış gözə bənzəməsə də, digərlərində insan gözünə bənzər motivi görmək mümkündür. Qazax xalçaçılıq məktəbinə aid olan "Qaraqoyunlu" xalçası üzərində də bu naxışı izləyirik [5, 112].

Qədim inanclarla bağlı toxuculuq məmulatları və onların ən mükəmməl nümunəsi olan xalçalar üzərində tez-tez rast gəldiyimiz bərabər tərəfli xaç, yaxud, bəzi elmi ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi "üstəgəl", "artar" elementinin tarixi çox qədimdir. Azərbaycanda bu elementdən hələ eramızdan əvvəl istər inşaat sahəsində, istərsə də sənətkarlıq sahəsində (tunc və saxsı məmulatları üzərində) istifadə olunmuşdur. Gəncəçay və Borsunlu abidələrində tapılmış bir çox əşyaların üzərində xaç, svastika işarələri həkk olunmuşdur [2, 57-58]. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya Fondunda qorunan Qazax [EF inv. 6244] xalçaçılıq məktəbinə aid dəvə və at çulları üzərində xaçlar toxunmuşdur [5, 138].

Xalça və xalça məmulatları üzərində ağac kultu da mühüm yer tutmuşdur. Türk xalqları arasında mövcud olmuş inanc sistemlərinin içərisində təbiət kultu və onun ayrılmaz hissəsi olan ağac kultu mühüm yer tutmuşdur. Ağac motivi demək olar ki, dünya xalqlarının bir çoxuna məxsus maddi mədəniyyət abidələrində öz əksini tapmış və tədricən həyat ağacı adını almışdır ki, bu da təsadüfi deyildir. Qazax xalçalarından birinin [MATM EF inv. 6858] tam

mərkəz hissəsində simmetrik şəkildə həyat ağacı təsvir edilmişdir. Bununla yanaşı ağacın başqa formaları xalçanın mərkəz hissəsinin kənarlarında da toxunmuşdur. İlk baxışdan sərv ağacını xatırladan bu ağacın təsvirinə İznik muzeyində saxlanılan məzar daşlarında da rast gəlmək olar. XIX əsrə aid digər Qazax xalçası üzərində gölün mərkəzində və kənarlarında ağac motivi görünür [inv. 7536]. Mərkəz hissədəki ağac daha çox həmişəyaşıl şam ağacını, kənarlardakı iki əks istiqamətdə toxunmuş ağaclar isə sərv ağacını xatırladır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, xalçanı toxuyan şəxs uzun ömürlülüyü və gözəlliyi tərənnüm etmişdir. Maraqlıdır ki, qədim zamanlarda insanların ağacların fotosintez prosesi sayəsində havanı oksigenlə zənginləşdirməsi haqqında biliklərə sahib olmamalarına baxmayaraq, ağacları həyat verən bir bitki kimi simvolizə etmişlər. 1086 inventar nömrəli xalça həyat ağacının daha qabarıq əks olunduğu nümunələrdəndir. Xalçanın mərkəzi bütünlüklə həyat ağacı təsvirləri ilə doldurulub. 6858 inventar nömrəli xalça üzərində isə həyat ağacı çox maraqlı şəkildə təsvir edilib [2, 26]. Burada xərçəng fiqurunun başlanğıcı və sonunda həyat ağacı toxunmuşdur. Mərkəzin alt və üst hissələrində isə başqa növ ağaclar təsvir olunmuşdur. Maraqlı həyat ağacı təsvirlərindən biri də 4016 inventar nömrəli zilidir. Bu zili üzərində həyat ağacı iki qulplu saxsı qabda kökləri ilə birlikdə təsvir edilmişdir. Qeyd edək ki, həyat ağacının analoji təsvirinə başqa məmulatlarda rast gəlmirik [5, 189].

Quş təsvirlərini daha çox xalça və xalça məmulatları üzərində görə bilərik. MATM EF-də belə toxuculuq nümunələrinə çoxlu sayda rast gələ bilərik. 7186 inventar nömrəli Qazax xalça məktəbinə xas xalçalardan birinin mərkəzi bütünlüklə müxtəlif quşlarla bəzədilmişdir. Burada əfsanəvi ikibaşlı quşlar, iri və xırda quşlar təsvir olunmuşdur. Ümumiyyətlə qeyd edək ki, sözügedən xalça üzərindəki təsvirlərə görə bəzən "Ağaclı" da adlanır. Xalçanın mərkəzində Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan romb fiquru toxunmuşdur. Simmetrik şəkildə ox başlı fiqurun içərisində ağac təsvirləri var. Xalçanın sağ və sol üst künclərində isə əfsanəvi ikibaşlı quş təsvirləri var. Eyni zamanda xalçanın kompozisiyası bir-birinə əks istiqamətdə dayanmış iki at təsviri ilə tamamlanır. Xalçanın mərkəzində isə qarmaq naxışı ilə haşiyələnmiş səkkizguşəli həndəsi fiqurun içərisində stilizə olunmuş türk xalqlarının nəzərdən qorunma inancı ilə bağlı olan "iç-çi" naxışı toxunmuşdur. Şaman olduğunu düşündüyümüz təsvirin bir əlində dəfi simvolizə edən çərxi-fələk, digər əlində isə ruhunu göylərə qaldıran quş təsviri toxunmuşdur. Xalça türk mifoloji dünyagörüşünü özündə əks etdirən ən bariz süjetlərdən birinə malikdir. Xalça "doqqazlı" toxunmuşdur. Aşağı və yuxarı hissələrdən bir növ cənnət bağına açılan darvaza süjeti öz əksini tapmışdır. Xalçaçı alim L.Kərimov müxtəlif xalça

və xalça məmulatları üzərində 53 növ quş təsviri qeydə almışdır [4, 63].

Bütövlükdə, xalçaşünas alimlərimiz xalça və xalça məmulatı nümunələrini tədqiq etmiş, xalqımızın hətta etnik tarixinin bir çox gizli məqamlarına aydınlıq gətirmişlər. Aparılan araşdırmalar Azərbaycan xalqının bu sahədə yaratdığı milli-mənəvi və maddi dəyərlərin zənginliyini bir daha əyani şəkildə təsdiqləyir.

School of Kazakh carpet making samples as an ethnographic source

Carpet weaving is one of the national and universal cultural values of the Azerbaijani people. It should be noted that our ancestors gave us history through the patterns on Azerbaijani carpets. Thus, any pattern touched on the carpet is considered a very important historical-ethnographic source in terms of studying the ethnogenesis, religious beliefs, economy and family life, and traditions of the Azerbaijani people, expressing a certain idea, outlook, and imagination. Honored artist Mammadhuseyn Huseynov, who called carpet art an irreplaceable and inexhaustible wealth for Azerbaijan, rightly stated that a nation with a history and a past of struggles has passed on its material, cultural and spiritual history by weaving carpets and rugs for centuries. From its primitive state Our carpet art, which seems to be present in all pages of history, has become an inscription whose number of pages is unknown, which must be read [6].

Thus, each pattern reflected on the product has reached our times as a trace of a legend, tradition, historical event, belief. The current article talks about the patterns depicted on textiles belonging to the Gazakh school of carpet weaving.

Our carpets and carpet products are also woven with images related to animal husbandry, one of which is the image of a camel. Although camel breeding is currently in decline in Azerbaijan, in the past this type of farming was spread over a fairly wide area. It should be noted that camel farming occupied an important place in the economic life of the population in certain periods, and certain beliefs about it began to be formed among the people. Even camel hair is believed to have an effective effect in the treatment of patients with speech defects, mental and mental disabilities [5, 82].

There are two types of camels depicted on carpets and rugs: one is a camel breeding farm built together with livestock, and the other is a herder's camel breeding. On the Kazakh carpet with inventory number 6858 preserved in the Ethnography Fund of the National Museum of Azerbaijan History, both

one- and two-humped camels are depicted [5, 79].

One of the most striking patterns on carpets and rugs is the rhombus. Although not widely studied, there are certain ideas in the scientific literature about this geometric figure. Based on this idea, it is possible to think that the rhombus is related to the belief of a woman-mother. But later, the rhombus was stylized and turned into an eye shape. Like all other Turkic peoples, one of the oldest beliefs of the Azerbaijani people, which has survived to this day, is the belief in the evil eye, or, as it is popularly called, the “evil eye”. This belief manifests itself more clearly in textile patterns, mainly in carpets. So, many of our carpets are specifically woven to protect against the ugly. Although this pattern does not look like an eye at first glance on some textile samples, it is possible to see a motif similar to the human eye on others. We follow this pattern on the "Karagoyunlu" carpet belonging to the Gazakh school of carpet weaving [5, 112].

The equilateral cross, which we often find on the textiles related to ancient beliefs and carpets, which are their most perfect example, or, as mentioned in some scientific literature, the history of the element “plus”, “artar” is very ancient. In Azerbaijan, this element was used even before Christ, either in the field of construction or in the field of crafts (on bronze and pottery data). Cross and swastika symbols were engraved on many objects found in Ganjachay and Borsunlu monuments [2, 57-58]. Gazakh preserved in the Ethnography Fund of the National Museum of Azerbaijan History [EF inv. 6244] crosses are woven on camel and horse sacks belonging to the carpet weaving school [5, 138].

The tree cult has also taken an important place on carpets and carpet products. Among the belief systems that existed among the Turkic peoples, the cult of nature and its integral part, the cult of trees, occupied an important place. It can be said that the tree motif was reflected in the monuments of material culture belonging to many peoples of the world and gradually received the name of the tree of life, which is not accidental. One of the Gazakh carpets [MATM EF inv. 6858] the tree of life is symmetrically depicted in the very central part. Along with this, other forms of the tree are also woven into the edges of the central part of the carpet. The image of this tree, which at first glance resembles a cypress tree, can also be found on the tombstones stored in the Iznik museum. Another Gazakh carpet from the 19th century shows a tree motif in the center and edges of the lake [inv. 7536]. The tree in the central part is more reminiscent of an evergreen pine, and the trees woven in two opposite directions on the sides are reminiscent of cypress. It can be conclud-

ed that the person who weaved the carpet glorified longevity and beauty. It is interesting that in ancient times, people symbolized trees as a life-giving plant, even though they did not have the knowledge that trees enrich the air with oxygen through the process of photosynthesis. The carpet with inventory number 1086 is one of the examples where the tree of life is more prominent. The center of the rug is completely filled with tree of life images. On the carpet inventory number 6858, the tree of life is very interestingly depicted [2, 26]. Here the tree of life is woven at the beginning and end of the cancer figure. Other types of trees are depicted in the lower and upper parts of the center. One of the interesting tree of life images is the bell with inventory number 4016. On this bell, the tree of life is depicted with its roots in a two-handled earthenware bowl. Note that we do not find a similar depiction of the tree of life in other products [5, 189].

We can see bird images mostly on carpets and rugs. We can find many examples of such weaving in MATM EF. The center of one of the carpets typical of the Gazakh carpet school, inventory number 7186, is completely decorated with various birds. Legendary two-headed birds, large and small birds are depicted here. In general, it should be noted that due to the images on the mentioned carpet, it is sometimes called “Aghajlı”. In the center of the carpet, a rhombus figure, typical for Gazakh carpets, is woven. Symmetrically, the arrow-head figure contains wood carvings. In the upper right and left corners of the carpet, there are images of the legendary two-headed bird. At the same time, the composition of the carpet is completed with the image of two horses standing in opposite directions. In the center of the carpet, a stylized octagonal geometric figure bordered by a hook pattern is woven with the “ich-chi” pattern, which is related to the belief of protection from the eyes of the Turkish people. In one hand of the image, which we think is a shaman, a wheel-star symbolizing a tambourine is woven, and in the other hand, an image of a bird raising its soul to the heavens. The carpet has one of the most obvious plots reflecting the Turkish mythological worldview. The carpet is woven with “nine knots”. The plot of the gate opening to a kind of paradise garden is reflected in the lower and upper parts. Carpet scientist L. Karimov recorded 53 types of bird images on various carpets and carpet products [4, 63].

On the whole, our carpet scientists and researchers have clarified many hidden aspects of the ethnic history of the Azerbaijani people by studying the samples of carpets and carpet products. All these are facts that once again prove the richness of national-spiritual and material values created by the people in this field.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Bünyadov Z. M. Azərbaycan tarixi. Bakı, Çıraq, 2007. Səh. 57-58.
2. Erbek G. "Hayat Ağacı Motifi 1", Antika, 1986, İstanbul, 1986. sayı 15/6
3. Xəlilov X. D. Azərbaycanda dəvəçilik: təsərrüfatda və məişətdə. Azərbaycan xalçaları. cild 3, N 6, 2013. 156 səh.
4. Kərimov L. Azərbaycan xəlçəsi. Leninqrad, 1961. 94 səh.
5. Nəsirova S. Azərbaycan toxuculuq nümunələrindəki naxışların semantikası (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası əsasında tarixi-etnoqrafik tədqiqat). "Bakı Mətbəəsi" ASC. Bakı: 2021, 294 səh.
6. Xalça naxışlarında yaşayan ulu tariximiz // https://1tale.shop/blog/xalca_naxislarinda_yasayan_ulu_tariximiz

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN ŞİRVAN BÖLGƏSİNİN MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTİ

Könül Əsədli
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
Müasir dövr etnologiyası şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, dosent
feyakonul@rambler.ru

Açar sözlər: *Şirvan, mənəvi mədəniyyət, mədəni irs, ümumAzərbaycan, ümumTürk*
Keywords: *Shirvan, spiritual culture, cultural heritage, whole Azerbaijan, all Turks*

Azərbaycanın Şirvan bölgəsi tarixən zəngin mədəniyyət ənənələrinə malik olmuş, min illər ərzində yaratdığı maddi və mənəvi irsi, özünəməxsusluğu ilə fərqlənmişdir. Tədqiq olunan bölgənin mənəvi mədəniyyəti ümumAzərbaycan səciyyəsi daşısa da, oxşar, fərqli cəhətləri ilə başqa bölgələrdən bir qədər fərqlənmişdir.

ÜmumAzərbaycan səciyyəsi daşıyan bölgənin etnomədəni irsi, həmçinin, etnik və mədəni xüsusiyyətləri Ümumtürk mədəniyyəti kontekstində eyniyyət təşkil etməsi ilə,əksər ümumiliklərivə lokal xüsusiyyətləri, ənənəviliyi ilə yadda qalmışdır [12, s. 415]. Musiqi mühiti bütövlükdə xalqın mənəvi dünyasının tərkib hissəsidir. Belə ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində bölgədə mənəvi mədəniyyətin bir sıra sahələri, həm də musiqi sənəti nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişaf etmişdir.

Azərbaycan aşıq sənətinin özünəməxsus sima kəsb etməsi və inkişafında Şirvan regionuna mənsub sənətkarların rolu misilsiz olmuşdur. Bölgə aşıqları və el şairləri ilə bağlı apardığımız araşdırmalar nəticəsində müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur ki, Şirvanda yaşayıb - yaratmış aşıqlardan

(XIX-XX əsrin əvvəlləri) Məlikballı Qurban, Mustafa Kolanı, Çürük İslam, Barıdday Soltan, Udulu Musa, Şamlı Cabbar, Gəray Musa oğlu, İman Xudaverdi oğlu, Qoçağa Mustafa oğlu, Kolanı Molla Əziz, Padar Ağababa, Padar Qənimət, Şair Qara, Ağbaşoğlu, Söhbət Həzər oğlu, Məşədi Əmrah, Dovğaçıoğlu Azay, Qasım Şirvani, Məhəmməd Abdulla oğlu, Mirzə Aslan oğlu, Məşədi Abbas Şirvani, Şərifalı ağa Şirvani, Orucəli Gorani və Məhəmməd Zahid Şirvani olmuşlar [16, s. 110].

XIX əsrdə Azərbaycanda yaradılmış Azərbaycan ədəbi məclisləri və onların içərisində Şamaxıdakı "Beytül Səfa" ədəbi məclisinin fəaliyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Həmçinin, "Beytül-Səfa" ədəbi məclisinin bölgənin mənəvi intelektual inkişafında və ictimai tərəqqidə də əhəmiyyəti dəyərləndirilməlidir. Məclis Şamaxıda – şəhərin mədəni həyatın da öz fəallığı ilə seçilmişdir [15, s. 17].

Şirvanda incəsənətə olan bağlılıq özünü yüksək səviyyədə biruzə verirdi. Bu dövrdə Şamaxıda teatr məktəbi yaradılmışdı. Bölgədə incəsənətə olan maraq isə Şamaxı şəhərində tez-tez teatr tamaşalarının keçirilməsinə rəvac vermişdi. Bölgə əhalisinin mənəvi keyfiyyətlərdən doğan bu bağlılığı ictimai şüurun məhsulundan irəli gəlmişdir [17, s. 32].

Bölgənin məişətində müsbət xüsusiyyətli, mühüm əhəmiyyət daşıyan qonaqpərvərlik adəti daima məsuliyyət daşıyan adət və ənənələrdən olmuşdur. Ağsu, Şamaxı və İsmayıllı rayonlarında apardığımız etnoqrafik tədqiqatlar və müşahidələr müasir dövrdə də qonaqpərvərlik adətinə bütün hallarda hörmətlə yanaşıldığını göstərir. Belə ki, ev sahibi imkan daxilində zəngin süfrə və digər zəruri ehtiyacların ödənməsinə səylə çalışır.

Bölgədə Yeddi günbəzlər, Pirsaat, Dədəgünəş, Sofu baba, Diri baba, Şeyx Eyyub pir və ziyarətgahları zamanla xalqın inanc yerinə çevrilmiş, nəinki keçmişdə, hətta indinin özündə də Şirvan camaatının, eləcə də Azərbaycan əhalisinin ziyarət edib, nəzir verdikləri ziyarətgahlar hesab olunur. Ağsu şəhəri yaxınlığında "Şeyx Dursun" piri, həmçinin rayonun Qaraqoyunlu kəndində "Ağ Günbəz" və "Qırmızı Günbəz", Şamaxı rayonunda "Pirsaat piri", rayonun Dədə Günəş kəndində "DədəGünəş" piri, Göylər kəndində"Piri Mərdəkan", Mərəzə rayonunda Diribaba piri, Kürdəmir rayonunun Şahsevən kəndində "Şeyx Hacı Mahmud" piri Şirvan bölgəsində əhali arasında müstəsna olaraq ziyarət edilən və şəfa dilənən ziyarətgahlar idi [10, s. 182].

İsmayıllının Aşıqbayram, Diyallı, Mican, Yeniyol, Topçu və Tağlabiyan kəndlərində XIX-XX əsrlərə aid məscidlər sovet hakimiyyəti dövründə yox edilməsi üçün xeyli cəhdlər olunmasına baxmayaraq öz varlığını qoruyub saxlamağı bacarmışdı [11, s. 147].

Tədqiqat işində XIX-XX əsrin əvvəllərində Şirvanın mənəvi mədəniyyəti etnoqrafik baxımdan öyrənilmiş, araşdırmaya cəlb edilmişdir. Həmçinin Azərbaycanın zəngin mənəvi mədəniyyətinin inkişafında Şirvanın yeri elmi cəhətdən və mənəvi dəyərlər sistemi çərçivəsində öyrənilmişdir. Bölgənin mənəvi mədəniyyətinin din, inam və etiqadlar, bayramlar, qonaqpərvərlik, etiket, musiqi, şifahi xalq yaradıcılığı çoxşaxəli aspektdən öyrənilmiş, Azərbaycan mədəniyyəti üçün xüsusi rola malik olan yeni nümunələr aşkar edilmişdir.

Spiritual culture of Shirvan region of Azerbaijan in the beginning of XIX - XX centuries

The Shirvan region of Azerbaijan has historically had rich cultural traditions, material and spiritual heritage created over thousands of years, distinguished by its uniqueness. Although the spiritual culture of the studied region has general Azerbaijani characteristics, it is slightly different from other regions with its similarities and differences.

The ethno-cultural heritage of the region, which has the whole Azerbaijani character, as well as its ethnic and cultural characteristics, has been remembered for its unity in the context of the All-Turkic culture, as well as for its commonalities, local characteristics, and traditionality [12, p. 415]. The musical environment is a part of the spiritual world of the people as a whole. Thus, at the beginning of the 19th and 20th centuries, many areas of spiritual culture, as well as the art of music, developed noticeably in the region.

The role of artists belonging to the Shirvan region in the development and development of Azerbaijani Ashiq art has been unparalleled. As a result of our research on regional ashikhs and local poets, it was possible to determine that among the ashikhs who lived and created in Shirvan (19th-early 20th centuries), Malikballi Gurban, Mustafa Kolani, Churuk Islam, Barıdday Soltan, Udulu Musa, Shamli Jabbar, Geray Musa oglu, Iman Khudaverdi oglu, Gochaga Mustafa oglu, Kolani Molla Aziz, Padar Aghababa, Padar Ganimet, Shair Gara, Agbasoglu, Sohbat Hazar oglu, Mashadi Amrah, Dovgachioglu Azay, Gasim Shirvani, Muhammad Abdulla oglu, Mirza Aslan oglu, Mashadi Abbas Shirvani, Sharifali aga Shirvani, Orujali Gorani and Mohammad Zahid Shirvani [16, p. 110].

It is necessary to emphasize the activities of the Azerbaijani literary assemblies established in Azerbaijan in the 19th century, and among them the activity of the "Beytul-Safa" literary assembly in Shamakhi. Also, the importance of "Beitul-Safa" literary assembly should be evaluated in the spiritual-intellectual development of the region and social progress. Majlis was elected

in Shamakhi - due to his activity in the cultural life of the city [15, p. 17].

In Shirvan, attachment to art was manifested at a high level. During this period, a theater school was established in Shamakhi. The interest in art in the region encouraged frequent theater performances in the city of Shamakhi. This attachment of the region's population, born of spiritual qualities, was a product of social consciousness [17, p. 32].

The habit of hospitality, which has a positive characteristic and is of great importance, has always been one of the responsible customs and traditions in the life of the region. Our ethnographic researches and observations in Agsu, Shamakhi and Ismayilli regions show that the tradition of hospitality is still respected there in present times. Thus, in all cases the host tries to lay an abundant table and provide the guest with all necessities.

Seven domes, Pirsaat, Dadagunesh, Sofu baba, Diri baba, Sheikh Ayyub pir and their sanctuaries in the region have become the places of faith of the people over time, and they are considered to be the sanctuaries visited by the people of Shirvan, as well as the people of Azerbaijan, not only in the past, but even now. "Sheikh Dursun" pir near Agsu city, "White Dome" and "Red Dome" in Garagoyunlu village of the district, "Pirsaat pir" in Shamakhi district, "DadeGunesh" pir in Deda Gunesh village of the district, "Piri Mardakan" in Ghoyler village, Diribaba pir in Meraza district, "Sheikh Haji Mahmud" Piri in Shahsevan village of Kurdemir region were the shrines that were exceptionally visited and prayed for healing among the population in Shirvan region [10, p. 182].

The mosques of the 19th-20th centuries in the villages of Ashıgbayram, Diyalli, Mican, Yeniyol, Topchu and Taglabiyan of Ismayilli managed to preserve their existence despite many attempts to destroy them during the Soviet rule [11, p. 147]. In the research work, the spiritual culture of Shirvan was studied from an ethnographic point of view and involved in the research at the beginning of the 19th-20th centuries. Also, the place of Shirvan in the development of the rich spiritual culture of Azerbaijan was studied scientifically and within the framework of the moral values system. Religion, faith and beliefs, holidays, hospitality, etiquette, music, oral folk art of the spiritual culture of the region were studied from a multifaceted aspect, and new examples with a special role for Azerbaijani culture were discovered.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. VI-XVI əsrlər. Bakı, Avrasiya press, 2006, 453 s.
2. Abbasov N. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Bakı, Təknur, 2009, 444 s.
3.Abdullayeva S. Azərbaycan xalq çalğı alətləri. Musiqişünaslıq orqonoloji tədqiqat. Bakı, Adiloğlu, 2002, 453 s.

4. Ağamalı F.R. XVIII əsrin II yarısı - XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, 302 s.
5. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı, Elm,1985, 213 s.
6. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalq bayramları, oyun və əyləncələri. Bakı, Elm, 1995, 85 s.
7. Düma A. Qafqaz. Bakı, Şərq - Qərb, 2008, 416 s.
8. Əhməd Ə. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti (Tarixi- etnoqrafik araşdırma). Bakı, Elm, 2012, 372 s.
9. Əmrahov M. Böyük İpək Yolu. Bakı, Mütərcim, 2011, 93 s.
10. Əsədli K. XIX-XX əsrin əvvəllərində Şirvanda dini görüşlər (Ağsu, Şamaxı, İsmayıllı, Kürdəmir rayonlarının materialları əsasında) // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2011, № 5, s.180- 183.
11. Əsədli K. XIX-XX əsrin əvvəllərində Şirvanda ayinlər və mərasimlər (Ağsu, Şamaxı, Kürdəmir və Göyçay rayonlarının materialları əsasında) s. 144-148. // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. № 2. Bakı, 2012.
12. Əsədli K. Azərbaycanın ictimai- siyasi və mədəni həyatında Şirvan bölgəsinin rolu (tarixi - etnoqrafik araşdırma) // Elmi araşdırmalar. Bakı, 2013, №1. s. 411- 417.
13. Əliyev F.M. XVIII əsrin II yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1960, 135 s.
14. Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, Maarif, 1985, 300 s.
15. Əhmədov H.M. Şamaxı məclis məktəbi. V.İ.Lenin adına APİ-nin elmi əsərləri. XI seriya, Bakı, 1973, III buraxılış. s. 12-19.
16. Qəniyev S. Şirvan folklor mühit. I kitab, Bakı, Ozan, 1997, 260 s.
17. Зелинский С.П. Описание города Шемахи. Тифлис, Типография Грузинского Издательского Товарищества, 1986, 36 с.

AZƏRBAYCANIN IV DÖVR TAPINTILARI ÜMÜMDÜNYA İRSİNİN NÜMUNƏSİ KİMİ

Hicran Mahmudova
Bakı Dövlət Universitetinin Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
hicranmahmudova@bsu.edu.az

***Açar sözlər**: IV dövr tapıntıları, "Binəqədi kərgədanı", Binəqədi paleontoloji qalıqları, ümumdünya irsi*
***Keywords:** Finds of the IV period, "Binagadi Rhinoceros", Binagadi paleontological remains, world heritage*

Azərbaycan ərazisi dünyada qədim insan məskənlərindən biri hesab olunur. Antropoloji, arxeoloji, geoloji araşdırmalarda IV dövrün - Antropogen mərhələnin tarixi inkişaf prosesində xüsusi əhəmiyyət daşıdığı məlumdur. XX əsrin birinci yarısında Bakıda, Binəqədi ərazisində məhz bu mərhələyə aid

fauna və flora ehtiyatlarının qeydə alınması Azərbaycanda ən qədim zamanlardan insanların yaşaması üçün əlverişli mühitin olduğunu təsdiqləyən faktlardandır. Bildiyimiz kimi, uzun illər Rusiya imperiyasının müxtəlif arxeoloji cəmiyyət və komitələrinin qərarlarında respublikamızın ərazisində daş dövrünün olmaması, insanların məskunlaşmasının isə daha sonrakı dövrlərə, hətta tunc dövrünə aid edilməsi ilə bağlı yanlış, qərəzli fikirlər hakim olmuşdur. Azərbaycanda paleolit dövrünə aid abidə və mədəniyyətlərinin ilkin araşdırılması XX əsrin 50-60-cı illərinə təsadüf etsə də, həmin əsrin 30-40-cı illərində geoloqlarımızın araşdırmaları tarixi-arxeoloji və paleontoloji tədqiqatlara yeni yanaşmanın əsasını qoydu.

Azərbaycanda paleolit dövrü eopleystosendən holosenədək - çaydaşı alətləri mədəniyyətindən üst paleolit mədəniyyəti daxil olmaqla, böyük bir mərhələni əhatə edir və həmin xronoloji çərçivə ibtidai insanların yaşayıb yaratması üçün əlverişli təbii mühitin mövcudluğu ilə yadda qalır [1, s.64]. Məhz belə şəraitin mövcudluğu IV dövrün flora və faunasının, mağara və düşərgələrin öyrənilməsi hesabına təsdiq oluna bilir. Odur ki, ümumdünya miqyasında Binəqədi qəbiristanlığı kimi nadir tarixi-geoloji və paleobioloji qalıqların saxlanc yerləri xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Hazırda ümumdünya irsinin nümunəsi olan Binəqədinin IV dövr tapıntıları H.Zərdabi adına Təbiət Tarixi Muzeyində saxlanılır. 1938-ci ildə Azərbaycan Sənaye İnstitutunun 3-cü kurs tələbəsi A.Məstanzadə tərəfindən müəyyən edilən fauna qəbiristanlığında ilkin araşdırmalar onun müəllimi professor V.V.Boqaçov tərəfindən aparılmışdır. Binəqədi qır gölündə qazıntılar 1938-1942 və 1947-1954-cü illərdə həyata keçirilmiş, bu mərhələdə Rəhim Cəfərovun tədqiqatları xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. XX əsrin ən məşhur paleontoloqu Dəmir Hacıyev də buradakı qalıqların öyrənilməsində iştirak etmişdir. Onun düzgün elmi yanaşma tərzi, təhlilləri nəzərə alınaraq, 1954-cü ildən muzeyə əməkdaş kimi işə cəlb olunmuş, sonradan burada R.Cəfərovun elmi rəhbərliyi ilə baş elmi işçi vəzifəsində fəaliyyətini davam etdirmişdi. O, tapıntıları paleozooloji metodlarla araşdıraraq, nəinki heyvanların ümumi xarakteristikasını, həm də müşahidə olunan bəzi pataloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdı [2, s.268-270]. XX əsrin ortalarında azərbaycanlı tədqiqatçının diqqət yetirdiyi bu cəhətlər hazırda bioarxeoloji araşdırmalarda prioritet istiqamətlərdən biri hesab olunur. Belə ki, sadəcə tapılan sümük qalıqları deyil, onların əsasında dövrün ümumi iqlimi, ətraf mühitini insan orqanizminə, onun gündəlik həyat fəaliyyətinə təsiri və s. əsasında çoxsaylı suallara cavab tapmaq mümkündür. Qeyd edək ki, D.Hacıyev Azıx mağarasının da paleoantropoloji, paleozooloji, paleobotanik tədqiqatlarını həyata keçirərkən, buradan maral, qaban,

kərgədan, mağara ayısı, ibtidai öküz və s. heyvan qalıqlarının tapılması ilə insanların müxtəlif növ heyvan ovladıqlarını göstərməyə çalışmışdır [1, s.68-70]. Təbiətdə mövcud olmuş buzlaşmalar və ondan sonrakı dövrdə bitki-heyvanat aləminin tərkibindəki dəyişikliklər ibtidai insanların gələcək həyat fəaliyyətinə və ixtiralarına birbaşa təsir göstərən amillərdən olmuşdur.

Binəqədi flora-fauna qəbiristanlığının materialları içərisində xüsusi yer tutan, 1940-cı ildə bərpa edilərək "Binəqədi kərgədanı" (100-150 min il əvvələ aid) adı almış tapıntının analoqu Amerikada Kaliforniya ştatının Ranço la Brea muzeyində (yaşı 55 min il əvvələ aid) saxlanılır. Binəqədi tapıntısı Afrikada Savanna və çöl landşaftına uyğunlaşmış kərgədanlarla yaxınlıq təşkil edən Stephanorhinus növünə aid edilir [3, s. 46-52; 4]. Arxeoloji və geoloji dövrləşmə üzrə 200 min il əvvəl havaların indikinə nisbətən daha soyuq olması, kərgədanın tük örtüyünün müasir növlərdən fərqli olaraq çox və sıx olmasına səbəb olduğu kimi, hominidlərin miqrasiyası da qaçılmaz olmuş, daha mülayim və isti iqlimə malik ərazilərə istiqamət artmışdı.

Təxminən 150-200 min il əvvələ aid edilən 300-ə yaxın müxtəlif heyvan cinslərinin, 22 növ bitki qalıqlarının olması abidənin zənginliyini göstərməklə bərabər, burada vaxtilə insanların da məskunlaşdığını deməyə imkan verir [4]. Məlumdur ki, şirin su ehtiyatları, zəngin flora və fauna qalıqları, təbii mağaraların olması ibtidai insanların məskunlaşması üçün mühüm göstəricilərdəndir. Məhz Binəqədi ərazisində paleontoloji qalıqlar - pleystosen dövrünün zəngin tapıntıları şirin su mənbələrinin mövcudluğunu təsdiqləyir. Eyni zamanda, ibtidai insanın qida tələbatında mühüm yer tutan öküz, vəhşi at, nəcib maral, mağara ayısı, mağara pələngi və digər heyvanların yaxınlıqda olması da zəngin əlverişli təbii şəraitin olduğunu deməyə imkan verir. Belə bir mühitdə isə insanın yaşaması şübhə doğurmur.

Hazırda Azərbaycanın qədim daş dövrünün öyrənilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir və bölgəmizdə əlverişli antropogen mühitin mövcudluğunu göstərən Binəqədi qəbiristanlığı kimi abidəmiz xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Təsadüfi deyil ki, Binəqədi qır gölünün IV dövrə aid zəngin və nadir tapıntıları Azərbaycanda 1982-ci ildə "Dövlət təbiət abidəsi" elan edilmiş, beynəlxalq səviyyədə isə 1998-ci ilin 30 sentyabrından UNESCO tərəfindən "Təcili qorunmaya ehtiyacı olan İrsin ilkin siyahısı"na daxil edilmişdir [4]. Məhz elə bu baxımdan, bu ərazinin və tapıntıların ümumdünya irsi kimi geniş, əhatəli tədqiqata cəlb edilməsi, eləcə də təbliği istiqamətində müəyyənləşdirilmiş, sistemli işlərin görülməsi davam etdirilir. Belə ki, H.Zərdabi adına Təbiət Tarixi muzeyinin direktoru b.ü.f.d.Tariyel Eybatov Rusiya və Amerikanın müvafiq elmi-tədqiqat müəssisələri ilə əlaqələr quraraq

Binəqədinin paleontoloji tapıntılarını beynəlxalq aləmdə tanıtmağa çalışır. Amerikada Los Anceles George C.Page muzeyinin nəzdində olan La Brea qır gölünün analoji nümunələri ilə müqayisəli təhlillər aparılması və bu istiqamətdə gələcəkdə qarşılıqlı beynəlxalq əməkdaşlıqla bağlı razılıq əldə edilməsi müsbət haldır. Qeyd edək ki, T.Eybatovun rəhbərliyi ilə 2011-ci ilin mayından yenidən başlanmış ekspedisiya nəticəsində 30 mindən artıq yeni növ qalıqlar aşkar olunmuşdur [5; 6].

Bu abidənin, eləcə də Binəqədi qır gölü yaxınlığında – Xırdalan, Keşlə və Digahın qır yataqlarının oxşar paleontoloji qalıqlarının bioarxeoloji, paleontoloji araşdırmalar sistemində, müasir metodların tətbiqi ilə multidissiplinar öyrənilməsi daha da yeni faktların öyrənilməsinə yol açar. Azərbaycanın açıq səma altında bioarxeoloji, paleontoloji, paleogeoloji parkı və ya muzeyi ola biləcək möhtəşəm tarixi abidəmiz - Binəqədinin IV dövr tapıntıları elmi turizmin inkişafı üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

The monuments of Azerbaijan's IV era as examples of World Heritage

The territory of Azerbaijan is considered one of the oldest human settlements in the world. Anthropological, archaeological, and geological studies indicate that the Anthropogenic stage (IV period) is of special importance in the process of historical development. In the first half of the 20th century, in Baku`s Binagadi region, the discovery of fauna and flora resources from this stage confirms the existence of a favorable environment for human habitation in Azerbaijan since ancient times. While initial research on Paleolithic monuments and cultures in Azerbaijan began in the 1950s and 1960s, geological studies from the 1930s and 1940s laid the groundwork for a new approach to historical, archaeological, and paleontological research.

The Paleolithic period in Azerbaijan encompasses a vast timeframe from the Eopleistocene to the Holocene, encompassing the river stone tool culture and the Upper Paleolithic culture. This period is characterized by a natural environment conducive to human habitation and development [1, p.64]. The existence of such conditions can be confirmed by studying the flora and fauna, caves and camps of the IV period. That is why places of rare historical-geological and paleobiological remains, such as the Binagadi cemetery, are in the center of special attention. Currently, the IV period finds of Binagadi, which is an example of world heritage, are kept in the Natural History Museum named after H. Zardabi. in 1938, the 3rd year student of the Azerbaijan Institute of Industry, A. Mastanzade, identified the preliminary researches in

the fauna cemetery, which was conducted by his teacher, Professor V. V. Bogachev. Excavations at Binagadi Kir Lake were carried out in 1938-1942 and 1947-1954, and the researches of Rahim Jafarov were of special importance at this stage. Demir Hajiyev, the most famous paleontologist of the 20th century, also participated in the study of the remains here. Taking into account his correct scientific approach and analysis, he was recruited to the museum as an employee from 1954, and later continued his work as a senior researcher under the scientific guidance of R. Jafarov. By examining the findings with paleozoological methods, he tried to determine not only the general characteristics of the animals, but also some observed pathological features [2, pp. 268-270]. These aspects, which the Azerbaijani researcher paid attention to in the middle of the 20th century, are currently one of the priority directions in bioarchaeological research. So, it is not just the bone remains that were found, but based on them, the general climate of the period, the impact of the environment on the human body, its daily life activities, etc. based on which it is possible to findanswers to many questions. It should be noted that while D. Hajiyev was conducting paleoanthropological, paleozoological, and paleobotanical studies of Azikh cave, he found deer, wild boar, rhinoceros, cave bear, primitive ox, etc. tried to show that people hunted different kinds of animals byfinding animal remains [1, p.68-70].The glaciations that existed in nature and the changes in the composition of the flora and fauna in the subsequent period were among the factors that directly affected the future life activities and inventions of primitive people.

An analogue of the find, which took a special place among the materials of the Binagadi flora-fauna cemetery, was restored in 1940 and received the name ‘Binagadi rhinoceros’ (dated 100-150 thousand years ago). It is kept in the Rancho la Brea museum of California in America, which is also 55 thousand years old. The Binagadi find is attributed to the Stephanorhinus species, which is closely related to rhinoceroses adapted to the Savannah and steppe landscape in Africa [3, p.46-52;4]. According to the archeological and geological cycle, 200,000 years ago, the weather was colder than today, and the rhinoceros had a thicker and denser fur than modern species. This colder climate likely drove the migration of hominids towards warmer regions.

The presence of about 300 different species of animals and 22 types of plant remains, dating back to about 150-200 thousand years ago, not only shows the wealth of the monument, but also provides evidence of human settlement in the region [4]. The presence of fresh water resources, abundant flora and fauna, and natural caves are all indicators of a favorable environ-

ment for primitive human habitation. The paleontological remains of the Pleistocene period found in Binagadi, including ox, wild horse, noble deer, cave bear, cave tiger, and other animals, further support this conclusion. These animals would have been important food sources for early humans, suggesting that the region offered rich and favorable natural conditions for human survival.

At present, research continues into the ancient Stone Age of Azerbaijan, with monuments like the Binagadi cemetery, which demonstrate the existence of a favorable anthropogenic environment in our region, receiving special attention. It is no coincidence that the rich and rare finds of Binagadi Kir Lake from the IV period were declared a "State natural monument" in Azerbaijan in 1982 and were included in UNESCO's 'Initial List of Heritage in Need of Urgent Protection' on September 30, 1998 [4].

It is from this point of view that concrete, systematic work is being carried out towards the involvement of this territory and its finds in a broad comprehensive study as a world heritage, as well as its promotion. Since, the director of the Museum of Natural History named after H. Zardabi, candidate of biological sciences Tariel Eybatov is trying to promote the paleontological finds of Binagadi at the international level, establishing connections with relevant research institutions in Russia and America. On the positive side, a comparative analysis has been carried out with similar examples of the endorheic Lake La Brea at the Los Angeles George C. Page Museum in America and an agreement has been reached on future international cooperation in this direction. It should be noted that as a result of the expedition, resumed in May 2011 under the leadership of T. Eybatov, more than 30,000 new types of fossils were discovered[5;6].

A multidisciplinary study of this monument, in the system of bioarchaeological and paleontological research, using modern methods, as well as similar paleontological remains of the Khirdalan, Keshla and Digah dumps near Lake Binagadi, can lead to the discovery of new facts.The findings of our magnificent historical monument of the Quaternary period, Binagadi, can represent a bioarchaeological, paleontological, paleogeological park or open-air museum, and can also be important for the development of scientific tourism in Azerbaijan.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Azərbaycan arxeologiyası. 6 cilddə, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 448 s.
2. Гаджиев Г.В., Гаджиев Д.В. Материалы к изучению палеопаталогии бинагадинских копытных // Док. АН. Азер. ССР. Баку, 1955, т.2. №4, ст.267-272
3. Джафаров Р.Д. Бинагадинский носорог. Труды естественно-исторического

музея им. Г.Зардаби. Вып. 12, Изд. АН Азерб. ССР, 1960, 99 ст
4. Binəqədi IV dövr fauna və flora abidəsi dünyanın ən zəngin və nadir tapıntılarından biridir
https://azertag.az/xeber/bineqedi_iv_dovr_fauna. İstinad tarixi: 06.09.2024
5. Binəqədidə 200000 yaşlı qəbristanlıq. https://news.day.az/society/388297.html. İstinad tarixi: 06.09.2024
6. 75 min ilin sirri //https://lent.az/xeber/sosial/xeber__color_red_75_min_ilin_sirri___color__ bineqedi_kergedani__ixtiozavr_cenesi__qir_golunde_batan_dunya_-__color_red_reportaj İstinad tarixi: 06.09.2024

THE ROLE OF THE HEYDAR ALIYEV FOUNDATION IN SAFEGUARDING AZERBAIJAN'S TANGIBLE AND INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE

Ganira Mirzakhanli
PhD student of Baku State University, Department of Source Studies, Historiography and Methodology
gannimir3@gmail.com
Scientific director: associate professor Saida Aligizi

Keywords: *Heydar Aliyev Foundation, Azerbaijan cultural heritage, tangible cultural heritage, cultural preservation*
Açar sözlər: *Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycanın mədəni irsi, maddi mədəni irs, mədəni mühafizə*

Introduction. Azerbaijan, situated at the intersection of Eastern and Western civilizations, possesses a cultural heritage that is as diverse as it is ancient. This heritage forms a complex mosaic that reflects the country's rich historical narrative, blending time-honored traditions with contemporary cultural expressions. The tangible and intangible cultural assets of Azerbaijan are not merely vestiges of history; they represent the enduring identity, resilience, and creativity of the Azerbaijani people.

Established in 2004, the Heydar Aliyev Foundation has become a key institution in the preservation and promotion of this cultural legacy. Named in honor of Heydar Aliyev, the former President of Azerbaijan whose vision continues to inspire the nation, the Foundation is dedicated to protecting both the tangible and intangible aspects of Azerbaijan's cultural heritage. Through a diverse array of initiatives, the Foundation ensures that these cultural treasures are not only preserved for future generations but also actively celebrated

in the present.

Tangible Cultural Heritage: Azerbaijan's tangible cultural heritage includes an extensive collection of historical monuments, architectural wonders, archaeological sites, and artifacts that span millennia. The country is home to several globally significant sites, such as the UNESCO World Heritage-listed Walled City of Baku with the Shirvanshah's Palace and Maiden Tower, the petroglyphs of Gobustan, and the medieval village of Khinalig. These sites are invaluable for understanding the ancient civilizations that have shaped the region [1].

The Heydar Aliyev Foundation plays a vital role in the restoration and conservation of these historic monuments. For example, the Foundation has been instrumental in the restoration of the Palace of the Shirvanshahs, a remarkable example of Azerbaijani architecture from the 15th century. Situated in the heart of Baku, this complex serves as a significant reminder of the historical importance of the Shirvanshah dynasty and its influence on the region's development [6].

In addition to architectural restoration, the Foundation is committed to preserving ancient manuscripts, artifacts, and other tangible cultural assets. This includes efforts to protect and digitize ancient texts, which provide valuable insights into the historical, philosophical, and scientific achievements of Azerbaijan. Such endeavors ensure that future generations have access to these material records of their heritage, fostering a deepened connection to their cultural roots.

Intangible Cultural Heritage: While tangible heritage provides a window into Azerbaijan's past, its intangible cultural heritage is what keeps the nation's spirit alive. This includes traditions, oral histories, music, dance, craftsmanship, and other cultural practices that have been transmitted across generations. Azerbaijani mugham, a traditional musical genre, is a prime example of this intangible heritage and is recognized by UNESCO as a Masterpiece of the Oral and Intangible Heritage of Humanity.

The Heydar Aliyev Foundation places significant emphasis on the promotion and preservation of Azerbaijan's intangible cultural heritage. The Foundation organizes festivals, exhibitions, and cultural events both domestically and internationally to highlight the country's rich traditions. For instance, the International Mugham Festival, supported by the Foundation, brings together musicians from around the world to perform and celebrate this unique musical tradition, ensuring its continued relevance and global appreciation [4].

In addition to music, the Foundation also supports the preservation of

traditional Azerbaijani crafts, such as carpet weaving, which is deeply embedded in the nation's cultural identity. Azerbaijani carpets, renowned for their intricate designs and vibrant colors, are more than decorative artifacts; they are cultural narratives, with each pattern and motif reflecting the history, beliefs, and values of the Azerbaijani people. The Foundation's efforts to preserve and promote this craft not only sustain the livelihoods of artisans but also ensure that these traditions remain vibrant for future generations.

Global Dissemination of Azerbaijani Culture. The Heydar Aliyev Foundation's endeavors extend beyond Azerbaijan's borders, actively promoting the nation's cultural heritage on the global stage. By organizing exhibitions, concerts, and cultural events worldwide, the Foundation introduces Azerbaijan's rich cultural legacy to international audiences. These efforts not only increase the visibility of Azerbaijani culture but also foster cultural exchange and mutual understanding [11].

For example, the Foundation has organized exhibitions in major cultural centers, showcasing Azerbaijani art, music, and crafts. These events offer international audiences an opportunity to engage with Azerbaijan's rich cultural traditions, thereby building cultural bridges and enhancing mutual appreciation.

Conclusion. The Heydar Aliyev Foundation's commitment to the presservation and promotion of Azerbaijan's tangible and intangible cultural heritage underscores the enduring significance of cultural identity. Through its extensive initiatives, the Foundation ensures that Azerbaijan's rich cultural legacy is not only preserved for future generations but also shared with the world. As Azerbaijan navigates the challenges of modernity, the work of the Heydar Aliyev Foundation serves as a crucial reminder of the importance of cultural heritage in shaping national identity and securing the nation's place in the global community. By safeguarding these cultural treasures, the Foundation helps to ensure that the past remains an integral part of the present, inspiring and enriching the lives of all who encounter it.

Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycanın maddi və qeyri-maddi mədəni irsinin qorunmasında rolu

Giriş. Şərq və qərb sivilizasiyalarının qovşağında yerləşən Azərbaycan qədim mədəni irsə malikdir. Bu irs mürəkkəb mozaika yaradır ki, bu da ölkənin zəngin tarixini əks etdirir, zamanla təsdiqlənmiş ənənələri müasir mədəni ifadələrlə zənginləşdirir. Azərbaycanın maddi və qeyri-maddi mədəni

dəyərləri sadəcə tarixin qalıqları deyil. Onlar Azərbaycan xalqının dəyişməz özünəməxsusluğunu, davamlılığını və yaradıcılıq potensialını əks etdirir.

2004-cü ildə yaradılmış Heydər Əliyev Fondu bu mədəni irsin qorunması və inkişafının əsas institutlarından biri olmuşdur. Fond Azərbaycanın mədəni irsinin həm maddi, həm də qeyri-maddi cəhətlərinin müdafiəsi ilə məşğul olur. Fond bu mədəni dəyərlərin nəinki gələcək nəsillər üçün qorunmasını, həm də hazırda fəal təbliğ olunmasını təmin edir.

Maddi mədəni irs: Azərbaycanın maddi mədəni irsi minillikləri əhatə edən tarixi abidələrin, memarlıq möcüzələrinin, arxeoloji abidələrin və artefaktların geniş kolleksiyasını əhatə edir. Ölkədə UNESCO-nun Ümumdünya irsi siyahısına daxil edilmiş Bakı şəhəri-divarı, Şirvanşahlar sarayı və Qız qalası, Qobustan petroqlifləri və orta əsr Xınalıq kəndi kimi bir neçə dünya əhəmiyyətli obyektlər yerləşir. Bu yerlər regionu formalaşdıran qədim sivilizasiyaları anlamaq üçün əvəzsizdir [1].

Heydər Əliyev Fondu bu tarixi abidələrin bərpasında və qorunmasında mühüm işlər görür. Buna misal olaraq, XV əsrdən Azərbaycan memarlığının gözəl nümunəsi olan Şirvanşahlar Sarayının bərpasını qeyd edə bilərik [6].

Arxitekturanın bərpası ilə yanaşı, Fond qədim əlyazmaların, artefaktların və digər maddi mədəni dəyərlərin qorunması ilə də məşğul olur. Bu, Azərbaycanın tarixi, fəlsəfi və elmi nailiyyətləri haqqında dəyərli məlumat verən qədim mətnlərin qorunması və rəqəmsallaşdırılması səylərini əhatə edir.

Qeyri-maddi mədəni irs: Maddi irs Azərbaycanın keçmişinə nəzər yetirərkən onun qeyri-maddi mədəni irsi millətin ruhunu oxşayır. Bu, nəsildən-nəsilə ötürülən ənənələri, şifahi hekayələri, musiqiləri, rəqsləri, bacarıqları və digər mədəni təcrübələri əhatə edir. Ənənəvi musiqi janrı olan Azərbaycan muğamı bu qeyri-maddi irsin parlaq nümunəsidir və UNESCO tərəfindən bəşəriyyətin şifahi və qeyri-maddi irsinin şah əsəri kimi tanınmışdır.

Heydər Əliyev Fondu Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irsinin inkişafına və qorunmasına böyük əhəmiyyət verir. Fond ölkənin zəngin ənənələrini vurğulamaq üçün həm ölkə daxilində, həm də xaricdə festivallar, sərgilər və mədəni tədbirlər təşkil edir. Məsələn, Fondun dəstəklədiyi Beynəlxalq Muğam Festivalı dünyanın hər yerindən olan musiqiçiləri bu unikal musiqi ənənəsini ifa etmək və qeyd etmək üçün birləşdirir, onun daimi aktuallığını və yüksək qiymətləndirilməsini təmin edir [4].

Fondun musiqi ilə yanaşı, xalqın mədəni özünəməxsusluğunda dərindən kök salmış xalçaçılıq kimi ənənəvi Azərbaycan sənətkarlığının qorunmasını da dəstəkləyir. Onlar hər biri Azərbaycan xalqının tarixini, inanclarını və dəyərlərini əks etdirən mədəni hekayələrdir. Fondun bu sənətkarlığın qorunması və

təbliği istiqamətində səyləri nəinki sənətkarların mövcudluğuna vəsait dəstəkləyir, həm də gələcək nəsillər üçün bu ənənələrin qorunmasını təmin edir.

Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği. Heydər Əliyev Fondunun səyləri Azərbaycanın hüdudlarından kənara çıxır, ölkənin dünya aləmində mədəni irsini fəal təbliğ edir. Bütün dünyada sərgilər, konsertlər və mədəni tədbirlər təşkil edən Fond beynəlxalq auditoriyanı Azərbaycanın zəngin mədəni irsi ilə tanış edir. Bu səylər Azərbaycan mədəniyyətinin əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı, mədəni mübadilə və qarşılıqlı anlayışa da kömək edir [11].

Məsələn, Fond böyük mədəniyyət mərkəzlərində Azərbaycan incəsənəti, musiqi və sənətkarlıq nümayiş etdirən sərgilər təşkil etmişdir. Bu tədbirlər beynəlxalq aləmə Azərbaycanın zəngin mədəni ənənələri ilə tanış olmaq, bununla da mədəni əlaqələr yaratmaq və qarşılıqlı münasibətləri gücləndirmək imkanı verir.

Nəticə. Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycanın maddi və qeyri-maddi mədəni irsinin qorunması və inkişafına sadiqliyi mədəni özünəməxsusluğun keçilməz əhəmiyyətini vurğulayır. Fond öz geniş təşəbbüsləri sayəsində Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin təkcə gələcək nəsillər üçün deyil, bütün dünya üçün qorunmasını təmin edir. Azərbaycan müasir dövrün çətinliklərini aşdıqca Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti milli özünəməxsusluğun formalaşmasında və millətin dünya ictimaiyyətində yerinin təmin edilməsində mədəni irsin əhəmiyyətini ən vacib xatırlatma kimi xidmət edir. Bu mədəni dəyərləri qoruyaraq, Fond keçmişilə indiki dövrün ayrılmaz hissəsi olaraq qalmasını təmin etməyə kömək edir, onunla qarşılaşan hər kəsin həyatını ilhamlandırır və zənginləşdirir.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

Books and Monographs:

1. Cornell, Svante E. Azerbaijan Since Independence. M.E. Sharpe, 2011.
2. Ismayilov, Rovshan. Cultural Policy in Azerbaijan: Modern Developments and Challenges. University of Pittsburgh Press, 2014.
3. Heydar Aliyev Foundation. Heydar Aliyev Foundation: Cultural and Historical Contributions. Heydar Aliyev Foundation, 2018.
4. Shnirelman, Viktor A. The Value of the Past: Myths, Identity, and Politics in Transcaucasia. Uppsala University, 2001.
5. Hüseynov, Kamal M. Cultural Heritage of Azerbaijan: History and Preservation. Teas Press, 2013.

Journal Articles:

6. Alieva, Nigar. "Safeguarding Cultural Heritage in Azerbaijan: The Role of the Heydar Aliyev Foundation." Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development, vol. 5, no. 2, 2015, pp. 123-139.

7. Gasimov, Zaur. "Cultural Diplomacy and the Heydar Aliyev Foundation: Promoting Azerbaijani Heritage Abroad." Caucasus Survey, vol. 7, no. 1, 2019, pp. 28-45.
8. Mammadova, Gulnar. "The Role of Non-Governmental Organizations in Preserving Azerbaijani Heritage." International Journal of Cultural Policy, vol. 21, no. 4, 2015, pp. 421-436.
9. Zeynalova, Leyla."Intangible Cultural Heritage and the Heydar Aliyev Foundation's Efforts in Preservation." Cultural Politics, vol. 10, no. 2, 2014, pp. 105-120.

Reports and Papers:

10. UNESCO Intangible Cultural Heritage and the Role of Non-State Actors: Case Study of the Heydar Aliyev Foundation. UNESCO, 2016.
11. Heydar Aliyev Foundation. Annual Report on the Preservation of Cultural Heritage in Azerbaijan. Heydar Aliyev Foundation, 2020.
12. ICOMOS Azerbaijan National Committee Safeguarding the Tangible Heritage of Azerbaijan: A Review of Initiatives by the Heydar Aliyev Foundation. ICOMOS, 2017.

Websites:

13. Heydar Aliyev Foundation "Cultural Heritage Projects." heydar-aliyev-foundation.org
14. UNESCO. "Azerbaijan: Intangible Cultural Heritage Safeguarding." unesco.org
15. Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan. "Cultural Heritage Preservation Efforts." mct.gov.az

NAXÇIVANIN E.Ə. VIII-VI ƏSRLƏR SƏRDABƏ TİPLİ QƏBİRLƏRİ HAQQINDA (MUNCUQLUTƏPƏ NEKROPOLU MATERİALLARI ƏSASINDA)

Günay Bayramova
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun elmi işçisi, doktorant
gunaybayramova296@gmail.com
Elmi rəhbər: dosent Bəhlul İbrahimli

Açar sözlər: *Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü, nekropol, kurqan, bəzək əşyaları*
Keywords: *Late Bronze-Early Iron Age, necropolis, barrow, adornments*

Orta əsr Kiran şəhərinin (indiki Naxçıvan MR, Ordubad rayonu ərazisində yerləşir) ərazisində - II memorial kompleksin yaxınlığında e.ə. VIII-VI əsrlərə aid Muncuqlutəpə nekropolu yerləşir. Nekropoldakı sərdabə tipli qəbirlərin, hələ öz dövründə və sonrakı əsrlərdə örtük daşlarının bir hissəsi götürülmüş və qarət olunmuş vəziyyətdə olsa da, 1979-1982-ci illərdə aparıl-

mış arxeoloji qazıntılar zamanı bu sərdabələrdən saxsı qablar, bəzək əşyaları, silahlar və silindrik möhürlərdən ibarət zəngin artefaktlar əldə olunmuşdu.

2024-cü ildə Muncuqlutəpə nekropolunda aparılan xilasetmə işləri nəticəsində 33 sərdabə tipli qəbirdə təmizləmə və qismən bərpa işləri aparıldı. Nekropolun ərazisi 2380 kv. m-dir. Coğrafi koordinatları: $38^{0}56'34''$ N, $45^{0}50'34''$ E, hündürlüyü isə 803 metrdir. 1982-2024-cü illər müddətində antropogen və texnogen təsirlər nəticəsində sərdabələr dağıntıya məruz qalmış, divar və örtük daşlarının götürülməsi nəticəsində isə tanınmaz hala düşmüşdü.

Muncuqlutəpə nekropolunun 33 ədəd sərdabə tipli qəbri 1982-1983-cü illərdə görkəmli arxeoloq Qardaşxan Aslanovun rəhbərliyi ilə tədqiq olunmuşdu. Tədqiqatlarda Rusiya Federasiyası EA Maddi Mədəniyyət İnstitutunun əməkdaşı, oriyentalist İnna Nikolaevna Medvedskaya, qədim dövr üzrə görkəmli mütəxəssis Solmaz Qaşqay, Sankt-Peterburq Ermitajının tanınmış rəssamı Qalina Kuzneçova, memar Sergey Migel və Xaraba Gilan arxeoloji ekspedisiyasının indiki rəhbəri, t.ü.f.d., dosent Bəhlul İbrahimli iştirak etmişdilər. Qəbirlər vaxtilə talan edilsə də, arxeoloji materiallarla zəngin idi. Qəbirlərdən əldə edilmiş müxtəlif növ bəzək əşyaları, yüzlərlə muncuq, silahlar, saxsı qablar nekropolun hakim təbəqəyə məxsus olduğunu sübut edir.

Nekropolun ayrıca bir təpənin üzərində planlı surətdə salınması onun Erkən Dəmir dövründə Gilan çay vadisində məskunlaşmış tayfaların hakim təbəqəsinə məxsus sülalə məzarlığı olduğunu düşünməyə əsas verir.

Xilasetmə-tədqiqat işləri nəticəsində, hər birinin ayrıca qurbangahı olan 33 qəbir abidəsi təmizləndi, ölçüləri götürüldü, planı çıxarıldı və foto şəkilləri çəkildi. Muncuqlutəpə nekropolunun sərdabələrinin tikintisində istifadə olunan yararlı daşların demək olar ki, hamısı zaman-zaman sökülüb aparılmışdır. Qəbirlərin ilkin görünüşünü bərpaçılar və konservatorlar real təsəvvür etsin deyə bu qəbirlərdən birini qismən konservasiya edildi.

Muncuqlutəpə nekropolu Cənubi Qafqaza e.ə. VII əsrin sonlarında gəlmiş sak qəbilələrinin hakim təbəqəsinə məxsus sülalə qəbiristanlığıdır. Saklar bu ərazilərə gələn zaman burada artıq onlara qohum qəbilələr yaşayırdılar. Qədim türklərin bu axını yazılı mənbələrə düşmüş böyük köçlərdən biridir. Yaylaq heyvandarlığı ilə məşğul olan sakların izləri toponim və oronimlərdə indi də qalmaqdadır. Gilan çayın mənbəyində Göygöldən ayrılan qolu indi də Sakkarsu adlanır. Ələngəz dağının arxa tərəfində sak bulağı vardır. Yazılı mənbələrin də məlumatına görə, saklar o zaman bir müddət Yaxın Şərqdə hökmran mövqedə olmuşlar. Muncuqlutəpə nekropolunun ətrafına daş döşənmiş sərdabəli qəbirlərinin analoqlarına Şərqi Anadolunun Qaragündüz [5] və Dilqaya nekropollarında ("oda məzarları") rast gəlinirdi.

Mərdangölü nekropolunun qəbirlərində rast gəldiyimiz konsentrik daş düzümlərinə isə e.ə. VIII-VI əsrlərə aid Muncuqlutəpə nekropolunda rast gəlmirik.

Muncuqlutəpə nekropolunun qəbir kamerasına birləşik olan qurbangahlarda daha çox saxsı qab nümunələrinə, heyvan sümüklərinə rast gəlinirdi. Qəbir kameralarında isə ölü ilə birlikdə saxsı nümunələri ilə yanaşı silah və bəzək əşyaları da qoyulurdu [6].

Qəbirlərin tədqiqi zamanı e.ə. VIII-VI əsrlər üçün səciyyəvi olan müxtəlif materiallardan hazırlanmış bəzək əşyaları əldə olunmuşdur. Tuncdan hazırlanmış qolbaqlar, üzüklər, qrivnalar, sırğalar və saç bəzəkləri Muncuqlutəpə nekropolundan qərbdə yerləşən Plovdağ nekropolunun materialları ilə oxşarlıq təşkil edir. Nekropoldan çoxlu muncuq tapılması abidənin xalq arasında Muncuqlutəpə adlandırılmasına səbəb olmuşdur. Təbii yarımqiymətli daşlardan (daha çox əqiq), pastadan (gil), balıqqulağı və kaurilərdən, eyni zamandan metaldan (tunc) hazırlanmış müxtəlif formalı muncuqlar çoxluq təşkil edir. Muncuqlutəpə nekropolundan xeyli miqdarda tökmə üsulu ilə hazırlanmış sürmə muncuqlara da rast gəlinmişdir. 13-cü qəbrin kamerasından tapılmış çəkisi 18.3 qr, uzunluğu 4.5 sm, eni isə 1.7 sm olan sürmədən hazırlanmış muncuq romb formalı idi [3, s.143]. Muncuqlutəpə nekropolunun bəzək əşyalarına analoji tapıntılara eyni dövrə aid Sarıdərə, Kolanı [1] və Qızılburun [4] nekropollarında da rast gəlinir. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin Xocalı qrupunun materialları ilə Muncuqlutəpə materialları arasında da müəyyən bənzərlik nəzərə çarpır. Bəyimsarov kompleksindən əldə edilmiş materiallar içərisində müxtəlif rəngdə və tipdə pasta, sürmə və əqiqdən hazırlanmış muncuqlara rast gəlinir. Kurqandan qırmızı və çəhrayı rəngli əqiqdən hazırlanmış 600-ə qədər muncuq tapılmışdır [2, s. 219 s].

Quş fiqurlu, qoç buynuzu formalı asma bəzəklər qədim insanların həyatında heyvanların rolunu göstərir. Dairəvi formalı, üzəri naxışlı asmalar insanların günəşə olan inancının təmsil edir.

Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünün qəbir abidələrindən əldə edilən bəzək əşyaları sadəcə aksesuar xarakteri daşımamışdır. Bu dövrdə sənətkarlığın hansı səviyyədə inkişaf etdiyini, insanların məişətdə nələrdən istifadə etdiyini və necə yaşadığını, nəyə inandıqlarını və ya nədən qorxduqlarını, axirət dünyası haqqında fikirlərini bəzək əşyalarının tədqiqi əsasında söyləmək mümkündür.

About the bc VIII-VI century chamber tombs of Nakhchivan (based on Muncuglutepe necropolis materials)

In the area of the medieval city of Kiran (now Nakhchivan MR, located in Ordubad district) - near the II memorial complex is located Muncuglutepe necropolis, which dates back to the VIII-VI centuries BC. Although part of the tombstones of the crypt-type tombs in the necropolis were removed and looted in their own time and in subsequent centuries, during the archaeological excavations conducted in 1979-1982, rich artifacts including pottery, adornments, weapons and cylinder seals were obtained from these crypts. .

In 2024, as a result of the rescue work carried out in the Muncuglutepe necropolis, 33 crypt-type graves were cleaned and partially restored. The territory of the necropolis is 2380 square meters. Its geographical coordinates are: 38056'34'' N, 45050'34'' E, and its height is 803 meters. From 1982 to 2024, due to anthropogenic and technogenic influences, the tombs were destroyed, and they became unrecognizable due to the removal of walls and covering stones.

In 1982-1983, 33 tombs of the Muncuglutepe necropolis were studied under the leadership of the prominent archaeologist Gardashkhan Aslanov. Orientalist Inna Nikolaevna Medvedskaya, an employee of the EA Institute of Material Culture of the Russian Federation, an outstanding expert on ancient times; Solmaz Gashgai, Galina Kuznechova, a well-known artist of the St. Petersburg Hermitage, and architect Sergey Miguel, and the current head of the Gilan Ruins archaeological expedition, were involved in the research. Ph.D., associate professor Bahlul Ibrahimli participated. Although the tombs were looted at one time, they were rich in archaeological materials. Various types of adornments, hundreds of beads, weapons, and pottery found in the graves prove that the necropolis belonged to the ruling class.

The planned construction of the necropolis on a separate hill suggests that it was a dynastic burial ground belonging to the ruling class of the tribes that settled in the Gilan river valley in the Early Iron Age.

As a result of rescue and research work, 33 grave monuments, each with a separate altar, were cleaned, measured, planned, and photographed. Almost all of the useful stones used in the construction of the tombs of the Muncuglutepe necropolis were removed from time to time. We partially conserved one of these graves so that restorers and conservators could imagine the original appearance of the graves realistically.

The Muncuglutepe necropolis is a dynastic cemetery belonging to the rul-

ing class of the Sak tribes who came to the South Caucasus at the end of the BC 7th century. When the Sakas came to these areas, tribes related to them already lived there. This influx of ancient Turks is one of the great migrations recorded in written sources. Traces of the Saks engaged in pasture breeding remain in toponyms and oronyms. The tributary of the Gilan River, which leaves Goygol at its source, is still called Sakkarsu. There is a sak spring at the back of Alangaz mountain. According to written sources, the Sakas were in a dominant position in the Middle East for a while. Analogs of stone-paved crypt graves around the Muncuglutepe necropolis were found in Karagunduz [5] and Dilgaya necropolises ("fire graves") of Eastern Anatolia. The concentric stone arrangements found in the tombs of the Mardangölü necropolis are dated to BC. We do not find it in the Muncuglutepe necropolis of the 8th-6th centuries.

More pottery samples and animal bones were found in the altars connected to the burial chambers of the Muncuglutepe necropolis. The grave chambers were full of weapons and adornments along with the dead, as well as pottery samples [6].

During the investigation of the graves, adornments made of various materials were obtained, which were relevant for the VIII-VI centuries BC. Bronze bracelets, rings, hryvnias, earrings, and hair ornaments are similar to materials from the Plovdag necropolis, located west of the Muncuglutepe necropolis. The discovery of many beaded ornaments from the necropolis also proves why the monument is popularly called Muncuglutepe. Beads of various shapes made of natural semi-precious stones (mostly agate), paste (clay), abalone, and kauri, as well as metal (bronze) are abundant. Many antimony beads made by casting methods were also found in the Muncuglutepe necropolis. A diamond-shaped antimony bead was found in the chamber of grave 13, weighing 18.3 g, length of 4.5 cm, and width of 1.7 cm [3, p.143]. The adornments of the Muncuglutepe necropolis are similar to the necropolises of Saridere, Kolani [1], and Qızılburun [4] of the same period. A certain similarity is noticeable between the materials of the Khojaly group of the Khojaly-Gadabey culture and the Muncuglutepe materials. Among the materials obtained from the Beymsarov complex, beads made of paste, antimony, and agate can be found in various colors and types. Up to 600 beads made of red and pink agate were found in the mound [2, p. 219].

Hanging adornments with bird figures and ram's horns show the role of animals in the lives of ancient people. Round-shaped, patterned hangings represent people's belief in the sun.

Adornments obtained from grave monuments of the Late Bronze and Early Iron Age were not just accessories. During this period, it is possible to tell the level of development of craftsmanship, what people used in their everyday lives and how they lived, what they believed in or feared in their religious beliefs, and their thoughts about the afterlife by studying the ornaments.

Muncuqlutəpə nekropolu. Bərpa işlərindən sonra, 2024-cü il

Muncuqlutəpə. İlkin tədqiqatlar, 1982-ci il

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Baxşəliyev V. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı, Elm, 2002, 128 s.
2. Cəfərov H. Qədim Qarabağ (tarixi arxeoloji tədqiqat: tunc və erkən dəmir dövrü). Bakı, Elm, 2020, 528 s.
3. Əliyev E. Ordubad rayonunun Tunc və İlk Dəmir dövrü arxeoloji abidələri. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 272 s.
4. İsmayılzadə Q, İbrahimli B. Qızılburun nekropolu. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 120 s.
5. Sevin V, Kavaklı E. Bir Erken Demir çağ nekropolü. Van/Karagündüz. İstanbul, Arkeoloji ve sanat yayınları, 1996, 63 s.
6. Асланов Г., Ибрагимов Б., Кашкай С. Древние некрополи Хараба-Гилана. - Баку: Нурлан, 2002, 64 с.

ORTA ƏSR İNŞAAT KERAMİKASI AZƏRBAYCANIN MADDİ MƏDƏNİ İRSİ KİMİ

Vüsalə Beydullazadə
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun kiçik elmi işçisi, doktorant
vbeydullazade@gmail.com
Elmi rəhbər: tarix elmləri doktoru Tarix Dostiyev

Açar sözlər: *inşaat keramikası, kaşı, bişmiş kərpic, kirəmit, tüng*
Keywords: *construction ceramics, tile, baked brick, tile, tung*

Orta əsr Azərbaycan memarlığında, şəhər abadlığında inşaat keramikası: bişmiş kərpiclər, tünglər, kaşılar və kirəmitlər xüsusi rol oynayıb. Orta əsr inşaat keramikası ayrı-ayrılıqda məqalə, məruzə mövzusu olsa da küllihalda, tam tədqiq olunmayıb. Bu məruzədə əsas məqsəd orta əsr inşaat keramikasının Azərbaycanın maddi mədəni irsində yerini və əhəmiyyətini göstərməkdir.

İnşaat keramikasına aid olan kərpiclər orta əsrlərdə həm hörgüdə, həm də binaların bədii tərtibatında geniş istifadə edilmişdir. Orta əsr arxeoloji abidələrinin tədqiqi Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində hörgü materialı olaraq bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmasını təsdiqləyir. Arxeoloji araşdırmalar onu da sübut edir ki, hər bölgənin xammalından asılı olaraq kərpiclərin rəngi, ölçü və formaları fərqlənir. Ortalama olaraq deyə bilərik ki, Naxçıvanda 21X21X5 sm, Şəmkirdə 24X24X5 sm, Beyləqanda 22X22X4,5 sm, Gəncədə 22X23X5,5 sm ölçülərdə kvadrat kərpiclər geniş yayılmışdı. XI-XIII əsrin əvvəllərində Beyləqanda bişmiş kərpicə olan böyük tələbat kərpic kəsilən qəliblərin ölçülərinin kiçilməsilə nəticələnir; kütləvi kərpic istehsalında 21-25X21-25X4-5 sm-lik qəliblər əsas standart hesab olunurdu [2, s. 57]. Bişmiş kərpicin həm hörgü, həm də memarlıq bəzəyi materialı kimi işlənməsi

səlcuqlar dövrü üçün xüsusilə səciyyəvidir. Buna misal olaraq Şəmkir və Şabran şəhərlərini nümunə göstərmək olar.

Dekorativ təyinatlı kərpiclər müxtəlif ölçülü və formalı qəliblərdə formalaşdırılırdı. Bu zaman kərpicin üz səthi səliqə ilə cilalanırdı və formaya uyğun olaraq yonulur və ya mişarlanırdı. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə IX-XIII əsrin birinci yarısında üzlük kərpicləri üç üsulla əldə edilirdi: 1) müstəqil işlənən bəzək kərpicləri; 2) dekor dəstinin hazırlanmasında işlənən bişmiş kərpic elementləri; 3) relyefli terrakota detallardan kiçik ölçülü üzlüklərin hazırlanması [3, s. 72].

Naxçıvanda Orta Əsr memarlıq abidələrinə nəzər yetirsək (Möminə Xatun türbəsi, Yusif Küseyr oğlu türbəsi və Xaraba Gilan türbəsində) Memar Əcəmi imzasını hər divarın fərqli dekorasiya olunması ilə görə bilərik. Bu abidələrdə istifadə olunan bəzək kərpiclər bir-birlərinə gəc, hörgüyə isə kirəc vasitəsilə yapışdırılırdı. Xaraba Gilan ərazisindən aşkarlanmış dekorativ kərpiclər demək olar ki, Möminə Xatun türbəsi ilə eynilik təşkil edir. Ərazidən tapılan nisbətən kiçik ölçülü "S", damla, yumru, kvadrat, trapesiya formalı kərpiclərə eynilə Möminə Xatun türbəsində də rast gəlmək mümkündür. Oxşar tərtibata Bərdə şəhərində yerləşən Allah Allah türbəsində də rast gəlirik.

Şəmkirdə 2006-2024-cü illərdə aşkarlanmış dekorativ kərpic nümunələri forma və ölçülərinə görə müxtəlifdir. Aşkarlanmış kərpiclərin bir hissəsi həndəsi, astroloji və epiqrafik kərpiclərdir (ulduz, romb, üçbucaq, trapesiya, ərəb hərfləri və s.) [3]. Bişmiş kərpiclər dekorativ məqsədli olaraq döşəmələrdə də istifadə olunurdu. Belə kərpiclərə Naxçıvanda hörgü kərpicləri ölçüsündə rast gəlinsə də, Şəmkir və Qəbələdə nisbətən daha böyük ölçüdədirlər. Şəmkirdə həm kiçik, həm də böyük ölçüdə altıbucaqlı döşəmə kərpicləri aşkarlanmışdır.

Arxeoloji araşdırmalar zamanı Qəbələ, Şamaxı, Şəmkir, Beyləqan və s. şəhərlərdən su və kanalizasiya sistemlərində istifadə edilmiş tünglər aşkarlanmışdır. Demək olar ki, formalarına görə tünglər eynilik təşkil edirlər. Onların bir birinə kip şəkildə bərkidilməsi üçün tünglərin bir tərəfi enli, digəri dar olurdu. Belə konstruksiya su sızmasının qarşısı alınmağa imkan verirdi. Bəzi tünglərin üzərlərində təsvirlərə də rast gəlinmişdir. Qəbələdən aşkarlanmış Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyi fondunda mühafizə olunan tüngün üzərində həm maralı, həm də atı xatırladan bir təsvir vardır. Şəmkir Tarix Diyarşünaslıq muzeyi fondunda mühafizə olunan iki tüngə nəzər salsaq Qəbələnin bəzi tüngləri ilə eynilik təşkil etdiyini görürük.

Orta əsr Beyləqan şəhərinin su təchizatında iki əsas üsuldan: birincisi, bişmiş kərpiclə tikilmiş kanallardan, ikincisi isə saxsı tünglərdən çəkilmiş

kəmərlərdən istifadə edilmişdir. Bunlardan birincisi daha qədim tarixə malikdir. Onun qalıqlarına sənətkarlar məhəlləsində hələ IX əsr təbəqəsində təsadüf olunmuş və ondan monqol dağıntılarına qədər istifadə edildiyi sübut edilmişdir. Saxsı tünglərlə çəkilmiş kəmərlərin istifadəsinə isə əsasən XI əsrdən başlanmışdır [2, s. 51]. Beyləqandan aşkarlanmış Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyi fondunda mühafizə olunan tünglərin diametrləri daha böyükdür. Nümunələrdən biri isə digərlərindən fərqli olaraq iki deyil, üç tərəfli, qovşaq rolu oynayan tüngdür. Tünglər arasında döngələrdə istifadə olunan dirsəkli tüng nümunəsi də vardır.

Göy rəngli şirli kərpiclər Səlcuq imperiyasının başlıca memarlıq mərkəzlərində, demək olar, eyni çağda XII yüzilin birinci yarısında meydana gəlmişdir. Başlanğıcda belə kərpiclər çox az, tikintinin ən vacib yerlərində naxış, ya da kitabə qurşağı şəklində işlədilirdi. Bu, dövrün üzlük texnikasında dəyişiklik yaratmasa da, inşaat keramikasının – kaşıçılığının coşqun inkişafını stimullaşdırırdı. Rəngli kərpic bəzəyinə Səlcuq imperiyasının çox yerində tuş gəlinsə də, avropalı araşdırıcı C.M.Rocersin müşahidəsinə görə "bu dekorativ biçimin inkişafına XII yüzilin sonlarında yalnız Azərbaycanda cəhd edilmişdir". Həqiqətən də, müqayisələr göstərir ki, həmin çağda Orta Asiya və İran memarlığında bu sahədə elə bir irəliləyiş olmadığı halda, Azərbaycanda XII yüzilin son çərəyində kaşı dekorunun texniki və bədii təkamülü baş verir [4, s. 184].

Azərbaycanın regionlarında kaşıdan istifadə aparılan arxeoloji tədqiqatlarla təsdiqini tapmışdır. Naxçıvana məxsus kaşılar əsasən firuzəyi və göy rəngli olmuşdur. Möminə Xatun türbəsində eksteryeri bəzəyən kaşılar əsasən tünd firuzəyi rəngli, romb, trapesiya, dördbucaqlı olub müxtəlif təsvirlər (ulduz, günəş, çiçək, dairə) yaratmışlar. 2024-cü ildə Xaraba Gilanda, ikinci memorial kompleksdə arxeoloq Bəhlul İbrahimlinin rəhbərliyi ilə aparılan bərpa və xilasetmə işləri zamanı üç kaşı nümunəsi aşkarlanmışdır. Beşbucaqlı olan kaşı nümunələri tünd firuzəyi rəngli, öz parlaqlığını saxlamışdır. Aşkarlandığı yerə əsaslanaraq deyə bilərik ki, türbənin ön hissəsini bəzəmişdir. Qeyd edək ki, kaşı nümunələri bütün orta əsr şəhərlərinin arxeoloji qazıntılarından aşkarlanmışdır. Nümunələrin arasında istehsal qüsurlu olanlar da vardır. Bu qüsurlar (kaşının rənginin dəyişməsi) əsasən bişirilmə zamanı temperaturun düzgün tənzimlənməməsi ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır.

Azərbaycanda Erkən Orta əsrlərdə kirəmitdən istifadə Bərdə, Govurqala, Mingəçevir, Qəbələ, Dərbənd, Qalacıq və digər arxeoloji abidələrinin tədqiqi zamanı öz təsdiqini tapmışdır. Kirəmitin ilk istehsal dövründən başlayaraq Azərbaycan ərazisində əsasən yastı (solen) və ikiçatlı (kalipter) tipli kirəmitdən istifadə olunurdu. Orta əsrlərdə Azərbaycanda şirli və şirsiz

kirəmitlər istehsal olunurdu. Şirli kirəmitlərin digər kirəmitlərə nisbətən texnikası daha çətin idi və daha az istifadə olunurdu [1, s.78]. Şirli kirəmitlər kütləvi şəkildə Şəmkir şəhər yerindən aşkarlanıb. Şirli kirəmitlər həm də Qəbələ qazıntılarından məlumdur.

Beləliklə, inşaat keramikasına nəzər salındıqda onun hər bir növünün Azərbaycanın tarixini, incəsənətini və mədəniyyətini özündə əks etdirdiyinin şahidi oluruq. Həmin inşaat keramikasına şəhər yerlərində kütləvi rast gəlinməsi şəhər mədəniyyətinin yüksək səviyyəsinə dəlalət edir.

Medieval construction ceramics as tangible cultural heritage of Azerbaijan

Construction ceramics: baked bricks, tungs, tiles and tiles played a special role in medieval Azerbaijani architecture and urban development. Although medieval construction ceramics is the subject of separate articles and reports, it has not been fully studied. The main goal of this report is to show the place and importance of medieval construction ceramics in the material cultural heritage of Azerbaijan.

Bricks, associated with construction ceramics, were extensively utilized in both the masonry and decorative embellishments of buildings in medieval architectural ceramics. The study of medieval archaeological monuments confirms the use of baked bricks as a masonry material in almost all regions of Azerbaijan. proves it. Archaeological research also proves that the color, size and shape of bricks differ depending on the raw materials of each region. On average, we can say that square bricks measuring 21X21X5 cm in Nakhchivan, 24X24X5 cm in Shamkir, 22X22X4.5 cm in Beylagan, and 22X23X5.5 cm in Ganja were widespread. At the beginning of the 11th-13th centuries, the great demand for baked bricks in Beylagan resulted in the reduction of the size of the brick-cutting molds; 21-25X21-25X4-5 cm molds were considered the main standards in mass brick production [2, p. 57]. The processing of baked brick as both masonry and architectural decoration material is particularly characteristic of the Seljuk period. An example of this can be seen in the cities of Shamkir and Shabran.

Decorative bricks were formed in molds of different sizes and shapes. At this time, the face surface of the brick was carefully polished and cut or sawn according to the shape. According to a number of researchers, in the first half of the 9th-13th centuries, facing bricks were obtained by three methods: 1) independently processed decorative bricks; 2) baked brick elements used in

the preparation of the decor set; 3) preparation of small-sized facings from relief terracotta details [3, p. 72].

If we look at the medieval architectural monuments in Nakhchivan (Mumuna Khatun tomb, Yusif Kuseyr oglu tomb and Kharaba Gilan tomb), we can see the signature of Memar Acami with the different decoration of each wall. The decorative bricks used in these monuments were attached to each other late, and to the masonry using lime. The decorative bricks found in the ruins of Gilan are almost identical to the tomb of Momuna Khatun. Relatively small size "S", drop, round, square, trapezoid bricks found in the area can also be found in Momina Khatun's tomb. We find a similar design in the Allah Allah tomb located in the city of Barda.

Decorative brick samples discovered in Shamkir in 2006-2024 are different in shape and size. Some of the discovered bricks are geometric, astrological and epigraphic bricks (star, rhombus, triangle, trapezoid, Arabic letters, etc.) [3]. Baked bricks were also used on floors for decorative purposes. Although such bricks are found in Nakhchivan in the size of masonry bricks, they are relatively larger in Shamkir and Gabala. Both small and large hexagonal floor bricks were found in Shamkir.

During the archaeological investigations, Gabala, Shamakhi, Shamkir, Beylagan, etc. pipes used in water and sewage systems were found in the cities. It can be said that due to their shape, the tungs are the same. One side of the studs was wide and the other narrow in order to fasten them to each other. Such construction allowed to prevent water leakage. Images were also found on some tungs. There is an image of both a deer and a horse on the tungun, which was discovered in Gabala and is preserved in the fund of the Azerbaijan State History Museum. If we take a look at the two tunges preserved in the Shamkir Museum of History and Local History museum, we can see that they are identical to some of the tunges of Gabala.

Two main methods were used in the water supply of the medieval city of Beylagan: the first, channels built with baked bricks, and the second, belts made of clay pipes. The first of these has a more ancient history. Its remains were found in the craftsmen's quarter as early as the 9th century, and it has been proven that it was used until the Mongol ruins. The use of belts made with earthen pegs started mainly from the 11th century [2, p. 51]. The diameters of the tunguns found in Beylagan and preserved in the Azerbaijan State History Museum fund are larger. One of the examples is not a two-sided, but a three-sided tung, which is different from the others. Among the studs there is also a pattern of elbow studs used in loops.

Blue glazed bricks appeared in the main architectural centers of the Seljuk Empire, almost at the same time, in the first half of the 12th century. At the beginning, such bricks were used very little, in the most important places of construction, in the form of a pattern or an inscription belt. Although this did not change the coating technique of the time, it stimulated the vigorous development of construction ceramics - tiling. Although colored brick decoration was encountered in many parts of the Seljuk Empire, according to the observation of the European researcher C.M.Rogers, "the development of this decorative form was attempted only in Azerbaijan at the end of the 12th century". Indeed, comparisons show that there was such a progress in this field in the architecture of Central Asia and Iran at that time. if not, the technical and artistic evolution of tile decor takes place in Azerbaijan in the last part of the 12th century [4, p. 184].

The use of tile in the regions of Azerbaijan has been confirmed by archaeological research. The tiles belonging to Nakhchivan were mostly turquoise and blue. The tiles that decorate the exterior of Momina Khatun's tomb are mainly dark turquoise colored, rhombus, trapezoidal, quadrangular and have created various images (star, sun, flower, circle). In 2024, during the restoration and rescue works conducted by the archaeologist Bahlul Ibrahimli in the second memorial complex in the ruins of Gilan, three examples of tiles were discovered. The pentagonal tile samples are dark turquoise in color and have retained their luster. Based on the place where it was discovered, we can say that it decorated the front part of the tomb. Note that tile samples have been found in the archaeological excavations of all medieval cities. Examples include manufacturing defects. These defects (discoloration of the brick) were mainly caused by improper temperature regulation during cooking.

The use of tiles in the Early Middle Ages in Azerbaijan was confirmed during the study of Barda, Govurgala, Mingachevir, Gabala, Darbend, Galacik and other archaeological monuments. Starting from the first period of tile production, flat (solen) and double-layered (calypter) type tiles were used in Azerbaijan. In the Middle Ages, glazed and unglazed tiles were produced in Azerbaijan. Compared to other tiles, the technique of glazed tiles was more difficult and used less [1, p.78]. Glazed tiles were found en masse in Shamkir city. Glazed tiles are also known from Gabala excavations.

Thus, when we look at construction ceramics, we witness that each of its types reflects the history, art and culture of Azerbaijan. The massive occurrence of construction ceramics in urban areas testifies to the high level of urban culture.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Dostiyev T.M Orta əsr şəmkir şəhər yerindən tapılmış kirəmitlər haqqında // Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası №1, 2018/
2. Əhmədov Q.M.. Orta əsr Beyləqan şəhəri. - Bakı: Elm, 1979, 198 s.
3. Həbibov X.. Orta əsr Şəmkir şəhərinin memarlıq bəzəkləri. // Azərbaycan arxeologiyası jurnalı, 2018, № 2, s. 72-83
4. Qiyasi C.Ə.. Nizami dövrü memarlıq abidələri. - Bakı: İşıq, 1991, 258 s.

ALBANİYADA SİKKƏ ZƏRBİ DÖVLƏTİN MÖVCUDLUĞUNUN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Elmin Məmmədli
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun doktorantı
mammadlielmin@gmail.com
Elmi rəhbər: professor Tofiq Mustafazadə

Açar sözlər: *Albaniya, pul dəfinələri, Qəbələ, Ellinizm*
Keywords: *Albania, coin hoards, Gabala, and Hellenism*

Tarixşünaslıqda dəqiq vaxt göstərilməsə də, Albaniya dövlətinin bir qayda olaraq Makedoniyalı İsgəndər imperiyasının parçalanmasından sonra, IV əsrin sonu - III əsrin əvvəllərində yaranması haqqında mülahizələr yer almaqdadır. Ötən əsrin 20-ci illərindən etibarən tarixi Albaniya ərazisində başlanmış planlı, geniş masştablı arxeoloji tədqiqatlar hazırkı dövrə qədər davam etməkdədir və qazıntılar nəticəsində əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri e.ə. I minilliyin ortalarından başlayaraq xüsusi mülkiyyət, sosial-təbəqələşmə, digər dövlətçilik atributlarının mövcudluğunu sənədləşdirir.

Ellinizm dövründə Albaniya dövlətçilik atributlarının əsas göstəricilərindən biri sikkə zərbi və pul tədavülüdür. Arxeoloji qazıntılar zamanı Albaniya ərazisində tapılan pul dəfinələri Strabonun "albanlar zərb edilən pullardan istifadə etmirlər, 100-dən artıq saya bilmirlər və mübadilə ticarəti ilə məşğul olurlar" mülahizəsini qətiyyətlə təkzib edir. Arxeoloqlar tərəfindən Albaniya ərazisində aşkarlanan ən böyük pul dəfinələrindən biri Şamaxı yaxınlığında Xınıslı kəndinin ətrafında tapılmışdır. Şamaxı dəfinəsindən əldə olunan 300-dən artıq sikkənin içərisində Afinanın, Frakiya çarı Lisimaxın (323-281), Vifiniya çarları I Nikomedin (149-91), II Nikomedin (91-74), Pont hökmdarı VI Mitridatın (114-63) tetradraxmaları, e.ə.. 175-83-cü illərdə hakimiyyətdə olmuş Selevki çarlarının adından kəsilmiş pullar, e.ə.. 80-ci illərə aid Roma

denariləri ilə yanaşı, Albaniyada kəsilmiş 70-dən artıq yerli pul da vardır. Bu dəfinədən əldə olunan ən gənc pulun e.ə.. I yüzilliyin 80-ci illərində zərb olunduğuna istinadən həmin dəfinənin də e.ə.. I yüzilliyin ortalarında basdırıldığı qənaətinə gəlinmişdir.

Albaniya ərazisində Hellinizm dövrünə aid ən zəngin pul dəfinəsi Qəbələ şəhəri yaxınlığında tapılmışdır. 700-dən artıq gümüş sikkə ilə təmsil olunan Qəbələ dəfinəsindəki sikkələrin bir qismi Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilmiş draxmalar, Frakiya çarı Lisimaxın tetradraxmaları, Selevki çarlarının, bir neçəsi Parfiya çarlarının, beş ədədi isə Yunan-Baktriya çarlarından I Diodat (250-247) və Evkraditin (169-159) adına kəsilmiş sikkələrdən ibarətdir. Qəbələ dəfinəsindəki sikkələrin bir neçəsi Parfiya Arşakilərinin adından kəsilmiş pullardan, 500-dən çox sikkə isə Selevki çarları və Makedoniyalı İsgəndərin draxma və tetradraxmalarına bənzəyən yerli pullardan ibarətdir. Qəbələ dəfinəsinin e.ə.. II əsrin son rübündə basdırılması ehtimal olunur. Makedoniyalı İsgəndərin draxmalarına bənzəyən 36 ədəd yerli sikkədən ibarət olan daha bir dəfinə Azərbaycanın Ağsu rayonunun Nüydü kəndində aşkara çıxarılmış torpaq qəbirdə tapılmışdır.

Albaniya ərazisindən tapılan yerli sikkələr tərtibat baxımından draxma və tetradraxmalara uyğun olub üz qabığında (evers) bir qayda olaraq şir dərisi geymiş Heraklın başı, astar hissəsində (revers) isə taxta oturaraq qartal tutmuş bir əlini irəli uzatmış Zevs təsvir olunmuşdur. Yerli sikkələrin bəzilərinin üzərində dəbilqə qoymuş insan başının təsvirinin olması tədqiqatçılara bu təsvirin Alban çarı olduğu versiyasını irəli sürmək imkanı vermişdir. Araşdırmalar göstərir ki, əmtəə-pul münasibətləri, ticarət əlaqələri genişləndikcə gətirilmə pullar tələbatı ödəmədiyindən yerli sikkələrin kəsilməsinə zərurət yaranmışdı. Yerli sikkələrin e.ə. III əsrin əvvəllərindən etibarən zərb edilməsi heç bir şübhə doğurmur. Çünki əgər yerli sikkələr e.ə. II və yaxud I əsrdə zərb olunsaydı, onda həmin sikkələr quruluş və tərtibat baxımından Makedoniyalı İsgəndərin draxmalarına deyil, həmin dövrdə daha geniş yayılmış Selevki və ya Parfiya pullarına bənzəyərdi.

Albaniyada zərb olunan pulların hamısının bir zərbxanada-dövlətin paytaxtı Qəbələ şəhərində kəsilməsi şübhə doğurmur. Dövlətçiliyin əsas atributlarından biri olan sikkə zərbinin mövcudluğu və onların e.ə. III əsrə aid olunması Albaniya dövlətinin e.ə. III əsrin əvvəllərindən gec olmayaraq yaranmasını isbat edən təkzibedilməz dəlillərdən biridir.

Coinage in Albania as one of the main signs of the state existence

Although a precise date is not provided in historiography, there are discussions suggesting that the state of Albania generally emerged after the fragmentation of Alexander the Great's empire, around the end of the 4th century to the beginning of the 3rd century BC. Since the 1920s, systematic and large-scale archaeological research in historical Albania has continued to the present day, and the material culture artifacts obtained from excavations document the existence of private ownership, social stratification, and other attributes of statehood, starting from the mid-1st millennium BC.

One of the main indicators of statehood attributes in Albania during the Hellenistic period is coin minting and currency circulation. The coin hoards discovered in Albania during archaeological excavations decisively refute Strabo's assertion that 'the Albanians do not use minted coins, cannot count beyond 100, and engage in barter trade.' One of the largest coin hoards found in Albania was discovered near the village of Xınıslı, close to Shamakhi. Among the more than 300 coins obtained from the Shamakhi hoard are tetradrachms of Athena, the Thracian king Lysimachus (323-281 BC), the kings of Bithynia, Nicomedes I (149-91 BC) and Nicomedes II (91-74 BC), as well as the tetradrachms of the Pontic ruler Mithridates VI (114-63 BC). Additionally, coins minted in the name of the Seleucid kings who ruled from 175-83 BC, along with Roman denarii from the 80s BC, were found, as well as more than 70 local coins minted in Albania. Based on the dating of the youngest coin from this hoard, which was minted in the 80s BC, it has been concluded that this hoard was buried in the mid-1st century BC.

The richest coin hoard from the Hellenistic period in the territory of Albania was found near the city of Gabala. Represented by over 700 silver coins, the Gabala hoard includes coins minted in the name of Alexander the Great, tetradrachms of the Thracian king Lysimachus, coins from the Seleucid kings, several from the Parthian kings, and five coins minted in the names of the Greco-Bactrian kings, Diodotus I (250-247 BC) and Eukratides (169-159 BC). Some of the coins in the Gabala hoard are from the Parthian Arsacid dynasty, while over 500 coins resemble the drachmas and tetradrachms of the Seleucid kings and Alexander the Great. It is estimated that the Gabala hoard was buried in the last quarter of the 2nd century BC. Another hoard, consisting of 36 local coins resembling the drachmas of Alexander the Great, was discovered in a burial mound in the village of Nüydü in the Aghsu district of Azerbaijan.

The local coins found in the territory of Albania are designed similarly to

drachmas and tetradrachms, typically featuring the head of Heracles wearing a lion's skin on the obverse (avers), while the reverse (revers) depicts Zeus sitting on a throne with one hand outstretched, holding an eagle. The presence of a helmeted human head on some local coins has led researchers to propose that this figure may represent an Albanian king. Studies indicate that as commodity-money relations and trade connections expanded, the influx of imported coins did not meet the demand, creating a necessity for the minting of local coins. There is no doubt that local coins began to be minted from the early 3rd century BC. If the local coins had been minted in the 2nd or 1st century BC, they would have resembled the more widely circulated Seleucid or Parthian coins of that time, rather than the drachmas of Alexander the Great.

It is unquestionable that all the coins minted in Albania were produced in a single mint located in the capital city of Gabala. The existence of coin minting, which is one of the fundamental attributes of statehood, and their dating to the 3rd century BC provide undeniable evidence supporting the establishment of the Albanian state no later than the early 3rd century BC.

Ədəbiyyat siyahısı / Reference list:

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, “Çıraq”, 2007. 400 s.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, I c. Bakı, 2007, 520 s.
3. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı, “Avrasiya press”, 2006, 296 s.
4. Бабаев И.А., Казиев С.М. Кабалинский клад монет Эллинистической эпохи. Нумизматика и эпиграфика, вып., IX, 1971. с. 18-32.
5. Халилов Д.А. Кавказская Албания. // Древнейшие государство Кавказа и Средней Азии. Москва, Наука, 1985. с. 93-105
6. Казиев С.Л, Бабаев И.А. Раскопки древней Кабалы - АО, 1967 г., 1968.
7. Османов Ф.А. Поселение и некрополь у села Нюди Ахсуинского района. // ДАН Аз. ССР, № 9, 1962. с. 84-89
8. Пахомов Е.А. Античные монеты в Албании (в пределах Азербайджанской ССР). ВИКА. Баку, 1962. с. 106-113
9. Пахомов Е.А. Клади Азербайджана и других республик и краев Кавказа. Баку, Из-во АН Аз.ССР, IX, 1966. 85 с.
10. Страбон. География. / Пер. и пприм. Г.А.Стратановского. Москва, Наука, 1964. 943 с.

MÜNDƏRİCAT:

Sevda Süleymanova
105 yaşlı Bakı Dövlət Universitetinin yaşıdı
Tarix fakültəsinin inkişaf yolu 5

I BÖLMƏ. XIX-XXI ƏSRİN İLK ONİLLİKLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN ƏRAZİ VƏ ƏHALİ MƏSƏLƏLƏRİ

Səidə Əli qızı
Senator Kuzminskinin təftişinin materialları XX əsrin əvvəllərində Bakı və Bakı quberniyasının iqtisadi vəziyyətini öyrənmək üçün mənbə kimi 12

Səidə Quliyeva
XIX əsrdə Azərbaycanın əsas yaşayış məntəqələri ("Qafqaz təqvimi" əsasında) 19

Elnur Kəlbizadə
"Kitabi-Dədə Qorqud"un türkmənsəhra nüsxəsində Azərbaycan türkləri və Qafqazın etnodemoqrafik tərkibinə dair 24

Asəf Hacıyev
XX əsrin birinci yarısında Dərbənd əhalisinin sayı (1923, 1926, 1939-cu illərin siyahıyaalma materialları əsasında) 31

Ulduz Paşayeva
XX əsrin əvvəllərində Bakı kəndlərinin demoqrafiyasına dair 35

Elşən Abdurahmanov
Strabonun Qafqaz Albaniyası əhalisinin maddi mədəniyyəti və dini görüşləri haqda məlumatları yeni arxeoloji və tarixi tədqiqat müstəvisində 44

Günay Əliyeva
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvan məsələsi: Naxçıvan general-qubernatorluğu 51

Сугра Оруджева
Историческая география Карабахского региона Азербайджана в 1946-1950 годах 58

Эмилия Наширова
АКАК как источник по изучению колониальной политики России на Кавказе (по реформам 1840-1847 гг.) 65

II BÖLMƏ. XARİCDƏ YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILAR: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Fərhad Turanlı
Azərbaycanlı ziyalılar: milli kimlik, vətənpərvərlik, diaspora quruculuğu 74

Kəmalə Nəcəfova
Türkiyənin milli-dövlət quruculuğunda Əhməd bəy Ağaoğlunun yeri və rolu 84

Sibel Doğanay
Azeri kardeşler yardımlaşma derneği 94

Aytan Abbasova-Guliyeva
Azerbaijan diaspora in North America and the II Karabakh War 101

Samirə Məmmədli
"Mühacir sənətkar" anlayışı və onun tipologiyası janr transformasiyası kontekstində 110

Aygül İsayeva
Gürcüstan azərbaycanlılarının təhsil problemləri 115

Sevinc Muxtarova
Azərbaycan diasporunun inkişaf dinamikası 120

Dilqəm Əhmədov
Professor Abbas Zamanov və Azərbaycan mühacirəti 127

Хаяла Шабанова
Исторический взгляд на деятельность Азербайджанской эмиграции в годы Второй мировой войны 132

Tofiq Musayev, Aytac İslamova
Türkiyə və Azərbaycanın birgə diaspora fəaliyyəti 137

III BÖLMƏ. AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİ: DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNƏ YENİ BAXIŞLAR

Qasım Hacıyev
Cənubi Qafqazda dövlətçilik və mədəniyyət ənənələrinin yaranması və inkişafında Azərbaycan xalqının rolu 144

Həsən Səfəri
Azərbaycan milli hökumətinin Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində yeri 148

Rəna Şahbazova
IX-XI əsrlərdə yaranan Azərbaycan dövlətləri V.V.Bartoldun tədqiqatlarında 154

Нурлана Джаваншир
Дизакское сражение 1804 года и его влияние на политическую ориентацию Гарабахского ханства 158
Günel Məmmədova
Yeni iqtisadi siyasətə keçid dövründə Azərbaycan kəndində sosial–iqtisadi vəziyyət 165
Nigar Həmidova
XI-XIII əsrlərdə Azərbaycan dövlət təşkilatında haciblərin vəzifə və səlahiyyətləri 171
Səidə Həsənova
XVIII əsrin ilk onilliklərində Əfqanıstanda mərkəzi hakimiyyətə qarşı baş vermiş üsyanların sovet tarixşünaslığında əksi 177
Aynur Kərimli
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi 1933-1938-ci illər Türkiyə tarixşünaslığında 182

IV BÖLMƏ. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ İMPERİYASININ TARİXİ
Zəhra İslamova
Səfəvilər dövründə dini vəzifələr 192
Günel Rəhimli
Səfəviyyə təriqəti xəlifələrinin siyasi-ideoloji fəaliyyəti 196
Aysel Qəribova
Azərbaycan Səfəvilər imperiyasının tarixi G.Vamberinin tədqiqatları əsasında 200
Sayad Mehti-zadə
Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Venesiya Respublikası ilə ticarət əlaqələri (XVI əsrin ortaları – XVII əsrin əvvəlləri) 204
Solmaz Əzimova
Səfəvi hökmdarı Şah II Abbas dövründə vergi siyasəti 209
Sevinc Məlikzadə
Son Səfəvi hökmdarlarının xristianlara münasibəti avropalı missionerlərin məlumatlarında 215

V BÖLMƏ. MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİLLİ-DÖVLƏT QURUCULUĞU MƏSƏLƏLƏRİ
İqbal Ağayev
Orta dəhlizin perspektivləri kontekstində Çin-Azərbaycan birgə fəaliyyəti: iqtisadi əməkdaşlıqdan strateji tərəfdaşlığa 219

Sevinc Ruintən, Lamiyə Ruintən
Türkiyə və Azərbaycan: "...1920-ci və 2020-ci illərin oxşar taleyi"..... 231
Ситара Мустафаева
Влияние «Контракта века» на российско-азербайджанские отношения 240
Hüseyn Hüseynli
Türkiyənin Cənubi Qafqaz Respublikaları ilə diplomatik-siyasi münasibətləri (2001-2003-cü illər) 246
Айтен Насибова
«Мягкая сила» в концептуальном обновлении внешней политики Азербайджана 252
Murad Əsədov
3+3 formatı çərçivəsində Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan əməkdaşlığı.....259
Balamirzə Məmmədli
Azərbaycan Respublikasının Almaniya və Fransa ilə ilk diplomatik münasibətlərindəki soyuqluğun səbəblərinə dair (Vətən tarixşünaslığı kontekstində təhlil) 266
Burcu Temür
Natural resources and nation-building: the case of Azerbaijan petroleum 276
Guljannat Huseynli
Turning Asymmetric Interdependence to Advantage: A Case Study of Azerbaijan's Energy Diplomacy 281

VI BÖLMƏ. AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASINA ELMİ-NƏZƏRİ BAXIŞ
Sevinc Qasımova
XIX əsr maarifçilik hərəkatının qadın təmsilçilərinin Azərbaycançılıq ideologiyası 289
Məhəmməd Məmmədov
Türk mifoloji düşüncəsində durna kultu 295
Arifə Adıgözəlova
Nəriman Nərimanov şəxsiyyətinin Azərbaycan tarixində yeri 303
Cavid Bağırzadə
"Difai"dən "Türk-Ədəmi-Mərkəziyyət partiyası"na – Nəsib bəy Yusifbəylinin ictimai-siyasi fəaliyyətinə dair 311

Əli Fərhadov
Azərbaycan demokrat firqəsinin "Azərbaycan" qəzetində milli, dini və multikultural ideyalara baxış 316
Paşa Quluzadə
Heydər Əliyev düşüncəsində Azərbaycançılıq 323
Nərmin Əhmədli
Azərbaycançılıq ideologiyasının elmi əsaslarına dair 328

VII BÖLMƏ. QARABAĞIN AZAD EDİLMƏSİ VƏ BÖYÜK QAYIDIŞ PROQRAMI
Nərgiz Quliyeva
Birinci və İkinci Qarabağ müharibələrinin Azərbaycan əhalisinə təsiri 333
Aynurə Hüseynova
İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Prezident İlham Əliyevin müsahibələrində Azərbaycan həqiqətləri 336
Nigar Axundova
Azərbaycan Respublikasında işğaldan azad olunmuş ərazilərdə qədim mədəniyyət abidələri haqqında 342
Yeganə Baxşıyeva
Qarabağda "yaşıl enerji" siyasəti regionun hidrotəhlükəsizlik müstəvisində 347
Təranə İsmayıl
Azərbaycan dilinin Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə qeyri-maddi mədəni irsdə bir aspekt kimi rolu 352
Aliyə Hacıyeva
Türk dövlətlərinin Qarabağın bərpa və quruculuq işlərində iştirakı 358
Malahat Eynalizade
U.S. perspective on the Nagorno-Karabakh conflict in the 21st century 363

VIII BÖLMƏ. QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ETNO-SİYASİ VƏ DEMOQRAFİK PROSESLƏR. QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ KONSEPSİYASI
Mehman Abdullayev
Xanlıqlar dövründə xristian vəqfi olan Üçkilsə monastrının fəaliyyəti 369
Bəymirzə Şabiyev
Üçkilsə katolikoslarının gəlir mənbələri (suvarma suyu) 375
Ülkər Məmmədzadə
Tarixi torpaqlarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdışın təməli 378

Fəxriyyə Həvilova
Qərbi Azərbaycanda yaşayış məskənləri və evlər maddi irsimizin nümunəsi kimi 382
Bircə Bayramova
Qərbi Zəngəzur bölgəsinin etno-mədəni irsinin müasir təhlili 387
Günay Aşurova
XIX əsrdə Rusiyanın Qafqaz siyasətində İrəvan vilayətinin etno-demoqrafik vəziyyətinə ümumi bir baxış 393
Sarışan Adışova
1948-1953-cü illər deportasiyasına məruz qalmış qaçaq nəsli 397

IX BÖLMƏ. AZƏRBAYCANIN MADDİ VƏ QEYRİ-MADDİ MƏDƏNİ İRSİ
Samirə Qasımova
Qazax xalçaçılıq məktəbinə məxsus toxuculuq nümunələri etnoqrafik mənbə kimi 402
Könül Əsədli
XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Şirvan bölgəsinin mənəvi mədəniyyəti 408
Hicran Mahmudova
Azərbaycanın IV dövr tapıntıları ümumdünya irsinin nümunəsi kimi 412
Ganira Mirzakhanli
The role of the Heydar Aliyev Foundation in safeguarding Azerbaijan's tangible and intangible cultural heritage 418
Günay Bayramova
Naxçıvanın e.ə. VIII-VI əsrlər sərdabə tipli qəbirləri haqqında (Muncuqlutəpə nekropolu materialları əsasında) 423
Vüsalə Beydullazadə
Orta əsr inşaat keramikası Azərbaycanın maddi mədəni irsi kimi 430
Elmin Məmmədli
Albaniyada sikkə zərbi dövlətin mövcudluğunun əsas əlamətlərindən biri kimi 436

Tezisləri toplayanlar: Səidə Quliyeva, Zəhra İslamova, Aytən Abbasova-Quliyeva, Asəf Hacıyev, Bircə Bayramova, Murad Əsədov, Sarışan Adışova, Günay Aşurova, Arzu Abbasova, Aidə Ağayeva, Yeganə Abdullayeva

Kompüter tərtibatı: Azadə İmanova

Üz qabığının dizaynı: Kamran Şıxlı

Çapa imzalanmışdır: 25.02.2025
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 28 ç.v. Sayı 40.

Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evində çap olunmuşdur.
AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bduneshrevi@bsu.edu.az
www.bsu.edu.az